

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

**Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ADAM SMITH**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΜΠΑΝΑΣΑΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

ΜΕΛΗ ΤΗΣ ΤΡΙΜΕΛΟΥΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

Λαβράνου Αλίκη (επιβλέπουσα)

Γκιούρας Αθανάσιος

Νουτσόπουλος Θωμάς

Ρέθυμνο 2023

«Η υλοποίηση της διδακτορικής διατριβής συγχρηματοδοτήθηκε από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», 2014-2020, στο πλαίσιο της Πράξης «Ενίσχυση του ανθρώπινου δυναμικού μέσω της υλοποίησης διδακτορικής έρευνας Υποδράση 2: Πρόγραμμα χορήγησης υποτροφιών ΙΚΥ σε υποψηφίους διδάκτορες των ΑΕΙ της Ελλάδας».

**Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού,
Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση**

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

«The implementation of the doctoral thesis was co-financed by Greece and the European Union (European Social Fund-ESF) through the Operational Programme «Human Resources Development, Education and Lifelong Learning» in the context of the Act “Enhancing Human Resources Research Potential by undertaking a Doctoral Research” Sub-action 2: IKY Scholarship Programme for PhD candidates in the Greek Universities».

**Operational Programme
Human Resources Development,
Education and Lifelong Learning**

Co-financed by Greece and the European Union

Πίνακας περιεχομένων

Εισαγωγή	7

Κεφάλαιο 1. Οριοθέτηση του νεωτερικού ορίζοντα: συγκρότηση νεωτερικού υποκειμένου και θεμελίωση της νεωτερικής ατομικής ορθολογικότητας στη *Θεωρία των ηθικών συναισθημάτων*

1.1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις για τη <i>Θεωρία των ηθικών συναισθημάτων</i>	15
1.2. Ο μηχανισμός της συμπάθειας.....	20
1.3. Πάθη και κατηγορίες παθών	33
1.4. Η κρίση περί «αξιμισθίας/αναξιμισθίας» και η θεμελίωση της διάκρισης μεταξύ «αγαθοεργίας» και «δικαιοσύνης»	39
1.5. Κεντρικό επιχείρημα συγκρότησης νεωτερικού τύπου κοινωνικής συνοχής .	52
1.6. Ιδεολογικές διαστάσεις της ατομικής εργαλειακής ορθολογικότητας.....	61
1.7. Αξιακές διαστάσεις της εργαλειακής ορθολογικότητας: η «συνετή» ατομική εργαλειακή ορθολογικότητα	67
1.8. Συμπερασματικές παρατηρήσεις.....	74

Κεφάλαιο 2. Η συγκρότηση της οικονομικής και κοινωνικής ορθολογικότητας στον *Πλούτο των Εθνών*

2.1. Εισαγωγή.....	80
2.2. Τεχνικός και κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας.....	82
2.3. Ανταλλαγή (μηχανισμός αγοράς).....	94
2.4. Εμπορική κοινωνία και έκθεση των ερωτημάτων της θεωρίας αξίας.....	104
2.5. Εργασιακή θεωρία της αξίας.....	113
2.6. Μετάβαση από την εμπορευματική σχέση σε κεφαλαιακή σχέση.	120
2.7. Συμπερασματικές παρατηρήσεις σχετικά με τη μετατόπιση της εργασιακής θεωρίας της αξίας σε θεωρία κοστών παραγωγής	125

2.8. Κοινωνική ορθολογικότητα σε επίπεδο κοινωνικών τάξεων.....	130
2.9. Ορθολογικότητα της κάθε κοινωνικής τάξης και των σχέσεων μεταξύ τους	136
2.10. Η σχέση της συνολικής κοινωνικοοικονομικής ορθολογικότητας με την πολιτική.....	150
2.11. Συμπερασματικές παρατηρήσεις του δεύτερου κεφαλαίου και θέση των προβληματικών μετάβασης στο τρίτο κεφάλαιο.....	159

Κεφάλαιο 3. Η συγκρότηση της πολιτικής ορθολογικότητας

3.1. Η συγκρότηση της πολιτικής ορθολογικότητας στη *Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων*

3.1.1. Εισαγωγή.....	165
3.1.2. Η «συνετή» εργαλειακή ορθολογικότητα του ατομικού πράττειν κατά τη σχέση του προς τα «άτομα»	167
3.1.3. Η «συνετή» εργαλειακή ορθολογικότητα του ατομικού πράττειν κατά τη σχέση του προς «κοινωνικά σύνολα»	182
3.1.4. Συγκρότηση κράτους.....	188
3.1.5. Συμπερασματικές παρατηρήσεις σχετικά με τη συγκρότηση της πολιτικής ορθολογικότητας στη <i>Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων</i>	204

3.2. Η κριτική του μερκαντισμού ως στρεβλής μορφής συγκρότησης πολιτικής ορθολογικότητας

3.2.1. Εισαγωγή.....	214
3.2.2. Κριτική στις θεωρητικές αρχές του μερκαντισμού.....	219
3.2.3. Ανάλυση των μερκαντιστικών κρατικών πολιτικών.....	238
A) Σχετικά με τις πολιτικές περιορισμού των εισαγωγών αγαθών τα οποία μπορούν να παράγονται στην ημεδαπή.....	238
B) Σχετικά με τις πολιτικές περιορισμού των εισαγωγών από συγκεκριμένες χώρες με τις οποίες θεωρείται ότι το εμπόριο είναι δυσμενές.....	249

Γ) Σχετικά με τις πολιτικές ενθάρρυνσης των εξαγωγών (δασμολογικές επιστροφές, επιδοτήσεις, εμπορικές συνθήκες)	253
3.2.4. Η διάκριση μεταξύ «νομοθέτη» και «πολιτικού» και το ζήτημα του μεταρρυθμιστικού ιδεώδους.....	255
3.2.5. Συμπερασματικές παρατηρήσεις σχετικά με τη σμιθιανή κριτική στο «εμποροκρατικό σύστημα»	263
3.2.6. Για το «φυσιοκρατικό σύστημα» πολιτικής οικονομίας	274
3.3. Μοτίβα πολιτικής ορθολογικότητας στο πέμπτο Βιβλίο του Πλούτου των Εθνών	
3.3.1. Εισαγωγή.....	286
3.3.2. Για τη δαπάνη της άμυνας.....	292
3.3.3. Για τη δαπάνη της δικαιοσύνης.....	298
3.3.4. Παρέκβαση: Δικαιοσύνη και πολιτική κυβέρνηση στο <i>Lectures on Jurisprudence</i>	304
3.3.5. Συμπερασματικές παρατηρήσεις σχετικά με τη θεμελίωση της δικαστικής εξουσίας	310
3.3.6. Για το ζήτημα του αποκλεισμού του κυρίαρχου από την ενάσκηση ίδιας παραγωγικής δραστηριότητας.....	318
3.3.7. Γενικές συμπερασματικές παρατηρήσεις.....	321
Βιβλιογραφία	334

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία έχει ως στόχο της να διερευνήσει τον τρόπο με τον οποίο θεματοποιούνται και αποσαφηνίζονται ζητήματα που αφορούν το πρόβλημα της «ορθολογικότητας» των νεωτερικών κοινωνιών στην κοινωνική θεωρία του Άνταμ Σμιθ (Adam Smith). Τα ζητήματα αυτά μπορούν να θεωρηθούν από δύο σκοπιές: αφ' ενός ως ζητήματα που αφορούν την υποκειμενική ορθολογικότητα του ατομικού πράττειν και, αφ' ετέρου, ως ζητήματα που αφορούν τις αντικειμενικές (κοινωνικές) μορφές ορθολογικότητας. Αυτή η διάκριση μεταξύ υποκειμενικής ορθολογικότητας και αντικειμενικής ορθολογικότητας αντιστοιχεί, εν πολλοίς, στα δύο μείζονα σμιθιανά έργα, τη *Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων* (εφεξής: *ΘΗΣ*) και την *Έρευνα για τη φύση και τα αίτια του Πλούτου των Εθνών* (εφεξής: *Πλούτος*)¹. Αντιστοίχως, το πρώτο κεφάλαιο αυτής της εργασίας υιοθετεί, κατά βάση, την πρώτη, ενώ το δεύτερο και το τρίτο κεφάλαιο της εργασίας τη δεύτερη σκοπιά, επιχειρώντας να διερευνήσουν τόσο τη σχέση μεταξύ των δύο μορφών ορθολογικότητας όσο και την εσωτερική σύσταση καθεμίας εξ αυτών. Αυτή η διάταξη της εργασίας αποτελεί έκφραση ενός ερμηνευτικού

---

¹ Οι προβληματικές στις οποίες εστιάζει η παρούσα εργασία μπορούν να θεωρηθούν υπό το πρίσμα του «προβλήματος Adam Smith», δηλαδή στο πλαίσιο των ερωτημάτων που έθεσε η υποδοχή του σμιθιανού έργου, κυρίως από τη γερμανική διάνοηση, κατά τον 19^ο αιώνα και η οποία επηρέασε τις κατοπινές ερμηνείες του ως και τη δεκαετία του 1970. Το ερώτημα σχετικά με το πώς συμβιβάζονται δύο θεωρίες εκ των οποίων η μία πραγματεύεται το ιδιοτελές οικονομικό πράττειν ενώ η άλλη τις ηθικές αλληλοαναγνωρίσεις μεταξύ μετριασμένα εγωιστών δρώντων, υποστηρίζουμε ότι δύναται να αποδειχτεί θεωρητικά γόνιμο αν αναδιατυπωθεί ως ερώτημα που αφορά τη συγκρότηση δύο τύπων ορθολογικότητας, η σχέση και οι όροι συμβατότητας των οποίων διερευνώνται στο σμιθιανό corpus. Για μία συνόψιση των ιστορικών φάσεων υποδοχής του σμιθιανού έργου έως την επικαιροποίηση της συζήτησης κατά την δεκαετία του 1970 όταν και ξεκινά να αναπτύσσεται «μία ευρεία συναίνεση μεταξύ των μελετητών ότι το λεγόμενο Adam Smith Problem ουσιαστικά δεν υφίσταται» βλ. Δρόσος, Δ., «Εισαγωγή», στο Smith, A. (2012), *Θεωρία των ηθικών συναισθημάτων*, μτφρ. – επίμ. Δρόσος, Γ., Παπαζήσης, Αθήνα, σσ. 19-70, ιδιαίτερα σσ. 37-68, όπου παρατίθεται και η σχετική βιβλιογραφία.

σχήματος βάσει του οποίου επιχειρείται να ακολουθηθεί και να αποτυπωθεί η ‘αρχιτεκτονική’ δομή της συνολικής σμιθιανής θεωρίας.

Στη βάση της άρθρωσης της σμιθιανής ‘αρχιτεκτονικής’ του «συστήματος φυσικής ελευθερίας» βρίσκεται ο ιστορικά συντελεσμένος νεωτερικός *χωρισμός* μεταξύ οικονομίας και πολιτικής και, από την πλευρά της κοινωνικής πράξης, η *διάρρηξη* μεταξύ ιδιαιτερότητας και γενικότητας (ατομικής ορθολογικότητας και κοινωνικής ορθολογικότητας) αποτελώντας την αφετηρία του συνολικού επιχειρήματος του Σμιθ το οποίο αρθρώνεται ακριβώς θέτοντας τις *διαμεσολαβήσεις* μεταξύ των δύο πεδίων στα διάφορα επίπεδα του υπό σύσταση αντικειμένου (ηθική, δίκαιο, οικονομική βιοτική διαδικασία, πολιτική). Η εν λόγω άρθρωση της σμιθιανής θεωρίας λαμβάνει, δηλαδή, τη μορφή της διερεύνησης των όρων της *επιγενόμενης σύναψης* αυτών των δύο μορφών ορθολογικότητας, *δεδομένου* του συστατικού για σύγχρονες αστικές κοινωνίες αποχωρισμού τους. Έτσι, επιχειρούμε να διαβάσουμε τη *ΘΗΣ* ως μία απόπειρα διερεύνησης του *νεωτερικού προβλήματος κοινωνικής συνοχής*, του ερωτήματος δηλαδή το οποίο αφορά το εάν και υπό ποιούς όρους μπορεί να παραχθεί γενικότητα μέσα από διαδικασίες «συμπάθειας» μεταξύ των μεμονωμένων δρώντων, και τον *Πλούτο* ως απόπειρα διερεύνησης ενός αντίστοιχου ερωτήματος το οποίο αφορά το πώς παράγεται γενικότητα σε πολιτικο-οικονομικό επίπεδο. Η κομβική προϋπόθεση η οποία κρύβεται πίσω από τα συγκεκριμένα ερωτήματα –αποτυπώνοντας ταυτόχρονα τον εμφατικά νεωτερικό χαρακτήρα της σμιθιανής θεωρίας– συνίσταται στο ότι το υποκείμενο –που εξ ορισμού προϋποθέτει η ορθολογικότητα– δεν είναι δοσμένο². Δοσμένο υποκείμενο της «αστικής κοινωνίας πολιτών» είναι τα άτομα, ενώ

---

² Στο βαθμό που ένα από τα κύρια εναύσματα αυτής της εργασίας δίδεται από θεματικές που αναπτύσσονται στο πλαίσιο της σύγχρονης ‘κριτικής θεωρίας’ ας παρατεθεί εδώ το ακόλουθο χωρίο: «Η αντίθεση μεταξύ παθητικότητας και ενεργητικότητας, που εμφανίζεται στη Γνωσιοθεωρία σαν δυϊσμός μεταξύ αισθητικότητας και διάνοιας, δεν ισχύει για την κοινωνία στο ίδιο μέτρο που ισχύει για το άτομο. Ενώ δηλαδή το τελευταίο θεωρεί τον εαυτό του παθητικό κι εξαρτημένο, εκείνη, αν και αποτελείται από άτομα, είναι εντούτοις ένα υποκείμενο –χωρίς συνείδηση και συνεπώς όχι καθ’ αυτό, αλλά πάντως ενεργό υποκείμενο [ein wenn auch bewusstloses und insofern uneigentliches, jedoch tätiges Subjekt]. Αυτή η διαφορά ως προς την ύπαρξη του ανθρώπου και της κοινωνίας είναι έκφραση της διάσπασης που χαρακτηρίζει μέχρι σήμερα τις ιστορικές μορφές της κοινωνικής ζωής. Η ύπαρξη της κοινωνίας είτε βασίστηκε στην άμεση καταπίεση είτε ήταν η συνισταμένη αντίρροπων

η «κοινωνική ορθολογικότητα» αυτής της κοινωνίας νοείται πάντοτε ως τύπος συντονισμού του ατομικού πράττειν. Έτσι, από τη μία πλευρά, η σμιθιανή θεωρία αναδεικνύει μία μέριμνα να συγκροτήσει τις μορφές κοινωνικής ορθολογικότητας πάντοτε ως διαμεσολαβημένες από τα άτομα, τις πράξεις και τις μορφές συνείδησης τους. Η αντίστροφη δε θεωρητική κίνηση, που θα υποστασιοποιούσε μία ‘έτοιμη’ κοινωνική ορθολογικότητα η οποία συντονίζει εκ προοιμίου το ατομικό πράττειν, θα προϋπέθετε δογματικά αυτό που αποτελεί στην πραγματικότητα το ζητούμενο μίας διερεύνησης του προβλήματος κοινωνικής συνοχής. Ταυτόχρονα, η σμιθιανή θεωρία αναδεικνύει επίσης μία μέριμνα να μην υποστασιοποιηθούν, από την άλλη πλευρά, τα άτομα, παρά να διερευνηθούν και τα ίδια ως διαμεσολαβημένα από τη γενική κοινωνική μορφή. Πρόκειται δηλαδή, όπως θα προσπαθήσουμε να υποστηρίξουμε, για μία θεωρία που κατανοεί ως σχέση *αλληλεπίδρασης* τη σχέση μεταξύ ατομικής και κοινωνικής ορθολογικότητας, κατανόηση η οποία αντικατοπτρίζει ως τέτοια τον ιστορικό ορίζοντα της ‘νεαρής’ αστικής κοινωνίας³. Το θεωρητικό εργαλείο των «μη αναμενόμενων αποτελεσμάτων του πράττειν» που μετέρχονται οι σμιθιανές αναλύσεις επιχειρεί ακριβώς να κατανοήσει λογικές συγκρότησης και αναπαραγωγής ενός τύπου

δυνάμεων [blinde Resultante widerstrebender Kräfte]’ σε καμία περίπτωση όμως δεν ήταν αποτέλεσμα της συνειδητής αυτόνομης δράσης των ελεύθερων ατόμων, Horkheimer, M. (1983), *Παραδοσιακή και κριτική θεωρία*, μτφρ. Μαρκίδης, Γ. – Γεωργίου, Θ., Έρασμος, Αθήνα, σ. 21.

³ Ο Δρόσος συνοψίζει το ιστορικό και θεωρητικό πλαίσιο της σμιθιανής σκέψης ως εξής: «Ο ιστορικός διαχωρισμός του ατόμου από την κοινότητα υπαγορεύει και τη σημαντικότερη πρόκληση της εποχής, δηλαδή τη διερεύνηση των σχέσεων μέσω των οποίων τα ανεξάρτητα, εγωιστικά, ιδιοτελή άτομα συντάσσονται σε κοινωνία, παραμένοντας ωστόσο απαλλαγμένα από την προσωπική υποχρέωση να λογοδοτούν σε μια αρχή ανώτερη της ατομικότητάς τους. Το κεντρικό πρόβλημα γύρω από το οποίο περιστρέφεται η σκέψη του Adam Smith αφορά στη συμβατότητα μεταξύ της νομιμότητας του εγωιστικού πράττειν – νομιμότητα που αποτελεί ήδη εκτός από καθημερινή πραγματικότητα και αδιαμφισβήτητο ιδεολογικό και θεωρητικό κεκτημένο– και της αναγκαιότητας της κοινωνικής συνύπαρξης. Αντικείμενα της θεωρίας του καθίστανται οι περιορισμοί του εγωιστικού πράττειν και το αναγκαίο μέτρο τους, ώστε και ο εκφυλισμός της κοινωνικής ζωής σε bellum omnis contra omnes να αποτραπεί, αλλά και η θεμελιακή κατάφαση προς την ελευθερία του ατόμου να μην αναιρεθεί», βλ. Δρόσος, Δ. (1994), *Αγορά και κράτος στον Adam Smith. Κριτική στην αναδρομική θεμελίωση του νεοφιλελευθερισμού*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, σ. 17.

κοινωνικής ορθολογικότητας η οποία τίθεται ως τέτοια μέσα από ατομικές πράξεις, παρόλο που οι λογικές των ατομικών πράξεων δεν εμπεριέχουν καθ' εαυτές «κοινωνικά ορθολογική» μορφή⁴.

Όσον αφορά τη ΘΗΣ ο Σμιθ εδώ κινείται, μεθοδολογικά, σε μία κατασκευή του γενικού από το ιδιαίτερο: εκκινώντας από τη σκοπιά της εξατομίκευσης η κατασκευή κινείται προς τη θέση (ελάχιστων και μέγιστων) όρων κοινωνικής συνοχής, προς τη θεμελίωση ασθενέστερων (ηθικοπρακτικών) και ισχυρότερων (δικαϊκών) κανόνων, από λογικές εργαλειακής ορθολογικότητας του ατομικού πράττειν σε λογικές κοινωνικής ορθολογικότητας, με άκρο από την πλευρά της γενικότητας «το ρυθμιστικό ιδεώδες της συνολικής συστημικής ισορροπίας από το οποίο έλκεται η όλη κατασκευή»⁵. Ωστόσο –και εδώ έγκειται το καθοριστικό στοιχείο που καθιστά τη σμιθιανή θεωρία μία θεωρία *αλληλεπίδρασης* μεταξύ ατομικής και κοινωνικής ορθολογικότητας– ούτε στη ΘΗΣ ο Σμιθ ξεκινάει εντελώς απροϋπόθετα από τη σκοπιά της εξατομίκευσης: η ικανότητα του κάθε ατομικού δρώντος να αναδιπλασιάζεται και να μετατοπίζεται στη θέση του άλλου, να μετριάξει τον εγωισμό του και να αίρεται σε σκοπιά «αμερόληπτου παρατηρητή» έχει ως προϋποθέσεις της προσημειώσεις κοινωνίας ανεπτυγμένου καταμερισμού εργασίας και τυπικής ισότητας («κοινωνία ίσων», «πολιτισμένη κοινωνία»)⁶. Η ‘ασθενής’ κοινωνική ορθολογικότητα ενός «κοινού μέτρου του προσήκοντος» που κατασκευάζεται κατ’ αυτόν τον τρόπο στη ΘΗΣ και διαμορφώνεται ως αποτέλεσμα διαδικασιών «συμπάθειας» μεταξύ των δρώντων κατανοείται στην παρούσα εργασία ως ένας *μηχανισμός* ο οποίος φέρει υποδοχές πρόσληψης της εργαλειακής ορθολογικότητας ως *αξίας*. Η οριοθέτηση του νεωτερικού ορίζοντα (κεφ. 1) έγκειται εν προκειμένω αφ’ ενός στην ανάδειξη της

---

⁴ Πρβλ. Λαβράνου, Αλ. (2010), *Γνώση και Πράξη. Για τη σχέση θεωρητικού και πρακτικού Λόγου στον Ιμμάνουελ Καντ*, Πόλις, Αθήνα, σ. 17 όπου υποστηρίζεται αναφορικά προς το «πρόβλημα της ενότητας του Λόγου» στον Καντ ότι «η ενότητα νοείται πάντα ως μια *διαμεσολαβημένη* ενότητα, που εκ προοιμίου προϋποθέτει τη διάσπαση και τον χωρισμό».

⁵ Δρόσος, Δ. (2008), «Ο Ψυχοπαίδη αναγνώστης του Άνταμ Σμιθ», στο *Θεωρία, αξίες και κριτική. Αφιέρωμα στον Κοσμά Ψυχοπαίδη*, Αγγελίδης, Μ., Δημητρίου, Σ., Λαβράνου, Α. (επιμ.), Πόλις με τη συνεργασία του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, σσ. 225-251, σ. 231.

⁶ Βλ. το σχολιασμό της θεματικής της «αναγνώρισης» στο πλαίσιο του σκωτικού «‘παραδείγματος’ της συμπάθειας» στο *ίδιο*, σσ. 232-233.

ατομικής ορθολογικής πράξης ως ενός είδους ‘μεικτής’ μορφής ορθολογικότητας η οποία εμπεριέχει και εξισορροπεί στοιχεία μιας εργαλειακής και μιας μη εργαλειακής (αξιακής) ορθολογικότητας. Αφ’ ετέρου, αυτή η σμιθιανή κατανόηση της νεωτερικής ατομικής πράξης στο πλαίσιο μιας κουλτούρας «μετριασμένου εγωισμού» επιτρέπει τη νομιμοποίηση του νεωτερικού υποκειμένου (με άλλη διατύπωση, της ατομικότητας) από τη θεωρία και την αποδοχή του τόσο ως αναγκαίου όσο και ως συμβατού με νεωτερική κοινωνία γενικών αρχών όρου.

Κατά την περαιτέρω ανάπτυξη του προαναφερθέντος ερμηνευτικού σχήματος (κεφ. 2 και 3) η παρούσα εργασία επιχειρεί να ανασυγκροτήσει τη σμιθιανή πολιτική οικονομία ως διατύπωση *αιτημάτων συγκρότησης στιγμών μακρο-κοινωνικών υποκειμένων*. Τα αιτήματα αυτά εγείρονται από τη σμιθιανή θεωρία προϊούσης μίας πορείας ‘αρχιτεκτονικής’ δόμησης του υπό σύσταση αντικειμένου της πολιτικής οικονομίας, τουτέστιν των «παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας». Οι δυνάμεις αυτές μορφοποιούνται και αναπτύσσονται στα διαφορετικά επίπεδα –καταμερισμός της εργασίας, αγορά/χρήμα, κοινωνικός συσχετισμός τάξεων, πολιτική– μίας ολιστικής εννοιακής κατασκευής η οποία, όπως επιχειρείται να διαβαστεί στην παρούσα εργασία, εκτίθεται ως διαδικασία ανόρθωσης αναβαθμών συγκρότησης κοινωνικής ορθολογικότητας, στο βαθμό που η κάθε προηγούμενη στιγμή παρουσιάζει τόσο προβλήματα όσο και εγγενείς τάσεις υπέρβασής τους. Ως τελική στιγμή της διαδικασίας αυτής η σμιθιανή θεωρία κατασκευάζει ένα ‘αναστοχαστικό υποκείμενο’ σε σχέση με το οποίο αναπτύσσονται *τελεολογικές* θεωρήσεις της κοινωνικής ολότητας και τίθενται κριτήρια υπό τα οποία η θεωρία δύναται να νομιμοποιήσει την πραγματική/ιστορική μορφή συγκρότησης του αντικειμένου της.

Τούτων δοθέντων το ζήτημα της ορθολογικότητας των νεωτερικών κοινωνιών διερευνάται βάσει των ακόλουθων τύπων ορθολογικότητας οι οποίοι μπορούν να σταχυολογηθούν από τη θεωρία του Σμιθ:

α) ένας τύπος ορθολογικότητας του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας και της αγοράς (οικονομική ορθολογικότητα)

β) ένας τύπος ορθολογικότητας των κοινωνικών τάξεων

γ) ένας τύπος ορθολογικότητας του νεωτερικού κράτους (πολιτική ορθολογικότητα)

δ) ένας τύπος ιδεολογικής ή αξιακής ορθολογικότητας

ε) ένας τύπος ορθολογικότητας της ίδιας της κοινωνικής θεωρίας που ανασυγκροτεί τα προηγούμενα πεδία ως ενιαίο αντικείμενό της («επιστήμη του νομοθέτη»).

Από αυτή την τελευταία σκοπιά της «επιστήμης του νομοθέτη» κατασκευάζεται το αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας ως «σύστημα φυσικής ελευθερίας» το οποίο εμπεριέχει στο εσωτερικό του την *οικονομία* και την *πολιτική* κατά την ορθή ‘φυσική’ σχέση καταμερισμού έργου ανάμεσά τους. Διαμέσου της προβληματικής της *ιδεολογίας* η σμιθιανή θεωρία αναπτύσσει αναλύσεις διαδικασιών κατά τις οποίες η ορθολογικότητα των υποκειμένων συσκοτίζεται (ιδεολογικοί φανακισμοί των ατομικών συνειδήσεων και των τάξεων, «πνεύμα συστήματος» του πολιτικού φορέα). Και ταυτόχρονα επιχειρεί να δείξει ότι *παράγεται* υποκείμενο κοινωνικής ορθολογικότητας –στα διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης αφ’ ενός των μικροθεωρητικών αναλύσεων της ατομικής πράξης και, αφ’ ετέρου, των μακροθεωρητικών αναλύσεων των οικονομικών μηχανισμών, των κοινωνικών τάξεων και του κράτους– παρά και διαμέσου των ιδεολογικών ‘στρεβλώσεων’, παρά την απίσχναση δηλαδή του *βαθμού συνειδητότητας* της ορθολογικότητας των επιμέρους δρώντων. Βάσει αυτών των θεματικών επιχειρείται στην παρούσα εργασία η διερεύνηση ερωτημάτων που αφορούν τους όρους συγκρότησης, τις μορφές, τις μεταλλάξεις αλλά και τις εγγενείς δυνατότητες εκείνου του τύπου ορθολογικότητας που είναι χαρακτηριστικός για τις νεωτερικές κοινωνίες. Η εν λόγω διερεύνηση θα μπορούσε να τεθεί υπό τη σκέπη του ζητήματος που αφορά τη σχέση μεταξύ *ΘΗΣ* και *Πλούτου* («πρόβλημα Άνταμ Σμιθ») και να κατανοήσει τόσο την ηθικοπολιτική θεωρία όσο και την πολιτική οικονομία ως πλευρές ενός ενιαίου επιχειρήματος αναφορικά προς το ζήτημα της *μηχανικής* συγκρότησης και αναπαραγωγής της νεωτερικής αστικής κοινωνίας.

Αναλυτικότερα, θα επιχειρήσουμε να δείξουμε ότι στη σμιθιανή θεωρία οι νεωτερικοί χωρισμοί δεν συγκροτούνται ως ετερογενείς καθ’ εαυτές και δι’ εαυτές αυτονομοτελείς σφαίρες, ως κόσμος της εργαλειακής ορθολογικότητας απέναντι στον κόσμο της αξιακής ορθολογικότητας. Διότι τόσο η υποκειμενική εργαλειακή ορθολογικότητα, όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας, όσο και οι αντικειμενικές μορφές οικονομικής και πολιτικής ορθολογικότητας, όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε στο δεύτερο και το τρίτο κεφάλαιο, περιέχουν αναμειγμένα στο εσωτερικό τους τόσο εργαλειακά όσο και

αξιακά στοιχεία. Έτσι, η ΘΗΣ μπορεί να κατανοηθεί ως ένα επιχείρημα το οποίο υποστηρίζει ότι διαμορφώνονται *δικαιοπολιτικές* στιγμές «προσώπου» ήδη κατά τις *ηθικοκοινωνικές* διεργασίες «συμπάθειας» μεταξύ των δρώντων, και οι οποίες υποβαστάζουν τη συγκρότηση δικαϊκού προσώπου θέτοντας, ταυτόχρονα, υποδοχές εσωτερικεύσής του κατά το πραγματικό ατομικό πράττειν. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι γενικοί, αφηρημένοι και ορθολογικοί δικαιοπολιτικοί κανόνες και θεσμοί δεν σχηματίζονται ερήμην και εξωτερικά των ηθικοκοινωνικών κανόνων που διαμορφώνονται μέσω των διαδικασιών αναγνώρισης και επικοινωνίας, και τ' ανάπαλιν. Στη σμιθιανή κατασκευή οι διαδικασίες άρσης του αστού σε ολόένα και υψηλότερες σκοπιές γενικότητας έως τη σκοπιά του πολίτη (βλ. 3.1 της παρούσας εργασίας) εκκινούν και διαμεσολαβούνται καθ' όλη την πορεία εμμενώς από τον αστό. Το συγκεκριμένο επιχείρημα μπορεί να θεωρηθεί και ως ένα αίτημα της θεωρίας οι διαδικασίες διαμόρφωσης πολίτη να μην λαμβάνουν χώρα δια της *υπαγωγής* του αστού στον πολίτη. Στην αντίθετη περίπτωση, αντί να διαμεσολαβείται η αντικειμενική δικαιοπολιτική τάξη από τις ηθικοκοινωνικές διεργασίες συμπάθειας («φαντασία»), η δικαιοπολιτική τάξη θα συγκροτείται ως χωρισμένη και αυτονομημένη από τις τελευταίες «διάνοια», η οποία θα έρχεται εκ των υστέρων να κάνει την υπαγωγή. Το συγκεκριμένο αίτημα εμπεριέχει, δηλαδή, μία κριτική ότι ενόσω κατασκευάζεται το όλον *μηχανιστικά και μόνον*, χωριστικά και μέσω υπαγωγικών σχέσεων «αναγκαιότητας» παραμένει ασταθές. Η κριτική ταυτίζει εν προκειμένω τη σταθερή κοινωνική συνοχή με τη συνοχή εκείνη η οποία διέπεται από σχέσεις ελευθερίας.

Η δεύτερη πλευρά του σμιθιανού επιχειρήματος είναι ότι η νεωτερική κοινωνική ορθολογικότητα συγκροτείται, ωστόσο, *και μηχανικά*. Τέτοιου τύπου μηχανικές εξαντικειμενικεύσεις της κοινωνικής πράξης αναλύονται στον *Πλούτο* αναφορικά προς τα επίπεδα του καταμερισμού της εργασίας, της αγοράς, του μηχανισμού διαμόρφωσης των τιμών, ενώ τέλος, ως επιστέγασμα των συγκεκριμένων αναλύσεων, και η πολιτική μορφή θα επιχειρηθεί να κατασκευαστεί εννοιακά ως «σύστημα». Στη σμιθιανή θεωρία αναπτύσσονται, λοιπόν, αναλύσεις ενός μηχανισμού ο οποίος προωθεί ένα σκοπό ή παράγει αποτελέσματα που τον υπερβαίνουν και είναι ως εάν να υπαγορεύονται από ένα υποκείμενο διαφορετικό από τα υποκείμενα που αποτελούν τα κινητήρια «ελατήρια» (τις αιτίες) του μηχανισμού. Αυτή η αντίληψη θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως θεολογική θεώρηση κατά την οποία προϋποτίθεται το «αγαθό» αποτέλεσμα εκ της «θείας Πρόνοιας». Θα μπορούσε, ωστόσο, να δείξει κανείς

την κοινωνικοθεωρητική επένδυσή της κατασκευής αυτής από τον Σμιθ. Τα άτομα δρώντας ως «ελατήρια» του μηχανισμού παράγουν ως συνολικό *κοινωνικό αποτέλεσμα* κάτι που υπερβαίνει το περιεχόμενο των ατομικών τους πράξεων. Το εν λόγω *κοινωνικό προϊόν*, το οποίο προκαλείται ως συνισταμένη των ατομικών πράξεων κατά τη διαπλοκή τους (ετερογονία των σκοπών), η θεωρία το ανάγει *εκ των υστέρων* τελεολογικά (υποθετικά) στην κίνηση μίας «αοράτου χειρός». Η εξήγηση εκ της «αοράτου χειρός», επομένως, επιχειρεί να εξηγήσει μακρο-κοινωνικά φαινόμενα οι λογικές των οποίων, μολονότι παράγονται ως συνισταμένη ατομικών πράξεων, δεν ταυτίζονται με τη λογική των ατομικών πράξεων από τις οποίες αρχικά εκπήγασαν. Πρόκειται δηλαδή για ένα εργαλείο εξήγησης της *κοινωνικής απροσδιοριστίας*, η οποία στη σμιθιανή θεωρία θεματοποιείται υπό μία συγκεκριμένη μορφή και προσλαμβάνει συγκεκριμένα περιεχόμενα, όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε στο δεύτερο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

Το επιχείρημα, τέλος, ότι παράγεται μηχανιστικά μία μορφή «ευταξίας», ένα πρόπλασμα κοινωνικής συνοχής, σημαίνει, αντιστρόφως, ότι η ‘ορατή χειρ’ της συνειδητής πολιτικής ορθολογικότητας δεν κατασκευάζει το αντικείμενο *ex nihilo*. Παρά ανορθώνεται η ίδια στη βάση ενός αντικειμένου το οποίο ήδη είναι συγκροτημένο και αρθρωμένο σε κοινωνικοοικονομικές μορφές ορθολογικότητας. Τούτων δοθέντων, η πολιτική κινείται κατά την επιγενόμενη σύναψή της με την οικονομία προς κατεύθυνση διορθωτική συγκεκριμένων αδιεξόδων και στρεβλώσεων της κοινωνικοοικονομικής συγκρότησης του αντικειμένου. Το συγκεκριμένο επιχείρημα καταφέρεται, πρωτίστως, εναντίον μίας αυταρχικής και παντογνώστριας ‘πολιτικής χειρός’ η οποία συγκροτείται ως αδιαμεσολάβητος, δογματικός Λόγος που διαθέτει τη βούληση και τη γνώση να σχηματίσει την κοινωνική ορθολογικότητα *in toto* και *ab initio* βάσει του προκατασκευασμένου «ιδεώδους συστήματος» για το οποίο είναι απολύτως πεπεισμένη (βλ. κεφ. 3 της παρούσας εργασίας).

Κεφάλαιο 1. Οριοθέτηση του νεωτερικού ορίζοντα: συγκρότηση νεωτερικού υποκειμένου και θεμελίωση της νεωτερικής ατομικής ορθολογικότητας στη *Θεωρία των ηθικών συναισθημάτων*.

1.1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις για τη *Θεωρία των ηθικών συναισθημάτων*

Αφετηριακή στιγμή της *ανθρωπολογικής και ηθικοπρακτικής* θεωρίας του Α. Σμιθ –η οποία ωστόσο, σύμφωνα με την ανάγνωσή μας και όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε στην ανά χείρας εργασία, κινείται εμμενώς σε ένα *κοινωνικοθεωρητικό* βάθος⁷– αποτελεί η κριτική οριοθέτηση της θέσης περί απόλυτου εγωισμού: «Όσο εγωιστής κι αν υποτεθεί ότι είναι ο άνθρωπος, υπάρχουν αποδεδειγμένα στη φύση του ορισμένες αρχές, σύμφωνα με τις οποίες η τύχη των άλλων παρουσιάζει ενδιαφέρον για τον ίδιο και η ευτυχία των άλλων καθίσταται απαραίτητη για τον ίδιο, μολονότι δεν αντλεί τίποτε από αυτήν εκτός από την ηδονή να τη θεάται» (*ΘΗΣ* I.i.1.1, σ. 75). Στην εναρκτήριο πρόταση της *ΘΗΣ* περικλείεται η μορφή και η κατεύθυνση που θα λάβει το κατ' εξοχήν αντικείμενο διερεύνησης του συγκεκριμένου βιβλίου, τουτέστιν το *πρόβλημα συγκρότησης κοινωνικής συνοχής μεταξύ εγωιστικών ατόμων*. Στη διανοητική παράδοση του σκωτικού Διαφωτισμού το συγκεκριμένο κοινωνικοθεωρητικό ζήτημα γίνεται αντιληπτό, πρωτίστως, ως 'πρόβλημα Χομπς'. Συγχρόνως, επιδιώκοντας μία διαφορετική 'λύση' του εν λόγω προβλήματος, η οποία να μην καταλήγει σε θέσπιση 'αδέσμευτου Λεβιάθαν', σε έξωθεν δηλαδή επιβολή των γενικών αφηρημένων και ορθολογικών κανόνων συμβίωσης⁸, αναπτύσσεται στο

---

⁷ Μολονότι για την υποστήριξη αυτής της ερμηνείας είναι, βεβαίως, αναγκαία η ανάγνωση της *Θεωρίας ηθικών συναισθημάτων* παράλληλα με τον *Πλούτο των Εθνών* όπου ο Σμιθ συζητάει το ζήτημα συγκρότησης κοινωνικής συνοχής νεωτερικών κοινωνιών με κατ' εξοχήν όρους κοινωνικοοικονομικής αναπαραγωγής.

⁸ Μολονότι το «χομπσιανό πρόβλημα» δεν είναι, βεβαίως, τόσο απλοϊκό όσο παρουσιάζεται εδώ, σχηματικά, για τους σκοπούς της παρούσας εργασίας, βλ. Hobbes, Th. (2006), *Λεβιάθαν ή Ύλη, Μορφή και Εξουσία μιας Εκκλησιαστικής και Λαϊκής Κοινότητας*, Πασχαλίδης, Γ. – Μεταξόπουλος, Αιμ., Γνώση, Αθήνα. Βλ. επίσης τις αναλύσεις του

πλαίσιο του σκωτικού Διαφωτισμού το ‘παράδειγμα’ της συμπάθειας, κορύφωση του οποίου αποτελεί η σμιθιανή εκδοχή του έτσι όπως αυτή εκτίθεται στη *ΘΗΣ*. Η εναλλακτική λύση του προβλήματος κοινωνικής συνοχής που προτείνεται από το εν λόγω ‘παράδειγμα’ επιχειρείται, σύμφωνα με τον Δρόσο, να κατασκευαστεί «μέσω της αδιάλειπτης διωποκειμενικής αλληλεπίδρασης κατά το σχηματισμό των ηθικών κρίσεων από ατομικότητες που είναι φύσει κοινωνικές με την έννοια ότι έχουν ανάγκη να προσαρμόζουν τη συμπεριφορά τους έτσι ώστε να κερδίζουν την επιδοκιμασία, ή, τουλάχιστον, να αποφεύγουν την αποδοκιμασία των άλλων»⁹. Με άλλα λόγια, το κεντρικό ερώτημα το οποίο τίθεται υπό διερεύνηση αφορά το πώς τίθενται γενικοί κανόνες ηθικότητας και δικαιοσύνης. Αν υποθεθεί, κατά την έναρξη της εν λόγω διερεύνησης, ότι ‘ο άνθρωπος είναι ακραία και αποκλειστικά εγωιστής’ η θεωρία θα παραπέμψει τη θεμελίωση γενικών κανόνων συμβίωσης σε μία, σε τελική ανάλυση, εξωτερική και υπερκείμενη των δρώντων εξουσιαστική δύναμη¹⁰. Εάν από την άλλη πλευρά εντοπιστούν, κατά την εξέταση του εμπειρικού υλικού των ανθρώπινων συναισθημάτων, υποδοχές θεμελίωσης γενικών ορθολογικών κανόνων στις πρακτικές, τις αλληλεπιδράσεις και τις συνειδήσεις των μεμονωμένων δρώντων ενδέχεται οι κανόνες να είναι αποδεκτοί και νομιμοποιημένοι από τους τελευταίους, να τίθενται δηλαδή ως αναπτύγματα της ελευθερίας των ατόμων.

Κατά την αφετηρία της *ΘΗΣ* η σμιθιανή επιχειρηματολογία θέτει, λοιπόν, υπό μερική αναθεώρηση τον κοινό τόπο του 18^{ου} αιώνα –σύμφωνα με τον οποίο το εγωιστικό συμφέρον αποτελεί το ισχυρότερο κίνητρο του ατομικού πράττειν–

Ψυχοπαίδη εις Ψυχοπαίδης, Κ. (1999), *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, Πόλις, Αθήνα, σσ. 116-169.

⁹ Δρόσος, Δ. (2016), *Το ευγενές εμπόριο της συμπάθειας*, Νήσος, Αθήνα, ιδιαίτερα σ. 37.

¹⁰ Όπως συνοψίζουν οι Αντόρνο και Χορκχάμερ τη λογική της χομπσιανής συγκρότησης κυριαρχίας: «Ο φόβος όλων απέναντι σε όλους αναιρείται από το φόβο ‘που προέρχεται από μια εξουσία που είναι υπεράνω όλων’. Η συμβίωση των ανθρώπων –η κοινωνία επομένως– γίνεται δυνατή μόνο με την υποταγή των ατόμων. Τη διαλεκτική μεταξύ εξουσίας και δικαίου ο Χομπς επιδιώκει να την ξεπεράσει με το ότι το δίκαιο, μαζί με το Λόγο, υποτάσσει το άδικο, αλλά μόνο δυνάμει μιας νέας εξουσίας. Η εξουσία του ισχυρότερου στη φυσική κατάσταση μεταβάλλεται στην νόμιμη εξουσία», βλ. Χορκχάμερ, Μ. - Αντόρνο, Τ., (1998), *Κοινωνιολογία. Εισαγωγικά δοκίμια*, μτφρ. Γράβαρης, Δ., Κριτική, Αθήνα, σ. 38.

αναδεικνύοντας σύμφυτες εγγενείς τάσεις συγκράτησης και ελέγχου του κινήτρου αυτού¹¹. Η, για να το διατυπώσουμε με τους όρους με τους οποίους εργαζόμαστε στην παρούσα εργασία, τίθεται υπό κριτική διερεύνηση η θεώρηση σύμφωνα με την οποία η «εργαλειακή ορθολογικότητα» αποτελεί όχι απλώς την κυρίαρχη αλλά τη μοναδική και αποκλειστική μορφή ατομικού πράττειν. Από την άλλη πλευρά μερική αναθεώρηση, ωστόσο, σημαίνει συγχρόνως *μερική αποδοχή*. Στην πραγματικότητα, όπως θα δούμε, η ΘΗΣ αποτελεί μία απόπειρα διαύγασης των προϋποθέσεων της ατομικής εργαλειακής ορθολογικότητας, χωρίς τις οποίες η εργαλειακή ορθολογικότητα θα καθίστατο η ίδια ανορθολογική. Ο (νεωτερικός) άνθρωπος φαίνεται, λοιπόν, να είναι φύσει εγωιστής αλλά όχι μόνο και όχι απόλυτα εγωιστής. Ο εγωισμός είναι απλώς ένα –ενδεχομένως το ισχυρότερο– από τα «πρωτογενή πάθη» που έχει εκ φύσεως ο άνθρωπος¹².

Η ΘΗΣ είναι ηθική θεωρία αλλά όχι με την τυπική έννοια του όρου (αρετολογία, παραδοσιακή ηθική θεωρία). Δεν ενδιαφέρεται να παράσχει έναν σχολαστικό κατάλογο του καθηκοντολογίου του πράττειν, δεν μας καθοδηγεί σε αντιλήψεις περί του τι είναι το «Αγαθόν». Ο Σμιθ παρακάμπτει εν μέρει αυτό το παραδοσιακό ερώτημα και εστιάζει το ενδιαφέρον του στο πώς διαμορφώνουν κρίσεις οι άνθρωποι σχετικά με την ανθρώπινη συμπεριφορά. Στον ιστορικό ορίζοντα του σκωτικού Διαφωτισμού έχουν απαξιωθεί οι παραδοσιακές μορφές *κοινοτικής* συνοχής και έχει χαθεί η βεβαιότητα ότι ο Θεός μας έχει δώσει σταθερές και δεσμευτικές αξίες προσανατολισμού του βίου¹³. Με δεδομένη αυτή την ιστορική προϋπόθεση,

---

¹¹ Δρόσος, Δ. (1992), «Κοινωνία της αγοράς και συγκρότηση της κρατικής μορφής στον Άνταμ Σμιθ», εις *Αξιολογικά*, τ.χ. 4, Αθήνα, σ. 10.

¹² Βλ. Ψυχοπαίδης, Κ. (1990), «Ο Άνταμ Σμιθ και η κριτική μέθοδος της πολιτικής οικονομίας», *Αξιολογικά*, τ. 1, Αθήνα., σσ. 11-12 όπου υποστηρίζεται ότι: «Ένα μοντέλο κοινωνίας για να είναι ορθό, υποδηλώνεται εδώ, δεν πρέπει να έχει ως αφετηρία του την ακραία περίπτωση του άκρατου εγωισμού, αλλά μάλλον μία ‘μετριασμένη’ κατάσταση, όπου το εγωιστικό πράττειν δρα μέσα σε όρια που μπορούν να γίνουν συνειδητά στους δρώντες... Ο άκρατος εγωισμός δεν ‘μετριάζεται’ μόνον από το φόβο του νόμου, αλλά και από τη γνώση που έχουν οι δρώντες για τις κοινωνικές αξιολογήσεις του πράττειν εκ μέρους των λοιπών μελών της κοινωνίας».

¹³ «Το θέμα του Smith δεν είναι ο προσδιορισμός του καλού και του κακού, αλλά η μελέτη των τρόπων με τους οποίους σχηματίζονται οι κρίσεις περί του καλού και του κακού

επαναδιατυπώνεται και το ερώτημα περί του τι συνιστά «αρετή» και «αγαθό» σε ερώτημα σχετικά με το πώς διαμορφώνουν κοινωνικούς δεσμούς (κοινωνικότητα) οι άνθρωποι μέσω των κρίσεων που κάνουν παρατηρώντας τη συμπεριφορά των άλλων ανθρώπων¹⁴. Η ερωτηματοθεσία, δηλαδή, μίας τέτοιου τύπου νεωτερικής, διαφωτιστικής ηθικής θεωρίας εκκινεί από τη σκοπιά των αξιολογικών κρίσεων που κάνουν οι παρατηρητές επί της πράξης του ατόμου και όχι άμεσα από αυτή καθ' εαυτή την ατομική δράση¹⁵.

Οι Σκώτοι Διαφωτιστές εκκινούν, λοιπόν, με αφετηρία την παρατήρηση των ανθρώπινων παθών, ή μάλλον, σύμφωνα με την ορολογία τους, των ανθρώπινων συναισθημάτων. Ήδη αυτή η μετάφραση των παθών σε συναισθήματα δείχνει ότι θέλουν να τα αξιολογήσουν επιεικέστερα, καθ' αντιδιαστολή προς τα πάθη τα οποία έχουν αρνητικά φορτισμένη σημασία. Το πάθος, όπως φαίνεται και από την ετυμολογική ρίζα του («πάσχω»), υπονοεί την αδυναμία να διαχειριστεί κανείς μία κατάσταση που την παθαίνει επειδή δεν μπορεί να διαχειριστεί έλλογα κάποιες

μέσα από την κοινωνική καλλιέργεια της ανθρώπινης φύσης», βλ. την «Εισαγωγή» του Δρόσου, Δ., εις Smith, A. (2012), *ό.π.*, σ. 19.

¹⁴ Πρόκειται, με άλλα λόγια, για μια ηθική θεωρία δευτέρου βαθμού (metaethics), για μια επιστημολογία της ηθικής η οποία αναπτύσσεται ως αναστοχασμός όχι επί του ηθικού ή ανήθικου 'είναι' αλλά επί του τρόπου με τον οποίο σχηματίζονται δεοντολογικές κρίσεις από τους πραγματικούς δρώντες. Τούτο το επισημαίνει ρητά ο Σμιθ: «Ας ληφθεί υπόψη... ότι η παρούσα έρευνα δεν αφορά ζητήματα αξιολόγησης, αλλά, αφορά αν μπορώ να το πω έτσι, γεγονότα. Δεν εξετάζουμε εδώ βάσει ποιων αρχών ένα τέλειον θα επιδοκίμαζε την τιμωρία των κακών πράξεων· αλλά βάσει ποιων αρχών επιδοκίμαζε πραγματικά και στην πράξη, ένα τόσο ασθενές και ατελές πλάσμα, όπως ο άνθρωπος» (*ΘΗΣ* II.i.5.10, σ. 167). Παρ' όλα αυτά η σμιθιανή θεωρία αποτελεί, όπως θα δούμε, ένα είδος 'μεικτής' μεταηθικής και ηθικής θεωρίας στην οποία συνδυάζονται κατά ορισμένο τρόπο *περιγραφή* και *αξιολόγηση*.

¹⁵ Για το ζήτημα αυτό σημαντική είναι η έρευνα του Raphael, D. D. (2007), *The impartial spectator. Adam Smith's Moral Philosophy*, Oxford, όπου υποστηρίζεται προκαταρκτικά ότι «μια θεωρία ηθικής κρίσης βασισμένης στα συναισθήματα των παρατηρητών υπάρχει σε τρεις Σκώτους φιλοσόφους, στον Χάτσεσον, στον Χιούμ, και στον Άνταμ Σμιθ, και είναι και οι τρεις εμπειριστές. Στην ιστορία της βρετανικής ηθικής φιλοσοφίας, οι ορθολογιστικές θεωρίες της ηθικής κρίσης εκκινούν από τη σκοπιά του ηθικού δρώντος. Το ίδιο κάνουν και εκείνες οι εμπειριστικές θεωρίες που προϋποθέτουν μία εγωιστική ψυχολογία», σ 27.

δυνάμεις οι οποίες τον καθορίζουν. Στο σκωτικό Διαφωτισμό τα πάθη επαναξιολογούνται ως «συναισθήματα» (sentiments), αφήνοντας ανοιχτό και προς διερεύνηση το ενδεχόμενο τα τελευταία να είναι ως εμπειρική ύλη πιο γενικεύσιμη απ' ό,τι τα πάθη. Ενδεχομένως να μπορεί να βρεθεί σε αυτά μία γενικότητα η οποία να μην οδηγεί σε «πόλεμο όλων εναντίον όλων» και σε επιβολή «Λεβιάθαν» όπως προκύπτει από τη γενίκευση των ακραίων εγωιστικών παθών και την επακόλουθη γενίκευση του «φόβου» στον Χομπς. Η κεντρική διερεύνηση της σμιθιανής ηθικοπολιτικής θεωρίας τίθεται, επομένως, υπό τη μορφή μιας δέσμης ερωτημάτων τα οποία αφορούν το εάν μπορεί να εντοπιστεί μία *γενικότητα στην εμπειρική ύλη των ανθρώπινων συναισθημάτων* από την οποία να προκύπτει μία *γενικότητα κανόνων*¹⁶.

Λαμβάνοντας αυτό το ερώτημα ως καθοδηγητικό νήμα η σμιθιανή ανάλυση κινείται σε όλο το εύρος της εμπειρικής ύλης προσεγγίζοντας όλα τα πάθη/συναισθήματα ως *αμφίσημα*. Αυτή ακριβώς η αμφισημία των συναισθημάτων εκκινεί τη διερεύνηση εάν αυτά είναι και υπό ποιούς όρους συμβατά με νεωτερική κοινωνική συνοχή, ενώ η αφετηριακή αντιμετώπισή τους ως παθών θα ισοδυναμούσε με δογματική προεξόφληση ότι αυτά δεν είναι έλλογα. Κινούμενη σε όλο το εύρος της εμπειρικής ύλης των παθών/συναισθημάτων η σμιθιανή ανάλυση θα προβεί, σε ένα δεύτερο βήμα, σε τυποποίησή τους σε τρεις κατηγορίες, διερευνώντας τις διαφορετικές συνέπειες που προκαλεί η γενίκευση κάθε μίας εξ αυτών.

Έχοντας πει αυτά εισαγωγικά, στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας θα επιχειρήσουμε να αναπτύξουμε, σε αντίστοιχα υποκεφάλαια, τα εξής ζητήματα:

1. Το γενικό σκελετό του μηχανισμού της συμπάθειας, δηλαδή του τρόπου με τον οποίο προβαίνουν σε ηθικές κρίσεις οι νεωτερικοί δρώντες.
2. Ανάλογα με το τι είδους πάθη είναι εκείνα τα οποία στην εκάστοτε περίπτωση τίθενται υπό παρατήρηση (α) αντικοινωνικά πάθη, β) κοινωνικά πάθη, γ) εγωιστικά πάθη), ποιες συνέπειες έχει η γενίκευσή τους για την κοινωνική συνοχή.

---

¹⁶ Όσον αφορά τη μεθοδολογική όψη του ζητήματος της θεμελίωσης γενικών κανόνων η σμιθιανή θεωρία αναγνωρίζει ως προβληματικές τις δύο κατ' εξοχήν τάσεις επίλυσής του, τον 'εμπειρισμό' αφ' ενός και το 'δογματισμό' αφ' ετέρου, επιχειρώντας να τις υπερβεί, όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε στη συνέχεια.

3. Το ζήτημα της κρίσης περί «αξιομισθίας/αναξιομισθίας (merit/demerit) και της θεμελίωσης της διάκρισης μεταξύ «αγαθοεργίας» και «δικαιοσύνης».
4. Η ανασυγκρότηση των παραπάνω ζητημάτων κατατείνει στην παρουσίαση του κεντρικού κοινωνικοθεωρητικού επιχειρήματος της *ΘΗΣ*, το οποίο συνίσταται, σύμφωνα με την παρούσα ανάγνωση, σε μία διαφορετική απάντηση του ‘προβλήματος Χομπς’, του προβλήματος δηλαδή: πώς συγκροτούνται τα άτομα σε όλο;
5. Η ανασυγκρότηση της ηθικοπολιτικής θεωρίας κλείνει με δύο προβληματικές οι οποίες, επιχειρώντας να δημιουργήσουν περαιτέρω υποδοχές σύνδεσης της *ΘΗΣ* με τον *Πλούτο*, ανασυγκροτούν τις σμιθιανές μικρο-κοινωνικές αναλύσεις της νεωτερικής ατομικής ορθολογικότητας, βάσει των οποίων υποστηρίζεται ότι η τελευταία συγκροτείται ως διφυής μορφή ορθολογικότητας, εμπεριέχοντας εγγενώς τόσο εργαλειακές αφ’ ενός όσο και ιδεολογικές (κεφ. 1.5) και αξιακές διαστάσεις αφ’ ετέρου (κεφ. 1.6).

1.2. Ο μηχανισμός της συμπάθειας

Ήδη στην εναρκτήρια παράγραφο της *ΘΗΣ* ο Σμιθ εντοπίζει μία μορφή γενικότητας στα ανθρώπινα συναισθήματα και στις συμπαθητικές αρχές βάσει των οποίων κρίνουν πράξεις και συμπεριφορές οι άνθρωποι: «Το γεγονός ότι συχνά μας προκαλείται θλίψη από τη θλίψη των άλλων, είναι τόσο προφανές, ώστε δεν μας χρειάζονται παραδείγματα για να το αποδείξουμε· καθότι αυτό το συναίσθημα, όπως και όλα τα πρωτογενή πάθη της ανθρώπινης φύσης, επ’ ουδενί δεν περιορίζεται στους ενάρετους και στους ευσπλαχνικούς, μολονότι αυτοί ίσως το νιώθουν με την πλέον εκλεπτυσμένη ευαισθησία» (*ΘΗΣ* I.i.1.1, σ. 75). Οι εν λόγω συμπαθητικές αρχές προσδιορίζονται κατά το αρχικό αυτό σημείο της σμιθιανής επιχειρηματολογίας ως «οίκτος», «συμπόνια» και «συγκίνηση». Τέτοια συμπαθητικά συναισθήματα μπορούν να διαμορφώνουν οι άνθρωποι «αναλογιζόμενοι» πώς θα αισθάνονταν οι ίδιοι αν βρισκόταν σε παρόμοια περίσταση με εκείνη στην οποία βρίσκονται οι δρώντες τους οποίους παρατηρούν: «Καθώς δεν έχουμε άμεση εμπειρία του τι νιώθουν οι άλλοι άνθρωποι, δεν μπορούμε να σχηματίσουμε ιδέα του τρόπου με τον οποίο πλήττονται, παρά μόνον αναλογιζόμενοι πώς θα αισθανόμασταν εμείς οι ίδιοι σε παρόμοια

περίσταση». Μπορούμε εν γένει να διαμορφώσουμε αντίληψη για το τι αισθάνεται κάποιος άλλος «μόνον μέσω της φαντασίας»· οι «αισθήσεις» μας δεν θα μπορούσαν ποτέ «να μας μεταφέρουν πέρα από την ατομικότητά μας», δεν θα μπορούσαν ποτέ να μας πληροφορήσουν για το τι υποφέρει «ο αδερφός μας πάνω στον τροχό των βασανιστηρίων», σύμφωνα με τις διατυπώσεις του Σμιθ (*ΘΗΣ* I.i.1.2, σ. 75).

Ήδη κατά τις πρώτες στιγμές παρουσίασης της «συμπάθειας» λοιπόν, ο Σμιθ διακρίνει τη δική του εννοιολόγηση του όρου από εκείνη των προδρόμων του ‘παραδείγματος’ της συμπάθειας, από εκείνη του Φράνσις Χάτσεσον (Francis Hutcheson) αφ’ ενός (η συμπάθεια ως ηθική *αίσθηση*) και από εκείνη του Ντέιβιντ Χιουμ (David Hume) αφ’ ετέρου (ο μηχανισμός της συμπάθειας ως ένα είδος άμεσης αντανάκλασης ή μετάγγισης των παθών και των συναισθημάτων)¹⁷. Η εννοιολογική εμβέλεια της «συμπάθειας» διευρύνεται έτσι πέραν του αρχικού της ορισμού: πρόκειται πλέον για την ικανότητα των ανθρώπων να τοποθετούν τον εαυτό τους στη θέση του άλλου¹⁸. Κινητήριοι μοχλός ενεργοποίησης της ικανότητας αυτής είναι η

---

¹⁷ Για τη σύγκριση της θεωρίας συμπάθειας του Σμιθ με την αντίστοιχη του Χιουμ βλ. Δρόσος, Δ. (2016), *Το ευγενές εμπόριο της συμπάθειας, ό.π.*, σσ. 227-430, Raphael, D. D. (1985), «The impartial spectator», στο Skinner A. S. & Wilson Th. (eds), *Essays on Adam Smith*, Clarendon Press, ιδιαίτερα σσ. 29-31, Haakonsen, K. (1996) *Natural Law and Moral Philosophy. From Grotius to the Scottish Enlightenment*, Cambridge University Press, Cambridge, Fleischacker, S. (2004), *On Adam Smith's 'Wealth of Nations': A Philosophical Companion*, Princeton University Press, Princeton.

¹⁸ «Οίκτος και συμπόνια είναι οι αρμόζουσες λέξεις που σημαίνουν το αλληλέγγυο αίσθημα με τη θλίψη των άλλων. Συμπάθεια είναι η λέξη η οποία, αν και αρχικά είχε ίσως την ίδια σημασία, μπορεί ωστόσο, χωρίς μεγάλη ανακρίβεια, να χρησιμοποιείται για να δηλώνει το αλληλέγγυο αίσθημα μας με οποιοδήποτε πάθος» (*ΘΗΣ* I.i.1.5, σ. 77, υπογράμμιση δική μου). Είναι σημαντικό να σημειωθεί εδώ η επιστημολογική επισήμανση ότι, στη σμιθιανή εκδοχή του ‘παραδείγματος’ της συμπάθειας, το θεωρητικό εργαλείο του μηχανισμού της συμπάθειας αποδεσμεύεται κατ’ αυτόν τον τρόπο, τουλάχιστον μερικώς, από την ηθικοθεωρητική διανοητική παράδοση η οποία το δημιούργησε, πράγμα το οποίο επιτρέπει για τους σκοπούς της παρούσας εργασίας να μην υπεισέλθουμε αναλυτικά σε αυτήν. Μία εικόνα της εν λόγω διανοητικής παράδοσης σκιαγραφείται στην ανθολογία κειμένων και στο επίμετρο του επιμελητή εις Δρόσος, Δ. (2008), *Αρετές και συμφέροντα. Η βρετανική ηθική σκέψη στο κατώφλι της νεωτερικότητας*, Σαββάλας, Αθήνα. Εξαιρετικά ενδιαφέροντα είναι η δουλειά του

«φαντασία». Προκειμένου να επιτευχθεί γενικότητα κανόνων (κοινωνία γενικών αρχών) δεν αρκούν οι «αισθήσεις» στο βαθμό που αυτές μας περιορίζουν, όπως είδαμε, στην «ατομικότητά μας». Εφόσον οι αισθήσεις είναι ιδιαίτερες και μοναδικές, αίρεται η δυνατότητα θεμελίωσης κοινωνίας γενικών αρχών. Στον ιστορικό ορίζοντα της απόρριψης της παραδοσιακής θεμελίωσης της ηθικής κρίσης στο θεϊκό Λόγο, η ηθική αξιολόγηση περνάει σε μια φάση κρίσης, αδυνατώντας να θεμελιωθεί στον πλήρη σχετικισμό των ατομικών αισθήσεων (θεμέλιο του βρετανικού εμπειρισμού) και κινδυνεύοντας να προσδώσει νομιμοποίηση αδέσμευτου ‘Λεβιάθαν’. Η ηθική θεωρία του Σμιθ έχει, υπό την έννοια αυτή, ως βάση της το ‘πρόβλημα Χομπς’ και μπορεί να διαβαστεί ως μία διαφορετική απάντηση του ίδιου προβλήματος. Η γνωσιοπρακτική ικανότητα της «φαντασίας» είναι η ικανότητα των νεωτερικών δρώντων –η οποία έχει, βεβαίως, νεωτερικές ιστορικοπολιτισμικές προσημειώσεις ανεπτυγμένου καταμερισμού εργασίας και τυπικής ισότητας– διαμέσου της οποίας ο Σμιθ θα επιχειρήσει να υπερβεί αφ’ ενός το σχετικισμό των αισθήσεων και, αφ’ ετέρου, το δογματισμό του Λόγου. Η «φαντασία» τίθεται κατ’ αυτόν τον τρόπο ως ουσιώδης όρος σχηματισμού της ηθικής κρίσης και λαμβάνει στη σμιθιανή κατασκευή ενεργητικό χαρακτήρα. Μέσω της φαντασίας ο παρατηρητής αναπαριστά ποια θα ήταν τα δικά του συναισθήματα, εάν αυτός βρισκόταν στη θέση του δρώντος: «είναι οι εντυπώσεις των δικών μας συναισθημάτων και μόνον, όχι των δικών του, που αντιγράφει η φαντασία μας»¹⁹. Τούτο όμως συνεπάγεται ότι οι παρατηρητές κρίνουν τα συναισθήματα και τις

Christopher Berry, βλ. ενδεικτικά Berry, C. (2013), *The Idea of Commercial Society in Scottish Enlightenment*, Edinburgh University Press, Edinburgh.

¹⁹ Το χωρίο συνεχίζεται ως εξής: «Είναι οι εντυπώσεις των δικών μας αισθήσεων και μόνον, όχι των δικών του, που αντιγράφει η φαντασία μας. Μέσω της φαντασίας, τοποθετούμε τον εαυτό μας στη δική του θέση, σκεπτόμαστε τον εαυτό μας να υποφέρει τα ίδια βάσανα, εισερχόμαστε, ως εάν ήταν δυνατόν, στο δικό του σώμα και γινόμαστε σε κάποιο βαθμό το ίδιο πρόσωπο με αυτόν και τότε σχηματίζουμε κάποια ιδέα των αισθήσεών του και μάλιστα νιώθουμε κάτι, το οποίο αν και ασθενέστερο σε ένταση, δεν είναι πάντως εντελώς διαφορετικό από αυτές» (ΘΗΣ I.i.1.2, σ. 76). Για τον ενεργητικό χαρακτήρα της φαντασίας στη σμιθιανή θεωρία της συμπάθειας βλ. τις διεισδυτικές αναλύσεις του Charles Griswold στο Haakonsen, K. (επιμ.) (2006), *The Cambridge Companion to Adam Smith*, Κάιμπριτζ: Cambridge University Press, σσ. 22-56, ιδιαίτερα σσ. 41-42 όπου υπογραμμίζεται ο ρόλος της αναστοχαστικής διαμεσολάβησης των παθών από τη φαντασία στη σμιθιανή κατασκευή του

πράξεις των άλλων όχι άμεσα αλλά από κάποια απόσταση²⁰. Κρίνουν ως εκ τούτου, σύμφωνα με τον Σμιθ, «πώς θα όφειλαν να είναι» (ΘΗΣ I.i.1.4) ανάλογα με την περίπτωση η οποία τα πλαισιώνει²¹. Ήδη κατά την πρώτη κίνηση κατασκευής της συμπάθειας, συνεπώς, αυτή συγκροτείται με τρόπο ώστε να περιέχει στοιχεία κριτικής/αναστοχαστικής αποστασιοποίησης από τα άμεσα συναισθήματα του κυρίως εμπλεκόμενου δρώντος και να έλκει όρους αμεροληψίας.

Η δεύτερη δέσμη όρων που αναπτύσσονται στο εσωτερικό των διεργασιών της συμπάθειας αφορούν όρους αποζήτησης ενημέρωσης και πληροφόρησης εκ μέρους του παρατηρητή. Διότι ενώ υπάρχουν κάποια πάθη, μας λέει ο Σμιθ, τα οποία «φαίνεται σαν να μεταγγίζονται από τον έναν άνθρωπο στον άλλον, στιγμιαία και πριν από την

μηχανισμού της συμπάθειας, κατ' αντίστιξη προς την ερμηνεία του J. Cropsey η οποία θεωρεί ότι για τον Σμιθ όλη η δράση εκκινεί πρωταρχικά από τα πάθη: «Παρόλο που τα πάθη εισάγουν ένα αναπόφευκτο στοιχείο παθητικότητας στον εαυτό, τα πάθη μπορούν επίσης να διαμορφωθούν και να καθοδηγηθούν από τη φαντασία, και η φαντασία μπορεί η ίδια να εκπαιδευθεί και να καθοδηγηθεί. Ο Σμιθ δεν συνδέει ρητά την ηθικότητα με την 'αυτονομία' –δεν χρησιμοποιεί αυτή τη λέξη– ή με την έννοια μίας ελεύθερα νομοθετούσας 'βούλησης' – μία λέξη που χρησιμοποιεί σπανίως. Η θεωρία του παρ' όλα αυτά επιμένει στην ύπαρξη ενός χώρου για την ηθική δράση (moral agency) ή τον αυτοκαθορισμό. Μέσω της ικανότητας της φαντασίας να αναστοχάζεται τον εαυτό από τη σκοπιά του παρατηρητή, και να ταυτίζεται με αυτή τη σκοπιά, μπορεί κανείς να καθοδηγήσει τις πράξεις του και να σχηματίσει το χαρακτήρα του. Η φαντασία ερμηνεύει τα συναισθήματα με τρόπο ώστε αυτά να ανταποκρίνονται καλύτερα στα μέτρα του ενάρετου χαρακτήρα και της ενάρετης δράσης».

²⁰ «Καθώς δεν έχουμε άμεση εμπειρία του τι νιώθουν οι άλλοι άνθρωποι, δεν μπορούμε να σχηματίσουμε ιδέα του τρόπου με τον οποίο πλήττονται, παρά μόνον αναλογιζόμενοι πώς θα αισθανόμασταν εμείς οι ίδιοι σε παρόμοια περίπτωση» (ΘΗΣ I.i.1.1, σ. 75).

²¹ «Η συμπάθεια, επομένως, δεν εγείρεται τόσο από τη θέαση του πάθους, όσο από την περίπτωση η οποία το προκαλεί» (ΘΗΣ, I.i.1.10, σ. 79, υπογράμμιση δική μου). Σχολιάζοντας το συγκεκριμένο χωρίο ο Griswold σημειώνει ότι «...οι παρατηρητές πρέπει να φανταστούν ή να κατανοήσουν την ανταπόκριση του δρώντος στην περίπτωση προκειμένου να αξιολογήσουν την ευπρέπιά της. Η φαντασία παρέχει στον παρατηρητή πρόσβαση στον χαρακτήρα του δρώντος, ή μάλλον, στην αφήγηση του δρώντος, αλλά όχι απλώς από την προοπτική του δρώντος», Griswold, C., «Imagination. Morals, Science, and Arts», εις Haakonssen K. (επιμ.) (2006), *The Cambridge Companion to Adam Smith*, ό.π., σ. 27.

οποιαδήποτε γνώση των αιτιών που τα προκάλεσαν στο κυρίως εμπλεκόμενο πρόσωπο», όπως για παράδειγμα «ένα χαμογελαστό πρόσωπο αποτελεί για καθέναν που το βλέπει αιτία χαράς ή [...] ένα θλιμμένο ύφος [...] αιτία μελαγχολίας», η εκδήλωση ακόμη και αυτών των πλέον άμεσων συναισθημάτων «δεν εγείρει κανενός είδους συμπάθεια ή προκαλεί ατελή μόνο συμπάθεια πριν ενημερωθούμε για τις αιτίες που τα προκάλεσαν» (*ΘΗΣ* I.i.1.6, σ. 77-78). Εκπτυχώνεται, κατ' αυτόν τον τρόπο, μία δεύτερη κίνηση στο εσωτερικό του μηχανισμού της συμπάθειας σύμφωνα με την οποία ο παρατηρητής τείνει να αποζητά πληροφορία σχετικά με τα αίτια της παρατηρούμενης πράξης προτού μπορέσει καν να συμπαθήσει, να διεισδύσει δηλαδή φαντασιακά στη θέση του άλλου²². Η συμπάθεια, αρχικά ένας «φυσικός», πρωτογενής μηχανισμός ταύτισης με τα πάθη του παρατηρούμενου, ωθείται εμμενώς προς περισσότερο αναστοχαστικές, ορθολογικές μορφές.

Κομβικό συμπέρασμα των παραπάνω αναπτύξεων είναι ότι «η συμπάθεια, επομένως, δεν εγείρεται τόσο από τη θέαση του πάθους, όσο από την περίσταση η οποία το προκαλεί» (*ΘΗΣ* I.i.1.10, σ. 79). Προς επίρρωσιν της συγκεκριμένης επιχειρηματολογίας ο Σμιθ αναφέρει τέσσερα παραδείγματα (*ΘΗΣ* I.i.1.11-13, σ. 79-80) εκ των οποίων επισημαίνουμε εδώ ενδεικτικά ένα, το οποίο αφορά την ικανότητα αντιμετάθεσης του παρατηρητή, διαμέσου της φαντασίας του, στη σκοπιά κάποιου ο οποίος έχει 'απωλέσει τη λογική του', συνάγοντας από το παράδειγμα αυτό το συμπέρασμα ότι «η συμπόνια του παρατηρητή πρέπει να προκαλείται εξ ολοκλήρου από τον αναλογισμό του τι θα ένιωθε ο ίδιος [ο παρατηρητής, Μ.Γ], αν είχε καταντήσει στην ίδια δυστυχή κατάσταση και –κάτι που είναι ίσως αδύνατον– αν ήταν συγχρόνως σε θέση να την παρατηρεί με την παρούσα λογική και κριτική του ικανότητα». Η έμφαση που αποδίδει ο Σμιθ στο γεγονός ότι οι ηθικές κρίσεις κινητοποιούνται έχοντας ως αντικείμενο τους τις συγκεκριμένες περιστάσεις εντός των οποίων έδρασε η κρινόμενη πράξη ή εκδηλώθηκε το κρινόμενο συναίσθημα έχει μέγιστες συνέπειες όσον αφορά τον χαρακτήρα που θα λάβει ο τύπος της σμιθιανής ηθικοπρακτικής θεωρίας. Η κρίση

---

²² «Ακόμα και αυτή η συμπάθειά μας με τη θλίψη ή τη χαρά του άλλου, πριν πληροφορηθούμε για την αιτία τους, είναι πάντοτε άκρως ατελής [...] Η πρώτη ερώτηση που θέτουμε είναι “τι σου συνέβη;”. Μέχρις ότου λάβουμε απάντηση σε αυτό το ερώτημα, μολονότι μας έχει προκληθεί ανησυχία τόσο από την αόριστη ιδέα της δυστυχίας του όσο και ακόμα περισσότερο βασανίζοντας τον εαυτό μας με υποθέσεις περί τίνος πρόκειται, εντούτοις το αλληλέγγυο αίσθημά μας δεν είναι ακόμα πολύ ισχυρό» (*ΘΗΣ* I.i.1.9, σ. 78-79).

με βάση τις συγκεκριμένες περιστάσεις²³, η διαμεσολάβηση δηλαδή της ηθικής αξιολόγησης από γνωσεακά στοιχεία, αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση προκειμένου να κατασκευαστεί ένα κριτήριο αντικειμενικότητας ή διυποκειμενικής εγκυρότητας²⁴ της ηθικής κρίσης, καθώς επίσης και δεσμευτικότητας όσον αφορά την εσωτερίκευση της από τον δρώντα. Σύμφωνα με τη σμιθιανή επιχειρηματολογία οι ηθικές κρίσεις είναι, όπως είδαμε μέχρι στιγμής, προπάντων υποκειμενικές και συνεπώς σχετικές· αλλά, συγχρόνως, από το ότι αυτή η υποκειμενική και σχετική σκοπιά του παρατηρητή δεν μπορεί να εκφέρει κατ' ουσίαν κρίση παρά μόνον α) αναστοχαζόμενη τις συγκεκριμένες περιστάσεις εντός των οποίων έλαβε χώρα η κρινόμενη πράξη και β) αποζητώντας ενημέρωση σχετικά με τα αίτια που την προκάλεσαν, ήδη η υποκειμενική κρίση στρέφεται εμμενώς προς μία σκοπιά «αμερόληπτου και καλά ενημερωμένου παρατηρητή». Αυτός είναι ο τρόπος που το επιχείρημα του Σμιθ επιχειρεί να ενσωματώσει, ήδη κατά τα αρχικά στάδια της θεωρητικής κατασκευής, τον σχετικισμό κάμπτοντάς τον υπέρ του Λόγου. Το κάνει δε τούτο αξιολογικά και όχι με κάποια προκατασκευασμένη κανονιστικότητα. Το δέον παράγεται μεν από την σκοπιά του «ιδεώδους αμερόληπτου παρατηρητή». Εντούτοις, η σκοπιά αυτού του *ιδεώδους* αμερόληπτου παρατηρητή δεν είναι μία σκοπιά η οποία είναι υποστασιοποιημένη σε κάποιον εξω-ατομικό, εξωπραγματικό και δογματικό φορέα. Είναι μία κανονιστική

---

²³ Βλ. το σχολιασμό της κρίσης με βάση τη συγκεκριμένη περίπτωση της πράξης –και όχι τα πραγματικά συναισθήματα των παρατηρούμενων (Χιουμ)– από τον Δρόσο, ο οποίος επισημαίνει τον «εντοπισμό της έντασης μεταξύ αυτού που είναι και εκείνου που θα έπρεπε να είναι» εκ μέρους της σμιθιανής «διαφοροποιημένης χρήσης στην έννοια κλειδί της συμπάθειας», Δρόσος, Δ. (2016), *Το ευγενές εμπόριο της συμπάθειας*, ό.π., σσ. 336-338. Τη σημασία της κρίσης με βάση τις συγκεκριμένες περιστάσεις για τη θεμελίωση ενός «μέτρου αντικειμενικότητας» επισημαίνει επίσης ο Griswold: «Εάν ήμασταν ανίκανοι να δούμε την κατάσταση πέραν της οπτικής γωνίας του άμεσα εμπλεκόμενου προσώπου, ή αν 'ταυτιζόμασταν' πλήρως με τα συναισθήματα του δρώντος, δεν θα ήταν δυνατή καμία ανεξάρτητη αξιολόγηση. Η συμπαθητική φαντασία δεν εξαντλείται –τουλάχιστον όταν λειτουργεί προσηκόντως– στην αναπαραγωγή των συναισθημάτων του δρώντος στον παρατηρητή», Griswold, C. L., ό.π., σ. 27.

²⁴ Προφανώς, εφόσον η εγκυρότητα θεμελιώνεται στο ότι η 'αλήθεια' της κρίσης αφορά το 'εδώ και τώρα' της συγκεκριμένης χωρικά και χρονικά πράξης που τίθεται υπό αξιολόγηση, δεν πρόκειται εδώ για μία α-ιστορική, αμετάβλητη και αιωνίως ισχύουσα αλήθεια και αντικειμενικότητα.

σκοπία η οποία γεννιέται από τον τρόπο που πραγματικά κρίνουν οι νεωτερικοί δρώντες. Είναι μία σκοπία η οποία παράγεται εμπειρικά, μέσα από διαδικασίες συμπάθειας, εντούτοις, ο κομβικός ρόλος που κατέχει σε αυτές η «φαντασία» των δρώντων επιτρέπει τη δημιουργία υπερβατολογικών, ως προς τις δεδομένες κοινωνικές νόρμες, αξιών και καθηκόντων²⁵. Η λειτουργία της «φαντασίας» στη σμιθιανή ηθικοπρακτική θεωρία κατασκευάζεται με τέτοιο τρόπο ώστε να επισημαίνεται το στοιχείο της ελευθερίας της πράξης και της ικανότητας θέσης νέων νοημάτων στην εμπειρία. Η κανονιστικότητα της σμιθιανής ηθικοπρακτικής θεωρίας έγκειται στον εντοπισμό ‘κανονιστικών λαβών’ οι οποίες αναδεικνύονται στο εσωτερικό της «πολιτισμένης κοινωνίας» κατά την ανάπτυξη δυναμικών διαδικασιών αξιογένεσης.

Οι κύριες (αντίπαλες) θεωρίες με τις οποίες συνομιλεί η σμιθιανή ηθική θεωρία θεματοποιούν τα κριτήρια αξιολόγησης των παρατηρούμενων συναισθημάτων και πράξεων ως κριτήρια *ωφελιμότητας*, ως κριτήρια «αύξησης της ηδονής και μείωσης του πόνου». Ένα πρώτο επιχείρημα εναντίον αυτού του τύπου ωφελιμισμού είναι ότι παρατηρούνται στην κοινωνία αλληλοαναγνωρίσεις μεταξύ των δρώντων οι οποίες εγείρονται πέραν της «φιλαυτίας» και των εκάστοτε «συμφεροντολογικών εκτιμήσεων». Ο Σμιθ επιχειρεί να αντικρούσει εδώ (στο υποκεφάλαιο II «Περί της ηδονής εκ της αμοιβαίας συμπάθειας») τους θεωρητικούς του εγωισμού (Mandeville, Hobbes). Έναντι της θέσης ότι τα συναισθήματα ηδονής και πόνου ανάγονται και μπορούν να εξηγηθούν αποκλειστικά και μόνο βάσει της «φιλαυτίας», της «ωφελιμότητας» και της «συμφεροντολογικής εκτίμησης» προβαίνει στο επιχείρημα ότι και μόνο η διαπίστωση ότι ένας παρατηρητής επιτυγχάνει να μπει στη θέση του δρώντος προσώπου και να νιώσει τα συναισθήματά του αποτελεί πηγή ηδονής για τον τελευταίο, ενώ το ίδιο ισχύει και για τα συναισθήματα που προκαλούν πόνο (ΘΗΣ I.i.2.1, σ. 81). Η ηδονή, φαίνεται να υποστηρίζει ο Σμιθ, αντλείται όχι τόσο και όχι μόνο από συμφεροντολογικές εκτιμήσεις αλλά από την κοινωνική αναγνώριση αυτή καθ’ εαυτή, από την *ανταπόκριση* των συναισθημάτων των άλλων ανθρώπων με τα

---

²⁵ Σχετικά με τη σμιθιανή θεωρία της συμπάθειας ως θεωρίας αξιογένεσης βλ. την επιχειρηματολογία που αναπτύσσεται εις Δρόσος, Δ. (2008), «Ο Ψυχοπαίδης αναγνώστης του Άνταμ Σμιθ», *ό.π.*, ιδιαίτερα σσ. 227-230.

δικά μας, από τη συμπάθεια αυτή καθ' εαυτή²⁶. Η λέξη κλειδί στο συγκεκριμένο σημείο είναι η «ανταπόκριση» ή «αντιστοίχιση». Ο βαθμός αντιστοίχισης των συναισθημάτων του παρατηρητή με εκείνα του κυρίως εμπλεκόμενου δρώντος προσδιορίζουν το βαθμό «ευπρέπειας/απρέπειας» που αποδίδει ο παρατηρητής στην πράξη ή τα συναισθήματά του υπό κρίση προσώπου, με βάση πάντοτε τις συγκείμενες περιστάσεις υπό τις οποίες το τελευταίο έδρασε²⁷.

Στην αντιστοίχιση αυτή θεμελιώνεται, ακολούθως, η «επιδοκιμασία» ή η «αποδοκιμασία» της κρινόμενης πράξης ή συναισθήματος. Το κριτήριο, ο «γνώμονας» της (εκάστοτε) ηθικής κρίσης εμφανίζεται να είναι το αντίστοιχο συναίσθημα του παρατηρητή, ο οποίος διαμέσου της φαντασίας του εισέρχεται στη θέση του κυρίως εμπλεκόμενου δρώντος: «Όταν κρίνουμε με αυτόν τον τρόπο κάθε αίσθημα, ως ανάλογο ή δυσανάλογο προς το αίτιο που το προκαλεί, το πιθανότερο είναι ότι δεν χρησιμοποιούμε άλλο γνώμονα ή κανόνα από το αντίστοιχο δικό μας αίσθημα» (ΘΗΣ I.i.3.9, σ. 87). Σύμφωνα με την παρούσα ανάγνωση πρόκειται εδώ για ένα πρώτο βήμα της ανάπτυξης της σμιθιανής επιχειρηματολογίας όπου οι κρίσεις εμφανίζονται ως, κατ' αρχάς, υποκειμενικές και σχετικές²⁸. Προς διερεύνηση τίθεται το ερώτημα εάν το

---

²⁶ Ολόκληρο το υποκεφάλαιο (σσ. 81-84) αποτελείται από παραδείγματα προς επίρρωση της επιχειρηματολογίας του Σμιθ ότι ο τρόπος που οι άνθρωποι προβαίνουν σε ηθικές κρίσεις είναι πιο περίπλοκος από την ωφελμιστική αντίληψη ότι «ο άνθρωπος... έχοντας επίγνωση της αδυναμίας του και της ανάγκης που έχει από τη συνδρομή των άλλων, χαίρεται κάθε φορά που διαπιστώνει ότι οι άλλοι υιοθετούν τα πάθη του, διότι τότε επιβεβαιώνεται για τη συνδρομή τους· θλίβεται δε κάθε φορά που παρατηρεί το αντίθετο, διότι τότε βεβαιώνεται για την εναντίωσή τους» (ΘΗΣ I.i.2.1, σ. 81).

²⁷ «Όταν τα πρωτογενή πάθη του κυρίως εμπλεκόμενου προσώπου είναι σε πλήρη συμφωνία με τις συμπαθητικές συγκινήσεις του παρατηρητή, τότε κατ' ανάγκη φαίνονται στον τελευταίο ως δικαιολογημένα, προσήκοντα και αρμόζοντα προς τα αντικείμενά τους· και αντίθετα, όταν ο παρατηρητής τα οικειοποιείται και διαπιστώνει ότι δεν συμπίπτουν με ό,τι ο ίδιος αισθάνεται, τότε αναγκαία του φαίνονται άδικα και μη προσήκοντα και ανάρμοστα προς τα αίτια που τα προκαλούν» (ΘΗΣ I.i.2.6, σ. 84).

²⁸ Χαρακτηριστική είναι ως προς αυτό και η αμέσως επόμενη παράγραφος του κειμένου: «Κάθε ικανότητα ενός ανθρώπου αποτελεί και το μέτρο με το οποίο αυτός κρίνει την αντίστοιχη ικανότητα των άλλων. Κρίνω την όρασή σου με την όρασή μου, την ακοή σου με την ακοή μου, τη λογική σου με τη λογική μου, τον παροργισμό σου με τον παροργισμό μου,

σμιθιανό επιχείρημα ακινητοποιείται στο σημείο αυτό ή υπερβαίνει το σχετικισμό των ηθικών κρίσεων κατά την περαιτέρω ανάπτυξη της πραγμάτευσης. Με ποιο τρόπο πραγματοποιείται αυτή η υπέρβαση και ποιο ρόλο επιτελεί ο σχετικισμός των ηθικών κρίσεων σε σχέση με τη συνολική επιχειρηματολογία;²⁹ Στα ερωτήματα αυτά μπορεί να δοθεί μία ολοκληρωμένη απάντηση μόνο υπό τη σκοπιά της ανασυγκρότησης της συνολικής σμιθιανής θεωρίας (βλ. κεφ. 3 της παρούσας εργασίας).

Στο αμέσως επόμενο υποκεφάλαιο («Συνέχεια επί του θέματος») σκιαγραφούνται απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα καθώς επίσης διαγράφεται, σύμφωνα με την ανάγνωσή μας, μία εμμενής κίνηση άρσης του ως άνω αναφερθέντος σχετικισμού των ηθικών κρίσεων. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο θεματοποιούνται για πρώτη φορά στο βιβλίο α) το ζήτημα του «μετριάσμου του εγωισμού» και β) η κατασκευή, διαμέσου του μηχανισμού της συμπάθειας, μίας σκοπιάς «αμερόληπτου παρατηρητή», μάλιστα δε τα εν λόγω ζητήματα θεματοποιούνται ως μέρος μιας διαδικασίας αναζήτησης στοιχειωδών όρων κοινωνικής συνοχής και συμφωνιών μεταξύ νεωτερικών ιδιοτελών ατομικών δρώντων. Οι συγκεκριμένες θεματικές προκαταλαμβάνουν στην πραγματικότητα ένα μεγάλο μέρος της ΘΗΣ, καθώς επίσης άπτονται άμεσα της ερωτηματοθεσίας της διδακτορικής διατριβής, και για το λόγο αυτό κρίθηκε σκόπιμη μία λεπτομερέστερη ανάλυση του συγκεκριμένου υποκεφαλαίου.

Η σμιθιανή ανάλυση αρχικά διακρίνει δύο είδη διαφορετικών περιπτώσεων κρίσης της ευπρέπειας ή της απρέπειας των συναισθημάτων ενός δρώντος προσώπου εκ μέρους του παρατηρητή. Στην πρώτη περίπτωση τα αίτια ή τα αντικείμενα που προκαλούν τα συναισθήματα των δρώντων δεν έχουν καμία *ιδιαίτερη* σχέση ούτε με τον παρατηρητή ούτε με το κυρίως εμπλεκόμενο πρόσωπο. Στη δεύτερη περίπτωση, αντιθέτως, τα αίτια πρόκλησης των υπό κρίση συναισθημάτων «εκτιμάται ότι έχουν μια ιδιαιτερότητα η οποία επηρεάζει τον ένα εκ των δύο» (ΘΗΣ I.i.4.1, σ. 88). Στην πρώτη περίπτωση οι κρίσεις που εκφέρονται ομοιάζουν με αισθητικές κρίσεις επί αντικειμένων τα οποία δεν έχουν «καμία ιδιαίτερη σχέση» με κανένα εκ των δύο

την αγάπη σου με την αγάπη μου. Ούτε διαθέτω ούτε μπορώ να διαθέτω άλλο τρόπο να κρίνω επ' αυτού» (ΘΗΣ I.i.3.10, σ. 88).

²⁹ Προς αυτή την κατεύθυνση κινείται και η επιχειρηματολογία του Griswold, C., *The Cambridge Companion to Adam Smith*, ό.π., σ. 30-35.

συμμετεχόντων: «Αμφότεροι τα παρατηρούμε από την ίδια σκοπιά και δεν χρειαζόμαστε τη συμπάθεια ή τη φαντασιακή εκείνη αλλαγή θέσης από την οποία παράγεται συμπάθεια, προκειμένου να σχηματίσουμε, ως προς αυτά, την τελειότερη *αρμονία* συναισθημάτων και αισθημάτων» (*ΘΗΣ* I.i.4.2, σ. 88, υπογράμμιση δική μου). Στη δεύτερη περίπτωση, όμως, όπου πρόκειται για περιπτώσεις οι οποίες «επηρεάζουν με ιδιαίτερο τρόπο» είτε το κυρίως εμπλεκόμενο πρόσωπο είτε τον παρατηρητή –όπως φερ’ ειπείν μία «κακοτυχία» ή μία «προσβολή» που έχουν συμβεί στο κυρίως εμπλεκόμενο πρόσωπο– ενδέχεται να υπάρξουν έντονες διαφορές στο βαθμό ανταπόκρισης μεταξύ των συναισθημάτων του κυρίως ενδιαφερόμενου δρώντος και εκείνων του παρατηρητή. Ο πρώτος επηρεάζεται «πολύ πιο άμεσα» ενώ ο δεύτερος είναι σχετικά «αδιάφορος», διότι θεωρούν την περίσταση από διαφορετική «οπτική γωνία». Σε όλες τις περιπτώσεις αυτού του είδους ελλοχεύει διαρκώς κίνδυνος ανεπαρκούς ανάπτυξης ή και παντελούς έλλειψης συμπάθειας μεταξύ των δρώντων: «Εσύ απορείς με τη βιαιότητα του πάθους μου και εγώ εξοργίζομαι με την ψυχρή σου αναισθησία και απουσία αισθήματος» (*ΘΗΣ* I.i.4.5, σ. 91). Είναι ακριβώς σε αυτές τις περιπτώσεις, ωστόσο, στις οποίες φαίνεται να απαιτείται επιτακτικότερα η ενεργοποίηση διαδικασιών συμπάθειας παρά σε περιπτώσεις όπου οι δρώντες θεωρούν το υπό κρίση αντικείμενο από την ίδια οπτική γωνία και σχεδόν δεν τίθεται θέμα να μετατοπιστούν φαντασιακά ο ένας στη θέση του άλλου.

Σε αυτό το είδος περιπτώσεων, λοιπόν, όπου είναι πιθανό να προκύψει μία κατάσταση αδυναμίας κατανόησης μεταξύ των δρώντων, από τη μία πλευρά ο παρατηρητής ωθείται να καταβάλει προσπάθεια να διεισδύσει όσο το δυνατόν βαθύτερα στη θέση του κυρίως εμπλεκόμενου προσώπου και να δει όσο το δυνατόν ευκρινέστερα την κατάστασή του, προκειμένου να μην διαταραχθεί ανεπανόρθωτα η σχέση τους (*ΘΗΣ* I.i.4.6, σ. 91). Από την άλλη πλευρά, ωστόσο, καθώς ακόμη και μετά από αυτή τη «φαντασιακή αλλαγή θέσης» του παρατηρητή οι συγκινήσεις του «θα εξακολουθούν να υστερούν σε σφοδρότητα σε σχέση με εκείνο που αισθάνεται ο πάσχων», εξαιτίας της διαφορετικής τους θέσης και οπτικής γωνίας³⁰, ο μόνος τρόπος

---

³⁰ «Ο σύντροφός μου φυσικά δεν βλέπει την κακοτυχία που μου έχει συμβεί ή την προσβολή που μου έχει γίνει, από την ίδια σκοπιά που τα αντιμετωπίζω εγώ. Εμένα με επηρεάζουν πολύ πιο άμεσα. Δεν τα θεωρούμε από την ίδια οπτική γωνία, όπως κάνουμε με μια εικόνα ή ένα ποίημα ή ένα φιλοσοφικό σύστημα και επομένως τείνουμε να επηρεαζόμαστε πολύ διαφορετικά από αυτά» (*ΘΗΣ* I.i.4.5, σ. 90).

που διαθέτει το «άμεσα ενδιαφερόμενο πρόσωπο» προκειμένου να αποκτήσει τη «συμφωνία των αισθημάτων του παρατηρητή με τα δικά του» είναι –κι εδώ έγκειται η κρίσιμη λειτουργία του μηχανισμού της συμπάθειας– «να μετριάσει το πάθος του σε εκείνον τον βαθμό έντασης, στον οποίο οι παρατηρητές μπορούν να τον συμερισθούν» (*ΘΗΣ* I.i.4.7, σσ. 91-92). Με τον τρόπο αυτό, εισερχόμενος δηλαδή ο άμεσα εμπλεκόμενος με τη σειρά του στη θέση του παρατηρητή, εισέρχεται ταυτόχρονα σε σκοπιά αμεροληψίας:

«Όπως η συμπάθεια των παρατηρητών τους κάνει να βλέπουν την κατάστασή του, σε κάποιο βαθμό με τα δικά του μάτια, το ίδιο και η δική του συμπάθεια τον κάνει να τη βλέπει σε κάποιο βαθμό με τα δικά τους, ειδικά όταν είναι παρόντες και δρα υπό την παρατήρησή τους: καθώς δε το περιεσκεμμένο πάθος, το οποίο αισθάνεται με τον τρόπο αυτό, είναι κατά πολύ ασθενέστερο από το πρωταρχικό, κατ' ανάγκην καταστέλλει τη βιαιότητα του αισθήματος που ένιωθε προτού βρεθεί υπό το βλέμμα τους, προτού αρχίσει να συλλαμβάνει με ποιον τρόπο θα επηρεάζονταν από αυτό και προτού αντιμετωπίσει την κατάστασή του υπό το φως της ειλικρίνειας και της αμεροληψίας» (*ΘΗΣ* I.i.4.8, σ. 92).

Πρόκειται, λοιπόν, για την ανάπτυξη μίας διυποκειμενικής διαδικασίας αναδιπλασιασμού της συμπάθειας η οποία έχει ως συνέπεια ο άμεσα εμπλεκόμενος να αρθεί σε σκοπιά αμεροληψίας και να μετριάσει τα συναισθήματά του, να χαμηλώσει την ένταση του πάθους του σε εκείνον το βαθμό τον οποίο μπορεί να συμεριστεί ο αμερόληπτος και καλά πληροφορημένος σχετικά με τις συγκεκριμένες περιστάσεις παρατηρητής. Αυτή η διπλή κίνηση της συμπάθειας, η κίνηση μετατόπισης του παρατηρητή στη θέση του κυρίως εμπλεκόμενου δρώντος αφ' ενός και του τελευταίου στη θέση του παρατηρητή αφ' ετέρου διαμορφώνει το μηχανισμό εκείνο ο οποίος επιτρέπει τον «μετριασμό» των ακραίων παθών και εξασφαλίζει τη δυνατότητα στοιχειωδών (minimum) συμβιβασμών μεταξύ των ιδιοτελών δρώντων της «πολιτισμένης κοινωνίας» (*ΘΗΣ* I.ii.4.3, σ. 116) και, κατά τον τρόπο αυτόν, στοιχειώδεις όρους συνοχής της³¹. Σε επίπεδο συνολικής κοινωνίας, δηλαδή, έχουμε

---

³¹ Όπως προσπαθήσαμε να δείξουμε ως το σημείο αυτό η σμιθιανή ανάλυση ξεκινάει συγκροτώντας τη σκοπιά του παρατηρητή και μόνο αφότου έχει κάνει αυτήν την μετατόπιση συγκροτεί τη σκοπιά του δρώντα. Η πρώτη κίνηση που κάνει το σμιθιανό επιχείρημα είναι να μετακινηθεί στη σκοπιά των παρατηρητών αντί της σκοπιάς των εγωιστών δρώντων και με τον τρόπο αυτόν επιχειρεί στη συνέχεια να δείξει δυνατότητες αυτοπεριορισμού και μετριασμού του εγωισμού των ατόμων στο βαθμό που τα τελευταία εξαρτώνται από τις αξιολογήσεις των

εδώ να κάνουμε με μία διαδικασία διυποκειμενικής παραγωγής «συμφωνιών» –αν και, όπως επισημαίνει ο Σμιθ: όχι «ταυτίσεων»³²–, η οποία διασφαλίζει στοιχειώδεις όρους κοινωνικής συνοχής, χωρίς εντούτοις κανέναν από τους δρώντες να στόχευσε άμεσα σε αυτό το αποτέλεσμα.

Με τον χαρακτηριστικό τρόπο ο οποίος διέπει το σύνολο της αντίληψής του ο Σμιθ έχοντας πρώτα προσδιορίσει το *ελάχιστο/στοιχειώδες* επίπεδο ηθικοπρακτικών όρων κοινωνικής συνοχής, προχωράει, στην επόμενη και τελευταία υποενότητα του πρώτου τμήματος (η οποία φέρει τον τίτλο «Περί των αξιαγάπητων και των αξιοσέβαστων αρετών»), στον προσδιορισμό των *μέγιστων/ιδεωδών* ηθικοπρακτικών όρων. Στην ίδια αυτή διυποκειμενική διαδικασία παραγωγής συμφωνιών στην οποία

άλλων/παρατηρητών. Με τις κινήσεις αυτές η σμιθιανή θεωρία επιτυγχάνει να αποφύγει τη θεμελίωση του αξιολογικού πλαισίου σε μία «μη κανονιστικά προσδιορισμένη κατάσταση που χαρακτηρίζεται απλώς από την αλληλεπίδραση πράξεων διεπόμενων από ατομιστικά εγωιστικά κίνητρα [...] με την κανονιστικότητα [να] επέρχεται ex post βάσει αρνητικών εμπειριών των δρώντων εν όψει των αποτελεσμάτων, στα οποία οδηγεί η αλληλεπίδραση μη κανονιστικά ρυθμισμένων πράξεων», σύμφωνα με την, ευρετικού χαρακτήρα, κατηγοριοποίηση που κάνει ο Ψυχοπαίδης αναφορικά προς τους τύπους θεμελίωσης των κανόνων της κλασικής αστικής κοινωνικής θεωρίας. Στον τύπο αυτόν μπορούν να καταταχθούν, μεταξύ άλλων, οι ρητά αντίπαλες της σμιθιανής θεωρίας θεωρίες του Hobbes και του Grotius. Επιτυγχάνει, επίσης, να μην θεμελιώσει τους κανόνες σε μία «προϋποτιθέμενη κανονιστική κατάσταση θεμελιωμένη στο φυσικό δίκαιο ή στο Λόγο» (δεύτερος τύπος του Ψυχοπαίδη), παρότι σε διάφορες θεματικές επιχειρούνται από τον Σμιθ μεταβάσεις και οικειοποιήσεις διαστάσεων των αντίπαλων παραδειγμάτων ούτως ώστε να υπαχθούν στις συνθήκες του δικού του παραδείγματος. Η σμιθιανή ηθικοπρακτική θεωρία κατηγοριοποιείται από τον Ψυχοπαίδη ως «ενδιάμεσος τύπος» και αποτελεί θεωρία αξιογένεσης, βλ. Ψυχοπαίδης, Κ. (1999), *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική, ό.π.*, σ. 23 κ.ε. Βλ. επίσης Καραγιώργος, Γ., «Τύποι θεμελίωσης των κανόνων και μεσότητα στη νεότερη φιλοσοφία», εις Αγγελίδης, Μ., Δημητρίου, Στ., Λαβράνου, Αλ. (επιμ.), (2008), *Θεωρία, αξίες και κριτική, αφιέρωμα στον Κοσμά Ψυχοπαίδη*, Πόλις με τη συνεργασία του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, σσ. 270-287.

³² «Αυτά τα δύο συναισθήματα, ωστόσο, είναι προφανές ότι έχουν τόση αντιστοιχία μεταξύ τους, όση είναι απαραίτητη για την αρμονία της κοινωνίας. Αν και ποτέ δεν θα υπάρξουν πλήρεις ταυτίσεις, μπορούν να υπάρξουν πάντως συμφωνίες και αυτό είναι το ζητούμενο και το απαιτούμενο» (ΘΗΣ I.i.4.7, σ. 92).

θεμελιώνεται η *ευπρέπεια* θεμελιώνονται επίσης, σύμφωνα με τη σμιθιανή ανάλυση, «δύο διαφορετικές ομάδες *αρετών*» (υπογράμμιση δική μου). Αφ' ενός, από τη σκοπιά του παρατηρητή και της προσπάθειας που αυτός καταβάλλει «να εισχωρήσει στα συναισθήματα του κυρίως ενδιαφερόμενου προσώπου» παράγονται «οι τρυφερές, οι ευγενείς, οι αξιαγάπητες αρετές, αυτές της ειλικρινούς συμβατικότητας και της επιεικούς ανθρωπιάς». Αφ' ετέρου, από τη σκοπιά του κυρίως ενδιαφερόμενου προσώπου και της προσπάθειας που καταβάλλει «να κάμψει την ένταση των συγκινήσεων του στο επίπεδο που μπορεί να τις παρακολουθήσει ο παρατηρητής» παράγονται «οι μεγάλες, οι αξιότιμες και αξιοσέβαστες αρετές, της αυταπάρνησης, της αυτοκυριαρχίας, του ελέγχου των παθών» (*ΘΗΣ* I.i.5.1, σσ. 93-94).

Κατ' αυτόν τον τρόπο, διακρίνοντας δηλαδή μεταξύ ελάχιστων και μέγιστων ορθοπρακτικών όρων, ο Σμιθ μεριμνά ώστε η ηθικοπρακτική θεωρία του να μη συγκροτηθεί ως αρετολογική θεωρία παραδοσιακού (νεοαριστοτελικού) τύπου. Για το λόγο αυτό επισημαίνει τη «σημαντική διαφορά» που υπάρχει ανάμεσα στην «αρετή» και την «ευπρέπεια», ήτοι τη «διαφορά μεταξύ εκείνων των ποιοτήτων και πράξεων που τους αξίζει να θαυμάζονται και να εξυμνούνται και εκείνων που τους αξίζει απλώς να επιδοκιμάζονται»³³ (*ΘΗΣ* I.i.5.7, σ. 96). Οι δύο αυτοί διαφορετικοί τύποι πράξεων, οι ενάρετες αφ' ενός και οι ευπρεπείς πράξεις αφ' ετέρου, προσδιορίζονται, σύμφωνα με τον Σμιθ, με βάση δύο «διαφορετικά κριτήρια» που χρησιμοποιούμε όταν αξιολογούμε μία πράξη. Η κρίση περί *αρετής* εκφέρεται από τη σκοπιά της «ιδέας της πλήρους ευπρέπειας και τελειότητας, στο ύψος της οποίας δεν κατόρθωσε ποτέ να σταθεί ή να αρθεί η ανθρώπινη συμπεριφορά». Ενώ η κρίση περί της *ευπρέπειας* μίας πράξης εκφέρεται από τη σκοπιά της «ιδέας του συνήθους, που ισχύει για το μεγαλύτερο μέρος της ανθρωπότητας, βαθμού εγγύτητας ή απόστασης των πράξεων από την εν λόγω πλήρη τελειότητα» (*ΘΗΣ* I.i.5.9, σ. 97). Είναι σαφές, εν προκειμένω,

---

³³ Η σμιθιανή επιχειρηματολογία συνεχίζει ως εξής προκειμένου να καταστήσει αυτή τη διαφορά πιο κατανοητή: «Σε πολλές περιπτώσεις, να πράττει κανείς με την τελειότερη ευπρέπεια, δεν απαιτεί παρά τον συνήθη και κοινό βαθμό ευαισθησίας ή αυτοκυριαρχίας, που διαθέτουν ακόμα και οι πλέον ανάξιοι των ανθρώπων και ενίοτε μάλιστα ούτε καν αυτό είναι αναγκαίο. Ωστε, λοιπόν, για να δώσουμε ένα ευτελές παράδειγμα, αν τρώμε όταν πεινάμε, είναι ασφαλώς, υπό κανονικές συνθήκες, τελείως ορθό και προσήκον και δεν μπορεί αυτό παρά να τύχει της επιδοκμασίας όλων. Τίποτα όμως δεν θα ήταν πιο παράλογο από το να το χαρακτηρίσουμε ως κάτι το ενάρετο» (*ΘΗΣ* I.i.5.7, σ. 96).

ότι ο Σμιθ προκρίνει για την ηθική θεωρία του το δεύτερο κριτήριο, υπό το πρίσμα του οποίου «οποιαδήποτε πράξη υπερβαίνει αυτόν τον μέσο βαθμό, όσο απομακρυσμένη κι αν είναι από την απόλυτη τελειότητα, αξίζει τον έπαινο», ασκώντας συγχρόνως υπόρρητη κριτική στο κριτήριο της πλήρους τελειότητας σε σύγκριση με την οποία «οι πράξεις όλων των ανθρώπων θα πρέπει ες αεί να εμφανίζονται αξιόμεμπτες και ατελείς» (ΘΗΣ I.i.5.9, σ. 97). Εντούτοις, παρότι απορρίπτει κατ' αυτόν τον τρόπο μία παραδοσιακού τύπου ηθικολογική κριτική από τη σκοπιά της οποίας όλες οι ανθρώπινες πράξεις συλλήβδην θα κατακρίνονταν ως φαύλες, διατηρεί για την ηθική θεωρία του –αλλά: μόνον ως μέγιστο ορθοπρακτικό αίτημα– το συνδυασμό ευπρέπειας και αρετής ο οποίος συμπυκνώνεται στο ότι «το να αισθανόμαστε πολλά για τους άλλους και λίγα για τον εαυτό μας, να περιστέλλουμε τα εγωιστικά και να αφήνουμε ελεύθερα τα ευμενή μας αισθήματα, συνιστά την τελείωση της ανθρώπινης φύσης»³⁴ (ΘΗΣ I.i.5.5, σ. 95). Διατηρείται δηλαδή μια ιδέα αξιακής ανάπτυξης της ατομικής ανθρώπινης φύσης προς την κατεύθυνση της «ανθρωπότητας» (τελείωσης της ανθρώπινης φύσης). Η συγκεκριμένη ηθικοπρακτική θέση έχει το πολιτικοθεωρητικό της αντίστοιχο στις καθαυτό πολιτικές σμιθιανές αναλύσεις όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε σε ένα κατοπινό στάδιο της παρούσας εργασίας (βλ. 3.1.).

1.3. Πάθη και κατηγορίες παθών

Μέχρι τώρα είδαμε τον τρόπο με τον οποίο ο Σμιθ κατασκευάζει το σκελετό του γενικού θεωρητικού εργαλείου κατανόησης των ηθικών κρίσεων, του εργαλείου με το οποίο μέσα από την παρατήρηση συμπεριφορών και συναισθημάτων μπορεί η ηθική θεωρία του να ανασυγκροτήσει κανονικότητες και κανονιστικότητες, ήτοι το γενικό μηχανισμό της συμπάθειας. Τούτος έγκειται στο ότι νεωτερικοί δρώντες μπορούν, μέσω της φαντασίας, να αλλάξουν θέση και να αναλογιστούν τις συνθήκες

---

³⁴ «Όπως το να αγαπάμε τον πλησίον ως σεαυτόν αποτελεί τον μεγάλο νόμο του χριστιανισμού, έτσι και η μεγάλη επιταγή της φύσης είναι να αγαπάμε τον εαυτό μας μόνον όπως αγαπάμε τον πλησίον ή -κάτι που τελικά είναι το ίδιο- όπως ο πλησίον είναι ικανός να μας αγαπήσει» (ΘΗΣ I.i.5.5, σ. 95). Όπως επισημαίνει ο Δρόσος πρόκειται εδώ για ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της σμιθιανής ηθικής φιλοσοφίας το οποίο έγκειται στο συνδυασμό της χριστιανικής ηθικής της αγάπης με τη στωική ηθική της αυτοκυριαρχίας, βλ. την υποσημείωση στο Smith, A. (2012), *Θεωρία των ηθικών συναισθημάτων*, ό.π., σ. 94.

που προκάλεσαν το υπό παρατήρηση πάθος. Κυρίως εμπλεκόμενος δρών και παρατηρητής διαθέτουν αμφότεροι την ικανότητα να μπαίνουν ο ένας στη θέση του άλλου. Αυτή η συνθήκη καθιστά τη διαδικασία της συμπάθειας (με άλλη διατύπωση, της αναστοχαστικής κρίσης) αμφίδρομη και αμοιβαία. Συγχρόνως, καθιστά και το ίδιο το νεωτερικό ατομικό υποκείμενο τρόπον τινά ‘διπλό’ ή ‘αναδιπλασιασμένο’, στο βαθμό που το τελευταίο, εσωτερικεύοντας τις κοινωνικές διεργασίες της συμπάθειας, συγκροτείται διαθέτοντας δύο σκοπιές, τη δική του και των παρατηρητών (διαμόρφωση νεωτερικής ατομικής συνείδησης όπως αυτή αναπτύσσεται στο μέρος III της ΘΗΣ). Ας σημειωθεί εδώ, τέλος, ότι οι παραπάνω διαδικασίες διαμόρφωσης και οριοθέτησης νεωτερικού ορίζοντα αποτελούν ουσιώδεις ιστορικοπολιτισμικές διαστάσεις της ατομικής πράξης οι οποίες υποβαστάζουν –και υποβαστάζονται, είναι δηλαδή συμβατές με– την αγοραία (ανταλλακτική) κοινωνική πράξη.

Ο Σμιθ εξειδικεύει στη συνέχεια (στα υποκεφάλαια III, IV και V του δεύτερου τμήματος του πρώτου μέρους) τη λειτουργία του μηχανισμού της συμπάθειας ανάλογα με το τι είδους πάθη είναι, κάθε φορά, εκείνα που τίθενται υπό παρατήρηση και αξιολόγηση, διακρίνοντας τα σε τρεις κύριες κατηγορίες: α) αντικοινωνικά πάθη, β) κοινωνικά πάθη, γ) εγωιστικά πάθη.

α) Η σμιθιανή επιχειρηματολογία εκκινεί με την πραγμάτευση των «αντικοινωνικών παθών», κατ’ εξοχήν μορφές των οποίων θεωρούνται το «μίσος» και ο «παροργισμός» με «τις διάφορες παραλλαγές τους». Τα συγκεκριμένα πάθη εγείρονται στην ακραία εκείνη περίπτωση όπου όχι απλώς ο ένας επηρεάζεται άμεσα στα συμφέροντά του ενώ ο άλλος είναι αδιάφορος όπως είδαμε παραπάνω, αλλά όπου «τα συμφέροντα» των δρώντων είναι «ευθέως αντίθετα». Είναι ιδιαίτερα σε αυτήν την περίπτωση δύο ευθέως αντικρουόμενων συμφερόντων που ο παρατηρητής πρέπει να γνωρίσει τους λόγους που προκάλεσαν τα πάθη προτού μετατεθεί στη θέση των δρώντων³⁵: «έναντι όλων αυτών των παθών, η συμπάθειά μας μοιράζεται μεταξύ του προσώπου που τα νιώθει και του προσώπου που αποτελεί το αντικείμενό τους» (ΘΗΣ I.ii.3.1, σ. 108). Προτού δηλαδή τεθεί σε λειτουργία ο μηχανισμός παραγωγής συμβιβασμών στην συγκεκριμένη περίπτωση, η συμπάθεια του παρατηρητή διχάζεται

---

³⁵ «Πρόκειται λοιπόν, [...] για τα μόνα πάθη, των οποίων οι εκδηλώσεις δεν μας προδιαθέτουν ούτε μας προϊδεάζουν να τα συμπαθήσουμε, πριν πληροφορηθούμε σχετικά με τις αιτίες που τα προκάλεσαν» (ΘΗΣ I.ii.3..5, σ. 111).

κατευθυνόμενη προς δύο αντικείμενα παρατήρησης και επιζητώντας να μάθει αφ' ενός τους λόγους για τους οποίους το ένα πρόσωπο κατέστη αντικείμενο παροργισμού και αφ' ετέρου τους λόγους για τους οποίους το έτερο πρόσωπο εξοργίστηκε. Αυτή η «διχασμένη συμπάθεια» (ΘΗΣ I.ii.4.1, σ. 114) εκ μέρους των παρατηρητών, όμως, έχει ως αποτέλεσμα να πρέπει να μετριαστούν εις διπλούν τα αντικοινωνικά πάθη εκ μέρους του προσώπου που τα νιώθει/υφίσταται: «πριν λοιπόν ο παροργισμός μπορέσει να γίνει εύσημος και αρεστός, πρέπει να ταπεινωθεί και να μειωθεί κάτω του φυσικού επιπέδου, περισσότερο από οποιοδήποτε πάθος» (ΘΗΣ I.ii.3.1, σ. 108-109).

Σε αυτό το πλαίσιο είναι που ο Σμιθ θα κάνει λόγο, για πρώτη φορά στο κείμενο, σχετικά με μία «πρόθεση της Φύσης»³⁶. Η εκ των υστέρων τελεολογικά ανασυγκροτούμενη από τη θεωρία «πρόθεση της Φύσης» συνίσταται εν προκειμένω, αφ' ενός, στο ότι τα αντικοινωνικά πάθη –λόγω της διαμεσολάβησής τους από διεργασίες της συμπάθειας³⁷– συνιστούν τα σπανιότερα και δυσκολότερα κοινοποιήσιμα πάθη. Αφ' ετέρου, η ωφέλιμη συνέπεια της ύπαρξης αντικοινωνικών παθών για το άτομο συνίσταται στο ότι «καθιστούν επικίνδυνο εγχείρημα την ύβρη ή την προσβολή του» (ΘΗΣ I.ii.3.4, σ. 109). Αν το δει κανείς μακροπρόθεσμα, όπως κάνει η θεώρηση των «αρχαίων στωικών» (ΘΗΣ I.ii.3.4, σ. 111), η ύπαρξη

---

³⁶ «Ήταν, ως φαίνεται, η πρόθεση της Φύσης, αυτές οι πιο ακατέργαστες και δυσμενείς συγκινήσεις που απωθούν τους ανθρώπους τον έναν από τον άλλον να είναι δυσκολότερα και σπανιότερα κοινοποιήσιμες» (ΘΗΣ I.ii.3.5, σ. 112). Μία ακόμη σημαντικότερη τελεολογική διάσταση («πρόθεσης της Φύσης») της επιχειρηματολογίας στο συγκεκριμένο κεφάλαιο σχετίζεται με την «ωφελιμότητα» των αντικοινωνικών παθών για την *κοινότητα*. Καθώς η «ωφελιμότητα» των αντικοινωνικών παθών για την *κοινότητα* θα αναπτυχθεί διεξοδικά στο κεφάλαιο περί δικαιοσύνης (οι κανόνες δικαιοσύνης πρόκειται να θεμελιωθούν εκεί σε αυτό το ιδιαίτερο «χαρακτηριστικό της φύσης»), θα ανασυγκροτήσουμε εδώ μόνο τα σχετικά με την ωφελιμότητα των αντικοινωνικών παθών για το *άτομο*.

³⁷ Επειδή «τα πάθη αυτά αποτελούν εκ φύσεως αντικείμενο αποστροφής» καθώς «δεν προδιαθέτουν αλλά αντιθέτως μάλλον διαταράσσουν τη συμπάθεια εκ μέρους των παρατηρητών». Ο λόγος για τον οποίο οι παρατηρητές μίας «βίαιης συμπεριφοράς» είναι προδιατεθειμένοι περισσότερο ευνοϊκά προς το πρόσωπο που γίνεται αντικείμενο αντικοινωνικών παθών είναι ότι «η θλίψη δεν μας εμπλέκει ούτε μας ελκύει προς το πρόσωπο στο οποίο την παρατηρούμε [δηλαδή: τον φορέα του αντικοινωνικού πάθους Μ.Γ], περισσότερο από όσο μας εξοργίζουν και μας απωθούν αυτά τα πάθη από τα αντίστοιχα πρόσωπα, στο βαθμό που η αιτία τους μας είναι άγνωστη» (ΘΗΣ I.ii.3.5, σ. 112).

αντικοινωνικών παθών παράγει ωφέλιμες συνέπειες. Παρά το ότι οι μακροπρόθεσμες συνέπειες τους είναι ωφέλιμες, όμως, υποστηρίζει ο Σμιθ, «υπάρχει κάτι το δυσάρεστο στα πάθη αυτά καθεαυτά» (*ΘΗΣ* I.ii.3.4, σ. 110). Η φαντασία των ανθρώπων, η γνωσιοπρακτική ικανότητα δια της οποίας οι άνθρωποι προβαίνουν σε αξιολογικές κρίσεις, τείνει να επηρεάζεται από τα άμεσα μάλλον παρά από τα απώτερα επακόλουθα των πραγμάτων. Έξαιτίας αυτής της ιδεολογικής προσκόλλησης της φαντασίας των ανθρώπων στις άμεσες συνέπειες του ανθρώπινου πράττειν, τα αντικοινωνικά πάθη καθίστανται αντικείμενα «φυσικής αποστροφής» και προδιαθέτουν έτσι ώστε αφ' ενός να μην προκαλείται κάποιος σε βίαιες εκδηλώσεις μέσω ύβρης και προσβολής προς το πρόσωπό του και, αφ' ετέρου, όσον αφορά το πρόσωπο που τα νιώθει, να μην τα κοινοποιεί με ευκολία και με ένταση, παρά μόνο στο μετριασμένο εκείνο βαθμό που προδιαγράφει και υπαγορεύει η «αίσθηση της ευπρέπειας του παροργισμού». Έτσι είναι σαν 'η Φύση να θέλησε' τόσο την ύπαρξη αντικοινωνικών παθών στην ανθρώπινη κοινωνία, εξαιτίας των καλών μακροπρόθεσμων συνεπειών τους, όσο και την ιδεολογική προσκόλληση της ανθρώπινης φαντασίας στις άμεσες συνέπειες της «κακίας», προκειμένου οι άνθρωποι να νιώθουν φυσική αποστροφή γι' αυτή και έτσι να μην προκαλούν την εκδήλωσή της.

Μόνο για την τελευταία παράγραφο αυτής της υποενότητας ο Σμιθ επιφυλάσσει την ανάπτυξη μίας κανονιστικότητας, ενός δέον γενέσθαι, με τρόπο χαρακτηριστικό για τη μη ηθικολογική ηθική θεωρία του. Η κανονιστικότητα αναπτύσσεται εμμενώς από τις διεργασίες παρατήρησης της εκδήλωσης ενός αντικοινωνικού πάθους, και συγκεκριμένα από το ερώτημα: «πόσα χρειάζεται να γίνουν ώστε να καταστήσουν την ικανοποίηση του παροργισμού πλήρως αρεστή και να κάνουν τον παρατηρητή να συμπαθήσει απολύτως την εκδίκηση;». Ο δέον βαθμός εκδήλωσης του εκάστοτε αντικοινωνικού πάθους προδιαγράφεται, τόσο ως προς το κατώτερο³⁸ όσο και ως προς το ανώτερο όριό του, από τη σκοπιά των παρατηρητών: «Οφείλουμε να χολωνόμαστε μάλλον λόγω της αίσθησης της ευπρέπειας του παροργισμού, λόγω μιας αίσθησης την οποία οι άνθρωποι αναμένουν και αξιώνουν από εμάς και όχι επειδή αισθανόμαστε μέσα μας το μένος αυτού του δυσάρεστου πάθους» (*ΘΗΣ* I.ii.3.8, σ. 113). Με τον τρόπο

---

³⁸ Το κατώτερο όριο εκδήλωσης του παροργισμού συνίσταται εν προκειμένω στο ότι «η πρόκληση θα πρέπει πριν απ' όλα να είναι τέτοια, ώστε αν δεν μας χόλωνε σε κάποιο έστω βαθμό, θα γινόμασταν άξιοι καταφρόνησης και θα μέναμε εκτεθειμένοι σε διηνεκές προσβολές» (*ΘΗΣ* I.ii.3.8, σ. 113).

αυτό, μέσα από διαδικασίες συμπάθειας και εναλλαγής θέσεων μεταξύ δρώντων και παρατηρητών, αναπτύσσεται –ιδιαίτερα υπό περιστάσεις υπόθαλψης αντικοινωνικών παθών– μία διυποκειμενικώς έγκυρη σκοπιά «ψυχρού και αμερόληπτου παρατηρητή» (ΘΗΣ I.ii.3.8, σ. 114).

β) Όσον αφορά τα «κοινωνικά πάθη» («γενναιοδωρία», «ανθρωπιά», «καλοσύνη» κ.α.), η συμπάθεια του παρατηρητή καθώς στρέφεται στους δύο δρώντες μεταξύ των οποίων εκδηλώνονται, τόσο σε εκείνον που ευεργετεί όσο και σε εκείνον που ευγνωμονεί, δεν διχάζεται όπως στην περίπτωση δύο αντικρουόμενων συμφερόντων, αλλά αντιθέτως αναδιπλασιάζεται, διότι είναι ευνοϊκά διατεθειμένη προς αλλήλους³⁹. Οι περιπτώσεις εκδήλωσης κοινωνικών παθών (φιλία, αγαπημένη οικογένεια), επειδή δεν υφίσταται σε αυτές «καμία αντίθεση συμφερόντων» (ΘΗΣ I.ii.4.2, σ. 116), συνιστούν τις κατ' εξοχήν περιπτώσεις στις οποίες αναπτύσσεται μία αξιακή, μη ωφελμιστική ορθολογικότητα. Οι αλληλέγγυες σχέσεις αυτού του τύπου δεν αποτελούν για τους δρώντες μέσα απόσπασης «επιφανειακών ωφελημάτων» παρά αντιθέτως «αυτά τα αισθήματα, αυτή η *αρμονία*, αυτή η συναναστροφή, έχουν *αυτά καθαυτά* πολύ μεγαλύτερη σημασία για την ευτυχία από όλες τις μικροεκδουλεύσεις που μπορεί να αναμένει κανείς να προκύψουν από όλα αυτά» (ΘΗΣ I.ii.4.1, σ. 115, οι υπογραμμίσεις δικές μου). Οι σχέσεις εντός των οποίων τρέφονται κοινωνικά πάθη δεν αποτελούν για τους δρώντες μέσα προς εξωτερικούς ως προς τις σχέσεις σκοπούς αλλά αυτοσκοπούς, αυταξίες. Σημειώνουμε επίσης ότι ο Σμιθ χρησιμοποιεί για τις σχέσεις αυτού του τύπου τη λέξη «αρμονία» την οποία συνειδητά απέφευγε να χρησιμοποιήσει για τις άλλες περιπτώσεις ενεργοποίησης του μηχανισμού της συμπάθειας (την έχει χρησιμοποιήσει μόνο μία φορά, για τις περιπτώσεις εκείνες όπου ούτε ο δρων ούτε ο παρατηρητής έχουν κάποιο άμεσο συμφέρον προς το αντικείμενο και στις οποίες, επομένως, λαμβάνουν χώρα αξιολογήσεις που προσομοιάζουν με αισθητικές κρίσεις⁴⁰). Αυτόν τον τύπο κοινωνίας, κοινωνικές σχέσεις που θα διέποντο από αλληλέγγυα συναισθήματα προκρίνει ως ιδεώδες μέγιστο η σμιθιανή ηθικοπρακτική

---

³⁹ «Η συμπάθειά του προς το πρόσωπο το οποίο νιώθει αυτά τα πάθη, συμπίπτει επακριβώς με το ενδιαφέρον του για το πρόσωπο, το οποίο είναι ο αποδέκτης τους» (ΘΗΣ I.ii.4.1, σ. 114).

⁴⁰ Σε άλλο σημείο του έργου του ο Σμιθ χρησιμοποιεί για τέτοιου είδους περιπτώσεις τον όρο «πλήρη συμπάθεια», την οποία ορίζει ως «την τέλεια εναρμόνιση και ανταπόκριση των συναισθημάτων» (ΘΗΣ I.III.1.2, σ. 122).

θεωρία. Εντούτοις, στη σμιθιανή αντίληψη, το ιδεώδες δεν τίθεται δογματικά, αλλά αρνητικά, διαμέσου της απόρριψης των κοινωνικών μορφών οι οποίες δεν προάγουν κοινωνική συνοχή, έτσι όπως η τελευταία προσδιορίζεται κατά την ανάπτυξη ελάχιστων και μέγιστων όρων κοινωνικής συμβίωσης. Κατ' αυτόν τον τρόπο η έννοια της κοινωνικής συνοχής κατέχει στη σμιθιανή θεωρία *κριτικό* χαρακτήρα (κοινωνική συνοχή ως η κατ' εξοχήν κριτική έννοια της σμιθιανής θεωρίας). Το ελάχιστο όριο της σμιθιανής κατασκευής συνίσταται στη διασφάλιση των όρων υπό τους οποίους η νεωτερική κοινωνία δεν θα είναι όπως οι κοινωνίες που φτιάχνονται με ουσιώδη όρους τα αντικοινωνικά πάθη, τη βία. Η δικαιοσύνη τίθεται, ως εκ τούτου, ως ουσιώδης όρος της νεωτερικής κοινωνικής συνοχής, αποτρέποντας την εξωτερίκευση των αντικοινωνικών παθών αφ' ενός και διασφαλίζοντας τον κολασμό τους όταν αυτά εξωτερικεύονται αφ' ετέρου. Στη συνέχεια, σύμφωνα με την αρνητική θέση του ιδεώδους, η σμιθιανή ανάλυση διερευνά το ερώτημα εάν μπορεί παρ' όλα αυτά να συγκροτηθεί κοινωνική συνοχή αν οι κοινωνικές σχέσεις δεν είναι αλληλέγγυες. Αν η θεωρία αφαιρέσει από την ύπαρξη αλληλέγγυων σχέσεων στο αντικείμενο απομένει κοινωνική συνοχή; Η σμιθιανή απάντηση είναι ότι απομένει κοινωνική συνοχή δίχως τον όρο των αλληλέγγυων σχέσεων. Ο εν λόγω (νεωτερικός) τύπος κοινωνικής συνοχής θεμελιώνεται στην τρίτη κατηγορία των «εγωιστικών παθών».

γ) Ο Σμιθ ορίζει ως «εγωιστικά πάθη» τα πάθη εκείνα τα οποία νιώθουμε αναφορικά προς τον εαυτό μας, επισημαίνοντας ως κατ' εξοχήν περιπτώσεις αυτού του τρίτου υποσυνόλου παθών τη «λύπη και τη χαρά, όταν τις νιώθουμε αναφορικά προς τη δική μας καλή ή κακή μοίρα» (*ΘΗΣ* I.ii.5.1, σ. 117). Τούτο το είδος παθών σε οποιαδήποτε από τις δυνατές εκφάνσεις τους και σε οποιονδήποτε βαθμό έντασής τους «δεν είναι ποτέ τόσο χαριτωμένο» όσο είναι το υποσύνολο των «κοινωνικών παθών» αλλά «ούτε τόσο απαίσιο» όσο το υποσύνολο των «αντικοινωνικών παθών», κατέχοντας επομένως «μια μέση θέση» ανάμεσα τους. Ο λόγος για τον οποίο οι εκδηλώσεις των «εγωιστικών παθών» χαρακτηρίζονται από «μεσότητα»⁴¹ έγκειται στο ότι η σκοπιά του παρατηρητή δεν κατευθύνεται προς δύο δρώντες, όπως στις δύο

---

⁴¹ Πρβλ. με *ΘΗΣ* VII.ii.1.12, σ. 430 όπου ο Σμιθ αναλύοντας την αριστοτελική έννοια της «μεσότητας» επισημαίνει την ταύτιση της δικής του έννοιας με την αριστοτελική, καταλήγοντας ότι: «Περιτό να παρατηρήσει κανείς ότι αυτή η κατανόηση [η αριστοτελική] της αρετής αντιστοιχεί επακριβώς σε ό, τι είπαμε προηγουμένως σχετικά με τον προσήκοντα ή μη χαρακτήρα της διαγωγής».

προηγούμενες περιπτώσεις (ούτε διχάζεται, ούτε αναδιπλασιάζεται): «Ακόμα κι όταν είναι υπερβολικά, ποτέ δεν είναι τόσο δυσάρεστα όσο ο υπερβολικός παροργισμός, διότι καμία αντίρροπη συμπάθεια δεν μας συγκινεί εναντίον τους· από την άλλη πλευρά, ακόμα κι όταν είναι τα αρμόζοντα ως προς τα αντικείμενά τους, αυτά τα πάθη ποτέ δεν είναι τόσο ευχάριστα όσο η αμερόληπτη ανθρωπιά και η δίκαιη ευμένεια· διότι δεν παρεμβάλλεται σε αυτά καμία διπλή συμπάθεια» (ΘΗΣ I.ii.5.1, σ. 117, υπογράμμιση δική μου). Το συγκεκριμένο επιχείρημα αποτελεί το πρώτο βήμα της κατασκευής της έννοιας του «μετριασμένου εγωισμού», αναδεικνύοντας τη σύνδεση του εγωισμού με μία σκοπιά μεσότητας όσον αφορά τα κίνητρα της πράξης. Τούτων δοθέντων, το βασικό πρόβλημα το οποίο διερευνάται στη ΘΗΣ: συγκροτείται κοινωνική συνοχή μεταξύ εγωιστών δρώντων; απαντάται καταφατικά. Υπάρχει δυνατότητα κοινωνίας ακόμη και αν οι κοινωνικές σχέσεις δεν δομούνται κατά το πρότυπο των αλληλέγγυων συναισθημάτων, με απαραίτητη, βέβαια, προϋπόθεση ότι τα αντικοινωνικά πάθη θα τιμωρούνται ούτως ώστε να μη γενικευθούν απειλώντας με διάλυση (χομπσιανές καταστάσεις) την κοινωνία. Προτού όμως μπορέσει να συζητήσει ολοκληρωμένα το ζήτημα της κοινωνικής συνοχής η σμιθιανή ανάλυση θα πρέπει να λάβει υπόψη της, επίσης, την άλλη όψη της πράξης και της αξιολόγησής της: τις συνέπειες της πράξης και την αξιολόγησή της αναφορικά όχι (μόνο) με τα κίνητρα που την ωθούν αλλά (και) με τις συνέπειες που προκαλεί/παράγει.

1.4. Η κρίση περί «αξιομισθίας/αναξιομισθίας» (merit/demerit) και η θεμελίωση της διάκρισης μεταξύ «αγαθοεργίας» και «δικαιοσύνης»

Θεμελιωτική διάκριση της σμιθιανής ηθικοπρακτικής θεωρίας αποτελεί η διάκριση της ηθικής κρίσης ανάμεσα αφ' ενός στην αξιολόγηση του *κινήτρου*/αιτίας που ενεργοποιεί την υπό κρίση πράξη και αφετέρου στην αξιολόγηση αναφορικά με τον *σκοπό* προς τον οποίο αποβλέπει ή τις συνέπειες που τείνει να παράγει. Ο Σμιθ έχει εισαγάγει τη διάκριση αυτή ήδη στις πρώτες σελίδες του βιβλίου, έχοντας διακρίνει ήδη εκεί την κρίση ως προς την ευπρέπεια/απρέπεια της πράξης αφ' ενός και την κρίση ως προς την αξιομισθία/αναξιομισθία της πράξης αφ' ετέρου⁴². Στο Μέρος II της ΘΗΣ

---

⁴² «Το συναίσθημα ή το αίσθημα της καρδιάς απ' το οποίο κάθε πράξη πηγάζει και από το οποίο εξαρτάται σε τελευταία ανάλυση όλη η αρετή ή η κακία της, μπορεί να θεωρηθεί

(«Περί αξιομισθίας και αναξιομισθίας ή περί των πραγμάτων που είναι άξια ανταμοιβής και τιμωρίας») θα διερευνήσει, λοιπόν, αυτόν το «διακριτό τύπο επιδοκίμασας και αποδοκίμασας». Η αξιομισθία ή η αναξιομισθία είναι οι ποιότητες τις οποίες αποδίδει η κρίση όταν παρατηρεί την πράξη και από την πλευρά των συνεπειών της, αξιολογώντας ακολούθως «κατά πόσον κάτι είναι άξιο ανταμοιβής ή τιμωρίας» αντίστοιχα (ΘΗΣ Π.ι.Εισαγωγή.1, σ. 153). Κατ' αυτόν τον τρόπο, στις επόμενες υποενότητες του Μέρους II ο Σμιθ θα εισαγάγει σταδιακά μία θεώρηση σύμφωνα με την οποία οι ηθικές αξιολογήσεις λαμβάνουν υπόψη τους την ολότητα της πράξης, συμπεριλαμβάνοντας τα κίνητρα και τις συνέπειές της στον τελικό καταλογισμό ηθικών ποιοτήτων, ώστε «ό, τι φαίνεται να είναι άξιο αντικείμενο ευγνωμοσύνης, φαίνεται και ως άξιο ανταμοιβής' και κατά τον ίδιο τρόπο, ό, τι φαίνεται να είναι άξιο αντικείμενο παροργισμού, φαίνεται και ως άξιο τιμωρίας» (ΘΗΣ Π.ι.1.1, σ. 154).

Ξεκινάει εδώ ένα σύνθετο επιχείρημα και η εισαγωγή μιας σειράς διακρίσεων λεπτής ακρίβειας με τις οποίες η σμιθιανή ανάλυση επιχειρεί να θεμελιώσει τους κανόνες δικαιοσύνης στα συναισθήματα και στον τρόπο που οι άνθρωποι τα αξιολογούν –αυτά σύμφωνα με τον Σμιθ, όπως έχουμε προσπαθήσει να δείξουμε, πάνε μαζί, πάθος και αναλογισμός του πάθους, σε νεωτερική κοινωνία όπου όλοι οι δρώντες είναι αναδιπλασιασμένοι, έχουν δηλαδή την ικανότητα να υιοθετούν διπλή σκοπιά.

Στα υποκεφάλαια III και IV ο Σμιθ υποστηρίζει ότι οι κρίσεις που κάνουν στην πραγματικότητα («στην καθημερινή ζωή») οι άνθρωποι είναι μεικτές/σύνθετες⁴³,

---

υπό δύο διαφορετικές απόψεις ή υπό δύο διαφορετικές σχέσεις: πρώτον ως προς την αιτία που το προκαλεί ή το κίνητρο που το ενεργοποιεί και δεύτερον, ως προς τον σκοπό που αποβλέπει ή τις συνέπειες που τείνει να παράγει.

Η αρμόζουσα ή ανάρμοστη σχέση, η αντιστοιχία ή αναντιστοιχία που φαίνεται να έχει αυτό το αίσθημα προς το αίτιο ή το αντικείμενο που το προκαλεί, ορίζει την ευπρέπεια ή απρέπεια, την αξιοπρέπεια ή αχρειότητα της συνακόλουθης πράξης.

Η ευεργετική ή επιβλαβής φύση των συνεπειών στις οποίες το αίσθημα αποβλέπει ή τείνει να προξενεί, ορίζει την αξιομισθία ή την αναξιομισθία της πράξης, ήτοι τις ποιότητες βάσει των οποίων είναι άξια ανταμοιβής ή τιμωρίας» (ΘΗΣ Ι.ι.3.5-7, σ. 87).

⁴³ «Οι φιλόσοφοι, τον τελευταίο καιρό, έδωσαν σημασία κυρίως στις συνέπειες των αισθημάτων και λίγη μόνο προσοχή έδωσαν στη σχέση που συνδέει τα αισθήματα αυτά με τις αιτίες που τα προκαλούν. Στην καθημερινή ζωή, ωστόσο, όταν κρίνουμε τη συμπεριφορά

λαμβάνουν υπόψη τους τόσο τα κίνητρα όσο και τις συνέπειες της πράξης. Τούτο επιτρέπει στον Σμιθ να διακρίνει μεταξύ αφ' ενός πράξεων που εγείρουν ευγνωμοσύνη και, αφ' ετέρου, πράξεων που είναι *άξια* αντικείμενα ευγνωμοσύνης¹ και, αντιστρόφως, μεταξύ πράξεων που προκαλούν παροργισμό και πράξεων οι οποίες αποτελούν *προσήκοντα* αντικείμενα παροργισμού, καθώς επίσης και των διαφόρων ποιοτικών/τροπικών αναβαθμών αυτού του συνεχούς:

«Θα πρέπει να επισημανθεί, ωστόσο, ότι όσο επωφελείς –ή όσο επιβλαβείς– κι αν είναι οι πράξεις ή οι προθέσεις του πράττοντος για το πρόσωπο που είναι ο αποδέκτης των πράξεων, εντούτοις, αν στη μία περίπτωση, φανεί ότι τα κίνητρα του πράττοντος δεν είναι ευπρεπή, αν δεν μπορούμε να συμμετάσχουμε στα αισθήματα που επηρεάζουν τη διαγωγή του, τότε μικρή μόνο συμπάθεια νιώθουμε για την ευγνωμοσύνη του ωφελούμενου: ή στην άλλη περίπτωση, αν φανεί ότι δεν είναι απρεπή τα κίνητρα του πράττοντος, αν αντίθετα, τα αισθήματα που επηρέασαν τη διαγωγή του είναι τέτοια ώστε πρέπει οπωσδήποτε να τα συμμεριστούμε, τότε δεν έχουμε καμία συμπάθεια για τον παροργισμό του πάσχοντος προσώπου. Μικρή ευγνωμοσύνη φαίνεται να οφείλεται στη μια περίπτωση και οποιοσδήποτε παροργισμός φαίνεται άδικος στην άλλη. Στη μια πράξη φαίνεται να αξίζει μικρή ανταμοιβή και στην άλλη καμία τιμωρία» (ΘΗΣ II.i.3.1, σσ. 159-160).

Σε αυτή τη διάκριση θα θεμελιώσει ο Σμιθ στη συνέχεια τις αρετές της *δικαιοσύνης* και της *αγαθοεργίας*. Δικαιοσύνη και αγαθοεργία είναι οι αρετές οι οποίες καταλογίζονται όταν οι πράξεις στις οποίες αναφέρονται ως αντικείμενα της αξιολόγησής τους είναι προσήκουσες τόσο αναφορικά με τα κίνητρα όσο και αναφορικά με τις συνέπειές τους. Η αγαθοεργία αποδίδεται σε «πράξεις με ευεργετικές *συνέπειες*, οι οποίες πηγάζουν από προσήκοντα *κίνητρα*» (υπογράμμιση δική μου). Η διαφορά μίας τυχαίας ευεργεσίας από την αγαθοεργία έγκειται στο ότι η τελευταία αποδίδεται σε πράξεις οι οποίες «φαίνεται να είναι οι μόνες που *αξιώνουν* ανταμοιβή² διότι αυτές μόνον αποτελούν *επιδοκιμαζόμενα* αντικείμενα ευγνωμοσύνης ή εγείρουν τη συμπαθητική ευγνωμοσύνη του παρατηρητή» (ΘΗΣ II.ii.1.1, σ. 169, υπογραμμίσεις δικές μου). Τέτοιου είδους πράξεις των οποίων οι ευεργετικές συνέπειες συνδυάζονται με προσήκοντα κίνητρα «βοούν για μια αναλογική ανταπόδοση», ενώ αντίθετως «εάν η συμπεριφορά του ευεργέτη δεν φαίνεται να διαθέτει ευπρέπεια», να εγείρεται δηλαδή από κίνητρα που επιδοκιμάζει ο αμερόληπτος παρατηρητής (ο «αδιάφορος

οποιοσδήποτε προσώπου και συναισθήματα που την οδηγούν, τα εξετάζουμε πάντα υπό αμφοτέρους αυτές τις όψεις» (ΘΗΣ I.i.3.8, σ. 87).

παρατυχών») «όσο επωφελείς κι αν είναι οι συνέπειές της, δεν απαιτεί, ως φαίνεται, ούτε χρειάζεται κατ' ανάγκην οποιαδήποτε ανάλογη ανταπόδοση» (ΘΗΣ Π.ι.4.1., σ. 162).

Από την άλλη πλευρά, ο Σμιθ εντοπίζει τη διαφορά μεταξύ του παροργισμού που εγείρεται ενώπιον της θέας των κακών *συνεπειών* μιας πράξης η οποία, ωστόσο, δεν προκλήθηκε από προσήκοντα *κίνητρα*, και του παροργισμού για μία πράξη ο «*επιζήμιος* χαρακτήρας» της οποίας «*συνδυάζεται με την απρέπεια του αισθήματος από το οποίο πηγάζει*» (ΘΗΣ Π.ι.4.4, σ. 162, υπογραμμίσεις δικές μου):

«Κατά τον ίδιο τρόπο, δεν μπορούμε καθόλου να συμπαθήσουμε τον παροργισμό ενός ανθρώπου εναντίον άλλου, απλώς και μόνον επειδή ο εν λόγω άλλος υπήρξε αίτιος της κακοτυχίας του, εκτός και αν υπήρξε τέτοιος, κινούμενος από κίνητρα τα οποία αδυνατούμε να συμμεριστούμε. Πριν μπορέσουμε να υιοθετήσουμε τον παροργισμό του πάσχοντος, πρέπει προηγουμένως να αποδοκιμάσουμε τα κίνητρα του πράττοντος και να αισθανθούμε ότι η καρδιά μας αποποιείται κάθε συμπάθεια προς τα αισθήματα που επηρέασαν τη συμπεριφορά του. Ανδειχθεί ότι δεν υπήρξε απρέπεια στα αισθήματα αυτά, όσο ολέθριες κι αν είναι οι συνέπειες της συνακόλουθης πράξης για εκείνους εναντίον των οποίων στρέφεται, τότε η πράξη δεν μοιάζει να είναι άξια τιμωρίας ή να αποτελεί άξιο αντικείμενο παροργισμού» (ΘΗΣ Π.ι.4.3, σ. 162.)

Κατ' αυτόν τον τρόπο ο Σμιθ θα φτάσει στον ορισμό της «δικαιοσύνης». Δικαιοσύνη είναι η αρετή εκείνη η οποία αφορά «*πράξεις με επιζήμιες συνέπειες, οι οποίες πηγάζουν από μη προσήκοντα κίνητρα*» (ΘΗΣ Π.ii.1.2, σ. 169, υπογράμμιση δική μου). Οι πράξεις αυτού του είδους «*βοούν για αναλογική τιμωρία*» (ΘΗΣ Π.ι.5.4, σ. 162.), στο βαθμό που αποτελούν «*πρόκληση βλάβης*», πρόκληση «*πραγματικο[ύ] και θετικο[ύ] κακο[ύ] σε συγκεκριμένα πρόσωπα, από κίνητρα που είναι φυσικό να αποδοκιμάζουμε*» (ΘΗΣ Π.ii.1.5, σσ. 170-171).

Καθώς οι κανόνες της δικαιοσύνης κατέχουν στην συνολική κατασκευή της ΘΗΣ μία θέση απόλυτου αρνητικού ορίου, με την έννοια ότι αν η κοινωνία συρθεί κάτω από αυτό το όριο κινδυνεύει με άρση της κοινωνικής συνοχής και με (χομπσιανές) καταστάσεις δημόσιας δυσφορίας και φατριασμού, αυτό που κυρίως ενδιαφέρει τη σμιθιανή θεωρία από τις δύο αρετές που διερευνώνται εν προκειμένω (στο τμήμα II «Περί δικαιοσύνης και αγαθοεργίας») είναι, πρωτίστως, η δικαιοσύνη. Η συζήτηση περί αγαθοεργίας η οποία προηγείται, προετοιμάζει στην πραγματικότητα τη συζήτηση περί δικαιοσύνης με το να καταδειχθεί ότι η έλλειψη της αρετής της

αγαθοεργίας από την κατασκευή δεν αποτελεί κίνδυνο για την κοινωνική συνοχή καθώς «δεν έχει ως συνέπεια κανένα πραγματικό, θετικό κακό», και επομένως – μολονότι ενδεχομένως «μπορεί να προκαλέσει απογοήτευση, λόγω του καλού που λογικά θα αναμενόταν»– «δεν μπορεί ωστόσο να προκαλέσει οποιονδήποτε παροργισμό, τον οποίο οι άνθρωποι θα συμμερίζονταν» γεγονός το οποίο θα είχε ως αποτέλεσμα τη γενίκευση αντικοινωνικών παθών και βίαιων συμπεριφορών. Γι' αυτό και η έλλειψη αγαθοεργών αρετών δεν τιμωρείται⁴⁴. Η σμιθιανή ανάλυση εν προκειμένω ενδιαφέρεται δηλαδή, πρωτίστως, για τη διερεύνηση του ερωτήματος αναφορικά με το λόγο για τον οποίο η αρετή της δικαιοσύνης «μπορεί να αποσπασθεί δια της βίας». Για ποιο λόγο, με άλλα λόγια, θα ήταν έλλογο και δικαιολογημένο η δικαιοσύνη να περιλαμβάνει ως αναπόσπαστο στοιχείο της τον βίαιο εξαναγκασμό;

Η απάντηση του ερωτήματος αυτού συνίσταται στο επιχείρημα ότι, επειδή η παραβίαση της δικαιοσύνης συνιστά «αντικείμενο άξιο παροργισμού» (*proper object of resentment*), η πράξη δια της οποίας συντελείται η αδικία έχει ως «φυσική συνέπειά» της την «τιμωρία». Η βία που ασκεί η δικαιοσύνη είναι, συνεπώς, βία που εγείρεται προκειμένου α) να αποτρέψει τη βία εκ μέρους του δυνάμει παραβάτη και β) αν αυτή έχει ήδη συντελεστεί, να άρει και να αποκαταστήσει την αδικία που συντέλεσε η παραβίασή της:

«Όπως οι άνθρωποι εγκρίνουν και επιδοκιμάζουν τη βία που χρησιμοποιείται για να εκδικηθεί τη βλάβη που έχει προκληθεί από αδικία, άλλο τόσο και ακόμα περισσότερο εγκρίνουν και επιδοκιμάζουν εκείνη [τη βία] που χρησιμοποιείται για την πρόληψη και την απόκρουση του αδικήματος και για να εμποδίσει τον υπαίτιο να βλάψει τους πλησίον τους» (*ΘΗΣ* II.ii.1.5, σ. 171, τροποποιημένη μετάφραση⁴⁵).

---

⁴⁴ «Η απουσία ευγνωμοσύνης επομένως, δεν μπορεί να τιμωρηθεί. Αν τον υποχρεώσουμε διά της βίας να πράξει εκείνο που θα όφειλε από ευγνωμοσύνη να πράξει και το οποίο κάθε αμερόληπτος παρατηρητής θα επιδοκίμαζε, θα ήταν ακόμα περισσότερο απρεπές από την ίδια την παράλειψη του να το κάνει μόνος του. Ο ευεργέτης του θα ατιμαζόταν ο ίδιος, αν επιχειρούσε να του επιβάλλει δια της βίας να φανεί ευγνώμων και θα ήταν αγενές να αναμειχθεί οποιοδήποτε τρίτο πρόσωπο, το οποίο δεν θα ήταν ανώτερο και από τους δυο» (*ΘΗΣ* II.ii.1.3, σ. 170).

⁴⁵ «As mankind go along with, and approve of the violence employed to avenge the hurt which is done by injustice, so they much more go along with, and approve of, that which

Ούτως ώστε η διαφορά της δικαιοσύνης έναντι «όλων των άλλων κοινωνικών αρετών» έγκειται στο ότι η πρώτη είναι δεσμευτική, εξαναγκαστική, ενώ οι δεύτερες όχι. «Αισθανόμαστε», υποστηρίζει ο Σμιθ χρησιμοποιώντας το ρητορικό σχήμα του α' πληθυντικού και το χαρακτηριστικό ρήμα που υπονοεί ότι οι κανονιστικές-νομικές αξίες θεμελιώνονται στα ανθρώπινα συναισθήματα και ότι γίνονται συνειδητά αποδεκτές από τους ίδιους τους δρώντες, «ότι η βία μπορεί, κατά απολύτως προσήκοντα τρόπο και υπό την επιδοκίμασία όλων των ανθρώπων [with the approbation of all mankind], να χρησιμοποιηθεί ώστε να μας εξαναγκάσει να τηρήσουμε τους κανόνες δικαιοσύνης, αλλά όχι να ακολουθήσουμε τις επιταγές των άλλων αρετών» (*ΘΗΣ* II.ii.1.5, σ. 171)⁴⁶. Η γενικότητα δε του νεωτερικού δικαίου θεμελιώνεται στην «επιδοκίμασία όλων των ανθρώπων». Εντούτοις, τούτο ισχύει μόνο υπό έναν όρο: για να είναι πραγματική η γενικότητα αυτή προϋποτίθεται να λαμβάνει χώρα σε «κοινωνία ίσων». Σύμφωνα με την παρούσα ανάγνωση, οι αναλύσεις που αναπτύσσονται σε αυτό το σημείο προετοιμάζουν το κεντρικό επιχείρημα της *ΘΗΣ* ότι η κοινωνία μπορεί να διατηρηθεί χωρίς γενναϊόδωρα και αλληλέγγυα συναισθήματα, υπό έναν όμως όρο: να είναι κοινωνία μετριασμένα εγωιστών δρώντων οι οποίοι συγχρόνως είναι υποκείμενα ίσων δικαιωμάτων⁴⁷.

---

is employed to prevent and beat off the injury, and to restrain the offender from hurting his neighbours» (*TMS* II.ii.1.5, σ. 79).

⁴⁶ Σε αυτό το πλαίσιο ο Σμιθ θα αναπτύξει, επίσης, το επιχείρημα ότι η βία που ασκείται στον εγκληματία είναι βία που ασκεί ο ίδιος, ελεύθερα, στον εαυτό του, ότι η διάπραξη του εγκλήματος εκ μέρους του φέρει ως φυσική συνέπειά της την τιμωρία της, ότι η τιμωρία αποτελεί τη φυσική συνέχεια της εγκληματικής πράξης: «Το ίδιο το πρόσωπο που σχεδιάζει ένα αδίκημα, το συναισθάνεται και νιώθει ότι η βία μπορεί να χρησιμοποιηθεί, κατά απολύτως προσήκοντα τρόπο, τόσο από το πρόσωπο που μέλει να υποστεί τη βλάβη, όσο και από τους άλλους, είτε για να αποτρέψει την τέλεση της εγκληματικής ενέργειας είτε για να τον τιμωρήσει, μια και την επιτέλεσε» (*ΘΗΣ* II.ii.1.5, σ. 171). Για την ανάλυση της «τύψης» βλ. επίσης *ΘΗΣ* II.ii.2.3, σσ. 177-178.

⁴⁷ Βλ. Ψυχοπαίδης, Κ. (1999), *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική, ό.π.*, σ. 456: «Η ικανότητα των δρώντων να υιοθετούν το πρίσμα ενός ακομμάτιστου τρίτου ('θεατή') αποτελεί προϋπόθεση της κατασκευής μιας θεωρίας του ορθώς πράττειν και ιδιαίτερα της αυστηρής έννοιας της δικαιοσύνης... Εδώ, το θεμελιακό στοιχείο του αξιακού πλαισίου εντοπίζεται σε μια ιδέα επικοινωνίας και αλληλοαναγνώρισης των δρώντων, που 'αντιστοιχεί' στην κοινότητα των συμφερόντων από τη συμμετοχή τους στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας».

Το εν λόγω επιχείρημα ξεκινάει με τον εντοπισμό της διαφοράς μεταξύ του αξιόμεμπτου και του αξιόποινου: «Πρέπει ωστόσο πάντα να διακρίνουμε προσεκτικά τι είναι απλώς αξιόμεμπτο ή άξιο αντικείμενο επιδοκιμασίας και τι είναι εκείνο που μπορεί να χρησιμοποιηθεί βία για να τιμωρηθεί ή να προληφθεί. Αξιόμεμπτο μας φαίνεται εκείνο το οποίο υστερεί του κοινού μέτρου προσήκουσας αγαθοεργίας, που η εμπειρία μας διδάσκει να αναμένουμε από τον καθένα» (ΘΗΣ II.ii.1.6, σ. 172). Σε κοινωνία ίσων δεν μπορεί να επιβληθεί δια της βίας κάτι που είναι απλώς αξιόμεμπτο: «ακόμα και ο πλέον συνήθης βαθμός καλοσύνης ή αγαθοεργίας δεν μπορεί, μεταξύ ίσων, να αποσπασθεί δια της βίας» (ΘΗΣ II.ii.1.7, σ. 172)⁴⁸. Ο «άνωτερος», εντούτοις, μπορεί να μετατρέψει μέσω διαταγής «κάτι που είναι απλώς αδιάφορο, και το οποίο, πριν από τις εντολές του, θα μπορούσε ενδεχομένως να παραλειφθεί χωρίς ψόγο» σε κάτι το οποίο, κατόπιν διαταγής, γίνεται πλέον «όχι μόνον αξιόμεμπτο, αλλά και αξιόποινο να παρακούσει κανείς» (ΘΗΣ II.ii.1.8, σ. 173)⁴⁹. Σε κοινωνία προσωπικών σχέσεων εξάρτησης θολώνεται και διαστρέφεται η «φυσική» (δηλαδή: η αμερόληπτη και ελεύθερη) διάκριση μεταξύ αξιόμεμπτων και αξιόποινων πράξεων. Σε κοινωνία ίσων, αντιθέτως, σε περιπτώσεις κατά τις οποίες η διαγωγή των δρώντων «αποτυγχάνει να ανταποκριθεί ως προς τα κοινώς αποδεκτά μέτρα», όπως φερ' ειπείν της πατρικής στοργής προς τον γιο, του αναμενόμενου υϊκού σεβασμού προς τον πατέρα ή του συνήθους βαθμού αδερφικής αγάπης...

«...σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, μολονότι ο καθένας μέμφεται την αντίστοιχη διαγωγή, κανένας ωστόσο δεν φαντάζεται ότι εκείνοι οι οποίοι έχουν ενδεχομένως δίκιο να αναμένουν περισσότερη ευσπλαχνία, θα είχαν ποτέ δικαίωμα να το επιβάλλουν δια της βίας. Ο πάσχων μπορεί απλώς να παραπονιέται και ο παρατηρητής δεν μπορεί να αναμειχθεί με κανέναν άλλο τρόπο, παρά μέσω της συμβουλής και της πειθούς. Σε όλες τις περιπτώσεις αυτού του είδους, η χρήση βίας του ενός εναντίον του άλλου, όταν πρόκειται για ίσους, θα θεωρείτο αναίδεια και απρέπεια στον ύψιστο βαθμό» (ΘΗΣ II.ii.1.7, σ. 172).

---

⁴⁸ Ενώ σε κοινωνία προσωπικών σχέσεων εξάρτησης και υποτέλειας «ένας ανώτερος μπορεί πράγματι ορισμένες φορές και μάλιστα με την καθολική επιδοκιμασία, να υποχρεώσει όσους βρίσκονται υπό τη δικαιοδοσία του, να συμπεριφερθούν με ορισμένο βαθμό ευπρέπειας προς αλλήλους».

⁴⁹ Και μάλιστα «γίνεται ακόμα πιο αξιόποινο λόγω έλλειψης υπακοής» (ΘΗΣ II.ii.1.8, σ. 173).

Η κρίσιμη διαφορά ανάμεσα στη σχέση υποτελείας μεταξύ ανώτερου και κατώτερου αφ' ενός και στη σχέση μεταξύ ίσων αφ' ετέρου είναι ότι η πρώτη δεν περιλαμβάνει κρίνοντες παρατηρητές και κρινόμενους δρώντες σε σχέση αμφίδρομης αμοιβαιότητας αλλά εντολείς και εντολοδόχους. Στο πλαίσιο αυτό ο Σμιθ αντιδιαστέλει την εξουσία του «ειρηνοδίκη» με την εξουσία του «νομοθέτη». Η εξουσία του πρώτου συνίσταται στο ότι «είναι επιφορτισμένος όχι μόνο με την εξουσία να διατηρεί τη δημόσια ειρήνη, καταστέλλοντας την αδικία, αλλά και με την εξουσία να προάγει την ευημερία της κοινοπολιτείας, επιβάλλοντας καλή πειθαρχία και αποθαρρύνοντας κάθε είδους φαυλότητα και απρέπεια· μπορεί επομένως να θεσπίσει κανόνες, οι οποίοι όχι μόνον απαγορεύουν τις αμοιβαίες προσβολές μεταξύ των συμπολιτών του, αλλά επιτάσσουν μέχρι ενός σημείου και αμοιβαίες αγαθές υπηρεσίες» (ΘΗΣ II.ii.1.8, σ. 173, υπογράμμιση δική μου). Πρόκειται εδώ για μία αντίστιξη η οποία αποτυπώνει σε επίπεδο ηθικοπολιτικής θεωρίας το συστατικό για σύγχρονες αστικές κοινωνίες χωρισμό μεταξύ οικονομίας και πολιτικής, τους όρους διαμόρφωσης του οποίου σε ορθή 'φυσική' σχέση θα εξετάσει η σμιθιανή πολιτική οικονομία. Στο πρώιμο αυτό σημείο –από τη σκοπιά του συνολικού έργου– της σμιθιανής κατασκευής, διαφαίνεται η αντίληψη του Σμιθ για τον εν λόγω χωρισμό. Σύμφωνα με αυτή φαίνεται να προέχει η διασφάλιση του χωρισμού της πολιτικής εξουσίας από το πεδίο των κοινωνικών σχέσεων και των ατομικών αλληλεπιδράσεων και η διατήρησή της δίπλα και έξω από αυτά. Και, εν συνεχεία, να τίθεται αυτή η χωριστική σχέση ως 'ορθή' σχέση κοινωνίας και πολιτικής στο βαθμό που κατ' αυτόν τον τρόπο διασφαλίζεται η αναπαραγωγή του κοινωνικού πεδίου με όρους αμερόληπτης, ελεύθερης και ίσης «συμπάθειας», καθιστώντας κατ' αυτόν τον τρόπο ανενεργή την 'ημαρτημένη' ανάμειξη οικονομικής και πολιτικής εξουσίας, όπως αυτή αποτυπώνεται στις προαστικού τύπου οργανικές εξουσιαστικές σχέσεις μεταξύ ανώτερου και κατώτερου. Μέσα από την αντίληψη σχετικά με τα «καθήκοντα του νομοθέτη» –αναφορικά προς τη μορφή του οποίου η σμιθιανή θεωρία προΐουσης της ανάπτυξης της μέσα από τις οδούς της ηθικοπολιτικής θεωρίας και της πολιτικής οικονομίας θα ανορθωθεί, στο τέλος της 'αρχιτεκτονικής' του «συστήματος φυσικής ελευθερίας» σε «επιστήμη του νομοθέτη» (βλ. κεφάλαια 2 και 3 της παρούσας εργασίας)– αποτυπώνεται η αντίληψη του Σμιθ σχετικά με την ορθή 'φυσική' σχέση μεταξύ κοινωνίας και πολιτικής κατά την εκ νέου σύνδεσή τους εντός του προαναφερθέντος χωριστικού πλαισίου: «Αυτό, ωστόσο, από όλα τα καθήκοντα του νομοθέτη, είναι ίσως εκείνο που απαιτεί τη μεγαλύτερη λεπτότητα και επιφύλαξη προκειμένου να επιτελεστεί με ευπρέπεια και κρίση. Η πλήρης παραμέλησή

του εκθέτει την κοινοπολιτεία σε πολλές κατάφωρες παραβιάσεις της ευρυθμίας της και σε απαράδεκτες αχρειότητες, σε απώτερη δε προοπτική, είναι καταστροφικό κάθε ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης» (ΘΗΣ II.ii.1.8, σ. 173). Το νομοθετικό καθήκον στο οποίο αναφέρεται εν προκειμένω ο Σμιθ έγκειται στην ορθή θέση της διάκρισης μεταξύ αξιόμεμπτου και αξιόποινου. Οι πολιτικοί και οι δικαιοσύνη οφείλουν, σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, να μην καθορίζουν το αξιόμεμπτο, όπως τούτο συμβαίνει κατά την 'ημαρτημένη' ανάμειξη οικονομικής και πολιτικής δύναμης η οποία χαρακτηρίζει προσωπικές σχέσεις εξάρτησης, παρά μόνο το αξιόποινο, αφήνοντας τη διαμόρφωση του αξιόμεμπτου στις κοινωνικές διεργασίες συμπάθειας. Η διαμόρφωση της δικαιοσύνης ως «αρνητικής αρετής», ως εξουσίας δηλαδή η οποία θέτει δια της βίας την «απαγόρευση των αμοιβαίων προσβολών μεταξύ των συμπολιτών» προκρίνεται από τον Σμιθ πρωτίστως για τον λόγο αυτό⁵⁰. Από την άλλη πλευρά, ο Σμιθ δεν αποκλείει από τα καθήκοντα του νομοθέτη κάποια μέριμνα να διενεργούνται στην κοινωνία «σχέσεις αμοιβαίων αγαθών υπηρεσιών». Το συγκεκριμένο πολιτικό καθήκον δεν λαμβάνει στη σμιθιανή θεωρία, εντούτοις, τη μορφή μίας άνευ όρων πριμοδότησης της 'διανεμητικής δικαιοσύνης' διότι, κατά την σμιθιανή αντίληψη, μία τέτοια συγκρότηση της δικαιοσύνης φαίνεται να αίρει de facto την ορθή χωριστική σχέση μεταξύ οικονομίας και πολιτικής. Αντιθέτως, στο βαθμό που διαμορφώνεται ένας τύπος κοινωνικής συνοχής στον οποίο συντελούνται «σχέσεις αμοιβαίων αγαθών υπηρεσιών» υπό τη μορφή, ωστόσο, όχι «προσφιλών δεσμών αγάπης και στοργής» αλλά «συμφεροντολογικής ανταλλαγής», και στο βαθμό που διαμορφώνεται σε κοινωνία ίσων ένα στοιχειώδες επίπεδο ηθικής συνοχής δια της συγκρότησης «σύνηθους κοινού μέτρου» αξιολόγησης του αξιόμεμπτου και του αξιέπαινου, η πολιτική μέριμνα για τις διαδικασίες κοινωνικής συνοχής θα

---

⁵⁰ «Η απλή και στοιχειώδης δικαιοσύνη, στις περισσότερες περιπτώσεις, δεν είναι παρά μια αρνητική αρετή και απλώς μας εμποδίζει να βλάψουμε τον πλησίον μας. Ο άνθρωπος ο οποίος απλώς απέχει από την παραβίαση είτε της προσωπικότητας είτε της περιουσίας είτε της υπόληψης των πλησίον του, έχει ασφαλώς πολύ λίγη θετική αξιομισθία. Εκπληρώνει, ωστόσο, όλους τους κανόνες του συστήματος που ονομάζουμε ειδικά δικαιοσύνη και κάνει όλα όσα οι ίσοι με αυτόν μπορούν προσηκόντως να τον αναγκάσουν να κάνει ή όσα οι ίδιοι μπορούν να τον τιμωρήσουν που δεν τα έκανε. Είναι συχνά δυνατόν να εκπληρώσουμε όλους τους κανόνες της δικαιοσύνης, μένοντας απλώς ακίνητοι και απραγείς» (ΘΗΣ II.ii.1.9, σ. 174).

συγκροτηθεί στη σμιθιανή θεωρία ως επιγενόμενη σύναψη μεταξύ οικονομίας και πολιτικής *δεδομένου* του χωρισμού τους⁵¹.

Η σμιθιανή θεωρία θεμελιώνει, λοιπόν, αξίες δεσμευτικές για τους δρώντες ως όρους κοινωνικής συνοχής και αναπαραγωγής της κοινωνίας, εντούτοις όχι όμως ως αξίες που υπερβαίνουν τους ορίζοντες των δρώντων και που επιβάλλονται κανονιστικά άνωθεν, αλλά που διαμεσολαβούνται από τις ατομικές συνειδήσεις των μελών μίας «μοντέρνας ηθικής κοινότητας»⁵². Παρομοίως, οι κανόνες της δικαιοσύνης

---

⁵¹ Για το ζήτημα της σχέσης μεταξύ *ΘΗΣ* και *Πλούτου* όσον αφορά τις προβληματικές της ελευθερίας, της ισονομίας και της δικαιοσύνης, προβληματικές στις οποίες θα επανέλθουμε σε κατοπινά στάδια της παρούσας εργασίας, αξίζει να σημειωθούν εδώ οι εξής επισημάνσεις του Αγγελίδη: «Στο πεδίο της κοινωνικής θεωρίας του κλασικού φιλελευθερισμού, στο πεδίο με άλλα λόγια της κλασικής πολιτικής οικονομίας, η έννοια της εργασίας αποκτά κεντρική σημασία για τη θεωρία της αξίας. Στο εν λόγω πλαίσιο οι έννοιες της θεωρίας της αξίας αναπτύσσονται σε μακροθεωρητικό επίπεδο, με αναφορά στον προσδιορισμό της σχέσης μεταξύ πολιτικής και οικονομίας σε κοινωνίες της ατομικής ιδιοκτησίας και της αγοράς. Η σχέση αυτή συλλαμβάνεται ως αποτέλεσμα της ανάπτυξης του καταμερισμού της εργασίας, ανάπτυξης από την οποία παράγεται και ο χωρισμός της πολιτικής από την οικονομία· συνάμα διερευνώνται οι όροι υπό τους οποίους η πολιτική συνδέεται εκ νέου με την οικονομία (π.χ. κρατικές πολιτικές). Κατά τη διερεύνηση αυτή επιβεβαιώνεται η ελευθεριακή διάσταση της πράξης, η οποία κατά το περιεχόμενό της περιλαμβάνει την αξίωση για ελεύθερες σχέσεις μεταξύ των υποκειμένων ενώ η ισονομία επιχειρείται να θεμελιωθεί σε πλαίσιο ηθικοπολιτικής θεωρίας [...] Το πλαίσιο αυτό δεν παράγεται απ' ευθείας από το πεδίο της πολιτικής οικονομίας αλλά υποστηρίζεται από θεωρητικές αναπτύξεις, στις οποίες θεματοποιείται η ιδέα της μετριασμένης εγωιστικής πράξης στη διαμορφούμενη κοινωνία της αγοράς (συμπάθεια). Στο εν λόγω πλαίσιο η έννοια της ισονομίας έλκεται από την έννοια της δικαιοσύνης ως δεσμευτικής κοινωνικής αρετής, η οποία συγκροτείται κατά τρόπο ώστε αφενός να επιτρέπει τη λειτουργία της αγοράς (μετριασμένος εγωισμός) και αφετέρου να αμβλύνει, ως προς τη δεσμευτικότητά τους, αυστηρές αρετές, ο πρακτικός χαρακτήρας των οποίων θα παρεμπόδιζε ακόμη και το μετριασμένο εγωισμό», βλ. Αγγελίδης, Μ. (1993), *Φιλελευθερισμός: κλασικός και νέος. Ζητήματα συνέχειας και ασυνέχειας στο φιλελεύθερο επιχείρημα*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, σ. 14.

⁵² Ο συγκεκριμένος όρος είναι του Δρόσου, βλ. Δρόσος, Δ. (2016) *Το ευγενές εμπόριο της συμπάθειας, ό.π.*, ιδιαίτερα σ. 26 όπου ως «μοντέρνα ηθική κοινότητα» ορίζεται η «μορφή διυποκειμενικής μετοχής στο κοινό κεφάλαιο των ηθικών σταθερών, κατά την οποία ο μέτοχος αναγνωρίζεται ως τέτοιος, όχι στο μέτρο της προσαρμογής του σε δεδομένες κατά περιεχόμενο

θεμελιώνονται στο «κοινό μέτρο» περί της προσήκουσας συμπεριφοράς, όπως αυτό σταθμίζεται από τις πρακτικές και εμπειρικές διεργασίες της συμπάθειας. Σε σχέσεις προσωπικής εξάρτησης και υποτέλειας, όμως, ένα τέτοιο κοινό μέτρο είτε δεν παράγεται καθόλου (ο ανώτερος μπορεί να έχει την «καθολική επιδοκιμασία» των υπηκόων του λόγω της θέσης ισχύος του και μόνον) είτε το μέτρο αυτό διαστρέφεται από την κατά το δοκούν θέσπισή του (καζουιστικό δίκαιο του ανώτερου). Εξού και ο Σμιθ συνδέει «τους κανόνες του *συστήματος* το οποίο ονομάζουμε *ειδικά δικαιοσύνη*» (δική μου υπογράμμιση) με κοινωνία ίσων. Οι κανόνες του νεωτερικού τύπου δικαίου έχουν ως αντικείμενό τους το άτομο ως «υποκείμενο δικαιώματος» (ΘΗΣ II.ii.1.7, σ. 172, ο Σμιθ το αναφέρει φυσικοδικαϊκά: «ακόμη και πριν τη θέσμιση πολιτικής κυβέρνησης») στο οποίο δύνανται να επιβληθούν εξαναγκαστικά μόνο «όσα οι *ίσοι* με αυτόν μπορούν *προσηκόντως* να τον αναγκάσουν να κάνει ή όσα οι ίδιοι μπορούν να τον τιμωρήσουν που δεν έκανε» (ΘΗΣ II.ii.1.9, σ. 174, υπογράμμιση δική μου). Η δημιουργία ενός κοινού μέτρου του προσήκοντος –του εμπειρικού βατήρα πάνω στον οποίο στηρίζονται οι κανόνες δικαιοσύνης– έχει ως προϋπόθεσή του νεωτερική κοινωνία ίσων. Και αυτό διότι μόνο σε νεωτερική κοινωνία παράγεται η εξής συνθήκη: α) συγκροτείται αμερόληπτη σκοπιά από τους παρατηρητές, την κοινωνία των ίσων και «αδιάφορων παρατηρητών» (ΘΗΣ II.ii.2.4, σ. 178) και β) το ίδιο το εγωιστικό άτομο, αντικρύζοντας τον εαυτό του και τις πράξεις του από τη δική τους σκοπιά, μετριάζει τη φιλαυτία του στο βαθμό που αν προχωρούσε πέραν του ορίου το οποίο είναι πρόθυμος ο «υποθετικός αμερόληπτος δικαστής» (ΘΗΣ II.ii.2.4, σ. 178) να επιδοκιμάσει ή έστω να ανεχθεί θα πήγαινε κόντρα στο ίδιο το ιδιοτελές συμφέρον του. Μόνο στη συγκεκριμένη συνθήκη υπάρχει, συνεπώς, η δυνατότητα ενεργοποίησης διαδικασιών *άρσης της ιδιοτελούς εγωιστικής σκοπιάς σε σκοπιά αμερόληπτου παρατηρητή*:

«Παρόλο, λοιπόν, που μπορεί να είναι αλήθεια ότι κάθε άτομο είναι φυσικό να προτιμά κατά βάθος τον εαυτό του από όλη την ανθρωπότητα, εντούτοις δεν τολμά να κοιτάξει τους

αξιακές σταθερές, αλλά στο μέτρο που ο ίδιος συμμετέχει, ως παρατηρούμενος και συγχρόνως παρατηρητής, στη διαμόρφωση του κοινού κεφαλαίου». Τα περιεχόμενα του όρου αναπτύσσονται σε ολόκληρο το βιβλίο, καθώς επίσης και σε αρθρογραφία του συγγραφέα. Βλ. επίσης ως προς αυτό τη βιβλιοκρισία της Βάκη, Φ. (2020) «Διονύση Δρόσου, *Το ευγενές εμπόριο της συμπάθειας: Αστικός πολιτισμός και ηθική κοινότητα στον σκωτικό Διαφωτισμό*» εις *Αξιολογικά*, τ. 32, Εξάντας, Αθήνα.

ανθρώπους κατά πρόσωπο και να ομολογήσει ότι ενεργεί σύμφωνα με αυτή την αρχή. Αισθάνεται ότι οι άλλοι ποτέ δεν θα συμμερισθούν την προτίμησή του για τον εαυτό του και ότι, όσο φυσικό κι αν φαίνεται αυτό στον ίδιο, στους άλλους πάντα θα φαίνεται μάλλον υπερβολικό και παράλογο. Όταν δει τον εαυτό του από τη σκοπιά που έχει επίγνωση ότι τον βλέπουν οι άλλοι, διαπιστώνει ότι για τους άλλους δεν είναι παρά ένας μέσα στο πλήθος, καθόλου καλύτερος από οποιονδήποτε άλλον» (ΘΗΣ II.ii.2.1, σ. 175, υπογράμμιση δική μου).

Ωστε ο εγωισμός είναι ένα φυσικό πάθος που το έχουν από τη φύση τους όλοι οι άνθρωποι –όπως όλα τα πρωτογενή πάθη, βλ. εναρκτήριο παράγραφο της ΘΗΣ– αλλά το κομβικό ερώτημα είναι πώς διαμορφώνεται και πώς επιτελείται, πώς εκδηλώνεται αυτό το πάθος ανάλογα με το σε τι τύπο κοινωνίας και κουλτούρας εξωτερικεύεται⁵³. Ούτως ώστε μπορεί να ειπωθεί ότι κομβικός διερευνητικός μίτος των σμιθιανών αναλύσεων στη ΘΗΣ είναι το ζήτημα της διαμεσολάβησης των παθών με το ‘αντικειμενικό πνεύμα’, με τους θεσμούς και τις μορφές αλληλεπιδράσης μεταξύ των δρώντων. Η εν λόγω διερεύνηση λαμβάνει χώρα υπό την καθοδήγηση του κεντρικού κοινωνικοθεωρητικού ερωτήματος εάν μπορεί να διατηρηθεί κοινωνική συνοχή σε κοινωνία νεωτερικού τύπου μεταξύ δρώντων οι οποίοι είναι εγωιστές και υποκείμενα ίσων δικαιωμάτων. Η σμιθιανή κατανόηση της ατομικής ορθολογικότητας δίνει, λοιπόν, έμφαση στο νεωτερικό αξιολογικό πλαίσιο εξωτερικεύσεώς της. Στο πλαίσιο αυτό (κουλτούρα μετριασμένου εγωισμού) η φυσική «αλαζονεία της φιλαυτίας» τείνει ή δύναται να εκδηλώνεται με μετριασμένο τρόπο καθώς ο εγωιστής δρων:

«προκειμένου να πράξει κατά τρόπον ώστε ο αμερόληπτος παρατηρητής να μπορεί να συμμεριστεί τις αρχές της συμπεριφοράς του, κάτι που αποτελεί για τον ίδιον τη μεγαλύτερη επιθυμία από όλες, θα πρέπει να ταπεινώσει την αλαζονεία της φιλαυτίας και να την φέρει σε ένα επίπεδο, όπου οι άλλοι άνθρωποι να μπορούν να την εγκρίνουν» (ΘΗΣ II.ii.2.1., σ. 176).

Η μοντέρνα μορφή εκδήλωσης του εγωισμού συνίσταται, λοιπόν, σύμφωνα με τον Σμιθ, στο ότι οι εγωιστές δρώντες επιθυμούν πάνω απ’ όλα να αναγνωρίζονται από

---

⁵³ Προς αυτή την ερμηνευτική κατεύθυνση κινείται το κλασικό πλέον για τη σμιθιανή βιβλιογραφία κείμενο του Rosenberg, N. (1960), «Some institutional aspects of the *Wealth of Nations*», *Journal of Political Economy*, Vol. 68, No. 6 (Dec., 1960), pp. 557-570, The University of Chicago Press. Βλ. επίσης, Mehta, P.H., «Self-interest and other interests», εις Haakonsen, K. (επιμ.) (2006), *The Cambridge Companion to Adam Smith*, Καίμπριτζ: Cambridge University Press.

τους άλλους και να αποκτούν τη συμπάθεια του αμερόληπτου παρατηρητή. Η στάθμιση της ιδιοτέλειας στο επίπεδο που δύναται να επιδοκιμάσει ο αμερόληπτος παρατηρητής αποτελεί την ιδιαίτερη κινητήρια τάση του *μετριασμένου* εγωισμού, σε σχέση προς τον οποίο ο *ακραίος* (αμετρίαστος) εγωισμός, δηλαδή ο εγωισμός που δεν λαμβάνει υπόψη του ότι τον παρατηρεί και τον κρίνει η κοινωνία, είναι κοντόθωρος: «...αν ενδώσουμε έτσι και σε βάρος των άλλων ανθρώπων, στη φυσική προτίμηση –την οποία όλοι οι άνθρωποι έχουν– για το δικό μας καλό μάλλον παρά για το καλό των άλλων, τότε αυτή τη στάση κανένας αμερόληπτος παρατηρητής δεν θα την εγκρίνει» (*ΘΗΣ* II.ii.2.1, σ. 175). Η συγκεκριμένη επιχειρηματολογία στοχεύει να καταδείξει ότι ο νεωτερικός τύπος εγωισμού αναπτύσσεται κατά εγγενώς διφυή τρόπο: αφ' ενός ως ροπή για προς εαυτόν προτίμηση και αφ' ετέρου ως ανάγκη για αναγνώριση. Τούτων δοθέντων, ως ουσιώδης αξία της νεωτερικής κοινωνίας αναδεικνύεται η *ανοχή*: «Στο κυνήγι του πλούτου, των τιμών, των προαγωγών, μπορεί να αγωνίζεται όσο σκληρά θέλει και να καταπονεί κάθε νεύρο και κάθε μυ, προκειμένου να υποσκελίσει τους ανταγωνιστές του. Αν, όμως, σπρώξει ή ρίξει κάτω κάποιον από αυτούς, η *ανοχή* των παρατηρητών τερματίζεται» (*ΘΗΣ* II.ii.2.1 σ. 176). Η αξία της ανοχής παράγεται από την ενδογενή αντιφατικότητα της συγκεκριμένης μορφής εγωισμού ως ένα είδος λύσης της οποίας οι όροι εμπεριέχονται στο πρόβλημα και γεννιούνται μη αυθαίρετα μέσα από αυτό⁵⁴. Με τον τρόπο αυτόν η σμιθιανή ηθικοπρακτική θεωρία επιχειρεί να προσδιορίσει ένα όριο

---

⁵⁴ Σχετικά με τη συγκεκριμένη μεθοδολογική κίνηση βλ. την Εισαγωγή του Φαράκλα στο *Ψυχοπαίδης, Κ. (2001), Κριτική Φιλοσοφία και Λογική των Θεσμών. Έρευνες για την πολιτική φιλοσοφία του Καντ*, μτφρ. Σταθάτου, Ολ., Βιβλιοπωλείον της 'Εστίας', Αθήνα, ιδιαίτερα σ. 19-20: «Αλήθεια, τι είναι ένας θεσμός; Μια σύμβαση, άρα κάτι σχετικό, σχετικιστικό, ένα προϊόν συναλλαγής και ισορροπιών' αλλά για να υπάρχει κάτι τέτοιο απαιτούνται συγκεκριμένες προϋποθέσεις, οι οποίες εκφράζουν ορισμένους σκοπούς, αξίες, όπως την ισότητα και ελευθερία των συμβαλλομένων, που οι ίδιες δεν είναι σχετικιστικές. Αυτό δεν είναι τυπική προϋπόθεση, αφού, για να υπάρξει, απαιτεί έναν ορισμένο τύπο κοινωνίας. Αυτό το είδος μη σχετικιστικής προϋπόθεσης, το ονομάζει ο Ψυχοπαίδης 'αναστοχαστικό πλαίσιο'. Αυτό περιέχει τις αξίες που θέτει το ίδιο το αντικείμενο ως όρους ύπαρξής του». Βλ. επίσης Κουζέλης, Γ. (2021), «Από τη Φρανκφούρτη στην Αθήνα: Πώς ο Ψυχοπαίδης διαβάσει την 'κριτική θεωρία', διαθέσιμο εις Online-Compendium των ελληνογερμανικών διασταυρώσεων, <https://comdeg.eu/el/compendium/essay/101719/> (προσπελάστηκε στις 27/4/2023).

‘αρνητικής κοινωνικότητας’ το οποίο, σε αντίθεση προς τη μη ανεκτή ‘αρνητική κοινωνικότητα’ των αντικοινωνικών παθών, καθίσταται αποδεκτό τόσο από τη σκοπιά των παρατηρητών όσο και από τη σκοπιά της θεωρίας.

1.5. Κεντρικό επιχείρημα συγκρότησης νεωτερικού τύπου κοινωνικής συνοχής

Στο υποκεφάλαιο II.ii.3 αναπτύσσεται το κεντρικό επιχείρημα του βιβλίου σύμφωνα με την παρούσα ανάγνωση και το κομβικό συμπέρασμα στο οποίο κατατείνουν οι προηγούμενες αναπτύξεις. Ο Σμιθ εντοπίζει ένα ιδιαίτερο «χαρακτηριστικό της φύσης» το οποίο συνίσταται στο ότι οι άνθρωποι σε κάποιες συγκεκριμένες περιπτώσεις κρίνουν μονόπλευρα, δίχως να λαμβάνουν υπόψη τους την ολότητα της πράξης (κίνητρα και συνέπειες) εκφράζοντας αξιολογικές κρίσεις αποκλειστικά βάσει των συνεπειών της. Σε αυτό το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της νεωτερικής ηθικής κρίσης αποδίδει η σμιθιανή θεωρία τελεολογικά⁵⁵ το γεγονός ότι:

«η κοινωνία μπορεί να υπάρξει μεταξύ διαφορετικών ανθρώπων, όπως και μεταξύ διαφορετικών εμπορών, από μόνη την αίσθηση της ωφελιμότητάς της· χωρίς καθόλου αμοιβαία αγάπη και στοργή· και αν ακόμα κανένας μέσα σ’ αυτήν δεν οφείλει καμία υποχρέωση ούτε δεσμεύεται από ευγνωμοσύνη έναντι ουδενός, η κοινωνία μπορεί και πάλι να διατηρηθεί, μέσω μιας συμφεροντολογικής ανταλλαγής αγαθών υπηρεσιών, σύμφωνα με έναν συμπεφωνημένο υπολογισμό» (ΘΗΣ II.ii.3.2, σ. 179).

Πρόκειται για έναν τύπο κοινωνικής συνοχής ο οποίος παράγεται ως μη επιδιωκόμενο αποτέλεσμα, ως συνισταμένη ατομικών πράξεων κοινωνικά διαμεσολαβημένων ατόμων (μετριασμένα εγωιστών). Η κοινωνία θα μπορούσε να διατηρηθεί, μολονότι ίσως «λιγότερο ευτυχισμένη και εναρμονισμένη», «ακόμα κι αν η αναγκαία αρωγή δεν παρεχόταν από τόσο γενναιόδωρα και ανιδιοτελή κίνητρα» όπως τα αλληλέγγυα συναισθήματα της αγάπης και της στοργής. Η κοινωνία θα μπορούσε να διατηρηθεί δηλαδή μεταξύ ιδιοτελών πράξεων μεμονωμένων εγωιστικών ατόμων.

---

⁵⁵ «Με τον τρόπο αυτό λοιπόν, ο άνθρωπος –ο οποίος διαβιώνει μόνο σε κοινωνία– φτιάχτηκε από τη φύση του έτσι ώστε να είναι κατάλληλος για την κατάσταση για την οποία δημιουργήθηκε» (ΘΗΣ II.ii.3, 1. σ. 178).

Ανακεφαλαιώνοντας, θα μπορούσαμε εδώ να υποστηρίξουμε ότι το σμιθιανό κείμενο επιτρέπει την κατανόηση της συστατικής για τις κοινωνικές επιστήμες διάκριση μεταξύ ατόμου και κοινωνίας. Το πρώτο αυτό μέρος της παρούσας εργασίας επιχείρησε να ανασυγκροτήσει την κατασκευή της *ατομικής* ορθολογικότητας, όπως αυτή αναπτύσσεται στις σμιθιανές αναλύσεις της *ΘΗΣ*. Η συγκεκριμένη κατασκευή, ωστόσο, λαμβάνει χώρα μέσω της θέσης όλων των *κοινωνικών διαμεσολαβήσεων* της ατομικής ορθολογικότητας, μέσω των διαμεσολαβήσεών της από τις αλληλεπιδράσεις και τους θεσμούς που κοινωνιοποιούν το άτομο⁵⁶. Τούτο σημαίνει, όμως, ότι τότε η έννοια του *ατόμου* είναι η ίδια μία ουσιαδώς *κοινωνική* κατηγορία⁵⁷.

Στην ηθική θεωρία του Σμιθ σχηματίζεται πρώτα η σκοπιά του *παρατηρητή* και μονάχα αφότου αυτή έχει σχηματισθεί σχηματίζεται η σκοπιά του *ατόμου*. Με άλλα λόγια, η σμιθιανή θεωρία δεν συγκροτείται μεθοδολογικά ως ατομιστική μοναδολογία παρά αντιθέτως θέτει ως βασική κατηγορία ανάλυσης τη δυάδα κυρίως εμπλεκόμενου δρώντος και παρατηρητή. Διότι αναγνωρίζει, τόσο ως ηθική θεωρία όσο και ως

---

⁵⁶ Πρωτοπόρος σε μία τέτοια ανάγνωση της *ΘΗΣ* υπήρξε ο A.L. Macfie. Βλ. Macfie, A. L., (1967), *The Individual in Society. Papers on Adam Smith*, Routledge, London & New York, όπου υποστηρίζεται ότι η ηθική δράση και η ηθική αξιολόγηση για τον Σμιθ είναι «απλώς η ατομική πλευρά ενός υποβάθρου κοινωνικών σχέσεων, οι οποίες σε διαφορετικές κοινωνίες αναπτύσσουν διαφορετικές κουλτούρες», ιδιαίτερα σ. 87.

⁵⁷ Η σμιθιανή θεωρία κατατάσσεται σε εκείνη την παράδοση σκέψης που επιχείρησε να κλονίσει την πεποίθηση –η οποία υπό την επίδραση του φιλελευθερισμού γενικεύθηκε, αργότερα, σε ιδεολογία– η οποία έκλινε προς την «απολυτοποίηση του ατόμου ως κάποια εξωκοινωνική κατηγορία και να εννοεί το άτομο ως απόλυτο, δι' εαυτό υπάρχον». Ή, μάλλον, είναι η ίδια η φιλελεύθερη σκέψη σε μια εποχή κατά την οποία, θέτοντας στο επίκεντρό της το ερώτημα: πώς συγκροτούνται τα άτομα σε όλο;, ανακαλύπτει την αλληλεπίδραση και την ένταση ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία, σε ένα ιστορικό ορίζοντα (της πρωτονεωτερικότητας) όπου η αλληλεπίδραση και ένταση αυτή μεταξύ ατόμου και κοινωνίας φαινόταν να διανοίγει μία δυναμική αλληλοπροώθησης της ολότητας επιμέρους και γενικού. Σε μια εποχή δηλαδή που η ένταση μεταξύ ατόμου και κοινωνίας δεν έχει λάβει τις διαλυτικές *αντινομικές* μορφές του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα, που τείνουν να μετατρέψουν την κοινωνία σε αφηρημένο μηχανισμό και τσακίζουν την ατομικότητα, βλ. Χορκχάμερ, Μ.. - Αντόρνο, Τ. (1998), *Κοινωνιολογία. Εισαγωγικά δοκίμια, ό.π.*, ιδιαίτερα σσ. 31-74 και Horkheimer, M. (1991), *Zur Kritik der instrumentellen Vernunft*, Fischer Verlag, Frankfurt am Main.

πολιτική οικονομία ότι, όπως υποστηρίζει η ύστερη κριτική θεωρία, «ο ανθρώπινος βίος είναι κατ' ουσίαν, κι όχι μόνο τυχαία, συμβίωση. Αν ο άνθρωπος υπάρχει εκ θεμελίων μέσω αντίστοιχων άλλων, τότε είναι ό, τι είναι μόνο μέσω αυτών και δεν καθορίζεται απ' την πρωταρχική του αδιαιρετότητα και μοναδικότητα αλλ' απ' το ότι κατ' ανάγκην συμμετέχει στα του άλλου και είναι ικανός να κάνει τους άλλους κοινωνούς των δικών του. Είναι συνάνθρωπος πριν υπάρξει ως άτομο»⁵⁸. Η ηθική θεωρία του Σμιθ αποτελεί, μεταξύ άλλων, ένα κοινωνιολογικό μάθημα ότι είναι αδύνατον να κατασκευαστεί η έννοια του ατόμου δίχως να κατασκευαστεί η έννοια του συνανθρώπου. Η κατασκευή όμως της έννοιας του συνανθρώπου σημαίνει την κατασκευή του ατόμου εντός των κοινωνικών ρόλων του. Γι' αυτό και η σκοπιά από την οποία εκκινεί η σμιθιανή 'ηθική' θεωρία είναι η σκοπιά του παρατηρητή και όχι του ατομικού δράντος. Συλλαμβάνει το άτομο ως μια «στιγμή των σχέσεών του»⁵⁹. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η έννοια του «μετριασμένου εγωισμού» σημαίνει ότι για το νεωτερικό άτομο οι σχέσεις του με τους άλλους, οι ρόλοι του «δεν είναι γι' αυτό κάτι το εξωτερικό αλλά μια σχέση μέσα απ' την οποία και στη βάση της οποίας αυτοορίζεται» και συγκροτείται ως εαυτός⁶⁰. Μόνο αρνητικά μπορεί να συλληφθεί το άτομο ως μεμονωμένο, μόνο κατά τη στιγμή που η κοινωνική συνοχή διαλύεται⁶¹. Τη στιγμή που η κοινωνία «διαλύεται σε άτομα [atoms]» (ΘΗΣ II.ii.3.4, σ. 180), τη στιγμή που αποδιαρθρώνεται η κοινωνικότητα που φτιάχνουν οι διεργασίες συμπάθειας, οι κανόνες δικαίου και, στον *Πλούτο των εθνών*, ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, η αγορά και οι πολιτικοί θεσμοί.

Βάσει των παραπάνω, είναι αδύνατον να κατασκευαστεί, από την άλλη πλευρά, η έννοια της κοινωνίας ως μηχανικό άθροισμα τυχαίων πράξεων μεμονωμένων ατόμων. Η νεωτερική γενικότητα δεν είναι έτσι συγκροτημένη, υποστηρίζει η σμιθιανή

---

⁵⁸ Χορκχάμερ, Μ.. - Αντόρνο, Τ. (1998), *Κοινωνιολογία. Εισαγωγικά δοκίμια*, ό.π., σ. 58.

⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 58,

⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 59.

⁶¹ «Εάν κάποιος θα 'θελε να παραβλέψει αυτόν τον λειτουργικό χαρακτήρα» συνεχίζει το κείμενο των Αντόρνο και Χορκχάμερ «και να αναζητήσει τη μοναδική, απόλυτη σημασία του καθενός, τότε δεν θα έφθανε σε κάποιο καθαρό άτομο, στην άρρητη μοναδικότητά του, αλλά σ' ένα εντελώς αφηρημένο σημείο αναφοράς που κι αυτό ακόμη κατανοείται με βάση την κοινωνική συνοχή, την αφηρημένη αρχή της ενότητάς της», στο ίδιο, σ. 59.

θεωρία. Δεν είναι όμως, από την άλλη, ούτε κοινωνία σχέσεων αλληλεγγύης και αγάπης, όπου τα μέλη της θα έκλιναν προς ένα ενιαίο κέντρο ακολουθώντας έναν συνειδητά τεθειμένο κοινό σκοπό. Η νεωτερική κοινωνία παράγεται ως μη συνειδητό και μη επιδιωκόμενο αποτέλεσμα, ως συνισταμένη ατομικών πράξεων κοινωνικά διαμεσολαβημένων ατόμων. Για την κατανόηση ενός τέτοιου τύπου κοινωνικότητας η θεωρία χρειάζεται να χρησιμοποιήσει το εργαλείο των μη αναμενόμενων αποτελεσμάτων του πράττειν και την τελεολογική εξήγηση⁶². Αυτή είναι μία από τις βασικές μεθοδολογικές σημασίες του «αόρατου χεριού» με την ευρεία έννοια.

Αντιστρόφως, η σμιθιανή αντίληψη μπορεί να ερμηνευθεί ως ένα αίτημα συγκρότησης της αστικής κοινωνίας σε υποκείμενο. Η διερεύνηση των όρων συγκρότησης κοινωνικού υποκειμένου διεξάγεται κατά την πορεία της εξέτασης των διαφορετικών αναβαθμών ορθολογικότητας του υπό σύσταση αντικειμένου στην οποία προβαίνει η σμιθιανή θεωρία στο σύνολό της (ατομικό πράττειν, καταμερισμός της εργασίας, αγορά/χρήμα, κοινωνικός συσχετισμός δυνάμεων, πολιτική). Με άλλα λόγια, το σύνολο της σμιθιανής κατασκευής (τόσο η *ΘΗΣ* όσο και ο *Πλούτος*) μπορεί να διαβαστεί ως μία διαδικασία θέσης όρων ανόρθωσης του αντικειμένου σε μακρο-κοινωνικό υποκείμενο. Μία τέτοια ανάγνωση επιχειρείται να λάβει χώρα στο σύνολο της παρούσας εργασίας. Βάσει της έως τώρα ανασυγκρότησης της εν λόγω σμιθιανής ‘αρχιτεκτονικής’, ωστόσο, θα μπορούσε να επισημανθεί εδώ ότι έχει τεθεί μέχρι στιγμής το αρκτικό πλαίσιο ανάπτυξης της συγκεκριμένης κατασκευής. Το πλαίσιο αυτό συνίσταται σε ένα επιχείρημα βάσει του οποίου υποστηρίζεται ότι αφ’ ενός η κοινωνία είναι αδύνατον να συγκροτηθεί ως υποκείμενο εάν αυτή είναι *μόνο* μηχανισμός. Και, αφ’ ετέρου, ότι, ούσα η νεωτερική κοινωνία και μηχανισμός, ενδέχεται υπό όρους να συγκροτούνται στιγμές μακρο-κοινωνικού υποκειμένου σε αυτή.

Αναλυτικότερα, οι σμιθιανές αναλύσεις που είδαμε ως τώρα υποστηρίζεται εδώ ότι μπορούν να κατανοηθούν ως μία διφυής κριτική στην εννοιακή σύλληψη της κοινωνίας αποκλειστικά και μόνο ως ‘μηχανισμού’ αφ’ ενός και, αφ’ ετέρου, σε μία ηθικολογική σύλληψη της ως ‘αρκαδικής κοινωνίας’. Το τελευταίο αυτό άκρο,

---

⁶² Πρβλ. την καντιανή έννοια της «αντικοινωνικής κοινωνικότητας» στο κείμενο «Ιδέα μιας γενικής ιστορίας με πρίσμα κοσμοπολιτικό», εις Kant, E.(1971), *Δοκίμια*, μτφρ. Παπανούτσος, Ε., Δωδώνη, Αθήνα, σσ. 28-30.

απέναντι στο οποίο η σμιθιανή κριτική τοποθετείται αντιμετωπίζοντας το είτε ως ‘ουτοπικό’ ιδεώδες μέγιστο είτε ως προαστικό αυστηρά ιεραρχικό πλαίσιο, θα ήταν «όλα τα μέλη» της κοινωνίας να «συνδέονται με τους προσφιλείς δεσμούς της αγάπης και της στοργής» και να είναι έτσι «σαν να έλκονται από ένα κοινό κέντρο αμοιβαίων αγαθών υπηρεσιών» (*ΘΗΣ* II.ii.3.1, σ. 179). Σύμφωνα με μία τέτοιου είδους θεωρησιακή κατασκευή η κοινωνία αναπτύσσει αξιακές κεντρομόλες δυνάμεις προς μία ενιαία κατεύθυνση. Το άλλο άκρο θα ήταν από τη σκοπιά μίας μηχανιστικής θεώρησης σύμφωνα με την οποία η αστική κοινωνία διέπεται αμιγώς και πλήρως από εργαλειακές λογικές. Σε αυτή την αντίληψη ο Σμιθ αντιπαραθέτει την ένσταση ότι μία τέτοια κοινωνία θα αποτελούνταν από δρώντες οι οποίοι επιβάλλονται εξωτερικά μέσω ισχύος ο ένας στον άλλο και που, συνεπώς, είναι «ανά πάσα στιγμή έτοιμοι να βλάψουν και να προσβάλουν αλλήλους»⁶³. Η συγκεκριμένη συνθήκη θα είχε ως αποτέλεσμα «τη στιγμή που αρχίζει η προσβολή, τη στιγμή που εγκαθίσταται ο αμοιβαίος παροργισμός και η εχθρότητα, όλοι οι ιμάντες της [κοινωνίας να] κόβονται κομμάτια και τα διαφορετικά μέλη από τα οποία συναποτελείται, [να] είναι σαν να διασκορπίζονται και να διασπείρονται σε όλες τις κατευθύνσεις, από τη βία και την εναντίωση των διστάμενων αισθημάτων τους» (*ΘΗΣ* II.ii.3.3, σ. 179). Η σμιθιανή θεωρία αναγνωρίζει, βέβαια, ουσιώδεις στιγμές της αστικής κοινωνίας οι οποίες συντείνουν πράγματι στην κατασκευή της ως μηχανισμού φυγόκεντρων τάσεων. Ο τελευταίος, όμως, υποστηρίζει ο Σμιθ εμπεριέχει και εξισορροπεί εν τη συστάσει του όχι μόνο εργαλειακές λογικές αλλά επίσης και αντίρροπες τάσεις. Τούτη είναι η σημασία της κατασκευής των εγωιστικών συναισθημάτων ως μίας κατηγορίας παθών η οποία κατέχει μία «μέση θέση» ανάμεσα στα αντικοινωνικά και τα κοινωνικά πάθη. Τούτη είναι η σημασία των σμιθιανών αναλύσεων σχετικά με τις κοινωνικές διαδικασίες συμπάθειας: αποσκοπούν στην ανάδειξη ‘στιγμών’ συγκρότησης γενικότητας ‘διαμεσολαβούμενης κοινωνικότητας’, όπως αυτές αποτυπώνονται στις εννοιακές κατασκευές της σκοπιάς του «αμερόληπτου παρατηρητή» και των αλληλοαναγνωρίσεων «μετριασμένου εγωισμού». Τον αυτό ρόλο κατέχει, τέλος, η κατασκευή της δικαιοσύνης, η οποία ούσα θεμελιωμένη στα συναισθήματα των

---

⁶³ «Αν υπάρξει κοινωνία μεταξύ ληστών και δολοφόνων, είναι οφθαλμοφανές ότι θα πρέπει να απέχουν από πράξεις ληστείας και δολοφονίας μεταξύ τους» (*ΘΗΣ* II.ii.3.3, σ. 179).

δρώντων, λειτουργεί ως αρνητικό όριο μηχανιστικής συγκρότησης της κοινωνίας. Η τελευταία λοιπόν δεν μπορεί να συγκροτηθεί εάν εκλείπει

«ο κύριος στυλοβάτης που υποστηρίζει όλο το κτίριο. Αν αυτός μετακινηθεί, η μεγάλη, η τεράστια διάρθρωση της ανθρώπινης κοινωνίας –της οποίας η οικοδόμηση και υποστήριξη φαίνεται να υπήρξε, αν μπορώ να το πω έτσι, η ιδιαίτερη και προσφιλής μέριμνα της Φύσης σε αυτόν τον κόσμο– κατ’ ανάγκην θα καταρρεύσει αυτοστιγμεί και θα κατακερματιστεί σε άτομα [atoms]» (ΘΗΣ II.ii.3.4, σσ. 179-180).

Η σμιθιανή θεωρία εντοπίζει κριτικά-αρνητικά τον ελάχιστο όρο κοινωνικής συνοχής. Η δικαιοσύνη αποτελεί το πιο στοιχειώδες επίπεδο της κοινωνικής συνοχής: «Η κοινωνία μπορεί να διατηρηθεί και χωρίς αγαθοεργία, αν και όχι στην πλέον ευτυχή κατάσταση· η επικράτηση όμως της αδικίας οπωσδήποτε θα την καταστρέψει ολοσχερώς» (ΘΗΣ II.ii.3.3, σ. 179). Οι κανόνες της δικαιοσύνης κατέχουν, κατ’ αυτόν τον τρόπο, στη συνολική κατασκευή μία θέση αρνητικού ορίου. Οι διεργασίες της συμπάθειας και οι ορθοπρακτικοί γενικοί κανόνες, που αποτελούν βέβαια προϋποθέσεις της δικαιοσύνης, δεν αρκούσαν για τη *σταθεροποίηση* της κοινωνικής συνοχής· έλειπαν ακόμη οι «μεγάλοι φρουροί-φύλακες της κοινωνικής συνάφειας των ανθρώπων»: η «συνείδηση της επάξιας κακής ανταπόδοσης» και ο «τρόμος της επάξιας τιμωρίας» (ΘΗΣ II.ii.3.4, σ. 180).

Οι προαναφερθείσες κινήσεις της σμιθιανής ηθικοπολιτικής θεωρίας αποτελούν τα πρώτα βήματα υπέρβασης της μηχανιστικής αντίληψης της κοινωνίας και ενοποιούνται υπό την θεωρητική προσέγγιση των ‘στιγμών’ εκείνων της συγκρότησης της νεωτερικής κοινωνίας κατά τις οποίες τα άτομα αποτελούν *προϋποθέσεις το ένα του άλλου*. Οι κινήσεις αυτές αποτελούν τα πρώτα βήματα μίας διερεύνησης η οποία λαμβάνει χώρα προϊούσης της ανάπτυξης της συνολικής ‘αρχιτεκτονικής’ του «συστήματος φυσικής ελευθερίας». Σε επίπεδο ηθικοπολιτικής θεωρίας οι σμιθιανές θεμελιώσεις της κοινωνικής συνοχής αντιστοιχούν σε ένα επίπεδο διαμόρφωσης ‘ασθενών’ μορφών γενικότητας. Οι συγκεκριμένες μορφές, όπως αυτές αποτυπώνονται στις διαδικασίες διαμόρφωσης σκοπιάς «αμερόληπτου παρατηρητή» και διαμεσολαβούμενης κοινωνικότητας «μετριασμένου εγωισμού», επιτελούν ρόλο ιστορικοπολιτισμικού υποβάθρου το οποίο υποβοηθά τη διαμόρφωση των αντικειμενικών μορφών στα πεδία του καταμερισμού της εργασίας και της αγοράς. Αποτελούν, με άλλα λόγια, συμπληρωματικές προϋποθέσεις της γενικότητας που αναπτύσσεται στην «εμπορική κοινωνία» (βλ. κεφ. 2 της παρούσας εργασίας). Η

συνθήκη κατά την οποία το ένα άτομο αποτελεί προϋπόθεση της πραγματοποίησης του άλλου θα ήταν ιδανικό να επιτελείται μέσω αμοιβαίας αγάπης και στοργής. Θα μπορούσε όμως να επιτευχθεί και με έναν άλλο τρόπο υποστηρίζει η σμιθιανή επιχειρηματολογία: «μέσω μιας συμφεροντολογικής ανταλλαγής αγαθών υπηρεσιών, σύμφωνα με έναν συμπεφωνημένο υπολογισμό» (*ΘΗΣ* Π.ii.3.2, σ. 179)».

Για την έκθεση του παραπάνω επιχειρήματος η σμιθιανή θεωρία χρησιμοποιεί το θεωρητικό εργαλείο των μη αναμενόμενων αποτελεσμάτων του πράττειν και την τελεολογική εξήγηση. Η τελεολογική εξήγηση⁶⁴ αναπτύσσεται ιδιαίτερα αναφορικά προς τη θεμελίωση της δικαιοσύνης στη *ΘΗΣ* και διατυπώνεται με την εξής μορφή: *Αντί για* «μια σύναξη ανθρώπων» η κοινωνία θα προσομοίαζε με «ένα λάκκο λεόντων» εάν «η Φύση» δεν είχε εγκαταστήσει «στην ανθρώπινη καρδιά τη συνείδηση της επάξιας κακής ανταπόδοσης». Η συγκεκριμένη τελεολογική αντίληψη αναπτύσσεται από τον Σμιθ ως εναλλακτικός τρόπος θεμελίωσης της δικαιοσύνης σε σχέση με τη χιουμιανή θεμελίωση⁶⁵. Το διακύβευμα εν προκειμένω είναι να θεμελιωθούν οι κανόνες της δικαιοσύνης με τον τρόπο που θεμελιώθηκαν οι κανόνες της ηθικότητας, δηλαδή στα συναισθήματα και τα κίνητρα (την ελευθερία) των δρώντων, σύμφωνα με τις μεθοδολογικές και πολιτικοθεωρητικές επιταγές του ‘παραδείγματος’ της συμπάθειας. Η δικαιοσύνη, ωστόσο, διαφέρει από την ηθικότητα κατά το ότι ίδιον στοιχείο της αποτελεί το ότι επιβάλλεται και μάλιστα δια βίαιου εξαναγκασμού, κατά το ότι διαπνέεται από ‘αυστηρό’ βαθμό κανονιστικότητας εν αντιθέσει προς τους ‘χαλαρούς’ κανόνες της ηθικής. Πώς θα θεμελιωθεί η δικαιοσύνη ως τιθέμενη από τους δρώντες (δι’ εμάς) χωρίς να απολέσει συγχρόνως την ισχυρή κανονιστικότητά της;

---

⁶⁴ Για τους όρους δυνατότητας κατανόησης της «τελεολογίας» όχι ως «δόγματος» αλλά ως «κριτικής» βλ. τις αναλύσεις οι οποίες αναπτύσσονται εις Ψυχοπαίδης, Κ. (2005), *Όροι, Αξίες, Πράξεις*, Πόλις, Αθήνα, στο πλαίσιο ενός ευρύτερου προγράμματος «χειραφέτησης της κοινωνικής εξήγησης» από το «φορμαλισμό και τον ιστορικισμό» και «ανάδειξης της αξιολογικής πρακτικής διάστασής της», σ. 140. Ιδιαίτερα για την καντιανού τύπου τελεολογική εξήγηση βλ. σσ. 77-79.

⁶⁵ Για την αναλυτική σύγκριση μεταξύ της σμιθιανής και της χιουμιανής θεωρίας δικαιοσύνης βλ. Δρόσος, Δ. (2016), *Το ευγενές εμπόριο της συμπάθειας*, Fleischacker, S. (2004), *On Adam Smith's 'Wealth of Nations*, Haakonsen, K. (επιμ.) (2006), *The Cambridge Companion to Adam Smith*, Καίμπριτζ: Cambridge University Press.’

Αυτό είναι το ζήτημα ενώπιον του οποίου ο Σμιθ μετέρχεται μία τελεολογική εξήγηση της δικαιοσύνης ως εναλλακτική της χιουμιανής ‘λύση’.

Η σμιθιανή ‘λύση’ συνίσταται στη θεμελίωση των δικαϊκών θεσμών στο «γενικό αλληλέγγυο αίσθημα που τρέφουμε για κάθε άνθρωπο»⁶⁶, μεριμνώντας το συγκεκριμένο επιχείρημα να μην καταστεί ένα επιχείρημα το οποίο εκφέρεται από αδιαμεσολάβητη από τις συνειδήσεις και τα συναισθήματα των μεμονωμένων δρώντων σκοπιά «γενικού καλού», όπως καταλογίζει στον Χιουμ⁶⁷. Η υποθετική τελεολογική κρίση, διαμεσολαβούμενη από ερείσματα που εντοπίζονται στο πραγματικό, στο ‘μεικτό’ εμπειρικό υλικό των συναισθημάτων, επιχειρεί κατ’ αυτόν τον τρόπο να εξηγήσει το πώς παράγεται κοινωνία γενικών αρχών χωρίς κανείς από τα άτομα να έχει στοχεύσει σε αυτή. Παράγεται ένας βαθμός κοινωνικής ορθολογικότητας από την ανάπτυξη της ορθολογικότητας των εγωιστικών ατόμων. Ακριβώς όμως επειδή παράγονται κατ’ αυτόν τον τρόπο, ως μη αναμενόμενα αποτελέσματα, οι ‘ασθενείς’ αντικειμενικές μορφές ορθολογικότητας της ηθικότητας, και της δικαιοσύνης αποτελούν, όπως και οι ‘ισχυρότερες’ αντικειμενικές μορφές που αναπτύσσονται στον *Πλούτο* (κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, αγορά), στοιχειώδεις (minimum) όρους και αναβαθμούς της συνολικής κοινωνικής ορθολογικότητας, η οποία για να συγκροτηθεί ως τέτοια χρειάζεται τη συμπλήρωση και τη μετακένωση υψηλότερων αναβαθμών αναστοχαστικής πολιτικής ορθολογικότητας.

Από την άλλη πλευρά, ως έτερο όριο της αναφερθείσας κοινωνικής ορθολογικότητας τίθεται η διασφάλιση της «κοινωνίας ίσων» από τη βίαιη επιβολή της αγάπης, της στοργής και λοιπών ‘προσφιλών’ δεσμών οι οποίοι χαρακτηρίζουν προνεωτερικά κοινωνικά πλαίσια. Τούτο δεν σημαίνει ότι δεν χρειάζονται μη

---

⁶⁶ «Η μέριμνα που απαιτείται προς τούτο, δεν είναι κάτι περισσότερο από το γενικό αλληλέγγυο αίσθημα που τρέφουμε για κάθε άνθρωπο, απλώς και μόνον επειδή είναι συνάνθρωπός μας» (*ΘΗΣ* II.ii.3.10, σ.184).

⁶⁷ Σύμφωνα με τη σμιθιανή κριτική το επιχείρημα του Χιουμ συνίσταται στο ότι η κοινωνία δεν μπορεί να διατηρηθεί χωρίς στοιχειώδη τήρηση των νόμων της δικαιοσύνης και εξ αυτής της «αναγκαιότητας» επιδοκιμάζεται από τους ανθρώπους η επιβολή των νόμων της (*ΘΗΣ* II.ii.3.6-10, σσ. 181-184). Η σμιθιανή κριτική αιτείται εν προκειμένω να διαχωριστεί «το ποιητικό αίτιο από το τελικό αίτιο», όπως «ποτέ δεν αποδίδουμε καμία τέτοια πρόθεση ή επιθυμία στους τροχούς, αλλά στον ωρολογοποιό» (*ΘΗΣ* II.ii.3.5, σσ. 180-181).

συμφεροντολογικοί και μη εργαλειακοί δεσμοί. Όπως είδαμε, σύμφωνα με τη σμιθιανή ηθικοπολιτική θεωρία όχι απλώς χρειάζονται αλλά και είναι το απαιτητικότερο και δυσκολότερο «από όλα τα καθήκοντα του νομοθέτη» (*ΘΗΣ* II.ii.1.8, σ. 173). Εντούτοις, η θεωρία αναγνωρίζει πρωτίστως ότι πρόκειται εδώ για μία «εμπορική κοινωνία» η οποία χαρακτηρίζεται από μορφές γενικευμένης εξατομίκευσης οι οποίες υποβαστάζονται από ανεπτυγμένο καταμερισμό της εργασίας σε επίπεδο συνολικής κοινωνίας. Αντίθετα από «ποιμενικές κοινωνίες» οι οποίες λαμβάνουν τη μορφή οικογενειακού δεσμού, τα νεωτερικά άτομα, οι «έμποροι» του *Πλούτου*, δεν νοιαζόμαστε...:

...για την τύχη και την ευτυχία των ατόμων... συνήθως, από την έγνοια μας για την τύχη και την ευτυχία της κοινωνίας. Δεν νοιαζόμαστε για την καταστροφή ή την απώλεια ενός μεμονωμένου ανθρώπου, για το λόγο τάχα ότι ο άνθρωπος αυτός είναι μέλος ή μέρος της κοινωνίας και ότι επομένως πρέπει να ανησυχούμε για την τυχόν καταστροφή της κοινωνίας, όπως και δεν νοιαζόμαστε για την απώλεια μιας μεμονωμένης γκινέας, για τον λόγο ότι τάχα η γκινέα αυτή είναι ένα μέρος του ποσού των χιλίων γκινέων και ότι πρέπει να ανησυχούμε για την τυχόν απώλεια όλου του ποσού» (*ΘΗΣ* II.ii.3.10, σ. 184).

Μια «πανουργία της Φύσης» φαίνεται εν προκειμένω να χρειάζεται, ως επιστέγασμα των αναλύσεων τις οποίες προσπαθήσαμε να ανασυγκροτήσουμε έως το σημείο αυτό, προκειμένου να εξηγήσει πώς γίνεται τα νεωτερικά άτομα, τα οποία είναι δεσμευμένα στο στενό ορίζοντα της εργαλειακής ορθολογικότητας, τα οποία κοιτούν κυρίως τις άμεσες συνέπειες των πράξεων των άλλων και των δικών τους και όχι τις μακρο-κοινωνικές και μακροπρόθεσμες συνέπειες για την κοινωνία, τα οποία επιδιώκουν τη διατήρηση της κοινωνίας «μόνον από την αίσθηση της ωφελιμότητάς της» και μεταχειρίζονται όλες τους τις κοινωνικές συναναστροφές με βασικό κριτήριο την καταλληλόλητά τους ως εργαλεία/μέσα για έτερους από τις ίδιες αυτές συναναστροφές ιδιοτελείς σκοπούς, μπορούν, παρ' όλ' αυτά, να διαμορφώνουν κοινωνία γενικών αρχών αποτελούμενης από όρους κοινωνικής συνοχής. Για να θεμελιωθούν κανόνες νεωτερικού δικαίου, υποστηρίζει η σμιθιανή θεωρία, δεν χρειάζεται «καμία δόση των εξαιρέτων εκείνων συναισθημάτων που συνήθως ονομάζουμε αγάπη, εκτίμηση και στοργή και δια των οποίων τιμάμε τους ιδιαίτερους φίλους και γνώριμους. Η μέριμνα που απαιτείται προς τούτο, δεν είναι κάτι περισσότερο από το γενικό αλληλέγγυο αίσθημα που τρέφουμε για κάθε άνθρωπο, απλώς και μόνον επειδή είναι συνάνθρωπός μας» (*ΘΗΣ* II.ii.3.10, σ. 184). Στο σημείο αυτό εμφανίζεται η βασική ανακάλυψη της σμιθιανής διερεύνησης των ανθρώπινων

συναισθημάτων: μία ικανότητα την οποία διαθέτουν όλα τα άτομα και πάνω στην οποία δύναται να θεμελιωθούν στοιχειώδεις όροι ηθικότητας και δικαιοσύνης. Οι διαδικασίες διαμόρφωσης και εκφοράς αξιολογικών κρίσεων μέσω του μηχανισμού της συμπάθειας διαμορφώνουν υποδοχές πρόσληψης γενικών μορφών κοινωνικής συνοχής χωρίς η τελευταία να είναι αναγκαίο να παράγεται από μία σκοπιά «έγνοιας για το γενικό συμφέρον της κοινωνίας» (ΘΗΣ Π.ii.3.10, σ. 184).

1.6. Ιδεολογικές διαστάσεις της ατομικής εργαλειακής ορθολογικότητας

Ότι η εργαλειακή ορθολογικότητα του πραγματικού ατομικού πράττειν δεν αποτελεί μία καθαρή μορφή η οποία, εν είδει φυσικοεπιστημονικής αιτιότητας, θα συνέδεε μόνιμα και σταθερά τα *κίνητρα* με τις *συνέπειες* της πράξης ως εάν αυτά να ήταν *αίτια* και *αποτελέσματα*, αντιστοίχως, ενός μηχανισμού, έχει υπονομευθεί από τη σμιθιανή θεωρία ήδη κατά την εισαγωγή της κεντρικής διάκρισης μεταξύ κινήτρων και συνεπειών της πράξης και της αντίστοιχης διάκρισης της κρίσης που αξιολογεί την εν λόγω πράξη σε κρίση περί της ευπρέπειας και κρίση περί της αξιομισθίας. Στη σμιθιανή εκδοχή του εμπειριοκρατικού 'παραδείγματος' της συμπάθειας τη διαμεσολάβηση αυτών των συνδέσεων μεταξύ αιτιών και αποτελεσμάτων δεν την αναλαμβάνει κάποια καθαρή μορφή αισθήσεων αφ' ενός, ούτε, αφ' ετέρου, κάποια καθαρή μορφή διάνοιας, η οποία θα ισοδυναμούσε είτε με κάποιον εξωανθρώπινο Λόγο είτε με έναν καθαρό διανοητικό υπολογισμό από κάποιο «μεγιστοποιητή ωφελιμότητας» (utility maximizer). Εφόσον η σύνδεση κινήτρων και συνεπειών αποτελεί έργο της *φαντασίας*, η εργαλειακή ορθολογικότητα της ατομικής δράσης δεν είναι ουδέποτε καθαρή, παρά πάντοτε διαμεσολαβημένη, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, από ιδεολογικά στοιχεία.

Κατ' εξοχήν στοιχείο ιδεολογικής διαμεσολάβησης της εργαλειακής ορθολογικότητας αποτελεί σύμφωνα με τη σμιθιανή θεωρία το στοιχείο του «κάλλους». Η σμιθιανή επιχειρηματολογία εκκινεί εδώ με την αναγνώριση ότι η «ύπαρξη ωφελιμότητας» σε ένα αντικείμενο συντελεί στην απόδοση, εκ μέρους του παρατηρητή ή του κατόχου του, της ποιότητας της «ομορφιάς» ή του «κάλλους». Και η αισθητική κρίση, με άλλα λόγια, δεν είναι ποτέ καθαρή αλλά πάντοτε αναμειγμένη με ιδέες «άνεσης», «ηδονής», «ικανοποίησης και απόλαυσης» οι οποίες, καθώς φαντάζεται ο παρατηρητής, συνοδεύουν το αντικείμενο. Ούτως ώστε: «Η άνεση ενός

σπιτιού προσφέρει τέρψη στον παρατηρητή, όπως και η κανονικότητά του· ενοχλείται δε ο παρατηρητής όταν παρατηρεί το αντίθετο μειονέκτημα, όπως όταν βλέπει τα αντίστοιχα παράθυρα, να έχουν διαφορετικές μορφές ή την πόρτα να μην είναι τοποθετημένη ακριβώς στο μέσο του κτιρίου. Το ότι η καταλληλότητα κάθε συστήματος ή μηχανής να προάγει το σκοπό, για τον οποίο προορίζεται, προσδίδει μια ορισμένη ευπρέπεια και ωραιότητα στο όλον και ότι καθιστά ευχάριστη την ίδια τη σκέψη και την ενατένισή του, είναι τόσο πολύ προφανές, ώστε κανείς δεν το παρέβλεψε» (ΘΗΣ IV.i.1, σ. 307).

Η σμιθιανή πρωτοτυπία συνίσταται εν προκειμένω στην εισαγωγή της ιδέας ότι, όπως ακριβώς η *αισθητική κρίση* είναι αναμεμειγμένη με παραστάσεις και κρίσεις περί *ωφελιμότητας*, έτσι και οι κρίσεις σχετικά με την *ωφελιμότητα* είναι αναμεμειγμένες με παραστάσεις και κρίσεις αναφορικά προς το *κάλλος* του αντικειμένου: «Από όσο γνωρίζω... δεν έχει επισημανθεί ακόμα από κανέναν, το γεγονός ότι αυτή η καταλληλότητα, αυτή η ευτυχής επινόηση κάθε προϊόντος τέχνης θα αξιολογείτο περισσότερο από τον ίδιο το σκοπό, για τον οποίο προορίζεται και ότι η ακριβής προσαρμογή των μέσων για την επίτευξη της άνεσης ή της ηδονής, συχνά θα εκτιμάτο περισσότερο, από την ίδια την άνεση και την ηδονή, στην επίτευξη της οποίας φαίνεται να συνίσταται η όλη αξιομισθία τους» (ΘΗΣ IV.i.3, σ. 308). Στο σημείο αυτό ο Σμιθ συζητά εμπειρικά παραδείγματα με τα οποία διασαφηνίζεται η ενάσκηση του εν λόγω τύπου ‘μεικτής’ ορθολογικότητας σε καθημερινές πρακτικές (ΘΗΣ IV.i.4-6, σσ. 308-309).

Σε επίπεδο κοινωνικών διεργασιών συμπάθειας η εν λόγω ‘μεικτή’ (ιδεολογική) μορφή της ατομικής εργαλειακής ορθολογικότητας μεταφράζεται ως ταύτιση του παρατηρητή με τα μέσα για την ευτυχία. Αναλυτικότερα, η σμιθιανή επιχειρηματολογία επαναφέρει εδώ τη θέση ότι η ατομική δράση δεν κινητοποιείται τόσο βάσει συμφεροντολογικών εκτιμήσεων και καθαρών διανοητικών υπολογισμών ωφελιμότητας, όσο βάσει της επιζήτησης επιδοκμασίας και αναγνώρισης από τους παρατηρητές. Εξειδικεύοντας και επεξηγώντας την εν λόγω θέση με το παράδειγμα του «γιου του φτωχού» (ΘΗΣ IV.i.8, σσ. 309-312) ο Σμιθ θα υποστηρίξει ότι το κυνήγι του πλούτου και του μεγαλείου παρακινείται, πρωτίστως, από την «αγάπη για τη διάκριση» την οποία το *κοινωνικό άτομο* φαντάζεται ότι επιδοκιμάζει ο παρατηρητής. Το σμιθιανό επιχείρημα συγκροτείται εν προκειμένω σε τρεις στιγμές, διασαφηνίζοντας, πρώτον, ότι δεν πρόκειται εδώ «για κάποιον που θα ζούσε μόνος σε ένα έρημο νησί»,

περίπτωση στην οποία «θα ήταν ενδεχομένως αμφίβολο κατά πόσον ένα ανάκτορο ή μια συλλογή τέτοιων μικρο-πολυτελειών... θα συνέβαλαν πολύ στην ευτυχία και στην απόλαυσή του». Η κατάδειξη του εν τη συστάσει του *κοινωνικά διαμεσολαβημένου* ατόμου αποτελεί μία πρώτη προϋπόθεση δια της οποίας υπονομεύεται το επιχείρημα ότι η καθαρή εργαλειακή ορθολογικότητα αποτελεί το βασικό ελατήριο της ατομικής δράσης. Μία δεύτερη ‘στιγμή’ του σμιθιανού επιχειρήματος έγκειται στο ότι ο φορέας της ατομικής πράξης δεν κάνει συμπαθητικές ταυτίσεις άμεσα με το «κυρίως ενδιαφερόμενο πρόσωπο», τον πλούσιο κάτοχο του πολυτελούς αντικειμένου (χιουμιανή κατασκευή μηχανισμού συμπαθητικής ταύτισης), παρά «λαμβάνει υπόψη του πώς η κατάστασή του θα φαίνεται στους άλλους μάλλον, παρά πώς θα φαίνεται στον ίδιο» (*ΘΗΣ IV.i.8*, σ. 311). Από τα προηγούμενα συνεπάγεται ότι η ίδια η σκοπιά του παρατηρητή περιέχει, επομένως, ιδεολογικά στοιχεία, τα οποία μεταφέρονται και στο ατομικό πράττειν, το οποίο δρα προσπαθώντας να την ακολουθήσει ως πυξίδα του: «Εάν εξετάσουμε... για ποιο λόγο ο παρατηρητής διακρίνει με τόσο θαυμασμό την κατάσταση του πλούσιου και του τρανού, θα δούμε ότι δεν είναι τόσο λόγω της ανώτερης άνεσης και ηδονής που υποτίθεται ότι απολαμβάνουν, όσο λόγω των αναρίθμητων και κομψών επινοήσεων που προάγουν αυτή την άνεση και ηδονή. Δεν φαντάζεται καν ότι αυτοί είναι πιο ευτυχισμένοι από τους άλλους ανθρώπους· φαντάζεται όμως ότι κατέχουν περισσότερα μέσα για την ευτυχία. Και κύρια πηγή του θαυμασμού του είναι η προσφυής και επιδέξια προσαρμογή των μέσων αυτών στο σκοπό για τον οποίο προορίζονται» (*ΘΗΣ IV.i.8*, σ. 311).

Στο βαθμό που η φαντασία αποτελεί την κυρίαρχη κατευθυντήρια δύναμη τόσο της ατομικής δράσης όσο και της σκοπιάς του παρατηρητή, η τελευταία, υπό τη μορφή της εσωτερικής ατομικής συνείδησης αφ’ ενός και της κοινωνικής ηθικότητας αφ’ ετέρου, εφόσον κατασκευάζεται με τα υλικά της πρώτης, ενδέχεται να μην συγκροτηθεί κατά την ορθή αμερόληπτη εκδοχή της, αλλά κατά την ‘στρεβλή’ ιδεολογική εκδοχή της ταύτισης με το κάλλος το οποίο εμπεριέχει καθαυτή η αρμονική συναρμογή των μέσων με τους σκοπούς που αυτά εξυπηρετούν: «Γοητευόμαστε τότε από το κάλλος των διευκολύνσεων που βασιλεύουν στα ανάκτορα και στην οικονομία του μεγιστάνα και θαυμάζουμε πώς το κάθε τι είναι προσαρμοσμένο έτσι ώστε να προάγει την άνεσή τους, να προλαβαίνει τις ανάγκες τους, να ικανοποιεί τις απαιτήσεις τους και να διασκεδάζει και να τέρπει τις πλέον επιπόλαιες επιθυμίες τους» (*ΘΗΣ IV.i.9*, σ. 312). Η αναστοχαστική κρίση αναμειγνύεται εν προκειμένω με ιδεολογικά στοιχεία και, κατ’

αυτόν τον τρόπο, εστιάζει στην αξιολόγηση όχι του σκοπού αλλά του κατά πόσο τα μέσα είναι καθ' εαυτά κατάλληλα και προσαρμοσμένα στο σκοπό, αδιαφορώντας για το περιεχόμενο αυτού καθ' εαυτού του σκοπού: «Εάν αναλογιστούμε την αληθινή ικανοποίηση που όλα αυτά τα πράγματα είναι σε θέση να προσφέρουν, τα ίδια από μόνα τους και χωριστά από την ομορφιά αυτής της τακτοποίησης που είναι η αρμόζουσα για να την προαγάγει, θα μας φανεί πάντα αξιοκαταφρόνητη και ευτελής στο μέγιστο βαθμό». Μία τέτοια αναστοχαστική κρίση διατυπώνεται, σύμφωνα με τη σμιθιανή ανάλυση, είτε από τη σκοπιά του γήρατος του ατομικού βίου⁶⁸ είτε από μία «πικρόχολη φιλοσοφία» η οποία αντιστοιχεί στη συγκεκριμένη σκοπιά και σε καιρούς «πόνου και θλίψης» οι οποίοι συντελούν ώστε «η φαντασία μας... να περιορίζεται και να εγκλωβίζεται στο δικό μας πρόσωπο» (ΘΗΣ IV.i.9, σ. 312). Από την τελευταία αυτή σκοπιά μίας αμιγούς και άκρως συνεπούς ορθολογικότητας κατά το σκοπό εγείρεται, λοιπόν, η απαξίωση της ιδεολογικής συνειδησης ως ευτελούς και μάταιης σύγχυσης των σκοπών της ευδαιμονίας με τα μέσα που υποτίθεται ότι τους προάγουν.

Αντιθέτως «σε καιρούς άνεσης και ευπραγίας» καθώς η ανθρώπινη φαντασία «επεκτείνεται σε κάθε τι που μας περιβάλλει» συναρπάζεται από «την ομορφιά... της τακτοποίησης που είναι η αρμόζουσα για να... προαγάγει» μια ικανοποίηση η οποία από τη σκοπιά της προαναφερθείσας απόλυτης αναστοχαστικής κρίσης «θα μας φανεί πάντα αξιοκαταφρόνητη και ευτελής στο μέγιστο βαθμό». Η ανθρώπινη φαντασία «εντυπωσιάζεται», λοιπόν, και «είναι φυσικό» να εντυπωσιάζεται καθώς συγχέει κατ' αυτόν τον τρόπο την *ωφελιμότητα* των ηδονών του πλούτου και του μεγαλείου με τα *μέσα* προαγωγής της, δηλαδή με «την ευταξία, την κανονική και αρμονική κίνηση του συστήματος, τη μηχανή ή την οικονομία, μέσω των οποίων παράγεται» η εν λόγω ωφελιμότητα (ΘΗΣ IV.i.9, σ. 312). Από αυτή την ψευδαισθητική (illusional) σκοπιά νομιμοποιείται η κινητοποίηση δυνάμεων («αξίζει με το παραπάνω όλο τον κόπο και

---

⁶⁸ «Τότε μόνον, στα απομεινάρια της ζωής του, με το σώμα εξουθενωμένο από τις ασθένειες και τον κάματο, με το νου δηλητηριασμένο και αναστατωμένο από την ανάμνηση χιλίων τόσων προσβολών και απογοητεύσεων που φαντάζεται ότι γνώρισε, από την αδικία των εχθρών του ή από την προδοσία και την αχαριστία των φίλων του, τότε μόνον, αρχίζει επιτέλους να διαπιστώνει ότι ο πλούτος και το μεγαλείο είναι απλά αθύρματα, ευτελούς χρησιμότητας, όχι περισσότερο κατάλληλα να παρέχουν άνεση στο σώμα και ησυχία στο πνεύμα, από όσο τα κουτιά με είδη καλλωπισμού για κάποιον που αγαπά τα μικροαντικείμενα πολυτελείας» (ΘΗΣ IV.i.8, σ. 310).

τις αγωνίες που είμαστε τόσο πρόθυμοι να της αφιερώσουμε») για την επιδίωξη των ηδονών του πλούτου και του μεγαλείου. Νομιμοποιείται, εντούτοις, από τη θεωρία, και αν ναι, υπό ποια σκοπιά;

Η σμιθιανή απάντηση είναι εν προκειμένω εμφατική: «Και είναι καλό που η φύση μάς επιβάλλεται με αυτό τον τρόπο». Ο λόγος στον οποίο θεμελιώνεται αυτή η καταφατική απάντηση συνίσταται στο ότι «είναι αυτή η παραπλάνηση που εξάπτει και κρατά σε συνεχή κίνηση τη φιλοπονία των ανθρώπων» (ΘΗΣ IV.i.10, σ. 313). Στο βαθμό που αυτή η ιδεολογική συνείδηση προωθεί, ως μη αναμενόμενο αποτέλεσμα της, τη βελτίωση και την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της ανθρώπινης δραστηριότητας⁶⁹, νομιμοποιείται από τη θεωρία παρά τα ιδιοτελή, ματαιόδοξα και αλαζονικά κίνητρά της και παρά τους άσκοπους ιδεολογικούς φανακισμούς της (ΘΗΣ IV.i.10, σ. 313).

Η συγκροτησιακή ανάμειξη της εργαλειακής ορθολογικότητας με ιδεολογικά στοιχεία εντοπίζεται και στο πεδίο της *πολιτικής*. Τούτο το δείχνει ο Σμιθ εισάγοντας το επιχείρημα ότι «η ίδια αρχή, η ίδια αγάπη για σύστημα, η ίδια μέριμνα για κάλλος και ευταξία, τέχνη και επινόηση, χρησιμεύει συχνά υπέρ της επιλογής των θεσμών εκείνων που προάγουν την κοινή ευημερία» (ΘΗΣ IV.i.11, σ. 315). Η αναμειγμένη σύσταση της εργαλειακής ορθολογικότητας με ιδεολογικά στοιχεία, υπό την εκδοχή της 'ταύτισης με τα μέσα', εξετάζεται εδώ ως μία λογική μη εμπρόθετης προώθησης πολιτικών θεσμών που προάγουν την «κοινή ευημερία». Παρόλο που η «διαγωγή» ενός «πατριώτη» ο οποίος «αφοσιώνεται στη βελτίωση ενός μέρους της δημόσιας διοίκησης... δεν πηγάζει πάντα από καθαρή συμπάθεια προς την ευτυχία εκείνων, οι οποίοι θα αντλήσουν το σχετικό όφελος», παρόλο που «συνήθως δεν είναι από αλληλέγγυο αίσθημα προς τους αχθοφόρους και τους αμαξηλάτες, που ένας άνθρωπος με πνεύμα κοινωφελείας ενθαρρύνει τη διόρθωση των μεγάλων οδικών αρτηριών»,

---

⁶⁹ «Αυτή είναι που τους παρακίνησε αρχικά να καλλιεργήσουν το έδαφος, να κτίσουν σπίτια, να ιδρύσουν πόλεις και κοινοπολιτείες και να εφεύρουν και να βελτιώσουν όλες τις επιστήμες και τις τέχνες, οι οποίες εξευγενίζουν και κοσμούν την ανθρώπινη ζωή και οι οποίες έχουμε μεταβάλει εντελώς το πρόσωπο του πλανήτη και έχουν μετατρέψει τα άγρια δάση της φύσης σε ευχάριστες και γόνιμες πεδιάδες και έκαναν τον ανυπότακτο και άγονο ωκεανό ένα νέο πόρο επιβίωσης και μεγάλο δρόμο επικοινωνίας για τα διάφορα έθνη της γης. Η γη, εξαιτίας αυτού του μόχθου των ανθρώπων, υποχρεώθηκε να διπλασιάσει τη γονιμότητά της και να συντηρήσει μεγαλύτερο πληθυσμό κατοίκων» (ΘΗΣ IV.i.10, σ. 313).

παρ' όλα αυτά οι σκοποί του «πνεύματος κοινωφελείας» (public spirit) ενδέχεται να προάγονται μέσω του «πνεύματος συστήματος». Η θεωρία οφείλει, βεβαίως, να αξιολογεί «όλα τα συντάγματα διακυβέρνησης... ανάλογα με την τάση τους να προάγουν την ευτυχία εκείνων που ζουν υπό αυτά», ανάλογα με το κριτήριο της «γενικής ευημερίας» για να χρησιμοποιήσουμε την ορολογία του *Πλούτου*. Ωστόσο, τούτο δεν συνεπάγεται ότι το πεδίο της πολιτικής (ούτε, φυσικά, το πεδίο της οικονομίας) οφείλει να συγκροτείται ως πεδίο το οποίο διέπεται από καθαρή αξιακή ορθολογικότητα. Στο βαθμό που η εργαλειακή ορθολογικότητα δεν αποτελεί, κατ' ανάγκη σύμφωνα με τη σμιθιανή θεωρία, καθαυτή μία καθαρή μορφή χρησιμοποίησης των καταλληλότερων μέσων για ιδιοτελείς σκοπούς, παρά πρώτον, ακόμα κι αν είναι τέτοια τα κίνητρά της, το γεγονός τούτο δεν συνεπάγεται αυτομάτως αιτιακή σύνδεση με τον σκοπό. Και, δεύτερον, στο βαθμό που βασική εκδοχή της εργαλειακής ορθολογικότητας αποτελεί η 'ταύτιση με τα μέσα', ενδέχεται ένα «ορισμένο πνεύμα συστήματος» να παράγει μη αναμενόμενα αποτελέσματα τα οποία προωθούν τη «γενική ευημερία» και τα οποία, ως εκ τούτου, η θεωρία δύναται να κάνει αποδεκτά. Η εργαλειακή ορθολογικότητα, υπό την εκδοχή της ως 'ταύτιση με τα μέσα', ορίζεται λοιπόν όσον αφορά το πολιτικό πεδίο ως «ένα ορισμένο πνεύμα συστήματος... μια ορισμένη αγάπη για την τέχνη και την επινοητικότητα» σύμφωνα με τα οποία «φαίνεται να αξιολογούμε ενίοτε τα μέσα περισσότερο από το σκοπό και να επιθυμούμε διακαώς την ευτυχία των συνανθρώπων μας, περισσότερο με την απόβλεψη να τελειοποιήσουμε και να βελτιώσουμε ένα ορισμένο σύστημα κάλλους και ευταξίας, μάλλον, παρά από όποια άμεσα αίσθηση ή αίσθημα σχετικά με τι υποφέρουν ή απολαμβάνουν». Στο πλαίσιο αυτό ο Σμιθ αξιολογεί θετικότερα τον τσάρο Πέτρο τον Μέγα από τον Ιάκωβο Α της Μεγάλης Βρετανίας. Ο πρώτος, μολονότι εξεταζόμενος από τη σκοπιά των κινήτρων του κρίνεται ως απάνθρωπος και αξιακά ανήθικος, εντούτοις νομοθέτησε, παρακινούμενος από εκείνο το ορισμένο πνεύμα συστήματος, ως εάν να διεπόταν από το «υψηλότερο πνεύμα κοινωφελείας»⁷⁰. Αντιθέτως «ο κοινωνικός και πράος Ιάκωβος ο Πρώτος... φαίνεται να μην είχε σχεδόν κανένα πάθος είτε για τη δόξα είτε για το συμφέρον της χώρας του». Αναδεικνύεται εν προκειμένω η σμιθιανή αντίληψη (για την οποία θα πούμε περισσότερα στο πρώτο

---

⁷⁰ Πρβλ. την αντίστοιχου περιεχομένου αναφορά, δικαιολόγησης δηλαδή ενός «ορισμένου πνεύματος συστήματος», εκ μέρους του Σμιθ στον Πέτρο το Μέγα στο πέμπτο βιβλίο του *Πλούτου* (WN V.I.i., σ. 295).

κεφάλαιο του τρίτου μέρους) ότι θεωρείται προτιμότερος από την καθαρή ηθικολογική αντίληψη της πολιτικής πράξης ένας ορισμένος συνδυασμός του πνεύματος κοινωφελείας με το πνεύμα συστήματος, στο βαθμό που το τελευταίο δεν υποτάσσει πλήρως το πρώτο οδηγούμενο σε φανατισμό.

1.7. Αξιακές διαστάσεις της εργαλειακής ορθολογικότητας. Η ‘συνετή’ ατομική εργαλειακή ορθολογικότητα

Στο βαθμό που στον *Πλούτο* η σμιθιανή θεωρία αναπτύσσει μακρο-κοινωνικές αναλύσεις, δεν περιέχεται σε αυτό μία συστηματική και λεπτομερειακή ανάλυση του ατομικού πράττειν. Δεν εκτίθενται, με άλλα λόγια, αναλύσεις όπως αυτές που προσπαθήσαμε να ανασυγκροτήσουμε στο προηγούμενο κεφάλαιο σχετικά με το αν το ατομικό πράττειν είναι μόνο και αμιγώς εργαλειακό, αν η φαντασία και η ‘ταύτιση με τα μέσα’ αναμειγνύονται σε αυτό κάνοντάς το να παράγει από εργαλειακά κίνητρα κοινωνικά ωφέλιμα αποτελέσματα κ.λπ. Οι διαστάσεις αυτές εμπεριέχονται, ωστόσο, ουσιαστικά στις κατασκευές λογικών μη αναμενόμενων αποτελεσμάτων του πράττειν, όπως αυτές αναπτύσσονται στον *Πλούτο*. Ως κατακλείδα της παρουσίασης της *ΘΗΣ* και, συγχρόνως, μετάβασης στον *Πλούτο* θα ανασυγκροτήσουμε στο παρόν κεφάλαιο την προβληματική του «συνετού ανθρώπου» (*prudent man*). Τα περιεχόμενα της ‘συνετής’ εργαλειακής ορθολογικότητας προϋποτίθενται από τη *ΘΗΣ* σε τουλάχιστον τρεις κομβικές κατασκευές του *Πλούτου*. Η μορφή και τα περιεχόμενα της ‘συνετής’ ατομικής ορθολογικότητας προϋποτίθενται πρώτον, στην απόβλεψη «βελτίωσης της δικής μου κατάστασης» («to better my own condition») η οποία αποτελεί τη βασική ορίζουσα του «ατομικού συμφέροντος» (*self-interest*) και έχει ερμηνευθεί κατά κόρον ως θεμέλιο της σμιθιανής κατανόησης του νεωτερικού ατομικού υποκειμένου ως ‘*homo economicus*’ ή ως ‘μεγιστοποιητή ωφελιμότητας’. Προϋποτίθενται, δεύτερον, στις εννοιακές κατασκευές των κανονικοτήτων και κανονιστικοτήτων οι οποίες υπαγορεύουν τη μορφή του οικονομικού πράττειν από το πλαίσιο της «εμπορικής κοινωνίας». Τέλος, προϋποτίθεται ως αρνητικό φωτοαντίγραφο του ‘ημαρτημένου’ κοινωνικού ρόλου/χαρακτήρα που διαμορφώνει το «εμποροκρατικό σύστημα». Με άλλα λόγια, η σμιθιανή πολιτική οικονομία εστιάζει στον *Πλούτο* στην εννοιακή συγκρότηση των *συνθηκών διαμόρφωσης του ατομικού πράττειν* στα επίπεδα του καταμερισμού της εργασίας, της αγοράς, του κοινωνικού συσχετισμού ταξικών

δυνάμεων και της πολιτικής. Η μικρο-κοινωνική ανάλυση της *ατομικής δράσης καθ'αυτής*, όμως, εκτίθεται σε επίπεδο ηθικοπολιτικής θεωρίας.

Η εργαλειακή ορθολογικότητα εισάγεται από τη σμιθιανή ανάλυση, κατ' αρχάς, ως μία φυσική ικανότητα η οποία χρησιμοποιείται από το άτομο για τους σκοπούς της ενσώματης ύπαρξής του: «Η συντήρηση και η υγιής κατάσταση του σώματος φαίνεται πως αποτελούν επιδιώξεις, τις οποίες η Φύση κατ' αρχάς εναποθέτει στην φροντίδα του κάθε ατόμου» (ΘΗΣ VI.i.1, σ. 351). Η εργαλειακή ορθολογικότητα διαμορφώνεται, αρχικά, στο σωματικό και αισθητηριακό επίπεδο της ικανοποίησης των ορέξεων της πείνας και της δίψας και της αντίληψης των «ευχάριστων ή δυσάρεστων αισθήσεων της ηδονής και του πόνου, του θερμού και του ψυχρού κ.λπ.» ως μία φυσική ικανότητα διάκρισης η οποία «καθοδηγεί το κάθε άτομο στο τι πρέπει να επιλέξει και τι πρέπει να αποφύγει για το σκοπό» της αυτοσυντήρησής του (ΘΗΣ VI.i.1, σ. 351). Η συγκεκριμένη ικανότητα αναπτύσσεται κατά την πρωτογενή κοινωνικοποίηση του παιδιού και διαμορφώνεται σταδιακά ως «φροντίδα» και «πρόβλεψη» αναφορικά προς «τα μέσα ικανοποίησης» στοιχειωδών αναγκών του. Περαιτέρω ανάπτυγμα και κοινωνική μορφοποίηση αυτής της ικανότητας αποτελεί «η τέχνη της διατήρησης και της επαύξησης αυτού που ονομάζουμε εξωτερική του περιουσία» (ΘΗΣ VI.i.2, σσ. 351-352). Ο συγκεκριμένος τρόπος εισαγωγής της έννοιας της εργαλειακής ορθολογικότητας εμπεριέχει ουσιαδώς μία διάσταση νομιμοποίησής της, η οποία υπολανθάνει στο σμιθιανό επιχείρημα: γιατί και για ποιον λόγο θα μπορούσε να είναι 'ημαρτημένη' (το 'κακόν'), κρινόμενη από μία αρετολογική/ηθικολογική σκοπιά, μία φυσική ικανότητα των ανθρώπων η οποία χρησιμοποιείται για την ικανοποίηση της αυτοσυντήρησής τους; Αν δεν ευσταθεί η κριτική της εργαλειακής ορθολογικότητας ως φυσικής ικανότητας, τότε, ενδεχομένως, οι 'ημαρτημένες' προκειμένες της να σχετίζονται με την ιστορικοκοινωνική μορφή του τρόπου αυτοσυντήρησης. Μία τέτοια μορφή φαίνεται εδώ να επιχειρεί να προλάβει ο Σμιθ, διερευνώντας τους όρους υπό τους οποίους η θεωρία θα μπορούσε να παράσχει νομιμοποίηση στην συγκρότηση του ατομικού πράττειν ως εργαλειακά ορθολογικού. Σε αυτό το πλαίσιο η σμιθιανή επιχειρηματολογία επαναφέρει την ανάλυση των κοινωνικών διεργασιών συμπάθειας μέσα από τις οποίες τίθενται εμμενή όρια στη «φιλαυτία» και κατασκευάζεται γενικότητα «μετριασμένου εγωισμού»:

«Μολονότι τα πλεονεκτήματα της εξωτερικής περιουσίας μας είναι πρωταρχικά και απαραίτητα, προκειμένου να εφοδιαζόμαστε τα αναγκαία και τις ανέσεις για το σώμα,

εντούτοις δεν μπορούμε να ζήσουμε για πολύ στον κόσμο, χωρίς να αντιληφθούμε ότι ο σεβασμός των ίσων μας, η καταξίωση και η κοινωνική μας σειρά στην κοινωνία που ζούμε, εξαρτώνται πάρα πολύ από το βαθμό στον οποίο κατέχουμε ή υποτίθεται ότι κατέχουμε αυτά τα πλεονεκτήματα. Η επιθυμία να γίνουμε σωστοί αποδέκτες αυτού του σεβασμού, να κερδίζουμε επάξια αυτή την καταξίωση και τη σειρά μεταξύ των ίσων μας, είναι ίσως η ισχυρότερη από όλες τις επιθυμίες μας και συνεπώς, η αδημονία μας να καρπωθούμε τα πλεονεκτήματα της περιουσίας εγείρεται πολύ περισσότερο λόγω αυτής της επιθυμίας, παρά από τη διάθεση να προμηθευτούμε όλα τα αναγκαία και τις ανέσεις για το σώμα, πράγματα τα οποία πολύ εύκολα πάντα προμηθεύεται κανείς» (*ΘΗΣ VI.i.3*, σ. 352).

Η εργαλειακή ορθολογικότητα νομιμοποιείται από τη σμιθιανή θεωρία διότι συγκροτείται, κατ' ανάγκην, ως διφυής, μεικτός τύπος ατομικού πράττειν, ο οποίος εμπεριέχει αναμειγμένες στο εσωτερικό του ιδιοτελείς εγωιστικές επιδιώξεις, υπολογιστική ικανότητα και κοινωνικά συναισθήματα. Κατ' ανάγκην δεν περιέχει, ωστόσο, –σε κοινωνία ίσων– αντικοινωνικά πάθη, στο βαθμό τουλάχιστον που αυτά θα υπονόμευαν τις ίδιες τις εγωιστικές επιδιώξεις της. Στο βαθμό, αντιστρόφως, που το εγωιστικό άτομο για να επιτύχει τους ιδιοτελείς σκοπούς του πρέπει να γίνει ή να φερθεί ως «σωστός αποδέκτης του σεβασμού» των ίσων του, η εργαλειακή ορθολογικότητα είναι, τουλάχιστον, συμβατή με τα «κοινωνικά πάθη» (στοιχειώδες όριο της σμιθιανής ηθικοπρακτικής θεωρίας) και ενδέχεται μάλιστα να δημιουργεί στα άτομα τάσεις διαμόρφωσης συνείδησης «επάξιου επαίνου» (μέγιστο όριο της σμιθιανής ηθικοπρακτικής θεωρίας). Η εμφατική επισήμανση (και εδώ) της συνθήκης «μεταξύ ίσων» ως αναγκαίας για τη δυνατότητα ανάπτυξης διαδικασιών διαμόρφωσης μετριασμένου εγωισμού, καθιστά ρητό το νεωτερικό πλαίσιο του σμιθιανού επιχειρήματος, το οποίο τείνει συνεπώς να λάβει τη μορφή ιστορικής και όχι φιλοσοφικής ανθρωπολογίας. Με την τελευταία πρόταση του ως άνω παραθέματος καθίσταται ρητά ως προϋπόθεση της γενικότητας του μετριασμένου εγωισμού, επίσης, το πλαίσιο νεωτερικής κοινωνίας ως κοινωνίας «γενικής ευημερίας», το οποίο θα επιχειρήσουμε να ανασυγκροτήσουμε στο δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας.

Στο πλαίσιο αυτό η εργαλειακή ορθολογικότητα λαμβάνει, λοιπόν, τη μορφή της «Σύνεσης» και ανορθώνεται καθαυτή σε «αρετή»⁷¹. Βεβαίως, όπως αυτή η

---

⁷¹ «Η φροντίδα της υγείας, της περιουσίας, της κοινωνικής σειράς και της φήμης του ατόμου, τα πράγματα από τα οποία υποτίθεται ότι κυρίως εξαρτώνται η άνεση και η ευτυχία

ορίζουσα του νεωτερικού ατομικού πράττειν δεν αποτελεί μία καθαρή ιδιοτελή και εργαλειακή λογική, άλλο τόσο δεν αποτελεί μία καθαρή λογική ενάρετης τελειότητας. Στη σμιθιανή θεωρία οι νεωτερικοί χωρισμοί μεταξύ διάνοιας και ηθικής αξίας, πράξης και θεωρίας, εργαλειακής ορθολογικότητας και αξιακής ορθολογικότητας και, όπως θα δούμε στα επόμενα δύο μέρη της παρούσας εργασίας, οικονομίας και πολιτικής, δεν συλλαμβάνονται στη μονοπλευρική και ανεξαρτησία τους. Έκαστος όρος της αντίθεσης περιλαμβάνει στοιχεία και υποδοχές του αντιθέτου του. Οι συγκροτησιακοί χωρισμοί της νεωτερικής κοινωνίας, φαίνεται να υπονοείται σε αυτόν τον (πρωτο)διαλεκτικό τύπο κατασκευής εννοιών, είναι εξ αρχής σχετικοποιημένοι, και τούτο επιτρέπει μεταβάσεις από τον έναν όρο στον αντίθετό του.

Στη συνέχεια η σμιθιανή ανάλυση προβαίνει στην παρουσίαση των *περιεχομένων* της συνετής ατομικής εργαλειακής ορθολογικότητας. Ως «πρώτος και κύριος στόχος» της σύνεσης θεωρείται η «ασφάλεια» (*ΘΗΣ VI.i.6*, σ. 352). Η σμιθιανή ανάλυση της αξίας της ασφάλειας, όπως και των λοιπών δευτερογενών περιεχομένων της ατομικής δράσης του κοινωνικού τύπου του «συνετού ανθρώπου» αποτελεί μία προσπάθεια αξιογενετικής θεμελίωσης συστατικών αξιών σύγχρονων αστικών κοινωνιών. Έτσι, η ασφάλεια ανορθώνεται σε «πρώτο και κύριο στόχο» εντός ενός κοινωνικού πλαισίου το οποίο χαρακτηρίζεται από υψηλό βαθμό (ατομικής) κοινωνικής κινητικότητας: «...υποφέρουμε περισσότερο, όταν πέφτουμε από μια καλύτερη σε μια χειρότερη κατάσταση, παρά όταν ανεβαίνουμε από μια χειρότερη σε μια ανώτερη. Η ασφάλεια, λοιπόν, αποτελεί τον πρώτο και κύριο στόχο της σύνεσης» (*ΘΗΣ VI.i.5*, σ. 352). Η σμιθιανή προσέγγιση προϋποθέτει εδώ ότι ένα συγκεκριμένο πολιτικο-οικονομικό πλαίσιο θέτει τις κανονικότητες και τις κανονιστικότητές του ως τάσεις διαμόρφωσης των κοινωνικών ρόλων προς τους οποίους προσανατολίζεται η ατομική δράση. Κατ' αυτόν τον τρόπο υποστηρίζεται επίσης ότι:

«Η σύνεση απεχθάνεται να εκθέτουμε την υγεία μας, την περιουσία μας, τη σειρά μας, την φήμη μας, σε οποιοδήποτε είδος κινδύνου. Είναι μάλλον επιφυλακτική, παρά τολμηρή και επιζητεί περισσότερο να διατηρήσουμε τα πλεονεκτήματα, τα οποία ήδη διαθέτουμε, παρά να μας παρακινήσει να αποκτήσουμε ακόμα μεγαλύτερα. Οι μέθοδοι βελτίωσης της περιουσίας μας, που κυρίως μας συνιστά, είναι τέτοιες που δεν μας εκθέτουν σε απώλειες ή κινδύνους: πραγματική γνώση και επιδεξιότητα στην απασχόληση ή το επάγγελμά μας, επιμέλεια και

σε αυτή τη ζωή, αποτελούν αρμοδιότητα της *αρετής* που κοινώς ονομάζεται Σύνεση» (*ΘΗΣ VI.i.5*, σ. 352, υπογράμμιση δική μου).

φιλοπονία στην άσκησή του, λιτότητα και ακόμα κάποιος βαθμός φειδούς σε κάθε μας δαπάνη» (ΘΗΣ VI.i.5, σ. 352-353).

Είναι σαφές ότι ο συγκεκριμένος κοινωνικός χαρακτήρας (με άλλη διατύπωση, μορφή υποκειμενικότητας) προϋποτίθεται στις σμιθιανές αναλύσεις του *Πλούτου* σχετικά με τον βασικό τύπο ‘εμπορικού’ ατομικού πράττειν που εντοπίζεται εκεί ως απόρροια των κανονικοτήτων που διαμορφώνονται στην «εμπορική κοινωνία». Από τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά στοιχεία του «συνετού ανθρώπου» που εξετάζει η σμιθιανή ανάλυση επισημαίνουμε εδώ ακόμα δύο στοιχεία τα οποία αντιπαρατίθενται προς τον βασικό κοινωνικό ρόλο που τείνει να διαμορφώνεται στο «εμποροκρατικό σύστημα» (όπως θα δούμε στο 3.2). Το πρώτο εξ αυτών συνίσταται στη «σταθερότητα της φιλοπονίας και της λιτότητας... τη σταθερή διαθεσιμότητά του να θυσιάζει την άνεση και την απόλαυση της παρούσας στιγμής, χάριν της πιθανής προσδοκίας ακόμα μεγαλύτερης άνεσης και απόλαυσης σε μια πιο απόμακρη, αλλά και μακρότερη περίοδο» (ΘΗΣ VI.i.11, σ. 354). Το δεύτερο περιεχομενικό στοιχείο συνίσταται στο ότι «ο άνθρωπος που ζει στα μέτρα του εισοδήματός του είναι ικανοποιημένος με την κατάστασή του, η οποία μέσω μικρών αποταμιεύσεων βελτιώνεται καθημερινά» (ΘΗΣ VI.i.12, σ. 355). Σύμφωνα με τα προαναφερθέντα, η ‘συνετή’ εργαλειακή ορθολογικότητα προάγει μία μορφή αυτοσυντήρησης των δρώντων η οποία έγκειται σε «σταθερότητα της φιλοπονίας» αφ’ ενός, και αφ’ ετέρου διαμορφώνει όρους ικανότητας μακροπρόθεσμου υπολογισμού και σχεδιασμού, θέτοντας συγχρόνως εμπόδια στην τάση ικανοποίησης των απολαύσεων της παρούσας στιγμής. Όπως θα δούμε στα επόμενα μέρη της παρούσας εργασίας η συγκεκριμένη μορφή αυτοσυντήρησης θα αντιστοιχηθεί με έναν συγκεκριμένο τύπο *κοινωνικοοικονομικής ορθολογικότητας*, με την ανάπτυξή του σε μία *κοινωνική τάξη* και την τάση εξάλειψής της σε κάποιες άλλες και, τέλος, με τύπους *πολιτικής ορθολογικότητας* οι οποίοι προάγονται ή ματαιώνονται από τη διάρθρωση των προηγούμενων τάσεων. Μπορεί να ειπωθεί ήδη εδώ πάντως ότι μία από τις βασικές προκείμενες της σμιθιανής νομιμοποίησης του *ελεύθερου ανταγωνισμού* και της απονομιμοποίησης μονοπωλιακών οικονομικών καταστάσεων συνίσταται στο κριτήριο εάν οι αντίστοιχες μορφές κοινωνικοοικονομικής και πολιτικής ορθολογικότητας προωθούν ή ματαιώνουν, θέτοντας τις αναγκαιότητες και τις κανονιστικότητές τους ως τάσεις, τη συγκρότηση «συνετού» ατομικού πράττειν. Το μικρο-επίπεδο ανάλυσης εκείνης της ατομικής δράσης η οποία «ζει στο μέτρο του εισοδήματός» της, πέραν της

νομιμοποίησης που παρέχει σε συγκεκριμένα κοινωνικά και επαγγελματικά στρώματα και της απονομιμοποίησης που υπονοεί για κάποια άλλα, αντιστοιχεί στο μακρο-επίπεδο ανάλυσης του *Πλούτου* από τη σκοπιά του οποίου προκρίνεται ως ‘φυσικό’ πολιτικο-οικονομικό σύστημα εκείνο στο οποίο η ετήσια συνολική συσσώρευση κεφαλαίου βρίσκεται σε αναλογία με την ετήσια οικονομική δραστηριότητα της κοινωνικής εργασίας (βλ. *WN. IV. ii*, σ. 32).

Η εξέταση των περιεχομένων της συνετής εργαλειακής ορθολογικότητας η οποία προάγει, μεταξύ άλλων, «καλά συντονισμένα και καλά προετοιμασμένα» σχέδια και «νηφάλια» και «ψυχρή» μελέτη των «πιθανότερων συνεπειών» (*ΘΗΣ VI.i.12*, σ. 355) αποτελεί πρωτίστως ένα επιχείρημα διάσωσης της εργαλειακής ορθολογικότητας από ηθικολογικές επικρίσεις της. Το συγκεκριμένο επιχείρημα διασώζει την εργαλειακή ορθολογικότητα ως κατ’ εξοχήν νεωτερική μορφή υποκειμενικότητας αφ’ ενός καταδεικνύοντας τα αξιακά στοιχεία που εμπεριέχει αναγκαία κατά τη διφυή συγκρότησή της, ήτοι την ικανότητα μακροπρόθεσμου υπολογισμού, τον αναλογισμό επί των δευτερογενών συνεπειών της πράξης, και το μετριασμό των ακραίων παθών που αυτά προϋποθέτουν. Αφ’ ετέρου επισημαίνοντας ως κριτήρια αξιολόγησης της ημάρτημένης ή ορθής ανόρθωσής της την ιστορικοκοινωνική μορφή της και το πλαίσιο εξωτερικότητάς της το οποίο, όντας καθαυτό ‘αναδιπλασιασμένος κόσμος’, χωρίζει τα κίνητρα από τις συνέπειες της πράξης και επιτάσσει ως θεωρητικό εργαλείο κατανόησης της συγκρότησης της λογικής του το μηχανισμό των μη αναμενόμενων αποτελεσμάτων του πράττειν.

Το υπό ανασυγκρότηση κεφάλαιο της *ΘΗΣ* κλείνει εξετάζοντας την προβληματική της πολιτικής ορθολογικότητας. Όσον αφορά το πολιτικό πεδίο «ο συνετός άνθρωπος δεν είναι πρόθυμος να αναλάβει καμία ευθύνη, την οποία δεν του επιβάλει το καθήκον. Δεν ανακατεύεται σε δουλειές που δεν τον αφορούν ούτε ανακατεύεται σε υποθέσεις άλλων ανθρώπων· δεν επαγγέλλεται τον σύμβουλο ή τον εμπειρογνώμονα που προβάλλει τη συμβουλή του εκεί που κανένας δεν του ζητάει... Όταν κληθεί προσωπικά, δεν θα αρνηθεί τις υπηρεσίες στην πατρίδα του, αλλά δεν θα συνωμοτήσει για να το κάνει βεβιασμένα και θα ήταν περισσότερο ικανοποιημένος, να διαχειρίζεται κάποιος άλλος τις δημόσιες υποθέσεις, παρά να κάνει τον κόπο να αναλάβει την ευθύνη να το κάνει ο ίδιος» (*ΘΗΣ VI.i.13*, σσ. 355-356). Η σμιθιανή ανάλυση προϋποθέτει εδώ το πολιτικο-οικονομικό πλαίσιο κοινωνίας ανεπτυγμένου καταμερισμού εργασίας, το οποίο θέτει και τον χωρισμό/καταμερισμό έργου ανάμεσα

σε οικονομία και πολιτική. Όπως συνδέονται δε αυτά τα διαχωρισμένα πεδία συνδέονται και οι λογικές του ατομικού πράττειν εντός αυτών. Έτσι, η δράση του «πολιτικού ηγέτη» και του «νομοθέτη» προσδιορίζεται ως «φρόνηση», η οποία αποτελεί ένα είδος «ανώτερης σύνεσης» (*ΘΗΣ VI.i.15*, σ. 356), δηλαδή σύνεσης η οποία «κατευθύνεται σε σπουδαιότερους και ευγενέστερους σκοπούς» σε σύγκριση με τους σκοπούς της ατομικής αυτοσυντήρησης.

Η σμιθιανή αντίληψη περί πολιτικής εμφανίζεται εδώ ως κατάφαση της μακιαβελικής αντίληψης περί πολιτικής, διατυπωνόμενη όμως με ‘λεπτότερη ηθική’. Η κατάφαση της ανηθικότητας του πολιτικού φορέα δεν παρέχεται από τον Σμιθ άμεσα («ψυχρά» και «χαρούμενα») όπως η μακιαβελική κατάφαση της αποτρόπαιης δολοφονίας εκ μέρους του Καίσαρα Βοργία τεσσάρων μικρών ηγεμόνων των γειτονικών του περιοχών, αλλά μέσω της προβληματικής της ιδεολογίας ως στοιχείου κοινωνικής συνοχής. Πιο συγκεκριμένα, η σμιθιανή επιχειρηματολογία στρέφεται εδώ στην εμπράγματη αναγνώριση που επιδεικνύουν οι άνθρωποι σε έναν «κακό και ποταπό» (ανήθικο) αλλά «ταλαντούχο» και εργαλειακά «επιδέξιο» πολιτικό ηγέτη: «Η βιαιότητα και η αδικία των μεγάλων κατακτητών συχνά αντιμετωπίζεται με ανόητο θαυμασμό και κατάπληξη, ενώ των μικρών κλεπτών, ληστών και εγκληματιών, σε κάθε περίπτωση, με περιφρόνηση, μίσος και φρίκη ακόμα» (*ΘΗΣ VI.i.16*, σ. 358). Η ιδεολογική αυτή νομιμοποίηση παρέχεται από τους ανθρώπους, σύμφωνα με τη σμιθιανή ανάλυση, διότι δεν αξιολογούν στην περίπτωση αυτή ούτε τις συνέπειες της πράξης, ούτε τα κίνητρά της, παρά αυτή καθ’ εαυτή την επιτυχή σύνδεση των μέσων με τον σκοπό: «Οι ιδιότητες αυτές, αν και είναι εκατό φορές περισσότερο επιβλαβείς και καταστρεπτικές στην πρώτη περίπτωση, εντούτοις, όταν στέφονται από επιτυχία, περνούν συχνά για πράξεις της πλέον ηρωικής μεγαλοψυχίας» (*ΘΗΣ VI.i.16*, σ. 358). Η σμιθιανή αντίληψη της πολιτικής που συνάγεται από εδώ και η ουσία του σμιθιανού επιχειρήματος έγκειται στην κατάδειξη των στοιχειωδών (minimum) και των ιδεωδών (maximum) ορίων συγκρότησης του πολιτικού πράττειν. Από τη μία πλευρά, το στοιχειώδες όριο φαίνεται να συγκροτείται ως κανονιστική αξίωση του ίδιου του αντικειμένου (του τρόπου που κρίνουν οι άνθρωποι) ότι το πολιτικό πράττειν οφείλει να μην διαμορφώνεται ως *συνδυασμός ανηθικότητας και αφροσύνης*: «Ένας κακός και ποταπός ανόητος φαίνεται πάντα ως ο πλέον μισητός και αξιοκαταφρόνητος μεταξύ των ανθρώπων» (*ΘΗΣ VI.i.16*, σ. 358). Το ιδεώδες μέγιστο, από την άλλη πλευρά, θα ήταν το πολιτικό πράττειν να *εμπεριέχει το συνδυασμό της σύνεσης με ηθικά κίνητρα*.

Από τα παραπάνω γίνεται εμφανές ότι η κομβική διάκριση μεταξύ κινήτρων και συνεπειών ακολουθείται κατά μήκος του συνολικού σμιθιανού επιχειρήματος, επιχειρώντας να αποτελέσει τη βάση μίας κριτικής πολιτικοθεωρητικής θέσης η οποία υπονομεύει την ηθικολογική αντίληψη της πολιτικής χωρίς συνάμα να μετατρέπεται σε κυνισμό. Σε επίπεδο αρχών η εν λόγω θέση αναγνωρίζει ότι το ιδεωδώς ενάρετο πολιτικό πράττειν συγκροτείται ως *συνδυασμός αγαθών κινήτρων και επιτυχών αποτελεσμάτων*. Εντούτοις, η πολιτική δεν συγκροτείται, κατά τον νεωτερικό χωρισμό οικονομικού και πολιτικού, ως κόσμος της ενάρετης τελειότητας απέναντι και χωριστά από τον κόσμο της ανηθικότητας. Στην περίπτωση αυτή το πολιτικό πεδίο θα καλούνταν να αξιολογηθεί με βάση την «ιδέα της πλήρους ευπρέπειας και τελειότητας, στο ύψος της οποίας δεν κατόρθωσε ποτέ να σταθεί ή να αρθεί η ανθρώπινη συμπεριφορά» (ΘΗΣ I.i.5.9, σ. 97). Μάλιστα, η εφαρμογή ενός τέτοιου κριτηρίου υπό το οποίο «οι πράξεις όλων των ανθρώπων θα πρέπει ες αεί να εμφανίζονται αξιόμεμπτες και ατελείς» (ΘΗΣ I.i.5.9, σ. 97), θα σηματοδοτούσε την πριμοδότηση ενός καθαρού, και για το λόγο αυτόν φανατικού, «πνεύματος συστήματος», όπως θα δούμε στο 3.1 της παρούσας εργασίας.

1.8. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Ο τρόπος που η σμιθιανή θεωρία πραγματεύεται το κεντρικό κοινωνικοθεωρητικό πρόβλημα της μοντέρνας κοινωνικής συνοχής εκφράζει, αποτυπώνει και πάντως δεν αποκρύπτει, την εγγενή αντινομία της αστικής κοινωνίας: από τη μία μεριά να είναι *ολότητα* παραγμένη από την δραστηριότητα των ανθρώπων και από την άλλη μεριά να εμφανίζεται αυτονομημένη από την ανθρωπογενή δραστηριότητα που τη δημιουργεί και να τίθεται απέναντί της ως *μηχανισμός*. Τη θεωρητική αποτύπωση της εν λόγω αντινομίας μεταξύ ολότητας και μηχανισμού θέτει ο Χορκχάιμερ στο κείμενο *Παραδοσιακή και κριτική θεωρία* ως κατ' εξοχήν αντικείμενο και λαβή ανέγερσης της κριτικής θεωρίας⁷². Σε αυτή την αντικειμενική αντινομία ανάγεται από τον ίδιο, στο κείμενο *Το πρόβλημα της αλήθειας*, η

---

⁷² Πρβλ. με Horkheimer, M. (1983), *Παραδοσιακή και κριτική θεωρία*, ό.π., ιδιαίτερα σ. 28 όπου τίθεται ως κατ' εξοχήν αντικείμενο της κριτικής θεωρίας η αντινομία μεταξύ ολότητας και μηχανισμού.

γνωσιοθεωρητική αντίφαση μεταξύ σχετικισμού και δογματισμού, την οποία εντοπίζει να διέπει το σύνολο της νεωτερικής αστικής φιλοσοφίας, της θεωρητικής συνείδησης δηλαδή του προαναφερθέντος αντινομικού αντικειμένου. Έτσι, από τη σκοπιά του 20ού αιώνα υποστηρίζεται εδώ ότι: «Αυτή η εξέλιξη στην ιστορία των ιδεών αντανακλά το ιστορικό γεγονός ότι η *κοινωνική ολότητα* στην οποία ανήκαν οι φιλελεύθερες, δημοκρατικές και προοδευτικές τάσεις της κυρίαρχης κουλτούρας περιείχε εξαρχής τα αντίθετα καταναγκαστικά τους στοιχεία, την ανελευθερία, την τυχαιότητα και το νόμο της πρωτόγονης φύσης [Herrschaft bloßer Natur]. Από την ίδια τη δυναμική του συστήματος, το γεγονός αυτό απειλεί τελικά να σαρώσει όλα τα θετικά χαρακτηριστικά. Ο ρόλος της *ανθρώπινης αυτονομίας* [Eigentätigkeit] στη διατήρηση και ανανέωση της *κοινωνικής ζωής* εξαρτάται ολοκληρωτικά από την προσπάθεια να διατηρηθεί *μηχανικά* η συνοχή μιας υπό διάλυσιν τάξης»⁷³. Χαρακτηριστικά για τις προβληματικές που ενδιαφέρουν την παρούσα εργασία το πρόβλημα της αντινομικής κοινωνικής συνοχής εντοπίζεται και ανάγεται από τον Χορκχάιμερ στην αντινομία μεταξύ ατόμου και κοινωνίας. Η τελευταία, βεβαίως, εξαρτάται πάντοτε από την ιστορική μορφή της⁷⁴. Άλλωστε, ο Χορκχάιμερ έχει πλήρη επίγνωση της σημασίας της ιστορικότητας της σχέσης μεταξύ ατόμου και κοινωνίας και σε πλείστα σημεία του έργου του αναφέρεται στην ‘εποχή του φιλελευθερισμού’ με διαφορετικούς όρους από εκείνους με τους οποίους αναφέρεται στον 19^ο και τον 20^ο αιώνα. Έτσι, αναφερόμενος στον ιστορικό ορίζοντα της πρώιμης αστικής κοινωνίας επισημαίνει ότι: «Η μορφή του ατόμου είναι η μορφή μιας κοινωνίας η οποία διατηρείται στη ζωή με τη διαμεσολάβηση της ελεύθερης αγοράς όπου συναθροίζονται ελεύθερα ανεξάρτητα οικονομικά υποκείμενα. Μάλιστα, όσο ισχυροποιείται το άτομο τόσο δυναμώνει η κοινωνία, μέσω της σχέσης ανταλλαγής στην οποία διαμορφώνεται το άτομο. Η αλληλεπίδραση και η ένταση ανάμεσα σε άτομο και κοινωνία υποδεικνύει σε μεγάλο

---

⁷³ Horkheimer, M. (2015), *Το πρόβλημα της αλήθειας*, μτφρ. Ροζάνης Στ., Έρασμος, Αθήνα, σ. 8, υπογραμμίσεις δικές μου.

⁷⁴ «Η καθαρή έννοια της κοινωνίας είναι τόσο αφηρημένη όσο και η καθαρή έννοια του ατόμου, κι αφηρημένη επίσης είναι και η υποτιθέμενη αιώνια αντίθεση ανάμεσά τους... η ουσία, το φαίνεσθαι δεν μπορεί να εντοπισθεί μια και καλή σε γενικεύοντες προσδιορισμούς, αλλά μόνο μέσα από την ανάλυση συγκεκριμένων κοινωνικών σχέσεων και του συγκεκριμένου σχήματος του ατόμου μέσα σε τέτοιου είδους σχέσεις», Χορκχάιμερ, Μ. - Αντόρνο, Τ.(1998), *Κοινωνιολογία. Εισαγωγικά δοκίμια, ό.π.*, σ. 65.

βαθμό τη δυναμική αυτού του όλου εν γένει»⁷⁵. Είναι σαφές ότι εν προκειμένω συνοψίζονται από τον Χορκχάιμερ κλασικές πολιτικο-οικονομικές αναλύσεις. Πέραν του επιχειρήματος ότι το άτομο αναπτύσσεται σε ένα συγκεκριμένο τύπο κοινωνίας⁷⁶, προβληματική την οποία προσπαθήσαμε να αναπτύξουμε στο πρώτο μέρος της εργασίας, θα θέλαμε εδώ να κλείσουμε το πρώτο αυτό μέρος και να μεταβούμε στο δεύτερο με ένα σχολιασμό αναφορικά προς το ζήτημα της «μηχανικής διατήρησης» της κοινωνικής ζωής από τη σκοπιά του Σμιθ και του δικού του ιστορικού ορίζοντα. Στον ιστορικό ορίζοντα του προανακρούσματος της βιομηχανικής επανάστασης ο Σμιθ φαίνεται να έχει δύο λόγους αισιοδοξίας οι οποίοι μπορούν να συνοψιστούν στα παρακάτω επιχειρήματα.

Το πρώτο εξ αυτών συνίσταται στο ότι το εγγενές πρόβλημα συνοχής της νεωτερικής κοινωνίας δεν θα λύνεται μόνο μηχανικά, αλλά ότι οι δρώντες θα επικοινωνούν και θα προβαίνουν σε διαδικασίες αναγνώρισης και συμπάθειας. Στη σύγχρονη κριτική θεωρία μία αντίστοιχη προβληματική μπορεί να εντοπιστεί στη χαμπεαρσιανή έννοια του «βιόκοσμου», η οποία, όπως και στον Σμιθ, αποτελεί μία δυναμική που αναπτύσσεται στη νεωτερική κοινωνία η οποία, όπως και στον Σμιθ, παράγεται από την ‘αυτόνομη δράση’ των ατόμων και δεν είναι πλήρως αναγώγιμη στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής⁷⁷. Η διαφορά συνίσταται εν προκειμένω στο ότι, στη σμιθιανή θεωρία, ‘βιόκοσμος’ και ‘σύστημα’ δεν συγκροτούνται ως ετερογενείς καθ’ εαυτές και δι’ εαυτές αυτονομοτελείς σφαίρες, ως κόσμος της εργαλειακής

---

⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 64.

⁷⁶ «Η πίστη στη ριζική ανεξαρτησία του μεμονωμένου απ’ το όλο, είναι στην πραγματικότητα μια απλή ψευδαίσθηση (Schein), στο ίδιο, σ. 64.

⁷⁷ Habermas, J. (1982), *Theorie des kommunikativen Handelns*, Suhrkamp Verlag, Bd. 1 und 2, Frankfurt am Main. Ένα από τα βασικά επιχειρήματα βάσει του οποίου τίθεται από τον Χάμπερμας η διάκριση ανάμεσα σε «βιόκοσμο» και «σύστημα» είναι ότι με την έλευση της νεωτερικότητας καταστρέφονται οι παλιές μορφές αλληλεγγύης χωρίς να τίθενται νέοι κανονιστικοί προσανατολισμοί του ατομικού πράττειν από το νέο μηχανισμό συντονισμού, την αγορά. Όπως επιχειρείται να καταδειχθεί στην παρούσα εργασία ο Σμιθ διερευνά ακριβώς αυτό το θέμα τόσο σε επίπεδο θεωρίας συμπάθειας όσο και σε επίπεδο θεωρίας αξίας. Βλ. επίσης Honneth, A. (2011), *Das Recht der Freiheit*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.

ορθολογικότητας απέναντι στον κόσμο της αξιακής ορθολογικότητας⁷⁸. Τόσο η υποκειμενική εργαλειακή ορθολογικότητα, όπως προσπαθήσαμε να δείξουμε στο προηγούμενο μέρος της εργασίας, όσο και η αντικειμενική οικονομική και πολιτική ορθολογικότητα, όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε στα επόμενα, περιέχουν αναμειγμένα στο εσωτερικό τους τόσο εργαλειακά όσο και αξιακά στοιχεία. Έτσι, η *ΘΗΣ* μπορεί να κατανοηθεί ως ένα επιχείρημα το οποίο υποστηρίζει ότι διαμορφώνονται δικαιοπολιτικές στιγμές «προσώπου» ήδη κατά τις ηθικοκοινωνικές διεργασίες «συμπάθειας» μεταξύ των δρώντων, και οι οποίες υποβαστάζουν τη συγκρότηση ‘δικαϊκού προσώπου’ θέτοντας, ταυτόχρονα, υποδοχές εσωτερίκευσης του τελευταίου κατά το πραγματικό ατομικό πράττειν. Κατ’ αυτόν τον τρόπο, οι γενικοί, αφηρημένοι και ορθολογικοί δικαιοπολιτικοί κανόνες και θεσμοί δεν σχηματίζονται ερήμην και εξωτερικά των ηθικοκοινωνικών κανόνων που διαμορφώνονται μέσω των διαδικασιών αναγνώρισης και επικοινωνίας, και τ’ ανάπαλιν⁷⁹. Στη σμιθιανή κατασκευή οι διαδικασίες άρσης του αστού σε ολόένα και υψηλότερες σκοπιές γενικότητας έως τη σκοπιά του πολίτη (βλ. 3.1 της παρούσας

---

⁷⁸ Για μία κριτική στο χαμπερσιανό διαχωρισμό μεταξύ «βιόκοσμου» και «συστήματος, βλ. Ψυχοπαίδης, Κ. (1999), *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική, ό.π.*, σσ. 541-553 όπου επισημαίνονται οι «μεθοδολογικές απορίες του φορμαλισμού» του Χάμπερμας και υποστηρίζεται ότι δια του τρόπου που συγκροτείται εκεί ο διαχωρισμός «μεταξύ *Lebenswelt* και αυτονομημένου σε σχέση με αυτή συστήματος απεμπολούνται από τη θεμελίωση όλες οι μορφές πρακτικού ορθολογισμού που στηρίζονται σε περιεχομενικές μορφές κοινωνικής αλληλεγγύης, όπως είναι οι μορφές κοινωνικής συνεργασίας, στις οποίες στήριξε το ηθικοπρακτικό αξιολογικό επιχείρημά της η παράδοση του Α. Smith και του Marx», σ. 546. Βλ. επίσης Καβουλάκος, Κ. (1996), *Τα θεμέλια του Λόγου και της κριτικής θεωρίας*, Πόλις, Αθήνα.

⁷⁹ Βλ. ως προς αυτό Δρόσος, Δ. (2016), *Το ευγενές εμπόριο της συμπάθειας, ό.π.*, σ. 579 κ.ε. όπου υποστηρίζεται ότι: «Η δικαιοσύνη –και όλη η ηθικότητα– εκφράζει ουσιώδη και συστατική διάσταση της κοινωνικότητας, όχι μία *expost* υποστηρικτική της κατασκευή. Δεν συγκροτείται πρώτα η κοινωνικότητα, για να έρθει, έπειτα, επικουρικά, η ηθική και το δίκαιο να τη στηρίζουν, να τη διατηρήσουν και να την αναπαράγουν. Η κοινωνικότητα, η μοντέρνα κοινωνικότητα της εμπορικής, πολιτισμένης κοινωνίας συγκροτείται μέσω των διεργασιών αλληλοαναγνώρισης, όπως περιγράφει το ‘παράδειγμα’ της συμπάθειας και του αμερόληπτου παρατηρητή. Σε αυτό το παράδειγμα, με την ανανεωμένη, διορθωμένη και εκλεπτυσμένη σμιθιανή εκδοχή, εντάσσεται και η περιοχή του δικαίου».

εργασίας) εκκινούν και διαμεσολαβούνται καθ' όλη την πορεία εμμενώς από τον αστό. Το συγκεκριμένο επιχείρημα μπορεί να θεωρηθεί και ως ένα αίτημα της θεωρίας οι διαδικασίες διαμόρφωσης πολίτη να μην λαμβάνουν χώρα δια της *υπαγωγής* του αστού στον πολίτη. Στην αντίθετη περίπτωση, αντί να διαμεσολαβείται η αντικειμενική δικαιοπολιτική τάξη από τις ηθικοκοινωνικές διεργασίες συμπάθειας (φαντασία), η δικαιοπολιτική τάξη θα συγκροτείται ως χωρισμένη και αυτονομημένη από τις τελευταίες 'διάνοια', η οποία θα έρχεται εκ των υστέρων να κάνει την υπαγωγή. Το συγκεκριμένο αίτημα εμπεριέχει, δηλαδή, μία κριτική ότι ενόσω κατασκευάζεται το όλον χωριστικά και μέσω υπαγωγικών σχέσεων 'αναγκαιότητας' παραμένει ασταθές. Η κριτική ταυτίζει εν προκειμένω την σταθερή κοινωνική συνοχή με την συνοχή η οποία διέπεται από σχέσεις ελευθερίας.

Η δεύτερη πλευρά του σμιθιανού επιχειρήματος είναι ότι η νεωτερική κοινωνική ορθολογικότητα συγκροτείται και μηχανικά. Τέτοιου τύπου μηχανικές εξαντικειμενικεύσεις της κοινωνικής πράξης αναλύονται στον *Πλούτο* αναφορικά προς τα επίπεδα του καταμερισμού της εργασίας, της αγοράς, του μηχανισμού διαμόρφωσης των τιμών, ενώ τέλος, ως επιστέγασμα των συγκεκριμένων αναλύσεων, και η πολιτική μορφή θα επιχειρηθεί να κατασκευαστεί εννοιακά ως 'σύστημα'. Στη σμιθιανή θεωρία αναπτύσσονται, λοιπόν, αναλύσεις ενός μηχανισμού ο οποίος προωθεί ένα σκοπό ή παράγει αποτελέσματα που τον υπερβαίνουν και είναι ως εάν να υπαγορεύονται από ένα υποκείμενο διαφορετικό από τα υποκείμενα που αποτελούν τα κινητήρια 'ελατήρια' (τις αιτίες) του μηχανισμού. Αυτή η αντίληψη θα μπορούσε να ερμηνευθεί είτε ως θεολογική θεώρηση κατά την οποία προϋποτίθεται το 'αγαθό' αποτέλεσμα εκ της 'θείας Πρόνοιας'. Θα μπορούσε, ωστόσο, να δείξει κανείς την κοινωνικοθεωρητική επένδυσή της κατασκευής αυτής από τον Σμιθ. Τα άτομα δρώντας ως 'ελατήρια' του μηχανισμού παράγουν ως συνολικό *κοινωνικό αποτέλεσμα* κάτι που υπερβαίνει το περιεχόμενο των ατομικών τους πράξεων. Το εν λόγω *κοινωνικό προϊόν*, το οποίο προκαλείται ως συνισταμένη των ατομικών πράξεων κατά τη διαπλοκή τους (ετερογονία των σκοπών), η θεωρία το ανάγει *εκ των υστέρων* τελεολογικά (υποθετικά) στην κίνηση μίας 'αοράτου χειρός'. Η εξήγηση εκ της 'αοράτου χειρός', επομένως, επιχειρεί να εξηγήσει μακρο-κοινωνικά φαινόμενα οι λογικές των οποίων, μολονότι παράγονται ως συνισταμένη ατομικών πράξεων, δεν ταυτίζονται με τη λογική των ατομικών πράξεων από τις οποίες εκπήγασαν. Πρόκειται δηλαδή για ένα εργαλείο εξήγησης της *κοινωνικής απροσδιοριστίας*, η οποία στη σμιθιανή θεωρία θεματοποιείται υπό μία συγκεκριμένη μορφή και προσλαμβάνει συγκεκριμένα

περιεχόμενα, όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε στο δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας.

Το επιχείρημα, τέλος, ότι παράγεται μηχανιστικά μία μορφή ‘ευταξίας’, ένα πρόπλασμα κοινωνικής συνοχής, σημαίνει, αντιστρόφως, ότι η ‘ορατή χειρ’ της συνειδητής πολιτικής ορθολογικότητας δεν κατασκευάζει το αντικείμενο *ex nihilo*. Παρά ανορθώνεται η ίδια στη βάση ενός αντικειμένου το οποίο ήδη είναι συγκροτημένο και αρθρωμένο σε κοινωνικοοικονομικές μορφές ορθολογικότητας. Τούτων δοθέντων, η πολιτική κινείται κατά την επιγενόμενη σύναψη της με την οικονομία προς κατεύθυνση διορθωτική συγκεκριμένων αδιεξόδων και στρεβλώσεων της κοινωνικοοικονομικής συγκρότησης του αντικειμένου. Το συγκεκριμένο επιχείρημα καταφέρεται, πρωτίστως, εναντίον μίας αυταρχικής και παντογνώστριας ‘πολιτικής χειρός’ η οποία συγκροτείται ως αδιαμεσολάβητος, δογματικός Λόγος ο οποίος διαθέτει τη βούληση και τη γνώση να σχηματίσει την κοινωνική ορθολογικότητα *in toto* και *ab initio* βάσει του προκατασκευασμένου ‘ιδεώδους συστήματος’ για το οποίο είναι απολύτως πεπεισμένη (βλ. 3.1 της παρούσας εργασίας). Συνολικά, αποτυπώνεται στην αναφερθείσα σύλληψη μία πρωτοκαθεδρία του χωρισμού μεταξύ οικονομίας και πολιτικής, *δεδομένου* του οποίου θα λάβουν χώρα *επιγενόμενες συνδέσεις* των χωρισμένων πεδίων.

Κεφάλαιο 2. Η συγκρότηση της οικονομικής και κοινωνικής ορθολογικότητας στον *Πλούτο των Εθνών*

2.1. Εισαγωγή

Κατά την εισαγωγή στο αντικείμενο διερεύνησης του *Πλούτου των Εθνών* η σμιθιανή ανάλυση εκκινεί θέτοντας το μακρο-κατηγοριακό πλαίσιο της εννοιακής συγκρότησής του: «Η ετήσια εργασία ενός έθνους αποτελεί το κονδύλι που πρωταρχικά εφοδιάζει αυτό το έθνος με όλα τα αναγκαία μέσα διαβίωσης και τις ανέσεις του βίου, και οι οποίες συνίστανται πάντα είτε στο άμεσο προϊόν αυτής της εργασίας είτε σε αυτό που αγοράζεται με αυτό το προϊόν από άλλα έθνη» (*WN* Εισαγωγή 1, σ. 25, ελλ. σ. 12). Ως μακρο-κοινωνική κατηγορία *par excellence* τίθεται αφετηριακά η συνολική εργασία της κοινωνίας η οποία παράγει ετήσια το προϊόν το οποίο καταναλώνει η δεδομένη κοινωνία⁸⁰. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η σμιθιανή ανάλυση συλλαμβάνει μία μακρο-οικονομική σχέση αναλογίας μεταξύ του προϊόντος που παράγει μία κοινωνία και του αριθμού των μελών της που το καταναλώνουν⁸¹, ενώ στη συνέχεια διερευνά αυτή τη σχέση «ετήσιας προσφοράς» ως καθοριζόμενη από δύο περιστάσεις.

Η πρώτη εξ αυτών των περιστάσεων συνίσταται στην «ικανότητα, την επιδεξιότητα και κρίση» με τις οποίες εφαρμόζεται η συνολική εργασία της κοινωνίας. Ενώ η δεύτερη περίπτωση αφορά την «αναλογία ανάμεσα στον αριθμό εκείνων που

---

⁸⁰ Για την ανασυγκρότηση της «Εισαγωγής» του *Πλούτου* βλ. Ψυχοπαίδης, Κ. (1990), «Ο Άνταμ Σμιθ και η κριτική μέθοδος της πολιτικής οικονομίας», *Αξιολογικά*, τ. 1, Αθήνα, ιδιαίτερα σσ. 49-54.

⁸¹ «Ανάλογα, επομένως, με το εάν αυτό το προϊόν ή αυτό που αγοράζεται με αυτό ευρίσκεται σε μια μεγαλύτερη ή μικρότερη αναλογία με τον αριθμό εκείνων που πρόκειται να το καταναλώσουν, το έθνος θα αποκτά τα αναγκαία μέσα διαβίωσης και τις ανέσεις της ζωής που χρειάζεται σε μια μεγαλύτερη ή μικρότερη ποσότητα» (*WN* Εισαγωγή.2, σ. 12, ελλ. σ. 25).

απασχολούνται σε χρήσιμη εργασία (employed in useful labour), και τον αριθμό εκείνων που δεν απασχολούνται κατ' αυτόν τον τρόπο (are not so employed)» (*WN* Εισαγωγή.3, σ. 12, ελλ. σ. 25). Τούτων δοθέντων η σμιθιανή θεωρία συλλαμβάνει τις «παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας» (*WN* Εισαγωγή.5, σ. 13, ελλ. σ. 26) ως υποκείμενο της κίνησης του αντικειμένου της πολιτικής οικονομίας. Οι εν λόγω δυνάμεις και η κατεύθυνσή προς την οποία κινούνται λαμβάνουν τη μορφοποίησή τους από τον καταμερισμό της εργασίας. Ο τελευταίος συλλαμβάνεται εννοιολογικά κατά την ανάπτυξη της συνολικής σμιθιανής 'αρχιτεκτονικής' κατασκευής σε τρία διαφορετικά επίπεδα. Το πρώτο επίπεδο του καταμερισμού της εργασίας εντοπίζεται στο εσωτερικό μίας μονάδας παραγωγής (τεχνικός καταμερισμός της εργασίας). Το δεύτερο (και πλέον βαθυδομικό) επίπεδο αφορά τη μορφοποίηση των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας σε επίπεδο συνολικής κοινωνίας. Ο κοινωνικός αυτός καταμερισμός της εργασίας εκδηλώνεται εν συνεχεία στην ανταλλακτική μορφή της αγοράς αφ' ενός και σε επίπεδο διανομής (κοινωνικών τάξεων) αφ' ετέρου. Το τρίτο επίπεδο συνίσταται στον καταμερισμό έργου ανάμεσα σε οικονομία και πολιτική, καταμερισμός ο οποίος αναδεικνύεται στην «Εισαγωγή» με τη διάκριση μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας. Στη διάρθρωση αυτών των επιπέδων αποτυπώνεται και συνοψίζεται η δομή του συνόλου των πέντε βιβλίων του *Πλούτου*, προοικονομώντας τόσο τις προβληματικές που θα θεματοποιηθούν σε αυτά όσο και το πρίσμα υπό το οποίο θα αναπτυχθούν.

Στο δεύτερο και το τρίτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας θα προσπαθήσουμε, ακολουθώντας το παραπάνω ερμηνευτικό σχήμα, να ανασυγκροτήσουμε ως αναβαθμούς συγκρότησης κοινωνικής ορθολογικότητας τα διαφορετικά επίπεδα μορφοποίησης και ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας. Ο πρώτος αναβαθμός ορθολογικότητας του (υπό σύσταση) αντικειμένου της πολιτικής οικονομίας συγκροτείται διαμέσου των μηχανισμών του καταμερισμού της εργασίας και της αγοράς. Ο δεύτερος αναβαθμός ορθολογικότητας συγκροτείται στο επίπεδο του κοινωνικού συσχετισμού δυνάμεων. Το συγκεκριμένο επίπεδο λαμβάνει το ρόλο της διαμεσολάβησης των οικονομικών συμφερόντων με την πολιτική, η οποία συγκροτείται ως ένας τρίτος αναβαθμός ορθολογικότητας από τη σκοπιά του οποίου η σμιθιανή θεωρία δύναται να προσεγγίσει τη νεωτερική κοινωνία ως πλήρη ολότητα.

2.2. Τεχνικός και κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας

Περιεχόμενο του πρώτου κεφαλαίου του βιβλίου I αποτελεί η επιχειρηματολογία υπέρ του ότι ο καταμερισμός της εργασίας βελτιώνει τις παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας και η εξήγηση του τρόπου με τον οποίον οποίο συμβαίνει η βελτίωση αυτή⁸². Ρητά διατυπωμένο στόχο του Σμιθ στο κεφάλαιο αυτό αποτελεί η διερεύνηση των συνεπειών της εφαρμογής του καταμερισμού της εργασίας στο επίπεδο της συνολικής κοινωνίας («in the general business of society»). Η ανάλυση εστιάζει όμως, αρχικά, σε μία βιοτεχνία κατασκευής καρφίτσών, προκειμένου να δείξει πώς βελτιώνονται οι παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας μέσω της εφαρμογής του εργασιακού καταμερισμού στο εσωτερικό μίας μεμονωμένης μονάδας παραγωγής, ως παράδειγμα το οποίο θα καταστήσει πιο κατανοητές τις συνέπειες της εφαρμογής του καταμερισμού της εργασίας στην «γενική οικονομική ζωή της κοινωνίας»⁸³.

Το επάγγελμα της κατασκευής καρφίτσών έχει καταστεί ένα καθαυτό «ιδιαιτέρο επάγγελμα» (a peculiar trade) μέσω της ανάπτυξης του καταμερισμού της εργασίας στο εσωτερικό της συνολικής εργασιακής διαδικασίας κατασκευής καρφίτσών. Κατ' αυτόν τον τρόπο η παραγωγικότητα της εργασίας αυξάνεται αλματωδώς στη συγκεκριμένη παραγωγική μονάδα σε σύγκριση με τη διεξαγωγή της εκτός πλαισίου όρων καταμερισμού εργασίας: «Ένας εργάτης που δεν είναι εκπαιδευμένος σε αυτή τη δουλειά (την οποία ο καταμερισμός εργασίας έχει καταστήσει διαφορετικό επάγγελμα), ούτε έχει εξοικειωθεί με τη χρήση του εξοπλισμού που χρησιμοποιείται σε αυτήν (την εφεύρεση του οποίου έχει πιθανώς προκαλέσει ο ίδιος αυτός ο καταμερισμός εργασίας), θα μπορούσε να παράγει, μετά βίας, ίσως, καταβάλλοντας εξαιρετική προσπάθεια, μία καρφίτσα την ημέρα, και ασφαλώς δεν θα μπορούσε να παράγει είκοσι» (WN I.i.3, σ. 18 και ελλ. σ. 32). «Σήμερα», μάλιστα, όχι απλώς η συνολική διαδικασία κατασκευής καρφίτσών έχει

---

⁸² «Η μεγαλύτερη βελτίωση των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας και το μεγαλύτερο μέρος της ικανότητας, της επιδεξιότητας και της ευφυΐας με τις οποίες αυτή κατευθύνεται ή εφαρμόζεται οπουδήποτε φαίνεται ότι υπήρξαν αποτέλεσμα του καταμερισμού της εργασίας» (WN I.i.1, σ. 17 και ελλ. σ. 31).

⁸³ Τα αποτελέσματα του καταμερισμού της εργασίας στη γενικότερη οικονομική ζωή της κοινωνίας (in the general business of society) γίνονται ευκολότερα αντιληπτά, αν εξετάσουμε με ποιο τρόπο λειτουργεί ο καταμερισμός αυτός σε ορισμένους κλάδους (WN I.i.2, σ. 17 και ελλ. σ. 31).

καταστεί ένα ιδιαίτερο επάγγελμα αλλά –ως αποτέλεσμα περαιτέρω ανάπτυξης, επέκτασης και εμβάθυνσης του καταμερισμού της εργασίας– το επάγγελμα κατασκευής καρφίτσών υποδιαιρείται το ίδιο σε «ιδιαίτερους κλάδους» οι περισσότεροι από τους οποίους αποτελούν οι ίδιοι «ιδιαίτερα επαγγέλματα»:

«Ένας άνθρωπος τραβάει το σύρμα, ένας άλλος το ισιώνει, ένας τρίτος το κόβει, ένας τέταρτος το κάνει αιχμηρό, ένας άλλος το τροχίζει στην κορυφή για να διαμορφώσει την κεφαλή. Η κατασκευή της κεφαλής απαιτεί δύο ή τρεις διακριτές κατεργασίες. Η τοποθέτησή της αποτελεί μια ιδιαίτερη εργασία (a peculiar business), η επιμέταλλωση της καρφίτσας μια άλλη. Ακόμα και η τοποθέτησή της σε χαρτί αποτελεί μια ξεχωριστή εργασία (it is even a trade by itself to put them into the paper) και, κατ' αυτόν τον τρόπο, η σημαντική εργασία της κατασκευής μιας καρφίτσας υποδιαιρείται σε περίπου δεκαοκτώ διακριτές διεργασίες» (WN I.i.3, σ. 18 και ελλ. σ. 32).

Μέσω της εφαρμογής του καταμερισμού εργασίας επιμερίζεται, λοιπόν, η εργασιακή διαδικασία σε διαφορετικές λειτουργίες. Αναλυτικότερα:

- α) διαχωρίζεται, εξειδικεύεται και εκπαιδεύεται το *εργασιακό υποκείμενο*
- β) διαιρείται σε επιμέρους 'απλές' λειτουργίες το *εργασιακό αντικείμενο*, και
- γ) επιμερίζονται και εξειδικεύονται τα *εργασιακά μέσα*, τα εργαλεία και τα μηχανήματα.

Η εισαγωγή του εργασιακού καταμερισμού βελτιώνει με αυτόν τον τρόπο τις παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας σε τέτοιο βαθμό, ώστε ο Σμιθ είναι σε θέση να παρατηρήσει ότι σε ένα «μικρό εργαστήριο» κατασκευής καρφίτσών «όπου απασχολούνται μόνο δέκα άνθρωποι και όπου, κατά συνέπεια, κάποιος από αυτούς εκτελούσαν δύο ή τρεις διαφορετικές λειτουργίες» –οι οποίες λειτουργίες, υπονοείται εδώ, θα εκτελούνταν επίσης από διαφορετικά εξειδικευμένα άτομα αν εφαρμοζόταν πλήρως ανεπτυγμένος καταμερισμός της εργασίας–, και οι οποίοι δεν διέθεταν καν εξ ολοκλήρου τον «αναγκαίο εξοπλισμό», κατασκευάζονται «48.000 καρφίτσες την ημέρα». Ενώ, χωρίς εφαρμογή του καταμερισμού εργασίας, ο μέγιστος αριθμός καρφίτσών τον οποίο θα μπορούσε να κατασκευάζει έκαστος μεμονωμένος

ανειδίκευτος εργαζόμενος δεν θα μπορούσε να υπερβαίνει τις είκοσι καρφίτσες την ημέρα (*WN I.i.3*, σ. 18 και ελλ. σ. 32-33)⁸⁴.

Βάσει των παραπάνω, ο Σμιθ σκέφτεται τον *κοινωνικό* καταμερισμό της εργασίας (δηλαδή: τον καταμερισμό της εργασίας σε επίπεδο συνολικής κοινωνίας) ως περαιτέρω ανάπτυγμα, ως αποτέλεσμα της επέκτασης και εμβάθυνσης της ίδιας αυτής διαδικασίας η οποία εκτυλίχθηκε προηγουμένως αναφορικά με τον *τεχνικό* καταμερισμό της εργασίας στο εσωτερικό μίας επιμέρους μονάδας παραγωγής. Λαμβάνοντας υπόψη την κριτική ανάγνωση του Μαρξ σχετικά με τη σμιθιανή *ταύτιση* του κοινωνικού με τον τεχνικό καταμερισμό της εργασίας ας μας επιτραπεί εδώ να αναφωνήσουμε μαζί του ότι «μια μεγάλη βιοτεχνία!» είναι, σύμφωνα με την θεώρηση του Σμιθ, «η παραγωγή αρβυλών, για παράδειγμα, από τον κτηνοτρόφο που παράγει τα τομάρια, τον βυρσοδέψη που μετατρέπει τα τομάρια σε δέρμα, και τον υποδηματοποιό που φτιάχνει τα παπούτσια». Και όλοι οι πολυσχιδείς εργασιακοί κλάδοι οι οποίοι προμηθεύουν με μέσα παραγωγής τους εν λόγω παραγωγούς συνιστούν επίσης μέρη μίας «μεγάλης βιοτεχνίας». Προσέτι, τούτο γενικεύεται σε επίπεδο συνολικής κοινωνίας (παρόλο που «η αναλογία μεταξύ του καταμερισμού της εργασίας στο εσωτερικό της κοινωνίας και του καταμερισμού εντός ενός εργαστηρίου εμφανίζεται αναμφισβήτητη με τη μεγαλύτερη προφάνεια εκεί όπου ένας εσωτερικός δεσμός ενώνει διαφορετικούς επιχειρηματικούς κλάδους», όπως φερ' ειπείν στην προαναφερθείσα παραγωγή αρβυλών) ούτως ώστε η κοινωνία εν συνόλω να μην αποτελεί παρά μια «μεγάλη βιοτεχνία», μέρη της οποίας απαρτίζουν όλοι οι επιμέρους

---

⁸⁴ Πρβλ. Rubin, I. I. (1993), *Ιστορία οικονομικών θεωριών*, μτφρ. Βαλλιάνος Χ., Κριτική, Αθήνα: «Με την κατάτμηση της εργασιακής διαδικασίας σε εξαιρετικά απλούς χειρισμούς, καθένας από τους οποίους αποδίδεται σ' έναν ξεχωριστό εργάτη, η παραγωγικότητα της εργασίας αυξάνεται κατά 100 φορές: Οι εργάτες αυτοί παράγουν 48.000 καρφίτσες την ημέρα, ενώ αν εργάζονταν ξεχωριστά, μόλις που θα μπορούσαν να παράγουν είκοσι καρφίτσες την ημέρα ο καθένας. Ο Σμιθ απαριθμεί τρεις λόγους για τους οποίους ο καταμερισμός εργασίας αυξάνει την παραγωγικότητα: 1) κάθε εργάτης αποκτά μεγαλύτερη *επιδεξιότητα*, επαναλαμβάνοντας συνεχώς τους ίδιους χειρισμούς, 2) δεν υπάρχει χαμένος *χρόνος* κατά τη μετάβαση από τον ένα χειρισμό στον άλλο και 3) η κατάτμηση της εργασίας σε βασικούς χειρισμούς διευκολύνει την επινόηση *εργαλείων*», σσ. 228-229.

παραγωγικοί κλάδοι και τα επιμέρους επαγγέλματα⁸⁵. Ο καταμερισμός της εργασίας σε επίπεδο συνολικής κοινωνίας προβάλλει σε αυτή την εννοιακή σύλληψη ως ταυτόσημος με τον καταμερισμό της εργασίας εντός ενός γιγαντιαίου εργαστηρίου. Η κοινωνία προβάλλει ως μία γιγαντιαίων διαστάσεων βιοτεχνία⁸⁶. «Μόνο υποκειμενικά» διαφέρει ο καταμερισμός εργασίας στην ‘γενική οικονομική ζωή της κοινωνίας’ από τον καταμερισμό εργασίας σε μία μεμονωμένη βιοτεχνία. Στην πραγματικότητα, ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας αποτελεί απλώς επέκταση του ίδιου εκείνου καταμερισμού εργασίας που συντελείται και αναπτύσσεται στο εσωτερικό των επιμέρους μονάδων παραγωγής⁸⁷.

Τεχνικός και κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, σύμφωνα με αυτή τη σύλληψη, αποτελούν τις αιτίες ενός ενιαίου «πλεονεκτήματος». Ο καταμερισμός της εργασίας σε επίπεδο συνολικής κοινωνίας, λόγω των ίδιων αυτών κινήσεων που επιτελεί ο καταμερισμός της εργασίας στο εσωτερικό μίας μονάδας παραγωγής, αυξάνει τις παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας⁸⁸. Αφ’ ενός, σε επίπεδο επιμέρους

---

⁸⁵ Marx, K. (2016), *Το Κεφάλαιο. Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, μτφρ. Γκιούρας Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, σσ. 324-325.

⁸⁶ Βλ. Rubin, I. I., *Ιστορία οικονομικών θεωριών, ό.π.*, σσ. 231-232: όπου υποστηρίζεται ότι «για τον Σμιθ», επειδή έχει την τάση να περιγράφει τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας ως μορφή του καταμερισμού εργασίας στο εσωτερικό μίας επιμέρους επιχείρησης «το σύνολο της κοινωνίας εμφανίζεται ως μια γιγάντια μανουφακτούρα όπου η εργασία υποδιαιρείται μεταξύ χιλιάδων ξεχωριστών και αμοιβαία συμπληρωματικών επιχειρήσεων».

⁸⁷ «Μπορεί λοιπόν κανείς, όπως ο A. Smith, να φανταστεί ότι αυτός ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας διαφέρει από τον βιοτεχνικό μόνο υποκειμενικά, δηλαδή για τον παρατηρητή ο οποίος εδώ βλέπει με μια ματιά τους διάφορους μερικούς εργάτες συγκεντρωμένους στο χώρο, ενώ εκεί η διασπορά τους σε μεγάλες επιφάνειες και ο μεγάλος αριθμός των απασχολούμενων σε κάθε ιδιαίτερο κλάδο συσκοτίζουν τη συνάφεια», Marx, K. (2016), *Το Κεφάλαιο, ό.π.*, σσ. 324-325). Αυτή είναι η ερμηνεία του Μαρξ αναφορικά προς τις εναρκτήριες παραγράφους του *Πλούτου*.

⁸⁸ Για τη στενή συνάφεια του *τεχνικού* με τον *κοινωνικό* καταμερισμό εργασίας στον ιστορικό ορίζοντα του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα διαφωτιστικό είναι το βιβλίο του Meek. L.R. (1973), *Studies in the Labor Theory of Value*, Monthly Review Press, New York & London, και ιδιαίτερα το κεφάλαιο που έχει τον τίτλο «Transition to Classical Value Theory» (σ. 18 κ.ε.) σχετικά με το πώς εξελίχθηκε μία «επανάσταση στην οικονομική σκέψη η οποία αντανακλά

μία επανάσταση στην οικονομική πρακτική». Η εν λόγω ιστορικο-κοινωνική αλλαγή αντιστοιχεί στις διαδικασίες μετάβασης από εμπορικό κεφάλαιο σε βιομηχανικό κεφάλαιο. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Meek, «οι εκπρόσωποι των εμπόρων-βιοτεχνών και των νεόπλουτων (parvenu) βιομηχανικών κεφαλαιοκρατών των πόλεων αρχίζουν στα τέλη του 17^{ου} αιώνα να σκέφτονται την αξία με όρους της παλαιάς προσέγγισης των κοστών παραγωγής ως διακριτή από την ‘αγοραία τιμή’». Η οικονομική αλλαγή πίσω από αυτή την αλλαγή στη θεωρία σχετίζεται με τις αλλαγές που λαμβάνουν χώρα την περίοδο κατά την οποία «οι εμπορικές τάξεις ξεκινούσαν να ασκούν άμεσο έλεγχο πάνω στην παραγωγή». Ενώ έως εκείνη τη στιγμή και ενόσω «τα μέσα παραγωγής, γενικά μιλώντας, βρίσκονταν ακόμη στα χέρια των άμεσων παραγωγών... κέρδος θα μπορούσε να εξασφαλιστεί διαμέσου της ‘εκμετάλλευσης’ του καταναλωτή, και μόνο σπάνια ακόμη διαμέσου της εκμετάλλευσης του άμεσου παραγωγού». Η εν λόγω οικονομική βάση καθιστούσε εύλογη τη θεωρία προσφοράς-ζήτησης ως εξήγηση του κέρδους (κέρδος από εκποίηση, κέρδος δηλαδή που προκύπτει από τη φθηνή αγορά προϊόντων και την πώλησή τους ακριβά, κέρδος που προέρχεται, ως εκ τούτου, από την ανταλλαγή και όχι την παραγωγή). Σχηματικά μιλώντας, σταδιακά «η ανάπτυξη του ανταγωνισμού... καθιστούσε ολοένα και πιο δύσκολο το να κερδηθεί κάποιο ικανοποιητικό κέρδος διαμέσου της παραδοσιακής μεθόδου εκμετάλλευσης των διαφορών τιμής». Τούτο είχε ως συνέπεια «να θεωρηθεί αναγκαίος κάποιος έλεγχος πάνω στην ίδια την παραγωγή». Από το σημείο αυτό και έπειτα οι ανερχόμενες εμποροβιοτεχνικές τάξεις κινούνται προς την κατεύθυνση να αυξήσουν την παραγωγικότητα της εργασίας «λαμβάνοντας πλεονέκτημα από τις οικονομίες που είχαν καταστεί δυνατές μέσω του καταμερισμού της εργασίας και, σε πολύ μικρότερο βαθμό, μέσω των νέων τεχνικών ανακαλύψεων». Οι διαδικασίες αυτές αποτελούν την αφετηρία των διαδικασιών «καπιταλιστικοποίησης των σχέσεων παραγωγής» (σσ. 18-30). Οι συγκεκριμένες ιστορικο-κοινωνικές διαδικασίες λανθάνουν, σύμφωνα με τον Meek, πίσω από την αλλαγή στη σημασία των οικονομικών ιδεών κατά τη μετάβαση από τον 17^ο στον 18^ο αιώνα: «Η ιδέα του 17^{ου} αιώνα ότι ‘η εργασία είναι η πηγή της αξίας’... ήταν συνήθως ένας άλλος τρόπος να πεις ότι η καπιταλιστική μορφή οικονομικής οργάνωσης εξαιτίας του γεγονότος ότι ήταν ικανή να επεκτείνει τον καταμερισμό της εργασίας ήταν πιο παραγωγική από πρωιμότερες μορφές». Εκείνο που αλλάζει στην πολιτική οικονομία κατά τον 18^ο αιώνα είναι ότι αυτή δεν μένει μόνο σε αυτό, δεν αρκείται δηλαδή στον καθορισμό της αξίας μέσω του κόστους παραγωγής, παρά «προχωράει να αναζητήσει τον καθορισμό του ίδιου του κόστους παραγωγής» (σ. 32). Η εν λόγω αναζήτηση, αποτυπώνοντας εξίσου χαρακτηριστικές ιστορικοκοινωνικές διαδικασίες, αφορά, πρώτον, τη «φυσική τιμή», δηλαδή την κανονική τιμή υπό συνθήκες ελεύθερου ανταγωνισμού και, δεύτερον, την «ιδέα ότι σε τελευταία ανάλυση ήταν το ξόδεμα κοινωνικής προσπάθειας (expenditure of social effort) που προσέδιδε αξία σε ένα εμπόρευμα» (σ. 35).

μονάδας παραγωγής «ο καταμερισμός της εργασίας, όσο είναι δυνατόν να εισαχθεί, προκαλεί σε κάθε τέχνη μια ανάλογη αύξηση της παραγωγικής δυνατότητας της εργασίας». Αφ' ετέρου, αν σκεφθεί κανείς μαζί με τον Σμιθ την κοινωνία σαν μία γιγαντιαία βιοτεχνία, «ο διαχωρισμός των διαφόρων επαγγελμάτων και εργασιών του ενός από το άλλο φαίνεται ότι πραγματοποιείται ως συνέπεια αυτού του πλεονεκτήματος» (WN I.i.4, σ. 19 και ελλ. σ. 33). Η βελτίωση των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας, τόσο σε επίπεδο μονάδας παραγωγής όσο και σε επίπεδο συνολικής κοινωνίας, αποτελεί, εν τέλει, πλεονέκτημα για ολόκληρη την κοινωνία, εφόσον το πλεονέκτημα αυτό συνίσταται στην αύξηση του συνολικού ετήσιου προϊόντος, στην αύξηση του συνολικού πλούτου μιας κοινωνίας. Τοιουτοτρόπως, παράγεται σε κοινωνίες με ανεπτυγμένο καταμερισμό εργασίας «γενική ευημερία» όπως θα δούμε αναλυτικότερα στο τέλος αυτού του υποκεφαλαίου.

Θα μπορούσε κανείς να ακολουθήσει την ενδιαφέρουσα μαρξική κριτική ότι ο τεχνικός καταμερισμός εργασίας (στο εσωτερικό μίας μονάδας παραγωγής) είναι, εντούτοις, συνειδητά σχεδιασμένος ενώ ο κοινωνικός καταμερισμός (στην κοινωνία της αγοράς) προκύπτει ως μη υπολογισμένο παρεπόμενο ατομικού ορθολογικού πράττειν⁸⁹. Ωστόσο, το ενδιαφέρον του Σμιθ επικεντρώνεται εν προκειμένω στο γεγονός ότι ο καταμερισμός της εργασίας τόσο σε επίπεδο μονάδας παραγωγής όσο και σε επίπεδο συνολικής κοινωνίας προκαλεί ένα ενιαίο αποτέλεσμα⁹⁰: την «αύξηση της

---

⁸⁹ Όπως αυτή εκτίθεται στο 12^ο κεφάλαιο του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, βλ. Marx, K., *Το κεφάλαιο*, ό.π., ιδιαίτερα σσ. 324-329. Την εν λόγω μαρξική κριτική αναπτύσσει και ο Ρούμπιν επισημαίνοντας τις διαφορές ανάμεσα στον τεχνικό και τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας στο κεφάλαιο σχετικά με την έννοια του καταμερισμού της εργασίας στον *Πλούτο των Εθνών*, βλ. Rubin, I.I., *Ιστορία οικονομικών θεωριών*, ό.π., σσ. 230-233. Βλ. επίσης Meek, L.R., *Studies...*, ό.π., σ. 37 κ.ε.

⁹⁰ Βλ. Rubin, I.I., *Ιστορία οικονομικών θεωριών*, ό.π., σσ. 230-231 όπου αφού επαναλάβει την κριτική του Μαρξ από το 12^ο κεφάλαιο υποστηρίζει ότι «ο Σμιθ δεν μπόρεσε να λάβει υπόψη του αυτές τις διακρίσεις γιατί η προσοχή του... ήταν επικεντρωμένη όχι στις κοινωνικές μορφές του καταμερισμού εργασίας αλλά στα υλικά και τεχνικά του πλεονεκτήματα για την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Από αυτή την άποψη, εφόσον και οι δύο μορφές που παίρνει ο καταμερισμός εργασίας συμβάλλουν στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, μπορούν να θεωρηθούν ταυτόσημες. Η διαφορετική κοινωνική φύση των αμοιβαίων σχέσεων μεταξύ ανεξάρτητων εμπορευματοπαραγωγών, από τη μια πλευρά, και των εργατών μιας συγκεκριμένης μανουφακτούρας, από την άλλη, υποχωρούν στο

ποσότητας έργου...την οποία ο ίδιος αριθμός ανθρώπων μπορεί να αποδώσει» (WN I.i.5, σ. 21 και ελλ. σ. 34-35). Στη συνέχεια ο Σμιθ προβαίνει σε μία θεωρητική γενίκευση των χαρακτηριστικών του καταμερισμού της εργασίας τα οποία εξέθεσε προηγουμένως υπό μορφή παραδείγματος. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρητική γενίκευση η αύξηση του προϊόντος της καταμερισμένης εργασίας εν συγκρίσει προς τη μη καταμερισμένη οφείλεται σε τρεις παράγοντες:

«πρώτον, στην αύξηση της επιδεξιότητας κάθε ξεχωριστού εργάτη, δεύτερον, στην εξοικονόμηση χρόνου που συνήθως χάνεται κατά τη μετάβαση από ένα είδος εργασίας σε ένα άλλο, και, τέλος, στην εφεύρεση ενός μεγάλου αριθμού μηχανών που διευκολύνουν και συντέμνουν την εργασία, και επιτρέπουν σε έναν άνθρωπο να κάνει την εργασία πολλών».

Αναλύοντας στη συνέχεια κάθε έναν από αυτούς τους παράγοντες ξεχωριστά (WN I.i.6-9, σ. 21-25 και ελλ. σ. 34-37). Ο Σμιθ εκθέτει τα χαρακτηριστικά του καταμερισμού της εργασίας, εννομένου, όπως είδαμε προηγουμένως, τόσο ως καταμερισμού της εργασίας στο εσωτερικό μίας μονάδας παραγωγής όσο και ως καταμερισμού της εργασίας σε επίπεδο κοινωνίας η οποία υποδιαιρείται σε διαφορετικά επαγγέλματα και απασχολήσεις, αποδίδοντας «και στις δύο περιπτώσεις την αύξηση των παραγωγικών δυνάμεων στην οποία οδηγεί ο καταμερισμός στο χωρισμό μεταξύ διαφορετικών λειτουργιών της παραγωγικής διαδικασίας που επιτρέπει την εξειδίκευση των απασχολούμενων στην κάθε ιδιαίτερη λειτουργία και τη μείωση του χρόνου παραγωγής του συνολικού προϊόντος»⁹¹. Στη μείωση του χρόνου παραγωγής του προϊόντος συμβάλλουν και οι τρεις παράγοντες. Πρώτον, η εξειδίκευση των εργατών. Δεύτερον, η υποδιαίρεση της εργασιακής διαδικασίας σε επιμέρους λειτουργίες, έτσι ώστε να μην μεταβαίνει ο εργάτης από το ένα είδος εργασίας στο άλλο «το οποίο λαμβάνει χώρα σε διαφορετικό μέρος και με εντελώς διαφορετικά εργαλεία». Τρίτον, η εφεύρεση κατάλληλων για την εκάστοτε ιδιαίτερη εργασία

βάθος, ξεφεύγοντας από την προσοχή του συγγραφέα». Το θετικό, από την άλλη πλευρά, της εν λόγω σύγχυσης μεταξύ τεχνικού και κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας είναι σύμφωνα με τον Ρούμπιν ότι: «ξεκινώντας από μια αντίληψη της κοινωνίας ως γιγάντιου εργαστηρίου με καταμερισμό εργασίας, ο Σμιθ κατέληξε στην εξαιρετικά πολύτιμη ιδέα της κοινωνίας ως κοινωνίας ανθρώπων που εργάζονται και ταυτόχρονα ανταλλάσσουν» παρά τις ανεπάρκειές της θεωρίας του για τον καταμερισμό της εργασίας κ.λπ., σ. 234 κ.ε.

⁹¹ Ψυχοπαίδης, Κ., «Ο Άνταμ Σμιθ και η κριτική μέθοδος της πολιτικής οικονομίας», ό.π., σ. 55.

«εργαλείων και μηχανημάτων» μειώνει το χρόνο παραγωγής του προϊόντος με το να «υποβοηθά» (facilitate) και να «συντομεύει» την εργασία. Ιδιαίτερα εδώ, στις παραγράφους όπου αναλύει τους τρεις παράγοντες αύξησης της ποσότητας προϊόντος που επιφέρει ο καταμερισμός της εργασίας, η σμιθιανή ανάλυση επικεντρώνεται αποκλειστικά στην υλική-τεχνική πλευρά του καταμερισμού της εργασίας και στην «υλική σύνδεση και αλληλεξάρτηση μεταξύ των εμπορευματοπαραγωγών»⁹².

Και αίφνης προβάλλει η ειδική κοινωνική μορφή (η κοινωνική μορφή κοινωνίας εμπορευματικής παραγωγής, όχι όμως, ακόμη, και καπιταλιστικής εμπορευματικής παραγωγής), εφόσον το τελικό αποτέλεσμα σε επίπεδο συνολικής κοινωνίας το οποίο προκύπτει από τον καταμερισμό της εργασίας και τη βελτίωση των παραγωγικών δυνάμεων την οποία αυτός επιφέρει συνίσταται στο ότι:

«κάθε εργαζόμενος διαθέτει μία μεγάλη ποσότητα εργασίας, πέραν αυτής που χρειάζεται και, εφόσον κάθε άλλος εργαζόμενος βρίσκεται στην ίδια ακριβώς κατάσταση, έχει την δυνατότητα να ανταλλάξει μία μεγάλη ποσότητα δικών του αγαθών έναντι μίας μεγάλης ποσότητας ή, πράγμα που σημαίνει το ίδιο, έναντι της τιμής μίας μεγάλης ποσότητας των δικών τους. Τους παρέχει σε αφθονία ό, τι χρειάζονται και τον προμηθεύουν εξίσου αφθόνως με ό,τι αυτός χρειάζεται, και μία γενική ευημερία (plenty) διαχέεται σε όλα τα διαφορετικά στρώματα της κοινωνίας» (WN I.i.10, σσ. 25-26, ελλ. 37-38).

Ο ανεπτυγμένος καταμερισμός της εργασίας, κοινωνικός και τεχνικός, προκαλεί αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και πολλαπλασιασμό της ποικιλίας των τεχνών και των επαγγελμάτων. Τούτο συνεπάγεται ότι κάθε εργαζόμενος διαθέτει μία πλεονασματική ποσότητα του δικού του προϊόντος να διαθέσει, πάνω και πέρα από αυτό που χρειάζεται για την κάλυψη των αναγκών και των ανέσεων του⁹³, και «όντας ακριβώς στην ίδια κατάσταση» κάθε άλλος εργαζόμενος «έχει τη

---

⁹² Rubin, I.I., *Ιστορία οικονομικών θεωριών*, ό.π., σσ. 231-232.

⁹³ Ας επισημανθεί εδώ η αλλαγή της αντίληψης του Σμιθ σχετικά με τις «ανάγκες και τις ανέσεις» στον *Πλούτο* σε σύγκριση με το *Lectures on Jurisprudence* όπου εκφράζεται μία κανονιστική θεώρηση των αναγκών. Ο Meek σχολιάζει την εν λόγω αλλαγή ως εξής: «His lectures at Glasgow on "Cheapness or Plenty" had begun with what was virtually a theory of consumption, but upon more mature consideration he seems to have come to the conclusion that a detailed examination of men's mental attitudes towards the things they purchased belonged more appropriately to the theory of moral sentiments than to the theory of the nature and causes of the wealth of nations», βλ. Meek, L.R., *Studies...*, ό.π., σ. 73.

δυνατότητα να ανταλλάξει». Με το συγκεκριμένο επιχείρημα ο Σμιθ προβαίνει – ενδεχομένως όχι με πλήρη επίγνωση– στη θεωρητική μετάβαση από τον υλικό/τεχνικό καταμερισμό της εργασίας στην ειδική κοινωνική μορφή κοινωνίας εμπορευματικής ανταλλαγής. Το συγκεκριμένο επιχείρημα είναι, με άλλα λόγια, το πλέον κομβικό σημείο της θεωρητικής μετάβασης στην *ανταλλακτική μορφή*, στο βαθμό που αυτή προϋποθέτει ακριβώς πλεόνασμα, πολλαπλότητα χρηστικών αξιών και πολλαπλότητα ιδιαίτερων χρήσιμων εργασιών⁹⁴. Υπονοείται δηλαδή εν προκειμένω ότι η *ανταλλαγή προϋποθέτει ανεπτυγμένο καταμερισμό της εργασίας*.

Εν τέλει, ως ζήτημα μη αναμενόμενων αποτελεσμάτων του ατομικού πράττειν, ο καταμερισμός της εργασίας, προκαλώντας βελτίωση και αύξηση των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας, προκαλεί «γενική ευημερία»:

«Είναι ο μεγάλος πολλαπλασιασμός των προϊόντων όλων των διαφορετικών τεχνών, συνεπεία του καταμερισμού της εργασίας, αυτό το οποίο προκαλεί, σε μία καλά κυβερνώμενη κοινωνία, εκείνη τη γενική ευημερία που εκτείνεται ως τα κατώτερα στρώματα του λαού» (WN I.i.10, σσ. 25-26, ελλ. 37-38).

Αυτό είναι το πλέον χαρακτηριστικό χωρίο στο οποίο υποστηρίζεται με *όρους κοινωνικοοικονομικής αναπαραγωγής* η πολιτικοθεωρητική θέση της σμιθιανής θεωρίας ότι ο κοινωνικός ανταγωνισμός φαίνεται να προωθεί τη συγκρότηση «συντάγματος» (με τη σημασία της «διάταξης και αλληλεξάρτησης των κοινωνικών

---

⁹⁴ Marx, K. και Engels, F. (1957), *Marx Engels Werke*, τομ. 13, Dietz Verlag, Berlin, σ. 37: «Του κόσμου των εμπορευμάτων προϋποτίθεται ένας ανεπτυγμένος καταμερισμός της εργασίας, ή πολύ περισσότερο, αυτός παριστάνεται άμεσα [εννοεί: χωρίς τις διαμεσολαβήσεις της εκάστοτε ειδικής κοινωνικής μορφής, Μ.Γ.] στην πολλαπλότητα των αξιών χρήσης (Mannigfaltigkeit der Gebrauchswerte) οι οποίες αντιμετωπίζουν η μία την άλλη ως ιδιαίτερα εμπορεύματα και στις σε αυτά περιεχόμενες πολλαπλές εργασίες. Ο καταμερισμός της εργασίας, ως η ολότητα όλων των ιδιαίτερων παραγωγικών δραστηριοτήτων, είναι η συνολική μορφή (Gesamtgestalt) της κοινωνικής εργασίας θεωρούμενης από την υλική πλευρά της ως παράγουσας αξίες χρήσης εργασία. Ως τέτοια όμως αυτή υπάρχει, από τη σκοπιά των εμπορευμάτων εκτός και εντός της διαδικασίας ανταλλαγής, μόνο στο αποτέλεσμά της, στην ποικιλία των ίδιων των εμπορευμάτων». Αυτό που συζητάει εδώ λοιπόν ο Σμιθ, η σημασία με την οποία συζητάει τον καταμερισμό της εργασίας ανήκει στο πεδίο έρευνας της πολιτικής οικονομίας στο βαθμό –και μόνο στο βαθμό– που αποτελεί όρο, *προϋπόθεση* του «κόσμου των εμπορευμάτων», της «εμπορευματικής παραγωγής».

τάξεων, κατηγοριών και ομάδων»⁹⁵) ή, τουλάχιστον, να μην αποκλείει κατ' αναγκαίο τρόπο τη συγκρότησή του (βλ. 2.8 και 3.1 της παρούσας εργασίας). Το συγκεκριμένο επιχείρημα αναπτύσσεται, κατά τα πρώτα αυτά στάδια της σμιθιανής κατασκευής, με αφαίρεση από τα επίπεδα ανάλυσης του κοινωνικού συσχετισμού ταξικών δυνάμεων και της πολιτικής και με απευθείας αναφορά στο επίπεδο των μηχανισμών παραγωγής μη αναμενόμενων αποτελεσμάτων (καταμερισμού εργασίας και αγοράς). Η συγκεκριμένη θεωρητική κίνηση εστιάζει, κατ' αυτόν τον τρόπο, στο βαθύτερο επίπεδο του υπό σύσταση αντικειμένου της πολιτικής οικονομίας, αναδεικνύοντας μεταβάσεις από εργαλειακές λογικές σε αξιακά αποτελέσματα στο πεδίο εκείνο το οποίο φαίνεται *prima facie* να διέπεται αποκλειστικά και μόνο από εργαλειακή ορθολογικότητα. Όπως θα δούμε, αυτή η μη σχεδιασμένη –όχι όμως και αυτόματη– παραγωγή αναβαθμών ευταξίας στο πιο ασυνείδητα ορθολογικό επίπεδο των οικονομικών μηχανισμών θα λάβει, προϊούσης της πορείας ανάπτυξης της σμιθιανής 'αρχιτεκτονικής' κατασκευής του «συστήματος φυσικής ελευθερίας» (WN IV.ix, σ. 274), *διαμεσολαβήσεις* αφ' ενός από το επίπεδο της ορθολογικότητας των κοινωνικών τάξεων και των μεταξύ τους σχέσεων το οποίο, όπως θα δούμε αργότερα, στη σμιθιανή εννοιακή σύλληψη αποτελεί έναν αναβαθμό συνειδητότερης ορθολογικότητας. Αφ' ετέρου, θα διαμεσολαβηθεί από τον υψηλότερο αναβαθμό αναστοχαστικής ορθολογικότητας η οποία εντοπίζεται στο πεδίο της πολιτικής. Η πολιτική, υπό την εκδοχή της «καλά κυβερνώμενης πολιτείας» εμφανίζεται ήδη εδώ ως όρος της συνολικής κοινωνικής ευταξίας. Πρόκειται να αναπτυχθεί θεωρητικά, ωστόσο, κατά την πορεία έκθεσης της σμιθιανής κατασκευής ως βαθμίδα κορύφωσης των αναβαθμών ορθολογικότητας του αντικειμένου (βλ. κεφ. 3 της παρούσας εργασίας).

Η διφυής μορφή αντικειμενικής εργαλειακής ορθολογικότητας η οποία συγκροτείται στο μακρο-κοινωνικό επίπεδο του καταμερισμού της εργασίας και η συστατική ανάμειξή της με αξιακές λογικές καταδεικνύεται από τον Σμιθ με το παράδειγμα του μάλλινου σακακιού: «Το μάλλινο σακάκι, για παράδειγμα, που χρησιμοποιεί ο εργάτης, όσο χοντροκομμένο κι αν φαίνεται, αποτελεί το προϊόν της συνδυασμένης εργασίας μιας πλειάδας εργατών (joint labour of a great multitude of

---

⁹⁵ Δρόσος, Δ. (1994), *Αγορά και κράτος στον Adam Smith. ό.π.*, σ. 49.

workmen⁹⁶)). Το «κατάλυμα του πιο κοινού τεχνίτη ή ημερομίσθιου εργάτη», το οποίο συνίσταται σε όλα όσα αποτελούν αυτό που «πολύ λανθασμένα φανταζόμαστε ως εύκολο και απλό τρόπο με τον οποίο συνήθως καταλύει το πιο ταπεινό άτομο σε μία πολιτισμένη και ταχέως αναπτυσσόμενη κοινωνία», υποβαστάζεται στην πραγματικότητα από μία ‘ανυπολόγιστη ποσότητα και ποικιλία εργασίας’ αποτελώντας «το προϊόν της συνδυασμένης εργασίας μιας πλειάδας εργατών» και της «βοήθειας και συνεργασίας πολλών χιλιάδων (assistance and cooperation of many thousands)» (WN I.i.11, σσ. 26-27, ελλ. 38-39). Κατ’ αυτόν τον τρόπο, το μεμονωμένο προϊόν είναι αποτέλεσμα συνεργασίας και προϋποθέτει σύμπραξη πλήθους παραγωγικών δυνάμεων. Ο πλούτος χρηστικών αξιών μίας κοινωνίας ανεπτυγμένου εργασιακού καταμερισμού αποτελεί προϊόν της συνεργασίας, της υλικής σύνδεσης και αλληλεξάρτησης των ατόμων. Τούτο δε, αν λάβει κανείς υπόψη του τη μαρξική διάκριση μεταξύ υλικότητας και μορφής, από την άποψη όχι των *κοινωνικών* σχέσεων των δρώντων αλλά μόνο από την άποψη της *υλικής* τους σύνδεσης⁹⁷. Εντούτοις, από το γεγονός ότι ο Σμιθ συγκρίνει την κατάσταση την οποία μόλις περιέγραψε με την κατάσταση ενός «αφρικανού βασιλιά» ο οποίος είναι, κατ’ αντιδιαστολή με κοινωνία

---

⁹⁶ Θα μπορούσε εδώ να επισημανθεί μία ουσιώδης πολιτικο-οικονομική προσημείωση της *Θεωρίας των Ηθικών Συναισθημάτων* στο βαθμό που η σκοπιά «αμερόληπτου παρατηρητή», τόσο ως εσωτερικευμένη εντός της νεωτερικής (αναδιπλασιασμένης) ατομικής συνείδησης όσο και ως εξαντικειμενικευμένη σε θεσμούς και νόρμες (ηθικότητα) νεωτερικών κοινωνιών, είναι στην ουσία η αναστοχαστική ικανότητα του ατόμου ότι είναι «ένας μέσα στο πλήθος (one of the multitude)», βλ. *TMS* II.ii.2.1.

⁹⁷ Rubin, I.I., *Ιστορία οικονομικών θεωριών, ό.π.*, σσ. 232-233: «Η υλική σύνδεση και αλληλεξάρτηση μεταξύ των εμπορευματοπαραγωγών τοποθετείται σε πρώτη γραμμή. Κάθε μέλος της κοινωνίας είναι χρήσιμο σε όλα τα άλλα και υποχρεώνεται με τη σειρά του να αναζητήσει τη βοήθειά τους. ‘Χωρίς τη βοήθεια και τη συνεργασία πολλών χιλιάδων, ακόμα και το πιο φτωχό άτομο μιας πολιτισμένης χώρας δεν θα μπορούσε να προμηθευτεί τα χρειαζόμενα, ακόμα και... με τον εύκολο και απλό τρόπο με τον οποίο συνήθως εξοπλίζει το νοικοκυριό του’. Όλοι οι άνθρωποι, παρ’ όλο ότι ο καθένας απ’ αυτούς κινείται από την επιδίωξη του προσωπικού του κέρδους, στην πραγματικότητα δουλεύουν ο ένας για τον άλλον: ‘Τα πιο διαφορετικά μυαλά είναι χρήσιμα το ένα στο άλλο’. Μεταξύ των ατομικών μελών της κοινωνίας υπάρχει μια πλήρης αρμονία συμφερόντων». Από τη σκοπιά της παρούσας εργασίας φαίνεται αμφισβητήσιμη η τελευταία έκφραση, θα προσπαθήσουμε δε να εκφράσουμε αυτή την αμφισβήτηση στη συνέχεια.

ανεπτυγμένου εργασιακού καταμερισμού, «ο απόλυτος κύριος των ζώων και των ελευθεριών δέκα χιλιάδων γυμνών βάρβαρων» (*WN* I.i.11, σσ. 28, ελλ. 39), καθίσταται σαφές ότι αντικείμενο της σμιθιανής ανάλυσης αποτελούν οι *μορφικοί* προσδιορισμοί των κοινωνικών σχέσεων. Σε μία τέτοια μορφική ανάλυση θα προβεί δε αμέσως, προχωρώντας στο δεύτερο κεφάλαιο όπου το ίδιο το αντικείμενο της ανάλυσης θα θέσει ενώπιον του τους ιδιαίτερους μορφικούς προσδιορισμούς της *κοινωνίας της αγοράς* ή της «*εμπορικής κοινωνίας*».

Στο πρώτο κεφάλαιο η σμιθιανή ανάλυση έθεσε υπό διερεύνηση το ερώτημα σχετικά με το τι επηρεάζει τη χρήση, επιδεξιότητα, κρίση, και εφαρμογή των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας. Στο πλαίσιο της απάντησης που δόθηκε (ο καταμερισμός της εργασίας), εντοπίστηκε η πλέον αφηρημένη και πλέον βαθυδομική μορφή μακρο-κοινωνικού υποκειμένου του υπό σύσταση αντικειμένου της πολιτικής οικονομίας. Το εν λόγω μακρο-κοινωνικό υποκείμενο είναι, λοιπόν, οι παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας υπό τη μορφοποίησή τους από τον κοινωνικό και τεχνικό καταμερισμό εργασίας. Ο καταμερισμός της εργασίας αποτελεί το *μηχανισμό* που κινεί τις παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας. Τούτο αποτελεί και τη θεμελιώδη κατηγορία της πολιτικής οικονομίας. Η εν λόγω κατηγορία δίνει μια συνολική παράσταση της κοινωνίας ως εργασιακά καταμερισμένης ολότητας. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο Σμιθ συλλαμβάνει (κυριολεκτικά: στήνει εννοιολογικά) το αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας ως ενιαίο μακρο-κοινωνικό υποκείμενο το οποίο παράγει πλούτο καταμερίζοντας στο εσωτερικό του την εργασία.

Τέλος, από τη σκοπιά του συνόλου των πέντε Βιβλίων του *Πλούτου*, ήδη εδώ υπονοείται ότι εφόσον ο καταμερισμός εργασίας είναι το αίτιο των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας έπεται ότι η πολιτική έχει ως σκοπό της την ανάπτυξη και κατεύθυνση που θα λάβει αυτός ο μηχανισμός. Το πιο αφηρημένο επίπεδο που συλλαμβάνει η πολιτική οικονομία, η έννοια των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας, αποτελεί το αίτιο της κίνησης του αντικειμένου. Το αίτιο του πλούτου, της φτώχειας ή της στασιμότητάς της κοινωνίας είναι η κίνηση των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας. Αυτή η θεμελιώδης *αιτία* θα τεθεί συγχρόνως από τη σμιθιανή θεωρία ως ο υπέρτατος *σκοπός* του υπό σύσταση αντικειμένου. Στην ανάδειξη του αιτήματος ότι σκοπός του αντικειμένου είναι να προάγει την αιτία του συντείνουν και τα θεωρητικά εργαλεία του μηχανισμού παραγωγής μη αναμενόμενων αποτελεσμάτων και της τελεολογικής εξήγησης που μετέρχονται οι σμιθιανές αναλύσεις. Αλλά, επίσης,

και η κατανόηση της πολιτικής ως συνδυασμού της οικονομικής με την πολιτική εξουσία με τέτοιο τρόπο ώστε να αναπτυχθούν οι παραγωγικές δυνάμεις. Σκοπός της πολιτικής κυριαρχίας είναι συνεπώς, σύμφωνα με την κατανόηση αυτή, να προάγει τους σκοπούς του πεδίου της κοινωνικής αναπαραγωγής. Στη συγκεκριμένη αντίληψη αποτυπώνεται ο θεμελιώδης νεωτερικός χωρισμός μεταξύ οικονομίας και πολιτικής, στο βαθμό που η πολιτική δεν κατέχει καθ' εαυτή 'δικά της' περιεχόμενα παρά αντλεί τα ουσιώδη περιεχόμενά της από το εξωτερικό προς αυτή πεδίο της κοινωνικοοικονομικής αναπαραγωγής. Θα προσπαθήσουμε να ανασυγκροτήσουμε τη σμιθιανή κατανόηση της συγκρότησης της πολιτικής δεδομένου του εν λόγω χωρισμού στο τρίτο μέρος της παρούσας εργασίας. Ωστόσο, πρέπει εδώ να επισημανθεί ότι, υπό τη σκοπιά του συνολικού έργου του *Πλούτου*, στα τρία πρώτα βιβλία η σμιθιανή θεωρία προβαίνει στον εντοπισμό των περιεχομένων που οφείλει να θέτει η πολιτική ως σκοπός της, ήτοι τις παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας και τους τρόπους με τους οποίους αυτές μορφοποιούνται, αναπτύσσονται ή καθιλώνονται ανάλογα με τον τρόπο λειτουργίας των μηχανισμών του καταμερισμού εργασίας και της αγοράς, ανάλογα με τη μορφή του κοινωνικού συσχετισμού δυνάμεων μεταξύ των τάξεων και, τέλος, ανάλογα με τις πολιτικές ρυθμίσεις και τους πολιτικούς θεσμούς. Η συγκεκριμένη 'αρχιτεκτονική' του σμιθιανού συστήματος πολιτικής οικονομίας αποτυπώνει, κατά την πορεία της έκθεσης των εννοιών, την κίνηση και τη μορφοποίηση των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας σε ολοένα και υψηλότερους αναβαθμούς ορθολογικότητας. Η αφετηρία της δε από το επίπεδο του καταμερισμού εργασίας υποδηλώνει ένα επιχείρημα ότι το αντικείμενο αναπτύσσεται και μηχανικά, υπό την έννοια ότι διαμορφώνεται μια ορισμένη κοινωνική ορθολογικότητα και συνοχή ήδη από το 'πρώτο κινούν', ήδη κατά τη δράση δηλαδή των οικονομικών δυνάμεων όπως αυτές κινητοποιούνται, δημιουργώντας και παγιώνοντας κανονικότητες και αντικειμενικές μορφές, στο πλέον απρόθετο και ασυνείδητο επίπεδο ορθολογικότητας του καταμερισμού της εργασίας.

2.3. Ανταλλαγή (μηχανισμός αγοράς)

Το δεύτερο κεφάλαιο του πρώτου βιβλίου του *Πλούτου των Εθνών* ανοίγει με την περιβόητη διατύπωση σχετικά με την «αρχή που προκαλεί τον καταμερισμό της εργασίας»:

«Αυτός ο καταμερισμός της εργασίας, από τον οποίο προέρχονται τόσο πολλά πλεονεκτήματα, δεν είναι πρωταρχικά το αποτέλεσμα κάποιας ανθρώπινης σοφίας, η οποία προβλέπει και επιδιώκει εκείνη τη γενική ευημερία την οποία προκαλεί. Είναι η αναγκαία, αν και πολύ βραδεία και σταδιακή, συνέπεια μίας ορισμένης ροπής της ανθρώπινης φύσης η οποία δεν έχει υπόψη της καμία εκτεταμένη ωφελιμότητα αυτού του είδους της ροπής να κάνει δοσοληψίες, να παζαρεύει και να ανταλλάσσει το ένα πράγμα έναντι του άλλου» (WN I.ii.1, σ. 29 και ελλ. σ. 41, δικές μου υπογραμμίσεις).

Κατ' αρχάς, η ανταλλαγή εισάγεται ως συνέχεια του επιχειρήματος του πρώτου κεφαλαίου και ως ένας ενδιάμεσος αναβαθμός στην αλυσίδα των μη αναμενόμενων αποτελεσμάτων της ασυνείδητης ιστορικής κίνησης του αντικειμένου διαμέσου του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Αναλυτικότερα, ο καταμερισμός της εργασίας αυξάνοντας την παραγωγικότητα της εργασίας προκαλεί ως αποτέλεσμα τον πολλαπλασιασμό των προϊόντων και παραγωγών όλων των διαφορετικών επαγγελμάτων και τεχνών (τον πολλαπλασιασμό και τη διαφοροποίηση των οποίων επίσης ο ίδιος προκάλεσε). Ως περαιτέρω αποτέλεσμα τούτου κάθε εργαζόμενος βρίσκεται σε θέση να διαθέτει ένα πλεόνασμα πέραν αυτού που χρειάζεται για την κάλυψη των αναγκών του και των ανέσεών του και το οποίο, επομένως, έχει την δυνατότητα να ανταλλάξει (πρώτη φορά που αναφέρεται η ανταλλαγή στον *Πλούτο* είναι σε αυτή τη συνάφεια του πρώτου κεφαλαίου). Η αλυσίδα των μη αναμενόμενων αποτελεσμάτων (των «τόσων πολλών πλεονεκτημάτων») του καταμερισμού της εργασίας κορυφώνεται στη «γενική ευημερία», η οποία προϋποτίθεται, σύμφωνα με τα προαναφερθέντα, του φαινομένου της γενικευμένης ανταλλαγής. Η κοινωνία της αγοράς προϋποθέτει, με άλλα λόγια, την παραγωγή πλεονάσματος. Η ανταλλαγή προϋποθέτει ανεπτυγμένο καταμερισμό εργασίας υποστηρίζει εν προκειμένω ο Σμιθ⁹⁸.

---

⁹⁸ Βλ. επίσης Meek, L.R., *Studies*, ό.π., σ. 60 όπου υποστηρίζεται ότι η σμιθιανή «πραγμάτευση της αξίας στον *Πλούτο των Εθνών* εξελίσσεται φυσιολογικά από την πραγμάτευση του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας». Βλ. επίσης την επιχειρηματολογία του Heinrich ο οποίος ταυτίζει το επιχείρημα ότι «εφόσον υπάρχει ανταλλαγή, τότε προϋποτίθεται και καταμερισμός εργασίας» με το ότι «ανταλλάσσω μόνο για πράγματα που δεν μπορώ να παραγάγω ο ίδιος», Heinrich, M. (2017), *Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ. Εισαγωγή στους τρεις τόμους*, μτφρ. Λαλοπούλου, Σ., futura, Αθήνα, σ.52.

Η «γενική ευημερία και επάρκεια» εμφανίζεται ως το τελικό αποτέλεσμα, ως μια «αξία»⁹⁹ η οποία αναδύθηκε ως μη αναμενόμενο αποτέλεσμα του πράττειν, ως ασυνείδητο και απρόθετο επακόλουθο της βασικής αρχής κοινωνικοποίησης στην ιστορία, σύμφωνα με τη σμιθιανή αντίληψη, τουτέστιν του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Η «γενική ευημερία» δεν αποτελεί, λοιπόν, αποτέλεσμα της προεννόησης και της συνειδητής επιδίωξης «κάποιας ανθρώπινης σοφίας». Η αρετή της «σοφίας» παραπέμπει στη ΘΗΣ όπου ορίζεται ως μέγιστη (maximum) αρετή (σοφός πολιτικός) σε διάκριση προς την πιο στοιχειώδη (minimum) αξία της «σύνεσης» την οποία διαθέτουν «οι περισσότεροι άνθρωποι». Όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο, η «σύνεση» αντιστοιχεί στη σκοπιά του νεωτερικού ατόμου (ιδιώτη/αστού), του μεμονωμένου ατόμου σε διάκριση προς τη σκοπιά γενικού συμφέροντος την οποία εκφράζει η αρετή της «σοφίας». Η «ροπή για ανταλλαγή» η οποία υποστηρίζεται εδώ ότι αποτελεί την (έμμεση) αιτία της «γενικής ευημερίας» αντιστοιχεί ακριβώς σε αυτόν τον τύπο ατομικής ορθολογικότητας, στην ατομική ορθολογικότητα τύπου «σύνεσης». Κατ' αντίστιξη προς τη σκοπιά της (πολιτικής) σοφίας η οποία έχει υπόψη της «εκτεταμένη ωφελιμότητα», το ιδιαίτερο εκείνο είδος ωφελιμότητας που παράγεται διαμέσου των οικονομικών μηχανισμών προκαλείται έμμεσα. Εκκινεί από την (ιδιωτική) σκοπιά της «σύνεσης» η οποία, υπό την οικονομική μορφή εξαντικειμενίκευσης της ως «ροπή για ανταλλαγή», θέτει τη «γενική ευημερία» ως μη συνειδητά επιδιωκόμενο καθ' εαυτό αποτέλεσμα της.

Σε αντιδιαστολή προς την «εκτεταμένη ωφελιμότητα» διαμορφώνεται δηλαδή εν προκειμένω ένας τύπος 'μετριασμένα εγωιστικής', τρόπον τινά, ωφελιμότητας. Διότι, ναι μεν η γενική ευημερία υποστηρίζεται εδώ ότι αποτελεί ένα μη συνειδητά παραγόμενο αποτέλεσμα το οποίο προκαλείται ως συνισταμένη της διαπλοκής του ατομικού πράττειν. Ωστόσο, ο τύπος του συγκεκριμένου ατομικού πράττειν, η

---

⁹⁹ Ψυχοπαίδης, Κ. (1990), «Ο Άνταμ Σμιθ και η κριτική μέθοδος της πολιτικής οικονομίας», *Αξιολογικά, ό.π.*, σ. 56: «Κατά κάποιο τρόπο ο καταμερισμός της εργασίας πρέπει να θεωρηθεί ότι είναι και γενεσιουργό στοιχείο μιας 'αξίας', της γενικής επάρκειας και αφθονίας (general opulence) που μπορεί να υλοποιηθεί σε σύγχρονες 'καλά κυβερνώμενες' κοινωνίες. Επαναλαμβάνεται εδώ το επιχείρημα ότι με τον καταμερισμό της εργασίας και την τεχνική εξέλιξη, όποια κι αν ήταν τα κίνητρα των υποκειμένων που έδρασαν προς την κατεύθυνση της προώθησής τους, 'διαχέεται' αφθονία και ευημερία μέχρι τα κατώτατα στρώματα της κοινωνίας».

«επιδίωξη βελτίωσης της κατάστασής μου» (to better my own condition) σε όρους *Πλούτου* ή η «συνετή» εργαλειακή ορθολογικότητα σε όρους *ΘΗΣ*, συνιστά έναν αξιολογικά προσδιορισμένο και οριοθετημένο τύπο ατομικού πράττειν¹⁰⁰. Αναλυτικότερα, το ατομικό πράττειν έχει, στη σμιθιανή θεωρία, τους εξής μορφικούς προσδιορισμούς:

α) διέπεται από μία διφυή, αναμειγμένη με ιδεολογικές και αξιακές προκείμενες, εργαλειακή *ορθολογικότητα* (‘ταύτιση με τα μέσα’ και ‘σύνεση’)

β) και μάλιστα από έναν τύπο ορθολογικότητας ο οποίος είναι αξιολογικά πλακισωμένος και κοινωνικά οριοθετημένος με βάση τις αναλύσεις της *ΘΗΣ* των διαδικασιών συμπάθειας (‘μετριασμένος εγωισμός’)

γ) οι ανωτέρω αξιολογικοί προσδιορισμοί της ατομικής ορθολογικότητας, διαφαίνεται στις αναλύσεις του *Πλούτου*, υποβαστάζονται από ένα συγκεκριμένο τύπο κοινωνίας, μολονότι δεν είναι απολύτως αναγώγιμοι σε αυτόν¹⁰¹. Η ατομική εργαλειακή ορθολογικότητα δεν μορφοποιεί την κοινωνική πράξη ως ακραίο (χομπσιανού τύπου) αλλά ως μετριασμένο εγωισμό, ακριβώς επειδή αναπτύσσεται σε κοινωνία ανεπτυγμένου καταμερισμού της εργασίας η οποία καθιστά αναγκαία και

---

¹⁰⁰ Προς αυτή την κατεύθυνση βλ. Αγγελίδης, Μ. (1993), *Φιλελευθερισμός: κλασικός και νέος, ό.π.*, ιδιαίτερα σ. 13-14 όπου υποστηρίζεται ότι στον κλασικό φιλελευθερισμό η ατομική πράξη συλλαμβάνεται και διερευνάται πάντα σε σχέση αφ’ ενός με τους κανόνες που την περιστοιχίζουν και αφ’ ετέρου με τους ιστορικούς όρους της πράξης εντός των οποίων ενεργοποιείται.

¹⁰¹ Όπως το θέτει ο Ψυχοπαίδης «Ο Α. Smith ανέπτυξε το αξιακό... πλαίσιο ορθής πολιτικής ‘ανεξάρτητα’ από την προβληματική του οικονομικού πράττειν και του καταμερισμού της εργασίας στον *Πλούτο των Εθνών*. Η ‘ανεξάρτητη’ ανάπτυξη σημαίνει άρνηση μίας οποιασδήποτε σχέσης ‘θεμελίωσης’ μεταξύ του ηθικοπρακτικού και του πολιτικοοικονομικού τύπου προσέγγισης (λ.χ. θεμελίωσης της οικονομικής συμπεριφοράς σε ηθική ιδέα, ή του ηθικοπολιτικού ‘εποικοδομήματος’ στις οικονομικές σχέσεις. Δεν σημαίνει όμως παραδοχή του ασύμβατου των προσεγγίσεων. Εννοείται μάλλον η ιδέα της συναρτησιακής αντιστοίχισης στοιχείων της μίας προβληματικής προς στοιχεία της άλλης, χωρίς δέσμευση του θεωρητικού για τον ιδιαίτερο ποιοτικό χαρακτήρα της αντιστοίχισης αυτής», Ψυχοπαίδης, Κ. (1990), «Ο Άνταμ Σμιθ και η κριτική μέθοδος της πολιτικής οικονομίας», *Αξιολογικά, ό.π.*, σ. 69.

προωθεί τη «βοήθεια και συνεργασία πολλών χιλιάδων», την υλική σύνδεση και αλληλεξάρτηση όλων από όλους.

Συνεπώς, η σμιθιανή θεωρία αποτελεί πράγματι μια θεωρία των μη αναμενόμενων αποτελεσμάτων του πράττειν, της ετερογονίας των σκοπών των ατόμων και, άρα, μία θεωρία *απροσδιοριστίας* (ασυνείδητης και απρόθετης ιστορικής κίνησης του αντικειμένου). Μάλιστα, τούτο προκύπτει με λογικό και αναγκαίο τρόπο για μία θεωρία η οποία αφ' ενός έχει θέσει τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας ως βασική αρχή κοινωνικοποίησης στην ιστορία και, αφ' ετέρου, σε ένα δεύτερο βήμα, συναγάγει από αυτή την ασυνείδητη ιστορική κίνηση έλλογα στοιχεία (τάσεις και θεσμούς) βάσει της εισαγωγής κάποιων ουσιωδών και αναγκαίων για την κοινωνική συνοχή κριτηρίων ευνομίας και ευζωίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο πρόκειται εδώ για μία *οριοθετημένη* αξιακά και υλικά από τον τύπο του καταμερισμού της εργασίας και τον τύπο του ανταλλακτικού πράττειν *απροσδιοριστία* –όχι για μία πλήρως ανορθολογική, χαοτική απροσδιοριστία. Η σμιθιανή θεωρία εισπράττει και αξιολογεί το ιστορικό αποτέλεσμα της διαπλοκής του ατομικού πράττειν ως 'πρόοδο' η οποία αναπτύσσει τις παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας διανοίγοντας με τον τρόπο αυτό έναν ορίζοντα δυνατοτήτων γενικής ευημερίας. Η ερμηνεία αυτή υποστηρίζεται, μεταξύ άλλων, από το γεγονός ότι ο μηχανισμός της αγοράς, που συγκροτείται σε αυτό το δεύτερο κεφάλαιο του *Πλούτου*, συντάσσεται με βάση τις αρχές της συμπάθειας και του μετριασμένου εγωισμού, όπως θα επιχειρήσουμε να δείξουμε στη συνέχεια.

Μέσω της ανταλλαγής –δηλαδή: μέσω του μηχανισμού της αγοράς– οι παραγωγικές δραστηριότητες που έχει επιμερίσει ο καταμερισμός της εργασίας ενώνονται μεταξύ τους σε ένα «κοινό απόθεμα» και καθίστανται χρήσιμες η μία για την άλλη. Σε αντίθεση με τα ζώα, υποστηρίζει η σμιθιανή επιχειρηματολογία, των οποίων οι διαφορετικές δυνάμεις δεν καθίστανται αμοιβαία χρήσιμες¹⁰²: «μεταξύ των ανθρώπων οι πιο ανόμοιες ευφυΐες είναι χρήσιμες για τους άλλους. Τα διαφορετικά προϊόντα των διαφορετικών τους κλίσεων, μέσω της γενικής τάσης να διαπραγματεύονται, να εμπορεύονται και να ανταλλάσσουν, οδηγούνται σε ένα κοινό απόθεμα, όπου κάθε άνθρωπος, ανάλογα με τις ανάγκες του, μπορεί να αγοράσει

---

¹⁰² Όπως για παράδειγμα «η δύναμη του μαστίφ δεν μπορεί να υποστηριχθεί ούτε από την ταχύτητα του λαγωνικού, ούτε από την ευστροφία του σπάνιελ, ούτε από την ευπείθεια του τσοπανόσκυλου» (WN I.ii.5, σ. 33-34 και ελλ. σ. 44).

οποιοδήποτε μέρος του προϊόντος της φυσικής κλίσης ενός άλλου ανθρώπου κατά πως αρέσκεται» (WN I.ii.5, σ. 33-34, ελλ. σ. 44). Ανταλλάσσοντας τα προϊόντα των διαφορετικών παραγωγικών δραστηριοτήτων τους, τις οποίες ο καταμερισμός της εργασίας έχει επιμερίσει και εξειδικεύσει, οι άνθρωποι τις ενώνουν αμοιβαία ο ένας με τον άλλο. Και σε επίπεδο συνολικής κοινωνίας τις ενώνουν (για τον φιλόσοφο που ανασυγκροτεί το αντικείμενο εννοιακά) σε ένα «κοινό απόθεμα».

Μέσω της ανταλλαγής λοιπόν συνδέονται οι δρώντες. Τι τύπος σύνδεσης είναι αυτός; Τι τύπος οικονομικής ορθολογικότητας είναι αυτός με τον οποίο συνδέονται οι δρώντες σε κοινωνία αγοράς; Σύμφωνα με τον Ψυχοπαίδη, του οποίου η ανασυγκρότηση ιδιαίτερα αυτού του σημείου παραμένει ανυπέρβλητη, πρόκειται για έναν τύπο σύνδεσης ο οποίος αφ' ενός δεν είναι τυχαία σύμπτωση παθών (βλ. το παράδειγμα του Σμιθ με τα «αγριόσκυλα», WN I.ii.2, σ. 29 και ελλ. σ. 41) και, αφ' ετέρου, δεν είναι μία *ουσιαστική* σύμβαση η οποία θα είχε τη μορφή «Συμβάλλω εγώ το (α) και εσύ το (β) για την επίτευξη του κοινού σκοπού (Σ) από την οποία θα ωφεληθώ εγώ Σα και εσύ Σβ». Πρόκειται, αντιθέτως, για μία «*τυπική* μορφή σύμβασης» σύμφωνα με την οποία «οι δρώντες λένε 'Αυτό είναι δικό μου, εκείνο είναι δικό σου, έχω τη βούληση να δώσω αυτό αντ' εκείνου'»¹⁰³. Με το συγκεκριμένο τύπο σύμβασης «απλώς ορίζεται τι θα δώσει ο καθένας και δεν τίθεται θέμα σύμπραξης και κοινής σκοποθεσίας στη συνείδηση των δρώντων (προκύπτει βέβαια ως μη ηθελημένο κοινωνικό αποτέλεσμα)»¹⁰⁴. Η αγοραία οικονομική ορθολογικότητα/συνοχή παράγεται ως μη ηθελημένο αποτέλεσμα, το «κοινό απόθεμα» παράγεται ως μη συνειδητά τεθειμένο από τη δράση των μεμονωμένων οικονομικών υποκειμένων (ατόμων και επιχειρήσεων). Στον τύπο σύνδεσης των δρώντων στην αγορά επαναλαμβάνεται το μοτίβο των μη αναμενόμενων αποτελεσμάτων το οποίο διέτρεχε τη σύνδεση που δημιουργεί ο καταμερισμός της εργασίας.

Η σμιθιανή επιχειρηματολογία σχετικά με την «ανταλλαγή» δεν σταματάει, εντούτοις, σε αυτό το σημείο αλλά υποστηρίζει στη συνέχεια (βλ. το παράδειγμα του

---

¹⁰³ Η «συμμερονομολογική ανταλλαγή αγαθών υπηρεσιών σύμφωνα με έναν συμπεφωνημένο υπολογισμό» (ΘΗΣ II.ii.3.2, σ. 179) συναντά εν προκειμένω το πολιτικο-οικονομικό αντίστοιχό της.

¹⁰⁴ Ψυχοπαίδης, Κ. (1990), «Ο Άνταμ Σμιθ και η κριτική μέθοδος της πολιτικής οικονομίας», *Αξιολογικά, ό.π.*, σσ. 58-59.

«κρεοπόλη» WMI.ii.2, σ. 30, ελλ. σ. 42) ότι παρόλο που από τη σκοπιά του αποτελέσματος η σύμπραξη που γίνεται δια της ανταλλαγής παράγεται ως μη-ηθελημένο κοινωνικό αποτέλεσμα και όχι ως κοινή σκοποθεσία των δρώντων, προϋποτίθεται προκειμένου να πραγματοποιηθεί μία τέτοια τυπική σύμβαση ως όρος της κάτι επιπλέον. Όταν οι δρώντες ρυθμίζουν τη συνεργασία τους με «ρητές συμφωνίες» λέγοντας «αυτό είναι δικό μου, εκείνο είναι δικό σου, έχω τη βούληση να δώσω αυτό αντ' εκείνου», την ίδια στιγμή έχουν υπονοήσει κάτι επιπλέον. Έχουν κατ' ουσίαν πει ότι, παρόλο που δεν με ενδιαφέρει ο σκοπός που επιδιώκεις εσύ, «αυτό που σε συμφέρει, δεν έρχεται σε αντίθεση με αυτό που με συμφέρει, οπότε στη συγκεκριμένη περίπτωση μπορούμε να συνεννοηθούμε». Ακόμη και στην τυπική μορφή σύμβασης δηλαδή, παρόλο που ο σκοπός του ενός δρώντος είναι αδιάφορος για τον άλλο, «υπάρχει ένα στοιχείο αναφοράς στο σκοπό του άλλου... σαν κρυμμένο νόημα (meaning of the offer), σαν κατανόηση των αναγκών του άλλου και σαν ένας τύπος επιχειρηματολογίας και 'πειθούς'». Η σμιθιανή ανάλυση της αγοραίας ανταλλακτικής πράξης μπορεί, βάσει των παραπάνω, να θεωρηθεί ως αξιολογική εξήγηση της δομής της συμπάθειας και της δικαιοσύνης οι οποίες αναπτύσσονται στη ΘΗΣ¹⁰⁵. Το συνολικό σμιθιανό επιχείρημα κατατείνει, κατ' αυτόν τον τρόπο, στο συμπέρασμα ότι μέσω του μηχανισμού της ανταλλαγής/αγοράς διαμορφώνεται γενικός κοινωνικός δεσμός τύπου «συμπάθειας».

Στο σημείο αυτό θα μπορούσε να τεθεί, εν συντομία, μία προβληματική η οποία αφορμάται από τη μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας. Ο Σμιθ έχει ήδη δείξει στο πρώτο κεφάλαιο τον κοινωνικό καταμερισμό και τον κοινωνικό συνδυασμό της εργασίας. Το κεφάλαιο «σχετικά με την αρχή που προκαλεί τον καταμερισμό της εργασίας» το οποίο αναπτύσσεται στη συνέχεια φαίνεται να τίθεται ως μια 'υποψία', τρόπον τινά, της θεωρίας ότι κάτι λείπει από την έως τώρα περιγραφή της αστικής κοινωνίας: η σφαίρα της «ανταλλαγής», η σφαίρα όπου γίνεται η *πραγματοποίηση των ανταλλακτικών αξιών σε κοινωνία εμπορευματικής παραγωγής*. Ο Σμιθ φαίνεται να 'υποψιάζεται', με άλλα λόγια, αφότου έχει αναπτύξει στο πρώτο κεφάλαιο τον κοινωνικό καταμερισμό και κοινωνικό συνδυασμό της εργασίας, ότι λείπει ακόμη ο *τρόπος* κατά τον οποίο διαμεσολαβείται ο κοινωνικός καταμερισμός και συνδυασμός

---

¹⁰⁵ Ψυχοπαίδης, Κ. (1990), «Ο Άνταμ Σμιθ και η κριτική μέθοδος της πολιτικής οικονομίας», *Αξιολογικά, ό.π.*, σ. 59-60.

της εργασίας στην *αστική* κοινωνία. Στο σημείο αυτό, ωστόσο, ο Σμιθ αϊστορικοποιεί, σύμφωνα με τη μαρξική κριτική, την ειδική κοινωνική μορφή (ανταλλακτική μορφή) της κοινωνίας εμπορευματικής παραγωγής ταυτίζοντας τη με κοινωνία ‘κυνηγών και ψαράδων’ (ιδιαίτερα στην παράγραφο σχετικά με την ‘κατασκευή του τόξου’)¹⁰⁶. Ότι ο Σμιθ δεν αντιλαμβάνεται πλήρως ότι αυτός ο τρόπος είναι μορφικός προσδιορισμός της συγκεκριμένης κοινωνίας δεν επηρεάζει, εντούτοις, την κατ’ αρχάς ορθή, περιγραφή αυτού του *ίδιου* της κοινωνικοποίησης της εργασίας σε κοινωνία εμπορευματικής παραγωγής¹⁰⁷. Τούτο το δέχεται, και μάλιστα ουσιωδώς, και η μαρξική ανάγνωση της κλασικής πολιτικής οικονομίας τόσο στις *Θεωρίες για την υπεραξία* («μιας και ο Σμιθ ξεκινάει πολύ σωστά από το εμπόρευμα και την ανταλλαγή εμπορευμάτων και, επομένως, οι παραγωγοί αντικρίζονται στην αρχή μόνο ως

---

¹⁰⁶ «Η διάλυση όλων των προϊόντων και δραστηριοτήτων σε ανταλλακτικές αξίες προϋποθέτει τόσο τη διάλυση όλων των σταθερών προσωπικών (ιστορικών) σχέσεων εξάρτησης στην παραγωγή όσο και την ολόπλευρη εξάρτηση των παραγωγών μεταξύ τους. Η παραγωγή κάθε μεμονωμένου ατόμου εξαρτάται από την παραγωγή όλων των άλλων’ όπως και η μετατροπή του προϊόντος του σε μέσα διαβίωσης εξαρτάται γι’ αυτό το άτομο από την κατανάλωση όλων των άλλων. Οι τιμές υπάρχουν παλαιόθεν’ το ίδιο και η ανταλλαγή’ αλλά τόσο ο προσδιορισμός των πρώτων όλο και περισσότερο από τα κόστη παραγωγής όσο και η επέκταση της δεύτερης σε όλες τις παραγωγικές σχέσεις αναπτύχθηκαν πρώτη φορά σε πληρότητα και αναπτύσσονται όλο και περισσότερο στην αστική κοινωνία, στην κοινωνία του ελεύθερου ανταγωνισμού Αυτό που ο Adam Smith, με τον κλασικό τρόπο του 18^{ου} αιώνα, θέτει στην προϊστορική περίοδο, αυτό που θεωρεί ότι προηγείται της ιστορίας, είναι πολύ περισσότερο προϊόν της ιστορίας», Marx, K. (2018), *Κείμενα από τη δεκαετία του 1850*, τ. Β’, μτφρ. Γκιούρας Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, σ. 1119. Η μαρξική κριτική της σύγχυσης της *ιδιωτικής ανταλλαγής* με την *ανταλλαγή γενικά* διαφοροποιεί, βεβαίως, μεταξύ ‘χυδαίας’ και ‘κλασικής’ πολιτικής οικονομίας, προβληματική η οποία δεν μπορεί να αναπτυχθεί εδώ.

¹⁰⁷ Παρ’ όλα αυτά, πράγματι, υπάρχει κάτι το οποίο επηρεάζει αυτή η θεωρητική ‘σύγχυση’ (η οποία, ας ειπωθεί εδώ επιγραμματικά, αποδίδεται από τον Μαρξ στον ιστορικό ορίζοντα του Σμιθ): τη θεωρία αξίας από το να αντιληφθεί την ιδιαιτερότητα της *εργασίας* η οποία παράγει *αξία* (αφηρημένη εργασία), βλ. Marx, K. (2016), *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., ιδιαίτερα σσ. 60-61.

εμπορευματοκάτοχοι...»,¹⁰⁸ όσο και εκκινώντας την κριτική παρουσίαση των εννοιών της από τη σφαίρα της «απλής κυκλοφορίας» και την ανάλυση του εμπορεύματος.

Σε αυτόν τον *μορφικό προσδιορισμό*, στον *τρόπο* κοινωνικοποίησης της εργασίας, στηρίζεται λοιπόν η μαρξική κριτική της κλασικής πολιτικής οικονομίας. Η μαρξική κριτική παρουσίαση των κλασικών πολιτικο-οικονομικών εννοιών οι οποίες συλλαμβάνουν τη στιγμή της λογικής μετάβασης από την *παραγωγή χρηστικών αξιών* στην *εμπορευματική παραγωγή* συνοψίζεται εύστοχα από τον Σταμάτη ως εξής:

«Η κοινωνικοποίηση της εργασίας και της παραγωγής μπορεί να είναι άμεση και συνειδητή πράξη των ίδιων των παραγωγών (αρχαία ινδική κοινότητα, κοινότητα ελεύθερων συνεταιρισμένων άμεσων παραγωγών) ή να συντελείται κατ' άλλον τρόπον. Πώς διαμεσολαβείται στην αστική κοινωνία (στην οποία προφανώς δεν είναι άμεση και συνειδητή πράξη των άμεσων παραγωγών, δηλ. των εργατών); Πώς γίνεται, καίτοι εδώ οι παραγωγοί είναι ιδιωτικοί, αυτόνομοι, και μεταξύ τους ανεξάρτητοι παραγωγοί, δηλ. ιδιοκτήτες των μέσων και των αποτελεσμάτων της παραγωγής τους, οι ατομικές τους εργασίες και παραγωγές να συνδυάζονται σε κοινωνική εργασία και σε κοινωνική παραγωγή; Πώς συμβαίνει αυτός που χρειάζεται για την παραγωγή του, επίπλων π.χ., μεταξύ άλλων ξυλεία, την οποία δεν παράγει ο ίδιος, να βρίσκεται στην κατοχή της ξυλείας, την οποία χρειάζεται, την οποία όμως παρήγαγε κάποιος άλλος; Μέσω της ανταλλαγής. Η παραγωγή της αστικής κοινωνίας δεν είναι λοιπόν παραγωγή απλώς αγαθών, απλώς αξιών χρήσης, αλλά εμπορευμάτων, εμπορευματική παραγωγή. Οι παραγωγοί της αστικής κοινωνίας δεν παράγουν για να ικανοποιήσουν άμεσα δικές τους ανάγκες, αλλά για την αγορά»¹⁰⁹.

Με το δεύτερο κεφάλαιο του *Πλούτου* το υπό σύσταση αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας προβάλλει ως κοινωνία όχι απλώς παραγωγής *χρηστικών αξιών* αλλά *εμπορευμάτων*¹¹⁰. Η δε έμφαση που αποδίδει ο Σμιθ στην ανταλλακτική μορφή της αστικής κοινωνίας, υποστηρίζοντας ότι η ανταλλαγή *προκαλεί* τον καταμερισμό

---

¹⁰⁸ Marx, K. (2008α'), *Θεωρίες για την υπεραξία* (δεύτερο μέρος), μτφρ. Μαυρομμάτης Π., Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, σ. 49.

¹⁰⁹ Σταμάτης, Γ. (1997), *Εισαγωγή στην πολιτική οικονομία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σσ. 15-16.

¹¹⁰ Βλ. επίσης στο ίδιο, σ. 22 όπου σημειώνεται ότι «και οι θεωρίες των κλασικών για την αξία και το κέρδος αποτελούν ουσιαστικά θεωρίες σύστασης του αντικειμένου της οικονομικής επιστήμης της αστικής κοινωνίας».

της εργασίας, αποτελεί τον τρόπο με τον οποίο ο Σμιθ συγκεντρώνει την ανάλυσή του στην ειδική κοινωνική μορφή, στην εμπορευματική παραγωγή¹¹¹.

Για την προβληματική της παρούσας εργασίας αυτό που πρέπει, πρωτίστως, να επισημανθεί είναι η σύνδεση της σμιθιανής πραγμάτευσης του μηχανισμού της αγοράς στο δεύτερο κεφάλαιο του *Πλούτου* με τις αναλύσεις της *ΘΗΣ*. Από την άποψη αυτή, η σμιθιανή θεωρία φαίνεται εδώ να υποστηρίζει ότι διαμορφώνεται γενικός κοινωνικός δεσμός τύπου συμπάθειας μέσω του μηχανισμού της αγοράς, κατ' αναλογία προς τον τρόπο συγκρότησης κοινωνικής συνοχής στη *ΘΗΣ* («συμφεροντολογικής ανταλλαγής αγαθών υπηρεσιών σύμφωνα με έναν συμπεφωνημένο υπολογισμό»). Ο μηχανισμός της αγοράς κατασκευάζει μία μορφή γενικότητας (μία μορφή κοινωνικής ορθολογικότητας), συντονίζοντας το ατομικό οικονομικό πράττειν με τέτοιο τρόπο ώστε να παράγεται ένα «κοινό απόθεμα», χωρίς, εντούτοις, κανείς από τους δρώντες να το έχει θέσει συνειδητά ως σκοπό του πράττειν του. Όπως στη *ΘΗΣ* παράγεται κοινωνική συνοχή ως μη αναμενόμενο αποτέλεσμα, ως συνισταμένη ατομικών πράξεων κοινωνικά διαμεσολαβημένων ατόμων (μετριασμένα εγωιστών), έτσι και στον *Πλούτο* η ανταλλαγή δεν διενεργείται ούτε, αφ' ενός, με σύμπτωση παθών (παράδειγμα «αγριόσκυλων»), ούτε αφ' ετέρου ως αποτέλεσμα μίας κοινής σκοποθεσίας πλήρως συνειδητής στους εμπλεκόμενους, αλλά: μέσω μηχανισμών συμπάθειας. Σε κοινωνία αγοράς, η οποία είναι συντεταγμένη με βάση την αρχή του μετριασμένου εγωισμού, οι μηχανισμοί συμπάθειας θα στρέψουν τον εγωισμό του ενός υπέρ του συμφέροντος του άλλου και αντιστρόφως (παράδειγμα «κρεοπώλη»). Με άλλα λόγια, όπως στη *ΘΗΣ* συγκροτείται –ως μη συνειδητά επιδιωκόμενο καθαυτό αποτέλεσμα– κοινωνική συνοχή και κοινωνία γενικών αρχών μέσω των διαδικασιών συμπάθειας και των κανόνων δικαίου, έτσι και στον *Πλούτο* συγκροτείται –εξίσου ασυνείδητα– κοινωνική συνεργασία μέσω του καταμερισμού της εργασίας και της ανταλλαγής παραγωγικών δραστηριοτήτων και προϊόντων.

---

¹¹¹ Τούτη αποτελεί την πρώτη στιγμή του υπό σύσταση αντικειμένου της πολιτικής οικονομίας. Το επόμενο λογικό βήμα και δεύτερη ουσιώδης στιγμή είναι ότι το αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας συγκροτείται όχι απλώς ως εμπορευματική παραγωγή, αλλά ως «καπιταλιστική εμπορευματική παραγωγή», όψεις της οποίας στη θεωρία του Σμιθ θα επιχειρήσουμε να ανασυγκροτήσουμε στα επόμενα κεφάλαια της παρούσας εργασίας, βλ. επίσης Σταμάτης, Γ., στο *ίδιο*, σ. 16.

Στο βαθμό που η εμπορευματική ανταλλαγή (αγορά) και ο γενικός κοινωνικός δεσμός του χρήματος εμπειριέχουν αναμειγμένα στο εσωτερικό τους ως συστατικά στοιχεία τους στιγμές επικοινωνίας, πειθούς, μετατόπισης στη σκοπιά του άλλου και ‘συμπαθητικής’ κατανόησης των αναγκών και των συμφερόντων του, δεν συνιστούν εντελώς αποχωρισμένες, αυτονομημένες και αποξενωμένες από τους δρώντες αντικειμενικές μορφές οι οποίες, εν είδει «αυθυπερβαίνοντων υποκειμένων» (K,1: 130), ακολουθούν τις ‘δικές τους’ καθαρές εργαλειακές λογικές. Το συγκεκριμένο σμιθιανό επιχείρημα μπορεί να θεωρηθεί, από τη σκοπιά του ιστορικού ορίζοντα του 18^{ου} αιώνα, ως ένα αίτημα ο τύπος των «αιτιακών πολιτικο-οικονομικών σχέσεων» που κατασκευάζονται στον *Πλούτο*, να βρίσκεται σε συμφωνία και να δεσμεύεται από τον «ήδη κατασκευασμένο ηθικο-αξιακό τύπο του πράττειν» ο οποίος έχει προηγηθεί στη *ΘΗΣ*¹¹². Από τη σκοπιά ενός κατοπινού ιστορικού ορίζοντα, κατά τον οποίο «οι εμπορευματοκάτοχοί μας ανακαλύπτουν... ότι ο ίδιος καταμερισμός εργασίας που τους καθιστά ανεξάρτητους ιδιώτες παραγωγούς καθιστά και τη διαδικασία της κοινωνικής παραγωγής και τις σχέσεις τους σ’ αυτή τη διαδικασία ανεξάρτητες από αυτούς τους ίδιους, ότι η ανεξαρτησία των προσώπων μεταξύ τους συμπληρώνεται από ένα σύστημα ολόπλευρης εμπράγματης εξάρτησης» (K,1: 85), το σμιθιανό επιχείρημα θα μπορούσε να τεθεί ως λαβή ανέγερσης της *κριτικής* ότι η ίδια αντικειμενική μορφή η οποία «αναπτύσσει το μεταβολισμό της ανθρώπινης εργασίας» θέτει συγχρόνως την ανάπτυξη ενός «ολόκληρου κύκλου κοινωνικά προσδιορισμένων φυσικών συναφειών [gesellschaftlicher Naturzusammenhänge], ανεξέλεγκτου από τους δρώντες» (K,1: 90).

2.4. Εμπορική κοινωνία και έκθεση των ερωτημάτων της θεωρίας αξίας

Στο τέταρτο κεφάλαιο («Σχετικά με την προέλευση και τη χρήση του χρήματος») ορίζεται τι είναι η «εμπορική κοινωνία» και γίνεται η εισαγωγή στη θεωρία καθορισμού της αξίας θέτοντας τα ερωτήματα που θα απασχολήσουν τα επόμενα κεφάλαια του πρώτου βιβλίου¹¹³.

---

¹¹² Ψυχοπαίδης, Κ. (1990), «Ο Άνταμ Σμιθ και η κριτική μέθοδος της πολιτικής οικονομίας», *Αξιολογικά, ό.π.*, σ. 49-50.

¹¹³ Ας σημειωθεί εδώ η σημαντική επισήμανση του Meek ότι ενώ στο κεφάλαιο I ο Σμιθ πραγματεύεται τον καταμερισμό της εργασίας, τεχνικό και κοινωνικό, με εναλλακτικό

Η «εμπορική κοινωνία» (commercial society) ορίζεται ως ένας συγκεκριμένος τύπος κοινωνίας το ουσιώδες χαρακτηριστικό της οποίας είναι ότι «έχει εγκαθιδρυθεί εις βάθος» σε αυτή «ο καταμερισμός της εργασίας». Στον συγκεκριμένο τύπο κοινωνίας το μεγαλύτερο μέρος των προϊόντων που θέλει κάποιος πρέπει να το προμηθευτεί «ανταλλάσσοντας εκείνο το πλεονασματικό μέρος της παραγωγής της δικής του εργασίας, το οποίο είναι πάνω και πέρα από την ίδια κατανάλωσή του, για τέτοια [πλεονασματικά] μέρη της εργασίας άλλων ανθρώπων»¹¹⁴. Σε αυτό το πλαίσιο ορίζονται και τα νεωτερικά άτομα ως «έμποροι», με την έννοια ότι ουσιώδης όρος του βίου τους και της μεταξύ τους αλληλεπίδρασης είναι η ανταλλαγή *εμπορευμάτων*, δηλαδή εργασιακών προϊόντων που δεν παράγονται για ίδια κατανάλωση αλλά για πώληση στην αγορά:

«Έτσι, κάθε άνθρωπος ζει ανταλλάσσοντας, ή γίνεται σε κάποιο βαθμό έμπορος, και η κοινωνία αναπτύσσεται σε εκείνο που ορθώς αποκαλείται εμπορική κοινωνία» (WN I.iv.1, σ. 41, ελλ. σ. 51).

Ήδη στον αρχικό ορισμό του αντικειμένου της πολιτικής οικονομίας διαφαίνεται ότι ο Σμιθ έχει αντίληψη της ιστορικότητας της νεωτερικής αστικής κοινωνίας. Στη συγκεκριμένη κοινωνία η ορθολογικότητα του ατομικού πράττειν μορφοποιείται με έναν συγκεκριμένο ιστορικο-κοινωνικό τρόπο: οι δρώντες διαμορφώνονται ως «έμποροι» διότι ζουν σε κοινωνία με ανεπτυγμένο καταμερισμό εργασίας και ιδιωτική ανταλλαγή. Το συγκεκριμένο επιχείρημα, υπό την συνεπή εκδοχή του, θα σηματοδοτούσε μία ιστορική αντίληψη σύμφωνα με την οποία θα υποστηριζόταν ότι η νεωτερική κοινωνία διακρίνεται από πρωιμότερες ιστορικά κοινωνίες, στις οποίες επίσης υπάρχει ανταλλαγή, κατά το ότι στις τελευταίες εισέρχεται μόνο το πλεόνασμα στην ανταλλαγή διατηρώντας το κύριο μέγεθος του προϊόντος στην ίδια κατανάλωση. Μία τέτοιου τύπου μεθοδολογική κίνηση φαίνεται να ανατρέπεται όταν ο Σμιθ

σχεδόν νόημα, η ανάλυση της σμιθιανής θεωρίας της αξίας αναδύεται από τα κεφάλαια II και III στα οποία επικεντρώνει την προσοχή του σχεδόν αποκλειστικά στον *κοινωνικό* καταμερισμό της εργασίας, Meek, L.R., *Studies*, ό.π., σ. 62.

¹¹⁴ Ο Meek επίσης επισημαίνει τη σύνδεση αυτής της πρώτης παραγράφου του τέταρτου κεφαλαίου με το χωρίο της *ΘΗΣ* περί «συμφεροντολογικής ανταλλαγής αγαθών υπηρεσιών» στο οποίο εκτίθεται το επιχείρημα ότι «η κοινωνία μπορεί να διατηρείται μεταξύ ανθρώπων, όπως και μεταξύ *εμπόρων*...», Meek, L.R., *στο ίδιο*, σ. 60.

επιχειρεί στη συνέχεια να δείξει πώς κατέστη αναγκαία και προωθήθηκε ιστορικά η χρήση του χρήματος διαμέσου της «συνετής» ατομικής οικονομικής δράσης¹¹⁵:

«Όταν όμως άρχισε να λαμβάνει χώρα για πρώτη φορά ο καταμερισμός της εργασίας, αυτή η ικανότητα του ανταλλάσσειν (power of exchanging) αντιμετώπισε στην πράξη σημαντικά εμπόδια και δυσχέρειες. Ας υποθέσουμε ότι ένας άνθρωπος κατέχει μεγαλύτερη ποσότητα από ένα εμπόρευμα από αυτήν που έχει ο ίδιος ανάγκη, ενώ ένας άλλος κατέχει μια μικρότερη ποσότητα. Κατά συνέπεια, ο πρώτος θα ήταν ευτυχής να απαλλαγεί και ο δεύτερος να αγοράσει ένα μέρος αυτού του πλεονάσματος. Αν όμως ο δεύτερος δεν συνέβαινε να κατέχει τίποτα από αυτά που έχει ανάγκη ο πρώτος, δεν θα γινόταν μεταξύ τους καμιά ανταλλαγή. Ο κρεοπώλης έχει στο κατάστημά του περισσότερο κρέας από όσο μπορεί ο ίδιος να καταναλώσει και ο

---

¹¹⁵ Εδώ έγκειται ένα από τα βασικά σημεία στα οποία θεωρώ ότι βασίζεται η μομφή του Χάινριχ ότι στη σμιθιανή πολιτική οικονομία «η αξία αποδίδεται άμεσα σε ορθολογικούς υπολογισμούς των μεμονωμένων ατόμων». Τούτο αποτελεί, σαφώς, μία όψη της σμιθιανής θεωρίας η οποία, σύμφωνα με την παρούσα ανάγνωση, αποτελεί μία θεωρία *αλληλεπίδρασης* μεταξύ κοινωνικής και ατομικής ορθολογικότητας που διερευνά τους όρους συμβατότητας και συντονισμού μεταξύ τους. Η ερμηνεία του Χάινριχ, ωστόσο, αποδίδει στην κλασική πολιτική οικονομία, ούτε λίγο ούτε πολύ, μεθοδολογικό ατομισμό: «Με πολύ παρόμοιο τρόπο επιχειρηματολογεί και η σύγχρονη νεοκλασική οικονομική θεωρία, καθώς προϋποθέτει άτομα που επιδιώκουν το μέγιστο όφελος και βασίζει τις ανταλλακτικές σχέσεις στον υπολογισμό αυτού του οφέλους. Και οι δύο, κλασική και νεοκλασική θεωρία, εκκινούν –θεωρώντας το απολύτως αυτονόητο– από τα μεμονωμένα άτομα και τις φαινομενικά καθολικές ανθρώπινες στρατηγικές δράσης τους, και επιχειρούν, μέσα από αυτές, να εξηγήσουν την κοινωνική σχέση. Προκειμένου να το καταφέρουν, πρέπει να προβάλλουν στα άτομα πολλά από τα χαρακτηριστικά *εκείνης* της ‘κοινωνικότητας’ [Gesellschaftlichkeit] την οποία θέλουν να εξηγήσουν. Έτσι, ο Άνταμ Σμιθ π.χ. όρισε ‘τη ροπή για δοσοληψία’ ως την ιδιότητα που διακρίνει τους ανθρώπους από τα ζώα, και φυσικά, κατόπιν τούτου, δεν είναι καθόλου δύσκολο από την ορθολογικότητα *τέτοιων* ανθρώπων (δηλαδή, εμπορευματοκατόχων) να συναχθούν οι δομές μιας οικονομίας βασισμένης στην εμπορευματική ανταλλαγή και να εξηγηθούν αυτές οι δομές ως καθολικά ανθρώπινες» Heinrich, M. (2017), *Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ, ό.π.*, σσ. 54-55. Βέβαια, η ως άνω επιχειρηματολογία αποτελεί μέρος μίας ανάλυσης η οποία έχει ως στόχο να ανασυγκροτήσει τη μαρξική θεωρία, και στο βαθμό αυτό μόνο εξετάζει, κατ’ αντίστιξη, τη σμιθιανή θεωρία. Για μια αναλυτικότερη πραγμάτευση της σμιθιανής πολιτικής οικονομίας ως «υποκειμενικής εργασιακής θεωρίας αξίας» από τον ίδιο βλ. Heinrich, M. (1991), *Die Wissenschaft vom Wert*, Verlag Westfälisches Dampfboot, Münster.

ζυθοποιός και ο αρτοποιός θα ήταν πρόθυμοι να αγοράσουν ένα μέρος του. Αλλά δεν έχουν τίποτα να του προσφέρουν ως αντάλλαγμα, εκτός από τα προϊόντα του αντίστοιχου επαγγέλματός τους, και ο κρεοπώλης έχει ήδη προμηθευτεί όλο το ψωμί και την μπίρα που έχει άμεσα ανάγκη. Σε αυτή την περίπτωση, δεν μπορεί να γίνει μεταξύ τους καμιά ανταλλαγή. Ούτε αυτός μπορεί να είναι ο έμπορός τους, ούτε αυτοί πελάτες του. Και με αυτόν τον τρόπο, είναι όλοι αμοιβαία λιγότερο ωφέλιμοι ο ένας στον άλλο. Προκειμένου να αποφύγει τη δυσχέρεια τέτοιων καταστάσεων, κάθε συνετός άνθρωπος σε κάθε περίοδο της κοινωνίας, μετά την εγκαθίδρυση του καταμερισμού της εργασίας, θα πρέπει να προσπάθησε να διευθύνει τις υποθέσεις του με τέτοιο τρόπο ώστε να διαθέτει πάντα, πέραν του ιδιαίτερου προϊόντος της δραστηριότητάς του, μια ορισμένη ποσότητα κάποιου άλλου εμπορεύματος το οποίο θα θεωρούσε ότι λίγοι άνθρωποι θα αρνούσαν ως αντάλλαγμα του προϊόντος της δικής τους δραστηριότητας» (WN I.iv.2, σ. 41, ελλ. σ. 51).

Η ως άνω κατασκευή θα μπορούσε να διαβαστεί ως ένα επιχείρημα σύμφωνα με το οποίο σε ανεπτυγμένη κοινωνία («μετά την εγκαθίδρυση του καταμερισμού της εργασίας»), στην οποία έχουν διαμορφωθεί ανεπτυγμένες αντικειμενικές μορφές κοινωνικού δεσμού (καταμερισμός εργασίας, αγορά, χρήμα ως μέτρο των αξιών και ως μέσο κυκλοφορίας) οι οποίες μορφοποιούν το ατομικό πράττειν με τις κανονικότητες, τις αναγκαιότητες και τις κανονιστικότητές τους, το *ατομικό* πράττειν αναπαράγει όρους *κοινωνικής* ορθολογικότητας¹¹⁶. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η σμιθιανή πολιτική

---

¹¹⁶ Μία ανάγνωση προς αυτή την κατεύθυνση θα μπορούσε να εντοπιστεί στο «κεφάλαιο του χρήματος» των Grundrisse. Από τη μακροσκελή μαρξική ερμηνεία του Σμιθ που διεξάγεται εκεί επισημαίνουμε εδώ ένα κομβικό σημείο, στο οποίο ο Μαρξ υποστηρίζει ότι πρέπει να επαναδιατυπωθεί κριτικά η «αφηρημένη φράση» των «οικονομολόγων»: Το ότι σε κοινωνία με ανεπτυγμένο καταμερισμό της εργασίας τα άτομα βρίσκονται σε «αμοιβαία εξάρτηση» η οποία «εκφράζεται στη διαρκή αναγκαιότητα της ανταλλαγής και στην ανταλλακτική αξία ως ολόπλευρο διαμεσολαβητή» εκφράζεται από τους οικονομολόγους ως εξής: «Ο καθένας ακολουθεί το ατομικό συμφέρον του και μόνο το ατομικό συμφέρον του, και με τον τρόπο αυτό, χωρίς να το γνωρίζει και χωρίς να το θέλει, υπηρετεί τα ατομικά συμφέροντα όλων, το γενικό συμφέρον. Η ουσία» σε αυτή τη σύλληψη υποστηρίζει ο Μαρξ, αν αυτή διαβαστεί με κριτικό τρόπο, «βρίσκεται στο ότι το ίδιο το ατομικό συμφέρον είναι ήδη ένα κοινωνικά προσδιορισμένο συμφέρον και μπορεί να επιτευχθεί μόνο εντός των όρων τους οποίους έχει θέσει η κοινωνία και με τα μέσα που είναι δεδομένα από την ίδια, δηλαδή είναι δεσμευμένο στην αναπαραγωγή αυτών των όρων και μέσων. Είναι το συμφέρον των ιδιωτών' αλλά το περιεχόμενό του, όπως και η μορφή και το μέσο της πραγματοποίησής του είναι

οικονομία συλλαμβάνει το ουσιώδες χαρακτηριστικό –και, συγχρόνως, την ουσιώδη διαφορά από προαστικές κοινωνίες– της νεωτερικής αστικής κοινωνίας, το οποίο συνίσταται στο ότι οι ίδιες οι ανάγκες ικανοποιούνται διαμέσου της αγοράς. Σε νεωτερικές κοινωνίες η ανταλλακτική διαδικασία αποτελεί, λοιπόν, την κύρια και ουσιώδη μορφή της κοινωνικής πράξης. Με αυτή την έννοια είναι που οι νεωτερικοί δρώντες «γίνονται έμποροι»: ζουν ανταλλάσσοντας. Κατ’ αυτόν τον τρόπο η νεωτερική κοινωνία γίνεται «εμπορική κοινωνία»¹¹⁷. Η συγκεκριμένη σύλληψη του Σμιθ ότι η εργασιακά καταμερισμένη κοινωνία παράγεται από την τάση των ατόμων να ανταλλάσσουν, συλλαμβάνει –παρά την ιστορική (ανθρωπολογική) ανακρίβειά της– ουσιώδεις προσδιορισμούς νεωτερικών κοινωνιών εμπορευματικής παραγωγής. Αναλυτικότερα, πρόκειται για έναν τύπο κοινωνίας που χαρακτηρίζεται από ανεπτυγμένο καταμερισμό της εργασίας, συνεπεία του οποίου το κάθε μεμονωμένο μέλος της έχει εξειδικευτεί σε μία επιμέρους λειτουργία. Τούτο έχει ως συνέπεια την αύξηση της παραγωγικότητας σε αυτή την επιμέρους λειτουργία, γεγονός που έχει με τη σειρά του ως συνέπεια την αύξηση του προϊόντος αυτής της λειτουργίας έτσι ώστε παράγουν όλοι πλεονασματικό προϊόν. Επειδή, εν τέλει, όλοι οι μεμονωμένοι δρώντες παράγουν πλεονασματικό προϊόν στην επιμέρους παραγωγική θέση (trade) στην οποία εργάζονται, καθίσταται αναγκαίο όλοι να προμηθεύσουν τις επιθυμίες και ανάγκες τους διαμέσου του πλεονασματικού μέρους της επιμέρους παραγωγής όλων των άλλων. Παρουσιάζονται δηλαδή εδώ ως ορισμός του (υπό σύσταση) αντικειμένου της πολιτικής οικονομίας τα ουσιώδη χαρακτηριστικά των μηχανισμών της οικονομικής ορθολογικότητάς της, των μηχανισμών μέσω το οποίων συνδέονται οι νεωτερικοί ατομικοί δρώντες. Τούτοι οι μορφικοί προσδιορισμοί της αστικής κοινωνίας, δηλαδή η «κοινωνική παραγωγή/εργασία» και η «ανταλλακτική αξία», θα αναπτυχθούν

δεδομένα από κοινωνικούς όρους που είναι ανεξάρτητοι από όλα τα άτομα», Marx, K. (2018), *Κείμενα από τη δεκαετία του 1850*, ό.π., σ. 1119.

¹¹⁷ «Στον Σμιθ η ανταλλαγή είναι συγχρόνως ατομική και κοινωνική: η ίδια αρχή τη μετατρέπει σε πρακτική του οικονομικού συντελεστή –πρόκειται για το εμπορευματικό υποκείμενο– και σε κοινωνική πρακτική της εμπορικής κοινωνίας», Ζαν Ματιό (1997), *Άνταμ Σμιθ, Φιλοσοφία και Οικονομία*, μτφρ. Στυλιανού, Α., Πατάκης, Αθήνα, σ. 11.

αναλυτικότερα στο επόμενο κεφάλαιο στο πλαίσιο της ανασυγκρότησης της θεωρίας της αξίας εργασίας¹¹⁸.

Εδώ μας ενδιαφέρει η μεθοδολογική κίνηση της σμιθιανής κατασκευής. Η οικονομική ορθολογικότητα, η οποία συγκροτείται διαμέσου των μηχανισμών του καταμερισμού εργασίας και της αγοράς, προσδίδει μία καθορισμένη μορφοποίηση στο ατομικό πράττειν. Δεδομένου αυτού του τύπου οικονομικής ορθολογικότητας μορφοποιείται και το νεωτερικό άτομο ως φορέας που κατέχει «ικανότητα του ανταλλάσσειν» (power of exchanging), εννοώντας εν προκειμένω ο Σμιθ αυτό που θα εξηγήσει περαιτέρω παρακάτω, αναφερόμενος στον «κύριο Χομπς», ως συγκρότηση του νεωτερικού «προσώπου» σε φορέα «αγοραστικής δύναμης»:

«Ο πλούτος, όπως λέει ο κ. Χομπς είναι δύναμη (power). Αλλά το πρόσωπο που είτε αποκτά είτε κληρονομεί μια μεγάλη περιουσία, δεν αποκτά κατ' ανάγκην ή δεν κληρονομεί κάποια πολιτική δύναμη, δημόσια (civil) ή στρατιωτική. Η περιουσία του ενδέχεται να του προσφέρει τα μέσα της απόκτησης και των δύο, αλλά η απλή κατοχή αυτής της περιουσίας δεν του αποφέρει υποχρεωτικά καμιά από τις δύο. Η δύναμη την οποία τού αποφέρει άμεσα και ευθέως αυτή η κατοχή, είναι η ικανότητα του αγοράζειν: ο συγκεκριμένος έλεγχος (command) που

---

¹¹⁸ Βλ. επίσης την ερμηνεία η οποία αναπτύσσεται εις Meek, L.R., *Studies*, ό.π, σ. 62: «Υπό αυτές τις συνθήκες, η κατοχή ενός χρήσιμου αντικειμένου για παραγωγή του οποίου έχει δαπανηθεί εργασία... μεταβιβάζει στον κάτοχό του 'την δύναμη να αγοράζει άλλα αγαθά', ή, με άλλα λόγια, το αντικείμενο αποκτά ανταλλακτική αξία. Αποκτά αυτή την ανταλλακτική αξία, υπονοεί το επιχείρημα του Σμιθ, εξαιτίας του γεγονότος ότι αποτελεί το προϊόν της εργασίας ενός ατόμου ή μίας ομάδας ατόμων σε μία κοινωνία η οποία χαρακτηρίζεται και είναι εξαρτημένη από την αμοιβαία συναλλαγή των προϊόντων των επιμέρους εργασιών των ατόμων. Η ανταλλαγή εμπορευμάτων είναι κατ' ουσίαν ανταλλαγή κοινωνικών δραστηριοτήτων. Η αξιακή σχέση μεταξύ των εμπορευμάτων η οποία εκδηλώνεται στην πράξη της ανταλλαγής αποτελεί κατ' ουσίαν την αντανάκλαση μίας σχέσης μεταξύ των ανθρώπων ως παραγωγών. Η αξία, όπως επρόκειτο να το θέσει αργότερα ο Μαρξ, είναι μία κοινωνική σχέση. Είναι αρκετά εύκολο, φυσικά, να τα δει κανείς όλα αυτά στον *Πλούτο των Εθνών* από την πλεονεκτική σκοπιά του *Κεφαλαίου* του Μαρξ. Τούτο, ωστόσο, δεν σημαίνει ότι δεν βρίσκονται πράγματι εκεί. Είναι ορθό, θεωρώ, ότι ο Σμιθ έτεινε πράγματι να κατανοεί την αξία ως μία ποιότητα η οποία προσδίδεται σε ένα εμπόρευμα εξαιτίας του γεγονότος ότι αυτό ήταν προϊόν κοινωνικής εργασίας. Ήταν υπό αυτή την έννοια, και μόνο υπό αυτήν, που ο Σμιθ θεωρούσε την εργασία ως 'πηγή' ή 'αίτια' της αξίας».

μπορεί να αποκτήσει εφ' όλης της εργασίας ή όλου του προϊόντος της εργασίας που βρίσκεται εκείνη τη στιγμή στην αγορά. (WN I.v.3, σ. 51, ελλ. σ. 60).

Στο συγκεκριμένο επιχείρημα αποτυπώνεται μία ουσιώδης διάσταση του ιστορικά συντελεσμένου χωρισμού μεταξύ οικονομίας και πολιτικής ο οποίος, από την πλευρά της κοινωνικής πράξης, μορφοποιείται ως *χωρισμός της οικονομικής δύναμης από την πολιτική δύναμη*. Σε «εμπορική κοινωνία» ο φορέας οικονομικής δύναμης (εμπορευματοκάτοχος, χρηματοκάτοχος, φορέας αγοραστικής δύναμης) δεν αποτελεί, κατ' αναγκαίο τρόπο, συγχρόνως και άμεσα, φορέα πολιτικής δύναμης. Με άλλα λόγια, η μορφή γενικότητας που συγκροτείται στο πεδίο της οικονομικής ορθολογικότητας δεν μεταφράζεται άμεσα σε πολιτική γενικότητα, παρά από τη σκοπιά της τελευταίας εμφανίζεται (σε ορθό 'φυσικό' σύστημα) και η ίδια η γενικότητα του πεδίου της οικονομικής ορθολογικότητας καθαυτή ως ιδιαιτερότητα. Η συγκεκριμένη διάκριση διατηρείται στο σύνολο της σμιθιανής κατασκευής του «συστήματος φυσικής ελευθερίας» (WN IV.xi, σ. 274), και θα αποτελέσει, όπως θα δούμε, κομβική βάση ανάπτυξης της κριτικής στο μερκαντιλισμό στο τέταρτο βιβλίο και της σμιθιανής συγκρότησης του πεδίου της πολιτικής ορθολογικότητας στο πέμπτο βιβλίο.

Η παραπάνω διάκριση εμφορείται προσέτι, σύμφωνα με τις σμιθιανές αναλύσεις, από μία αξιολογική διάσταση. Η εν λόγω διάσταση συνίσταται στο ότι η μορφή αντικειμενικότητας της εμπορικής κοινωνίας έλκει το άτομο να είναι «συνετό», προδιαμορφώνει δηλαδή το ατομικό πράττειν θέτοντας και το αξιακό πλαίσιο της δράσης. Από την άλλη πλευρά, η ίδια αυτή οικονομική ορθολογικότητα παράγεται ιστορικά και αναπαράγεται ως μη αναμενόμενο –σε επίπεδο συνολικής κοινωνίας– αποτέλεσμα της ατομικής δράσης των εμπορευματοκατόχων. Αυτή η συνθήκη τώρα είναι που κάνει «κάθε συνετό άνθρωπο... φυσιολογικά να θέλει να διευθύνει τις υποθέσεις του με τέτοιο τρόπο ώστε πάντοτε να διαθέτει, εκτός από την ιδιαίτερη παραγωγή της δικής του φιλοπονίας, μία συγκεκριμένη ποσότητα του τάδε ή του δείνα εμπορεύματος το οποίο φαντάζεται ότι λίγοι άνθρωποι θα ήταν πιθανό να αρνηθούν για ανταλλαγή με την παραγωγή της δικής τους φιλοπονίας» (WN I.iv.2, σ. 42). Με το συγκεκριμένο επιχείρημα τίθεται η πολιτικο-οικονομική πλαισίωση των όρων της 'συνετής' εργαλειακής ορθολογικότητας, η οποία παρουσιάστηκε στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας (1.6). Αναλυτικότερα, στη συγκεκριμένη εννοιακή κατασκευή

αποτυπώνεται η λειτουργία του χρήματος¹¹⁹ ως αντικειμενικής μορφής. Τούτο φαίνεται χαρακτηριστικά σε μία διατύπωση από το τέταρτο βιβλίο όπου υποστηρίζεται ότι «το χρήμα είναι ένα εμπόρευμα αναφορικά προς το οποίο κάθε άνθρωπος είναι ένας έμπορος. Κανείς δεν το αγοράζει παρά για να το πουλήσει ξανά» (*WN IV.vi*, σ. 133). Το χρήμα αποτυπώνει και διαμορφώνει ένα συγκεκριμένο τύπο γενικού κοινωνικού δεσμού. Τα ουσιώδη χαρακτηριστικά του εν λόγω τύπου αντικειμενικού κοινωνικού δεσμού συνίστανται στο ότι, αφ' ενός, από τη σκοπιά της εξατομίκευσης, είναι καθαυτός μη συνειδητός στους μεμονωμένους δρώντες και, αφ' ετέρου, στο ότι, από τη σκοπιά της ολότητας, η χρηματική μορφή διαμορφώνει αξιολογικά το ατομικό πράττειν ως 'συνετή' εργαλειακή ορθολογικότητα.

Η κοινωνία εξατομικευμένων ιδιοκτησιακών συναλλαγών που παρήχθη ιστορικά απρόθετα και αναπαράγεται ως μη επιδιωκόμενο αποτέλεσμα του ατομικού πράττειν διέπεται από έναν ακόμα ουσιώδη όρο: την πολιτική. Σε αυτό το σημείο του *Πλούτου* η πολιτική εμφανίζεται με τη μορφή της «δημόσιας σφραγίδας» η οποία εγγυάται την αξία του εμπορεύματος που χρησιμοποιείται ως γενικό μέσο κυκλοφορίας (μέταλλα):

«Προκειμένου να αποτραπούν... καταχρήσεις, να διευκολυνθούν οι ανταλλαγές και συνεπώς να ενθαρρυνθεί κάθε είδος παραγωγικής και εμπορικής δραστηριότητας, κρίθηκε αναγκαίο, σε όλες τις χώρες που έχουν πραγματοποιήσει σημαντικές προόδους, να τοποθετηθεί μία δημόσια σφραγίδα σε συγκεκριμένα βάρη των ιδιαίτερων εκείνων μετάλλων που χρησιμοποιούνταν ευρέως για την αγορά αγαθών. Εξ ου η απαρχή της κερματικής μορφής νομίσματος (*coined money*) και εκείνων των δημόσιων γραφείων που ονομάζονται νομισματοκοπεία, θεσμοί ακριβώς της ίδιας φύσης με αυτούς των δημόσιων πιστοποιητών του μάλλιου και του λινού υφάσματος. Όλοι αυτοί οι θεσμοί στοχεύουν στο να πιστοποιήσουν, μέσω μιας δημόσιας σφραγίδας, την ποσότητα και την ομοιόμορφη ποιότητα των διαφόρων εμπορευμάτων που φέρονται στην αγορά» (*WN I.iv.7*, σ. 44, ελλ. σσ. 53-54).

---

¹¹⁹ Σε μία μορφή η οποία αποτυπώνει τον ανολοκλήρωτο χαρακτήρα της εμπορευματικής παραγωγής στο σμιθιανό ιστορικό ορίζοντα, συγχέοντας τη λειτουργία του χρήματος κατά τη διαδικασία E-X-E και τη λειτουργία του κατά τη διαδικασία X-E-X'. Βλ. ως προς αυτό την κριτική ανάγνωση του Μαρξ στο Marx, K. (2018), *Κείμενα από τη δεκαετία του 1850*, ό.π, ιδιαίτερα σ. 1130.

Η πολιτική ορθολογικότητα, όπως φαίνεται χαρακτηριστικά στην περίπτωση της «προέλευσης» της αντικειμενικής μορφής του «χρήματος», αποτελεί πιο ευρέως συνειδητή αντικειμενική μορφή ορθολογικότητας στο βαθμό που δρα 'για να' υλοποιήσει ένα σκοπό πιο «εκτεταμένης ωφελιμότητας» απ' ό, τι οι εμπορευματοκάτοχοι («κρεοπώλης», «ζυθοποιός» κ.ο.κ). οι οποίοι δρουν υπό τη σκοπιά του ατομικού τους ορίζοντα ως «συνετοί άνθρωποι» 'για να' διασφαλίσει, ο καθένας από τη δική του θέση, ότι θα έχει στην κατοχή του «μία συγκεκριμένη ποσότητα του τάδε ή του δείνα εμπορεύματος το οποίο φαντάζεται ότι λίγοι άνθρωποι θα αρνούσαν για ανταλλαγή με το προϊόν της δικής τους φιλοπονίας». Πρόκειται, με άλλα λόγια, για δύο διαφορετικούς αλλά συμπληρωματικούς τύπους εξήγησης της *αναγκαιότητας* του χρήματος. Η σμιθιανή ανάλυση καταλήγει, συνεπώς, στο συμπέρασμα ότι «με αυτόν τον τρόπο... το χρήμα έγινε σε όλα τα πολιτισμένα έθνη το γενικό εργαλείο του εμπορίου» (WN I.vi.11, σ. 48, ελλ. σ. 56). Το χρήμα κατέστη αναγκαίο, δηλαδή, μέσω και της (α) *οικονομικής ορθολογικότητας* η οποία σύμφωνα με την παρούσα ανάγνωση συγκροτείται σε δύο επίπεδα αφαίρεσης από τον Σμιθ. Αφενός, ως μη αναμενόμενο, μη συνειδητά επιδιωκόμενο καθ' εαυτό αποτέλεσμα της ατομικής δράσης. Και, αφετέρου, η ίδια αυτή ατομική δράση είναι μορφοποιημένη με συγκεκριμένο τρόπο σε κοινωνία ανεπτυγμένου καταμερισμού της εργασίας ώστε να θέτει το χρήμα ως γενική αντικειμενική μορφή κοινωνικού δεσμού. Και, δεύτερον, μέσω της β) *πολιτικής ορθολογικότητας*, η οποία βαίνει με υψηλότερο βαθμό συνειδητότητας από σκοπιά «εκτεταμένης ωφελιμότητας», παραμένοντας, ωστόσο, συστατικά χωρισμένη από τον καθαυτό χώρο της παραγωγής και κυκλοφορίας των οικονομικών αξιών. Με αυτή την έννοια, η κρατική δράση δεν αποτελεί πρωτογενή κίνηση του αντικειμένου παρά, δεδομένου ότι η οικονομική ορθολογικότητα έχει μορφοποιήσει τις μορφές υποκειμενικότητας και τις μορφές αντικειμενικότητας, έρχεται εκ των υστέρων ως πολιτική ορθολογικότητα να επικυρώσει, να προωθήσει ή να παρεμποδίσει τις δεδομένες και παγιωμένες αντικειμενικές μορφές.

Στο κεφάλαιο αυτό προσδιορίστηκε το αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας: η «εμπορική κοινωνία». Εφόσον το σύνολο του αντικειμένου της πολιτικής οικονομίας μορφοποιείται μέσω της ανταλλαγής –η δε πολιτική εξουσία έχει καταστεί απλώς εξωτερικός όρος διατήρησης της ανταλλαγής (δημόσια σφραγίδα επικύρωσης)– η ανάλυση πρέπει να κατευθυνθεί στο ερώτημα πώς γίνονται οι ανταλλαγές. Και μάλιστα ανταλλαγές ισοδυνάμων, δηλαδή στην αγορά και όχι με πολιτική απόσπαση πλούτου.

2.5. Εργασιακή θεωρία της αξίας

Για τον Σμιθ το ερώτημα περί του τι καθιστά δυνατή την ανταλλαγή ισοδυνάμων τίθεται ως ερώτημα περί του τι είναι αυτό που μετράει τα δύο ανταλλασσόμενα εμπορεύματα (φερ' ειπείν χ ποσότητα ψωμιού με ψ ποσότητα ψευδάργυρου). Προσπαθώντας να απαντήσει σε αυτό το ερώτημα (δηλαδή: ποιο είναι το μέτρο της αξίας;) επιχειρεί να δώσει μία εμμενή εξήγηση, η οποία βασίζεται σε κριτήρια του ίδιου του επιστημονικού πεδίου που ο ίδιος συγκροτεί, τουτέστιν του πεδίου της *εμπορευματικής παραγωγής*. Σε αντίθεση με διαδεδομένες σύγχρονες του *υποκειμενικές* θεωρίες αξίας οι οποίες προσδιορίζουν την αξία ως τυχαία, χωροχρονικά δεσμευμένη από την προσφορά και τη ζήτηση, ο Σμιθ αίρει τις υποκειμενικές θεωρίες της αξίας και κατευθύνεται σε *αντικειμενική* εξήγησή της αναζητώντας την «πραγματική τιμή» των εμπορευμάτων κατ' αντίστιξη προς την «ονομαστική τιμή» τους¹²⁰. Η «φυσική τιμή» διερευνάται στο πεδίο της *παραγωγής*, σε παράγοντες *πριν την ανταλλαγή*, προτού ο Σμιθ μετατοπιστεί, όπως θα δούμε στα επόμενα κεφάλαια, σε μία θεωρία προσφοράς και ζήτησης. Φυσικά κατά τη διερεύνηση αυτή το αντικείμενο της ανάλυσης είναι η «ανταλλακτική αξία» και όχι η «αξία χρήσης» των εμπορευμάτων, η οποία θα οδηγούσε τη θεωρία καθορισμού της αξίας σε μία εξήγηση με βάση τη χρησιμότητά τους. Η διάκριση μεταξύ αξίας χρήσης και αξίας ανταλλαγής και η επιλογή της δεύτερης ως αντικειμένου της πολιτικο-οικονομικής έρευνας έχουν προκαταρκτικά διευκρινιστεί από τον Σμιθ ήδη κατά την εισαγωγή των ερωτημάτων της θεωρίας αξίας με το παράδειγμα του νερού και του διαμαντιού (*WN* I.vi.13, σ. 48, ελλ. σ. 56)¹²¹.

---

¹²⁰ Το ερώτημα που έχει θέσει η σμιθιανή πολιτική οικονομία προς διερεύνηση είναι «πρώτον, ποιο είναι το πραγματικό μέτρο αυτής της ανταλλάξιμης αξίας ή από τι αποτελείται η πραγματική τιμή όλων των εμπορευμάτων» (*WN* I.vi.15, σ. 48, ελλ. σ. 57). Δεν της αρκεί η «ονομαστική τιμή», δηλαδή η αγοραία τιμή τους όπως αυτή είναι εκπεφρασμένη σε χρήμα, αλλά αναζητά την «πραγματική τιμή» των εμπορευμάτων. Σύμφωνα με τους ορισμούς στην προμετωπίδα του κεφαλαίου: Πραγματική τιμή του εμπορεύματος = η τιμή του σε εργασία και ονομαστική τιμή του εμπορεύματος = η τιμή του σε χρήμα

¹²¹ Heinrich, M. (2017), *Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ*, ό.π. σ. 51: «Πριν από τον Μαρξ ακόμη, οι οικονομολόγοι είχαν ασχοληθεί με το ζήτημα [του προσδιορισμού του μεγέθους της

Κατ' αρχάς, η σμιθιανή ανάλυση επαναλαμβάνει το πλαίσιο των ουσιωδών κοινωνικών προσδιορισμών που συναπαρτίζουν το υπό σύσταση αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας, τουτέστιν της «εμπορικής κοινωνίας». Τούτο σημαίνει, όπως προσπαθήσαμε να δείξουμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ότι αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας αποτελεί ένας τύπος κοινωνίας στην οποία έχει λάβει χώρα «εις βάθος καταμερισμός της εργασίας» και, ως εκ τούτου, «δεν είναι παρά ένα πολύ μικρό μέρος» των «αναγκών» και των «ανέσεων» που μπορούν να καλυφθούν από την «ιδία εργασία ενός ανθρώπου». Αντιστρόφως, οι άνθρωποι, σε αυτόν τον τύπο κοινωνίας, πρέπει να αντλήσουν «το πολύ μεγαλύτερο μέρος» των αντικειμένων κατανάλωσής τους «από την εργασία άλλων ανθρώπων», ούτως ώστε η «ανταλλακτική αξία» του εμπορεύματος που κατέχει κάποιος «ισούται (is equal) με την ποσότητα εργασίας που του επιτρέπει να αγοράσει ή να εξουσιάσει». «Επομένως», συμπεραίνει ο Σμιθ, «η εργασία είναι το

αξία] καταλήγοντας σε δύο θεμελιακά διαφορετικές απαντήσεις. Η μία απάντηση: η αξία ενός πράγματος προσδιορίζεται από τη χρησιμότητά του. Για κάτι που μου είναι εξαιρετικά χρήσιμο είμαι διατεθειμένος να δώσω πολλά ενώ, αντίθετα, για κάτι που μου είναι ελάχιστα χρήσιμο να δώσω λίγα ή και απολύτως τίποτα. Αυτή η 'αξιακή θεωρία της χρησιμότητας' προσκρούει ωστόσο σε ένα πρόβλημα που ο Άνταμ Σμιθ είχε ήδη διατυπώσει εύστοχα: το νερό μας είναι εξαιρετικά χρήσιμο, δεν μπορούμε να ζήσουμε χωρίς αυτό –ωστόσο η αξία του είναι πολύ μικρή. Η χρησιμότητα ενός διαμαντιού σε σύγκριση με του νερού είναι ελάχιστη, ωστόσο η αξία του τεράστια, εξού και ο Σμιθ συμπέρανε ότι δεν μπορεί να είναι η χρησιμότητα ενός πράγματος αυτό που καθορίζει την αξία του. Θεώρησε λοιπόν ότι ο καθοριστικός παράγοντας της αξίας ενός πράγματος είναι η ποσότητα εργασίας που χρειάζεται κανείς προκειμένου να το αποκτήσει» οδηγούμενος κατ' αυτόν τον τρόπο σε μία «εργασιακή θεωρία της αξίας». Βλ. και Rubin, I. I., *Ιστορία οικονομικών θεωριών, ό.π.*, σ. 238: «Αρχίζοντας την ανάλυση της έννοιας της αξίας, ο Σμιθ χαράσσει μια βασική διάκριση μεταξύ *αξίας χρήσης* και *ανταλλακτικής αξίας*. Η πρώτη τοποθετείται έξω από το πεδίο της έρευνάς του, και όλη του η προσοχή αφιερώνεται στη δεύτερη. Μ' αυτό τον τρόπο, ο Σμιθ στηρίζεται σταθερά στην μελέτη της εμπορευματικής οικονομίας, όπου το κάθε προϊόν προορίζεται για ανταλλαγή και όχι για την άμεση ικανοποίηση των αναγκών του παραγωγού του. Η ικανότητα του Σμιθ να θέτει το ζήτημα με έναν τέτοιο σαφή και βασισμένο σε αρχές τρόπο οφείλεται στη θεωρία του για τον καταμερισμό της εργασίας: σε κάθε κοινωνία που βασίζεται στον καταμερισμό της εργασίας, όλοι οι παραγωγοί κατασκευάζουν προϊόντα που χρειάζονται τα άλλα μέλη της κοινωνίας». Για το ζήτημα αυτό βλ. επίσης Meek, L.R., *Studies, ό.π.*, σσ. 72-74.

πραγματικό μέτρο της ανταλλακτικής αξίας όλων των εμπορευμάτων» (WN I.v.1, σ. 50, ελλ. σ. 59).

Η θεμελιώδης για την κλασική πολιτική οικονομία κατηγορία της «ποσότητας εργασίας» –εφόσον αυτή είναι «η πραγματική τιμή των πάντων (the real price of everything)– επεξηγείται στη συνέχεια ως ξόδεμα «κόπου και μόχθου» (toil and trouble). Ό, τι, δε, αγοράζεται με χρήμα ή με αγαθά (εμπορεύματα) αγοράζεται στην πραγματικότητα με εργασία:

«Το χρήμα ή τα εμπορεύματα αυτά μας απαλλάσσουν απ' αυτό το μόχθο. Περιέχουν την αξία μίας ορισμένης ποσότητας εργασίας την οποία ανταλλάσσουμε με αυτό που υποτίθεται ότι εκείνη τη στιγμή περιέχει αξία ίσης ποσότητας. Η εργασία ήταν η πρώτη τιμή, τα αρχικά χρήματα για αγορά που πληρώνονταν για κάθε πράγμα. Όλος ο πλούτος του κόσμου αρχικά αγοράστηκε όχι με χρυσό και ασήμι, αλλά με την εργασία» (WN I.v.2, σ. 50-51, ελλ. σ. 59-60).

Σύμφωνα με αυτό το επιχείρημα εργασιακής θεωρίας της αξίας οι θεμελιώδεις προσδιορισμοί του αντικειμένου της πολιτικής οικονομίας είναι αφ' ενός η *ανταλλακτική αξία* και, αφ' ετέρου, η *κοινωνική εργασία*, καθορίζοντας την έννοια της παραγωγής ως παραγωγής προϊόντων χρήσιμων για άλλους¹²².

Στη συνέχεια ο Σμιθ εισάγει έναν προβληματισμό στο προαναφερθέν επιχείρημα εργασιακής θεωρίας της αξίας, το οποίο είναι χαρακτηριστικό του ότι προσπαθεί να επιτελέσει, σύμφωνα με την βασική μαρξική ερμηνεία, τη θεωρητική μετάβαση από τη «συγκεκριμένη, χρήσιμη εργασία» στην «αφηρημένη αξιοπαραγωγό

---

¹²² Κατά την ανάγνωση αυτών των χωρίων από τον Μαρξ υποστηρίζεται ότι «Ο τόνος βρίσκεται εδώ στην αλλαγή που προκλήθηκε από τον *καταμερισμό της εργασίας*, ότι δηλαδή ο πλούτος ενός ανθρώπου δεν αποτελείται πια από το προϊόν της δικής του εργασίας, αλλά από την ποσότητα ξένης εργασίας που εξουσιάζει αυτό το προϊόν, από την κοινωνική εργασία που μπορεί να αγοράσει, μια ποσότητα που καθορίζεται από την ποσότητα εργασίας που περιέχεται σ' αυτό το ίδιο». Ο Μαρξ βρίσκει εδώ έναν ορθό ορισμό «της έννοιας της ανταλλακτικής αξίας, ότι δηλαδή στο εξής η εργασία μου μόνο σαν κοινωνική εργασία και, επομένως, το προϊόν της σαν εξουσία πάνω σε ίση ποσότητα κοινωνικής εργασίας, καθορίζει τον πλούτο μου». Τούτων δοθέντων, ο Μαρξ συμπυκνώνει το σμιθιανό επιχείρημα ως εξής: «Ο τόνος βρίσκεται εδώ στην εξίσωση (Gleichsetzung) της *δικής μου* εργασίας με την *ξένη* εργασία, μ' άλλα λόγια με την κοινωνική εργασία, [εξίσωση η οποία] προκλήθηκε από τον καταμερισμό της εργασίας και από την ανταλλακτική αξία», Marx, K., *Θεωρίες για την υπεραξία*, ό.π., σ. 53.

εργασία». Ο προβληματισμός αυτός έγκειται στο ότι «ενώ η εργασία είναι το πραγματικό μέτρο της ανταλλακτικής αξίας όλων των εμπορευμάτων, δεν είναι αυτό [το μέτρο] με το οποίο εκτιμάται συνήθως η αξία τους». Διότι σύμφωνα με τον Σμιθ «είναι δύσκολο να επιβεβαιώσουμε την αναλογία μεταξύ δύο διαφορετικών ποσοτήτων εργασίας», εφόσον στα διαφορετικά είδη έργου έχουν δαπανηθεί εργασίες διαφορετικού βαθμού «δυσκολίας» (hardship) και «επινοητικότητας». Με άλλα λόγια «μπορεί να υπάρχει περισσότερη εργασία (labour) σε μια ώρα σκληρή εργασία (work) απ' ό,τι σε δύο ωρών εύκολης δουλειάς (business)»¹²³ (WN I.v.4, σσ. 51-52, ελλ. σ. 60-61).

Έτσι ο Σμιθ υπονομεύει, προς στιγμήν, την εργασιακή θεωρία της αξίας που μόλις εισήγαγε, μετατιθέμενος από τη σκοπιά της ολότητας του καταμερισμού της εργασίας στη σκοπιά της εξατομίκευσης και της ιδιαίτερης χρήσιμης εργασίας, από την οποία φαίνεται ότι την εξίσωση των εμπορευμάτων ως προϊόντων διαφορετικών χρήσιμων εργασιών την διενεργεί το χρήμα ως «εργαλείο του εμπορίου» (WN I.v.6, σσ. 52-53, ελλ. σ. 61). Επιστρέφει, όμως, ξανά στην αρχική του σκοπιά υποστηρίζοντας αμέσως μετά ότι «ο χρυσός και το ασήμι, όπως κάθε άλλο εμπόρευμα, ποικίλλουν στην αξία τους, και κάποιες φορές είναι φθηνότερα και κάποιες φορές ακριβότερα». Το αντιμερκαντιστικό αυτό επιχείρημα θεμελιώνεται βάσει του ότι η αξία των πολύτιμων μετάλλων «εξαρτάται πάντοτε» από το πόση εργασία κοστίζει να εξορυχτούν και να μεταφερθούν, όπως και όλα τα άλλα *εμπορεύματα*, στην αγορά. Κατ' αυτόν τον τρόπο καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τα πολύτιμα μέταλλα (το χρηματικό εμπόρευμα) «δεν μπορεί να είναι ποτέ ένα ακριβές μέτρο για την αξία όλων των άλλων εμπορευμάτων», εφόσον πρόκειται για «ένα εμπόρευμα το οποίο το ίδιο ποικίλλει συνεχώς στην αξία του». Για να προσθέσει ευθύς αμέσως ότι:

---

¹²³ Το χωρίο συνεχίζεται ως εξής: «Δεν είναι εύκολο να βρούμε ένα ακριβές μέτρο ούτε της δυσκολίας ούτε της επινοητικότητας. Ανταλλάσσοντας στην πράξη (indeed) τις διαφορετικές ποσότητες διαφορετικών ειδών εργασίας τη μία έναντι της άλλης, συνήθως γίνεται κάποια προσαρμογή και για τις δύο. Αυτή δεν ρυθμίζεται, ωστόσο, μέσω ενός επακριβούς μέτρου, αλλά μέσω του παζαρέματος και της διαπραγμάτευσης της αγοράς, σύμφωνα με εκείνο το είδος κατά προσέγγιση ισότητας (rough equality) το οποίο αν και όχι ακριβές, είναι παρ' όλα αυτά επαρκές για τη διεξαγωγή της οικονομικής δραστηριότητας της καθημερινής» (WN I.v.4, σσ. 51-52, ελλ. σ. 60-61). Σε αυτή τη σύλληψη της διαμόρφωσης των τιμών θα βασιστεί μετέπειτα η θεωρία προσφοράς-ζήτησης.

«Ίσες ποσότητες εργασίας, πάντοτε και παντού, μπορεί να ειπωθεί ότι είναι ίσης αξίας για τον εργάτη. Στη συνηθισμένη κατάσταση υγείας, δύναμης και δραστηριότητας και με τον μέσο όρο δεξιότητας που μπορεί να κατέχει, πρέπει πάντα να αφιερώνει το ίδιο ποσοστό της ηρεμίας του, της ελευθερίας και της ευτυχίας του» (*WMI.v.7*, σσ. 53-54, ελλ. σσ. 61-62).

Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι σε αυτό το σημείο ανοίγει μία θεματική η οποία αφορά στην *κριτική* της πολιτικής οικονομίας και το κομβικό ερώτημα εάν οι κατηγορίες της κλασικής πολιτικής οικονομίας μπορούν να συλλάβουν το φαινόμενο της «αξίας», έτσι όπως αυτό συλλαμβάνεται στο πλαίσιο της μαρξικής κριτικής της πολιτικής οικονομίας. Ο Μαρξ συμπυκνώνει το σμιθιανό επιχείρημα του πέμπτου κεφαλαίου του πρώτου βιβλίου του *Πλούτου* ως εξής: «Ο τόνος βρίσκεται εδώ στην εξίσωση (*Gleichsetzung*) της δικής μου εργασίας με την ξένη εργασία, μ' άλλα λόγια με την κοινωνική εργασία, [εξίσωση η οποία] προκλήθηκε από τον καταμερισμό της εργασίας και από την ανταλλακτική αξία»¹²⁴. Εντούτοις, το ερώτημα που τίθεται εν προκειμένω είναι εάν οι σμιθιανές έννοιες του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, της ανταλλακτικής αξίας και της κοινωνικής εργασίας είναι έννοιες κατάλληλες για να παραχθεί από αυτές το φαινόμενο της «αξίας» (του «κοινωνικά αναγκαίου εργάσιμου χρόνου») που παρατηρείται σε κοινωνίες ανεπτυγμένης εμπορευματικής παραγωγής η οποία βασίζεται σε ιδιωτική ανταλλαγή, και του αλληλένδετου με αυτό, για τη μαρξική θεωρία, φαινόμενο του «αναδιπλασιασμού του εργασιακού προϊόντος σε εμπόρευμα και χρήμα» (*K,1: 67*)¹²⁵. Εάν μπορούν, με άλλα λόγια, να συλλάβουν οι έννοιες της

---

¹²⁴ Marx, K., *Θεωρίες για την υπεραξία*, μέρος πρώτο, μτφρ. Μαυρομάτης Π., Σύγχρονη εποχή, Αθήνα, 1984, σ. 53. Βλ. και Marx, K., *MEW 26.1*, Dietz Verlag, Berlin, 1965, σ. 46-47.

¹²⁵ «Ο χρηματικός κρύσταλλος είναι ένα αναγκαίο προϊόν της διαδικασίας ανταλλαγής, στην οποία εργασιακά προϊόντα διαφόρων ειδών εξισώνονται πραγματικά μεταξύ τους και κατ' αυτό τον τρόπο μεταμορφώνονται σε εμπορεύματα. Η ιστορική εξάπλωση και εμβάθυνση της ανταλλαγής αναπτύσσει την αντίθεση μεταξύ χρηστικής αξίας και αξίας που λανθάνει στη φύση του εμπορεύματος. Η ανάγκη να παρασταθεί εξωτερικά αυτή η αντίθεση για τη συναλλαγή οδηγεί σε μια αυτοτελή μορφή της εμπορευματικής αξίας και δεν ησυχάζει και δεν ξαποσταίνει ούτε στιγμή έως ότου επιτευχθεί οριστικά μέσα από τον αναδιπλασιασμό του εμπορεύματος σε εμπόρευμα και χρήμα. Στον ίδιο βαθμό όμως που ολοκληρώνεται η μεταμόρφωση των εργασιακών προϊόντων σε εμπορεύματα ολοκληρώνεται και η μεταμόρφωση του εμπορεύματος σε χρήμα» (*K, 1: 67*).

κλασικής πολιτικής οικονομίας τη «φαντασματώδη αντικειμενικότητα» της αξιακής υπόστασης των εμπορευμάτων (K,1: 22).

Το βασικό ερμηνευτικό κλειδί της σμιθιανής εργασιακής θεωρίας της αξίας από τον Μαρξ είναι ότι ο Σμιθ «προσπαθεί να επιτελέσει τη μετάβαση από τη συγκεκριμένη(wirklichen) εργασία στην εργασία η οποία παράγει ανταλλακτική αξία, δηλαδή τη βασική μορφή της αστικής εργασίας, μέσω του καταμερισμού της εργασίας». Το συναφές ερώτημα που γεννιέται από την ανάγνωση των αποσπασμάτων του *Πλούτου* είναι εάν ο Σμιθ εννοεί την «εργασία» (τον εργάσιμο χρόνο) υποκειμενικά ή αντικειμενικά; Στο *Zur Kritik der Politischen Ökonomie* (στο ιστορικό μέρος για την ανάλυση του εμπορεύματος) ο Μαρξ παραπέμπει στο προαναφερθέν απόσπασμα ερμηνεύοντας το ως ενδεικτικό της «σύγχυσης» του Σμιθ μεταξύ της «αντικειμενικής εξίσωσης (objektive Gleichung) ανόμοιων ποιοτήτων εργασίας που η κοινωνική διαδικασία εκτελεί βίαια μεταξύ των ανόμοιων εργασιών, με την υποκειμενική εξίσωση (gleichberechtigung) των εργασιών που κάνουν τα άτομα»¹²⁶. Στο *Κεφάλαιο* αυτή η ερμηνεία έχει ενσωματωθεί ως υποσημείωση με την οποία κλείνει η υποενότητα σχετικά με τον διφυή χαρακτήρα της εμπορευματοπαραγωγού εργασίας. Εδώ προστίθεται στη συγκεκριμένη ερμηνεία ότι «από την άλλη πλευρά [ο Α. Σμιθ] υποψιάζεται ότι η εργασία, εφόσον παρασταίνεται στην αξία των εμπορευμάτων ισχύει μόνο ως ξόδεμα εργασιακής δύναμης, αλλά και πάλι αντιλαμβάνεται αυτό το ξόδεμα απλώς ως θυσία ηρεμίας, ελευθερίας και ευτυχίας, και όχι ταυτόχρονα ως κανονική βιοτική δραστηριοποίηση. Βεβαίως έχει υπόψη του τον σύγχρονο μισθωτό εργάτη» (K,1: 29). Και πράγματι, ο Σμιθ δεν ικανοποιείται με τη θεμελίωση του μέτρου της αξίας στις *υποκειμενικές αξιολογήσεις* των εργατών/παραγωγών για την εργασία τους, βάσει των οποίων συντελείται η *αντικειμενική εξίσωση* σύμφωνα με το επιχείρημα ότι «ίσες ποσότητες εργασίας, πάντοτε και παντού, μπορεί να ειπωθεί ότι είναι ίσης αξίας για τον εργάτη»¹²⁷. Και για το λόγο αυτό στην επόμενη παράγραφο εισάγει μία σχέση μεταξύ εργοδότη και μισθωτού εργάτη.

---

¹²⁶ Marx, K. και Engels, F. (1957), *Marx Engels Werke*, τομ. 13, Dietz Verlag, Berlin, σ. 45.

¹²⁷ Rubin, I.I, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, ό.π., σ. 245: «Προκειμένου μια αντικειμενική ποσότητα αγορασμένης εργασίας να διατηρήσει το ρόλο της ως αμετάβλητου μέτρου της αξίας», πράγμα το οποίο σύμφωνα με τον Ρούμπιν αποτελεί εξαρχής λάθος

Στην εν λόγω παράγραφο ο Σμιθ εισάγει το επιχείρημα ότι είναι η αξία των μέσων διαβίωσης της εργασίας (εργασιακής δύναμης) εκείνη η οποία μεταβάλλεται και όχι η αξία της εργασίας, η οποία είναι πάντα και παντού σταθερή [sic!] και άρα αποτελεί το εμμενές μέτρο της αξίας. Στη ροή της σμιθιανής επιχειρηματολογίας διασαφηνίζεται, εντούτοις, αυτή η παράδοξη σταθερότητα της «αξίας της εργασίας» δια της εισαγωγής μιας όχι οποιασδήποτε σχέσης παραγωγής αλλά της κεφαλαιακής σχέσης:

«Παρότι όμως ίσες ποσότητες εργασίας είναι ίσης αξίας για τον εργάτη, για τον άνθρωπο που τον απασχολεί εμφανίζονται μερικές φορές να είναι μεγαλύτερης και μερικές φορές μικρότερης αξίας. Μερικές φορές τις αγοράζει με μια μεγαλύτερη και μερικές φορές με μια μικρότερη ποσότητα αγαθών, και η τιμή της εργασίας εμφανίζεται σε αυτόν να μεταβάλλεται όπως η τιμή όλων των άλλων πραγμάτων. Σε μια περίπτωση εμφανίζεται να είναι ακριβή, σε μια άλλη εμφανίζεται φτηνή. Ωστόσο, στην πραγματικότητα, αυτά που είναι φθηνά στη μία περίπτωση και ακριβά στην άλλη είναι τα ίδια τα αγαθά» (WN I.v.8, σ. 54, ελλ. σ. 62, υπογράμμιση δική μου)¹²⁸.

Με το συγκεκριμένο επιχείρημα μετατρέπεται σε μέτρο της αξίας η «αξία της εργασίας», η τιμή δηλαδή των αγαθών με τα οποία αναπαράγεται ο εργάτης (των μέσων διαβίωσης) ή αλλιώς ο μισθός¹²⁹. Από την άλλη πλευρά, τούτο θα επιτρέψει στη σμιθιανή πολιτική οικονομία να αναπτύξει στα επόμενα κεφάλαια τη θέση ότι σε (κεφαλαιοκρατικές) κοινωνίες στις οποίες αναπτύσσεται ο «εθνικός πλούτος» μειώνεται η τιμή των εμπορευμάτων (των μέσων διαβίωσης της εργασιακής δύναμης) και, κατ' αυτόν τον τρόπο, αυξάνεται η «πραγματική τιμή» της εργασιακής δύναμης (βλ. παρακάτω).

ερώτημα του Σμιθ, «ο Σμιθ πρέπει να ισχυριστεί ότι οι υποκειμενικές αξιολογήσεις της εργασιακής προσπάθειας είναι επίσης αμετάβλητες».

¹²⁸ Ο Ρούμπιν επισημαίνει το συγκεκριμένο απόσπασμα ως χαρακτηριστικό του ότι «ο εμπορευματοπαραγωγός εμφανίζεται τώρα ως 'εργοδότης' και το εμπόρευμα που προσφέρεται ως αντάλλαγμα της εργασίας εμφανίζεται ως 'τιμή της εργασίας' ή μισθός του εργάτη», στο ίδιο, σ. 243.

¹²⁹ Πρβλ. τη μαρξική ανάλυση στο Marx, K., *Θεωρίες για την υπεραξία*, ό.π., ιδιαίτερα σ. 54.

2.6. Μετάβαση από την εμπορευματική σχέση σε κεφαλαιακή σχέση.

Στο έκτο κεφάλαιο ο Σμιθ προβαίνει στη –ρητή πλέον– μετάβαση από την ανάλυση της εμπορευματικής σχέσης στην ανάλυση της κεφαλαιακής σχέσης¹³⁰. Οι δύο αυτοί τύποι οικονομικών σχέσεων διακρίνονται μεταξύ τους τόσο ιστορικά όσο και περιεχομενικά. Κατ’ αρχάς, το κριτήριο βάσει του οποίου διακρίνονται είναι το αν έχει συντελεστεί ή όχι στον αντίστοιχο τύπο κοινωνίας «συσσώρευση κεφαλαίου και ιδιοποίηση της γης». Η εμπορευματική σχέση, δηλαδή η οικονομική σχέση που διαμορφώνεται ως σχέση ανταλλαγής εμπορευμάτων μεταξύ ανεξάρτητων εμπορευματοπαραγωγών, εντοπίζεται σε «εκείνη την πρώιμη και πρωτόγονη εποχή της κοινωνίας η οποία προηγείται τόσο της συσσώρευσης κεφαλαίου όσο και της ιδιοποίησης της γης»¹³¹. Το περιεχόμενο της εν λόγω οικονομικής σχέσης είναι ότι ανταλλάσσονται ισοδύναμα, δηλαδή εμπορεύματα η αξία των οποίων καθορίζεται από τον εργάσιμο χρόνο που εμπεριέχεται σ’ αυτά:

η αναλογία μεταξύ των ποσοτήτων εργασίας που ήταν απαραίτητες για την απόκτηση των διαφόρων αντικειμένων ήταν η μοναδική συνθήκη που θα μπορούσε να προσφέρει έναν κανόνα για τη μεταξύ τους ανταλλαγή. Αν, για παράδειγμα, στο πλαίσιο μιας φυλής κυνηγών,

---

¹³⁰ Marx, K., *Θεωρίες για την υπεραξία, ό.π.*, σ. 55: «Στο VI κεφάλαιο του πρώτου βιβλίου ο Σμιθ περνάει από τη σχέση στην οποία υποτίθεται ότι οι παραγωγοί αντιπαρατίθενται μόνο σαν πωλητές εμπορευμάτων και κάτοχοι εμπορευμάτων, στη σχέση της ανταλλαγής ανάμεσα στους κατόχους των όρων εργασίας και στους κατόχους μόνο εργασιακής δύναμης», Η, με άλλα λόγια, περνάει «από την απλή ανταλλαγή εμπορευμάτων και από το νόμο της αξίας που τη χαρακτηρίζει... στην ανταλλαγή ανάμεσα σε υλοποιημένη και ζωντανή εργασία, στην ανταλλαγή ανάμεσα σε κεφάλαιο και μισθωτή εργασία, στην εξέταση του κέρδους... κοντολογίς στην πηγή της υπεραξίας», στο ίδιο, σ. 67. Βλ. επίσης Rubin, I.I, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών, ό.π.*, όπου επεξηγείται αυτή η διάκριση ως εξής: «Στην πρώτη περίπτωση, οι εταίροι... συσχετίζονται μεταξύ τους ως απλοί εμπορευματοπαραγωγοί. Στη δεύτερη, ως καπιταλιστής και εργάτης. Η πρώτη περίπτωση (δηλαδή η ανταλλαγή ενός προϊόντος με ένα άλλο, ή με αντικειμενοποιημένη εργασία) συνιστά το βασικό χαρακτηριστικό κάθε εμπορευματικής οικονομίας. Το δεύτερο (δηλαδή η ανταλλαγή ενός προϊόντος με ζωντανή εργασία ή κεφαλαίου με εργασιακή δύναμη) συμβαίνει μόνο στην καπιταλιστική οικονομία», σσ. 242-243.

¹³¹ Και ο Ρούμπιν, ακολουθώντας και αυτός την μαρξική ανάγνωση, ερμηνεύει την ‘πρώιμη κατάσταση πραγμάτων’ ως «απλή εμπορευματική οικονομία», Rubin, I.I, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών, ό.π.*, σ. 247-248.

το κυνήγι ενός κάστορα κοστίζει γενικά διπλάσια εργασία από το κυνήγι ενός ελαφιού, τότε ο κάστορας θα ανταλλάσσεται γενικά ή θα αξίζει όσο δύο ελάφια. Αυτό που συνήθως αποτελεί προϊόν εργασίας δύο ημερών ή δύο ωρών, είναι φυσικό να αξίζει διπλάσια από αυτό που συνήθως αποτελεί προϊόν εργασίας μίας ημέρας ή μίας ώρας» (WN I.vi.1, σ. 73, ελλ. σ. 77).

Τούτη είναι η κλασική διατύπωση του *νόμου της εργασιακής θεωρίας της αξίας* σύμφωνα με τον οποίο η ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων καθορίζεται από τον εργασιμό χρόνο που είναι αναγκαίος προκειμένου να παραχθούν. Ο νόμος αυτός, συνεχίζει η σμιθιανή επιχειρηματολογία, ίσχυε σε εκείνη την «κατάσταση πραγμάτων» στην οποία δεν είχε συντελεστεί «συσσώρευση κεφαλαίου και ιδιοποίηση της γης», δηλαδή σε κοινωνία ανεξάρτητων εμπορευματοπαραγωγών στην οποία «ολόκληρο το προϊόν της εργασίας ανήκει στον εργάτη». Σε αυτόν τον τύπο κοινωνίας η ανταλλακτική αξία καθοριζόταν πράγματι από τον αναγκαίο εργασιμό χρόνο παραγωγής του εμπορεύματος: «η ποσότητα της εργασίας που απασχολείται γενικά στην απόκτηση ή στην παραγωγή ενός εμπορεύματος είναι η μοναδική συνθήκη η οποία μπορεί να ρυθμίζει την ποσότητα της εργασίας που γενικά απαιτείται για την αγορά, τον έλεγχο ή την ανταλλαγή του» (WN I.vi.4, σ. 74, ελλ. σ. 77-78).

Εντούτοις, φαίνεται να υποστηρίζει στη συνέχεια ο Σμιθ, στο νεωτερικό τύπο κοινωνίας διαμορφώνεται μία διαφορετική οικονομική σχέση στην οποία ο νόμος της αξίας-εργασίας δεν ισχύει. Και για το λόγο αυτό θα μετατοπιστεί σε μία θεωρία κοστών παραγωγής ως καταλληλότερη θεωρία για την κατανόηση της βασικής οικονομικής σχέσης σύγχρονων κοινωνιών. Η θεμελιώδης διαφορά έγκειται στο ότι «από τη στιγμή που έχει συσσωρευθεί κεφάλαιο στα χέρια ορισμένων ατόμων (particular persons), κάποια από αυτά είναι φυσικό να το χρησιμοποιήσουν βάζοντας εργατικούς ανθρώπους να δουλέψουν, παρέχοντάς τους υλικά και μέσα διαβίωσης, προκειμένου να πραγματοποιήσουν κέρδος από την πώληση της εργασίας τους (of their work) ή απ' αυτό που προσθέτει η εργασία τους στην αξία των υλικών» (WN I.vi.5, σ. 74, ελλ. σ. 78). Η συγκεκριμένη συνθήκη¹³² καθιστά κυρίαρχη οικονομική σχέση τη σχέση μεταξύ

---

¹³² Δηλαδή, σύμφωνα με το πνεύμα του σμιθιανού κειμένου, το ότι έχει συσσωρευθεί κεφάλαιο στα χέρια ορισμένων ατόμων. Στην ίδια κειμενική και επιχειρηματολογική συνάφεια υπάρχει όμως εκτός από τη συσσώρευση κεφαλαίου στα χέρια ορισμένων ατόμων και ένας δεύτερος όρος: «εργατικοί άνθρωποι» την εργασιακή δύναμη των οποίων πρέπει οι κεφαλαιοκράτες να βρουν διαθέσιμη στην αγορά και να τη μισθώσουν (να της παρέχουν μέσα διαβίωσης). Σε αυτό το σημείο ο Μαρξ διακόπτει την κριτική παρακολούθηση του βασικού

κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας έναντι της σχέσης μεταξύ ανεξάρτητων εμπορευματοπαραγωγών.

Ο λόγος τώρα που ο Σμιθ θεωρεί ότι σε αυτή την οικονομική σχέση ο νόμος της εργασιακής θεωρίας της αξίας παύει να ισχύει έγκειται στο ότι:

«ανταλλάσσοντας το έτοιμο προϊόν είτε με χρήμα είτε με εργασία είτε με άλλα αγαθά, σε μια τιμή που είναι πάνω και πέρα από αυτή που είναι αρκετή για την πληρωμή των υλικών και των μισθών των εργατών, ένα ποσό ακόμα πρέπει να δοθεί για τα κέρδη του επιχειρηματία που διακινδυνεύει το απόθεμά του σε αυτή την περιπέτεια» (WN I.vi.5, σ. 74, ελλ. σ.78).

Πέρα από το ζήτημα του επιχειρήματος νομιμοποίησης του κέρδους βάσει του ρίσκου, το ουσιώδες εδώ είναι ότι τα εμπορεύματα, στο βαθμό που παράγονται με τους όρους της οικονομικής σχέσης κεφαλαίου-μισθωτής εργασίας, δεν ανταλλάσσονται στην αξία τους, φαίνεται να μην ανταλλάσσονται δηλαδή στην αναλογία στην οποία εμπεριέχουν ίσες ποσότητες αναγκαίου για την παραγωγή τους εργάσιμου χρόνου. Κι αυτό διότι, εφόσον ανταλλάσσονται με κέρδος, τούτο σημαίνει ότι πωλούνται από τον καπιταλιστή-επιχειρηματία σε μία αναλογία στην οποία ο εργάσιμος χρόνος που εμπεριέχεται στα εμπορεύματα (στο «έτοιμο προϊόν του») είναι μεγαλύτερος από το αξιακό ποσό που προπλήρωσε για την παραγωγή τους (μισθούς και υλικά). Μία ερμηνεία του λόγου για τον οποίο δεν ανταλλάσσονται ισοδύναμα θα μπορούσε να είναι ότι το κέρδος αποτελεί εν προκειμένω κέρδος από εκποίηση, ότι δηλαδή ο καπιταλιστής-επιχειρηματίας πουλάει το εμπόρευμα πάνω από την αξία του και με τον

επιχειρήματος του κειμένου του Σμιθ για να θέσει το ερώτημα «από πού προέρχονται οι φίλεργοι άνθρωποι, που δεν έχουν στην κατοχή τους ούτε μέσα συντήρησης ούτε υλικά για την δουλειά τους, αφημένοι στην τύχη τους;» Ερμηνεύει δε την εν λόγω σμιθιανή διατύπωση ως εξής: «αν την απογυμνώσουμε από την αφελή μορφή της, τότε δεν λέει παρά μόνον ότι: Η κεφαλαιοκρατική παραγωγή αρχίζει τη στιγμή, που οι όροι εργασίας ανήκουν σε μια τάξη, ενώ σε μian άλλη τάξη ανήκει μόνο η εργατική δύναμη. Αυτός ο χωρισμός της εργασίας από τους όρους εργασίας αποτελεί την προϋπόθεση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής», Marx, K., *Θεωρίες για την υπεραξία*, ό.π., σ. 56. Ανεξάρτητα δηλαδή από το ότι ο Σμιθ δεν έχει πλήρη επίγνωση των ιστορικών διαδικασιών αποχωρισμού της εργασιακής δύναμης από τους όρους αναπαραγωγής της (βλ. K,1: 24^ο κεφάλαιο), αναγνωρίζει εντούτοις και θέτει στο επίκεντρο της πολιτικο-οικονομικής ανάλυσής του τον θεμελιώδη χωρισμό της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής.

τρόπο αυτό το κέρδος προέρχεται από την *πώληση* του έτοιμου προϊόντος. Ο Σμιθ, ωστόσο, απορρίπτει μία τέτοια εξήγηση και κατευθύνεται σε μία εξήγηση της προέλευσης του κέρδους από την *παραγωγή*. Σύμφωνα με την εν λόγω εξήγηση το κέρδος του κεφαλαιοκράτη, το γεγονός δηλαδή ότι το εμπόρευσμά του αγοράζει περισσότερο εργάσιμο χρόνο (αξία) από τον εργάσιμο χρόνο που εμπεριέχεται στο ίδιο, οφείλεται στο ότι:

«Η αξία... που προσθέτουν οι εργάτες στα υλικά αναλύεται στην περίπτωση αυτή σε δύο μέρη, εκ των οποίων το πρώτο πληρώνει τους μισθούς τους και το δεύτερο τα κέρδη του εργοδότη τους για το συνολικό απόθεμα των υλικών και των μισθών που προκατέβαλε» (*WN I.vi.5*, σ. 74, ελλ. σ. 78).

Η μαρξική ερμηνεία εστιάζει σε αυτό το σημείο της σμιθιανής θεωρίας αξίας, υποστηρίζοντας ότι ο Σμιθ εν προκειμένω «έχει διαγνώσει την πραγματική πηγή της υπεραξίας» στο βαθμό που το κέρδος του κεφαλαιοκράτη «πηγάει από το γεγονός ότι πουλάει περισσότερη εργασία από την εργασία που πλήρωσε, από το ότι δεν ανταλλάσσει ίση ποσότητα υλοποιημένης εργασίας με ίση ποσότητα ζωντανής εργασίας... Διαφορετικά, ο μισθός του εργάτη θα ήταν ίσος με την αξία του προϊόντος του»¹³³. Η ερμηνεία αυτή του Μαρξ ότι ο μισθός του εργάτη θα ήταν ίσος με την αξία του προϊόντος του βασίζεται στο σμιθιανό επιχείρημα ότι σε αντίθεση με την κατάσταση που εξέτασε αρχικά, «σε αυτή την κατάσταση πραγμάτων (δηλαδή: στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή και την ανταλλαγή κεφαλαίου-μισθωτής εργασίας) «το σύνολο του προϊόντος της εργασίας... δεν ανήκει πάντα στον εργάτη» παρά:

«Στις περισσότερες περιπτώσεις, αυτός πρέπει να το μοιραστεί με τον ιδιοκτήτη του κεφαλαίου που τον απασχολεί. Και η ποσότητα της εργασίας που απασχολείται συνήθως στην απόκτηση ή στην παραγωγή ενός εμπορεύματος δεν αποτελεί τη μοναδική περίπτωση που μπορεί να ρυθμίσει την ποσότητα την οποία αυτό μπορεί συνήθως να αγοράζει, να ελέγχει ή να ανταλλάσσει. Είναι προφανές ότι πρέπει να υπάρχει μια πρόσθετη ποσότητα ως κέρδος του αποθέματος που προκατέβαλε τους μισθούς και προμήθευσε τα υλικά αυτής της εργασίας (*WN I.vi.7*, σ. 76, ελλ. σ. 79).

Αυτός είναι ο λόγος που ο Σμιθ θεωρεί ότι πρέπει να μετατοπιστεί από μία θεωρία η οποία καθορίζει το «μέτρο» της αξίας με βάση την «εμπεριεχόμενη στο

---

¹³³ Marx, K., *Θεωρίες για την υπεραξία*, ό.π., σσ. 57-61. Για την ερμηνεία ότι δεν υφίσταται κάποια εργασιακή θεωρία αξίας στο σμιθιανό έργο βλ. αντίθετα Blaug, M. (1962), *Economic Theory in Retrospect*, Cambridge University Press.

εμπόρευμα» εργασία σε μία θεωρία που καθορίζει το «μέτρο» της αξίας βάσει της «εργασίας που μπορεί να αγοράσει» το εμπόρευμα¹³⁴. Το κεντρικό αξίωμα της *θεωρίας εξουσιαζόμενης εργασίας* (labour command theory) προς την οποία κατευθύνεται τώρα ο Σμιθ διατυπώνεται ως εξής: «η πραγματική αξία των διαφόρων συστατικών της τιμής μετράται με την ποσότητα της εργασίας που μπορεί να αγοράσει ή να ελέγξει το καθένα από αυτά» (WN I.vi.9, σ. 76-77, ελλ. σ. 80). Με τον τρόπο αυτό θα οδηγηθεί σε μία *θεωρία κοστών παραγωγής* σύμφωνα με την οποία η αξία του εμπορεύματος προσδιορίζεται από τα συστατικά μέρη των μισθών, του κέρδους και της προσόδου στα οποία αυτή αναλύεται: «Σε κάθε κοινωνία, η τιμή ενός εμπορεύματος αναλύεται τελικά σε κάποια ή σε όλα τα τρία αυτά μέρη. Και σε κάθε προοδευμένη κοινωνία, και τα τρία αυτά μέρη υπεισέρχονται λίγο ως πολύ ως συνιστώσες στην τιμή της πλειονότητας των εμπορευμάτων» (WN I.vi.10, σ. 77, ελλ. σ.80).

Με βάση αυτόν τον τύπο θεωρίας καθορισμού της αξίας θα κατασκευαστεί στη συνέχεια η σμιθιανή *θεωρία διανομής*:

«Όπως η τιμή ή η ανταλλάξιμη αξία κάθε συγκεκριμένου εμπορεύματος αναλύεται σε κάποια ή σε όλα τα τρία αυτά μέρη, αντίστοιχα, η τιμή όλων των εμπορευμάτων που συνθέτουν το ετήσιο προϊόν της εργασίας κάθε χώρας, αν τα θεωρήσουμε ως ένα σύνολο, θα πρέπει να αναλύεται στα ίδια τρία μέρη και να επιμερίζεται στους διάφορους κατοίκους της χώρας, είτε ως μισθός της εργασίας τους είτε ως κέρδη του αποθέματός τους είτε ως πρόσοδος της γης τους.... Μισθοί, κέρδη και πρόσοδος αποτελούν τις τρεις πρωτογενείς πηγές όλων των εισοδημάτων, όπως και κάθε ανταλλάξιμη αξίας» (WN I.vi.17, σ. 79, ελλ. σσ. 81-82).

---

¹³⁴ Σύμφωνα με την ερμηνεία του Ρούμπιν: «Προηγουμένως, ο Σμιθ όριζε την αξία ενός εμπορεύματος από την ποσότητα εργασίας που δαπανάται για την παραγωγή του. Τώρα, την ορίζει ως το άθροισμα των μισθών, του κέρδους και της προσόδου. Προηγουμένως, ο Σμιθ δήλωνε ότι η αξία ενός εμπορεύματος *αναλύεται* στο εισόδημα (μισθοί, κέρδος και πρόσοδος). Τώρα, λέει ότι η αξία *απαρτίζεται* από εισοδήματα που, επομένως, λειτουργούν τώρα ως οι 'πηγές' της ανταλλακτικής αξίας του εμπορεύματος, το μέγεθος της αξίας ενός εμπορεύματος εξαρτάται τώρα από τα 'φυσικά μερίδια' μισθών, κέρδους και προσόδου», Rubin, I.I, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών, ό.π.*, σ. 249-250. Ο Ρούμπιν συνοψίζει την ερμηνεία του για την θεωρία αξίας του Σμιθ καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι «Η εργασιακή θεωρία της αξίας του Σμιθ συνετρίβη πάνω στους βράχους: γιατί ήταν αδύνατο να ερμηνεύσει την ανταλλαγή *αντικειμενοποιημένης εργασίας με ζωντανή εργασία* (ή: κεφαλαίου με εργασία)», στο ίδιο σσ. 250-252.

Όπως η ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων καθορίζεται από τα εισοδήματα των τριών παραγωγικών τάξεων, έτσι και σε επίπεδο συνολικής κοινωνίας (μακροοικονομικά) το «ετήσιο εισόδημα» ενός έθνους καθορίζεται από τα ίδια αυτά εισοδήματα. Με βάση αυτόν τον τύπο θεωρίας εισοδημάτων/διανομής θα συζητήσει στο εξής ο Σμιθ το ζήτημα της κοινωνικής ορθολογικότητας σε επίπεδο τάξεων.

2.7. Συμπερασματικές παρατηρήσεις σχετικά με τη μετατόπιση της εργασιακής θεωρίας της αξίας σε θεωρία κοστών παραγωγής

Σύμφωνα με την ερμηνεία του Μαρξ περί «διπλής οπτικής» του Σμιθ στο ζήτημα του καθορισμού της αξίας, μπορεί να εντοπιστεί στον *Πλούτο* μία οπτική, η ορθή κατά Μαρξ, με την οποία ο Σμιθ ανακάλυψε τη φύση της υπεραξίας και άρα του *κεφαλαίου ως σχέσης*. Συγχρόνως, όμως, η μαρξική ερμηνεία εντοπίζει επίσης μία λάθος οπτική, η οποία παράγεται από μία λάθος έννοια του *κεφαλαίου ως πράγματος* (stock) στο βαθμό που ο Σμιθ μετατρέπει σε πηγή της αξίας ή συστατικό μέρος της τιμής των εμπορευμάτων το προκαταβεβλημένο κεφάλαιο¹³⁵. Ως συμπέρασμα του παρόντος κεφαλαίου της διατριβής θα προσπαθήσω να ανασυγκροτήσω την εν λόγω μαρξική ερμηνεία, με σκοπό όχι τη διεξοδική ανακατασκευή της, αλλά στο βαθμό που βοηθάει στην κατανόηση του κειμένου του Σμιθ.

Όπως είδαμε στο κεφάλαιο αυτό η σμιθιανή θεωρία καθορισμού της αξίας υποστήριξε ότι η *εργασία* δημιουργεί νέα αξία ενώ τα εισοδήματα όλων των φορέων οι οποίοι εμπλέκονται στην παραγωγική διαδικασία προέρχονται από αυτή τη νεοδημιουργημένη αξία την οποία προσθέτει η εργασία στους υλικούς όρους με τους οποίους διαμεσολαβείται. Από την άποψη αυτή, η εργασία-αξία αποτελεί τη «γενική μορφή της υπεραξίας» ανεξάρτητα από το αν αυτή παρασταίνεται ως κεφαλαιακό

---

¹³⁵ Για την κριτική ανάγνωση του Μαρξ του ζητήματος του μετατοπισμού από εργασιακή θεωρία της αξίας σε θεωρία κοστών παραγωγής, δηλαδή του ότι ο Σμιθ «μετέτρεψε τον μισθό, το κέρδος και την πρόσοδο σε συστατικά μέρη της ανταλλακτικής αξίας» (σε πηγές της αξίας) αντί να διατηρήσει την αρχική σκοπιά ανάλυσης σύμφωνα με την οποία και οι τρεις αυτές εισοδηματικές μορφές πηγάζουν από την αξία που δημιουργεί η εργασία, και η οποία κατόπιν μοιράζεται σε εργάτες, καπιταλιστές και γαιοκτήμονες με τη μορφή μισθών, κέρδους και γαιοπροσόδου αντίστοιχα βλ. Marx, K., *Θεωρίες για την υπεραξία*, ό.π., σσ. 73-85.

κέρδος ή ως έγγειος γαιοπρόσοδος. Ο Μαρξ εδώ εντοπίζει στη σμιθιανή θεωρία την ανακάλυψη της έννοιας της «γενικής, απλής, αφηρημένης κοινωνικής εργασίας». Πρόκειται κατ' ουσίαν για τη γενίκευση της εμπορευματοποίησης της εργασιακής δύναμης, η οποία αναδεικνύεται εδώ ως πηγή της αξίας και επομένως και του κεφαλαίου με τη μορφή και όχι με την υλική του έννοια. Στη συνέχεια της επιχειρηματολογίας του, ωστόσο, ο Σμιθ επιχειρώντας να δώσει ένα εμπειρικό παράδειγμα εισέρχεται σε εμπειρική σκοπιά επιφάνειας και «αντιλαμβάνεται την υπεραξία άμεσα με τη μορφή του κέρδους». Και αντί να μιλήσει στο σημείο εκείνο (WN I.vi.6, σ. 75, ελλ. σσ. 78-79) με όρους νόμου της υπεραξίας μιλάει με όρους νόμου του κέρδους. Εισέρχεται, κατ' αυτόν τον τρόπο, στη δεύτερη (κατά Μαρξ) οπτική της σκοπιάς του μεμονωμένου καπιταλιστή επιχειρηματία και του κεφαλαίου ως πράγματος. Για την κατανόηση του σμιθιανού κειμένου είναι χρήσιμη η ερμηνεία του λόγου για τον οποίο ο Σμιθ υποπίπτει στον παραπάνω 'δυσμό' τον οποίο του καταλογίζει η μαρξική ανάγνωση. Η ερμηνεία που θα προσπαθήσω να κατασκευάσω παρακάτω βασίζεται στη μαρξική κατανόηση της «διπλής οπτικής» του Σμιθ¹³⁶, αλλά δίνει λίγη παραπάνω έμφαση προς την κατεύθυνση μίας 'ευμενούς' ερμηνείας της σμιθιανής θεωρίας.

Το κεντρικό ερώτημα γύρω από το οποίο περιστρέφεται η συνολική κατασκευή του *Πλούτου* είναι αν αναπτύσσονται οι παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας ή όχι. Υπό αυτό το πρίσμα εξετάζεται, πρωτίστως, το υπό σύσταση αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας κατά την πορεία συγκρότησης της συνολικής εννοιακής 'αρχιτεκτονικής' σύλληψης του από το βαθυδομικό επίπεδο του καταμερισμού της εργασίας, το μηχανισμό της αγοράς και το μηχανισμό των τιμών, το επίπεδο του κοινωνικού συσχετισμού δυνάμεων έως το πεδίο του κράτους. Ο Σμιθ φαίνεται να είναι τόσο αφοσιωμένος σε αυτό το κομβικό για την κλασική πολιτική οικονομία ερώτημα ώστε το γεγονός ότι η κεφαλαιακή σχέση θέτει έμμεσα σε κίνηση τις παραγωγικές δυνάμεις εξαναγκάζοντας το εργασιακό υποκείμενο να παράγει υπερεργασία, ελκύει, στον ιστορικό ορίζοντα του 18ου αιώνα, τόσο πολύ την προσοχή του ώστε να αξιολογεί αυτή τη σχέση θετικά ακόμη και παραβλέποντας αυτό το 'έμμεσα'. Το 'έμμεσα' εδώ συνίσταται στο ότι, διαμέσου της ιδιοποίησης της αξίας που παράγει ο φορέας της εργασίας μέσω των αποξενωμένων από τον ίδιο (υπό τη μορφή τίτλων ιδιοκτησίας) υλικών όρων της εργασίας προωθείται η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων (και

---

¹³⁶ Πρβλ. Marx, K., *Θεωρίες για την υπεραξία*, ό.π, ιδιαίτερα σσ. 73-75.

άρα: πλούτου). Και, αντιστρόφως, η πραγματικά μεγάλη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας συντελείται μόνο από τη στιγμή που οι εργασιακοί όροι αντιπαρά τίθενται στον εργάτη ως κεφάλαιο, ως εξαντικειμενικευμένη/αποξενωμένη μορφή της εργασίας¹³⁷. Στο βαθμό που η κεφαλαιοκρατική μορφοποίηση των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας συλλαμβάνεται από τον Σμιθ ως όρος ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, φαίνεται να ‘γλιστράει από τη μνήμη του’ το ζήτημα ακριβώς της αποξένωσης αυτής που είχε δείξει με την πρώτη οπτική και να σκέφτεται το ζήτημα ως εξής: ένας τύπος κοινωνίας ο πλούτος της οποίας συγκροτείται υπό τη μορφή των «εισοδημάτων» (κέρδος, γαιοπρόσοδος, μισθοί) ως «πηγές της αξίας του» ή ως «συστατικά μέρη» του (πλεονασματικού) πλούτου του -και που είναι πραγματικά ο τύπος κοινωνίας που παράγει πλεονασματικό πλούτο¹³⁸-τι μορφή κοινωνικής ορθολογικότητας τείνει να διαμορφώνει; Όλα τα ζητήματα που πραγματεύεται η σμιθιανή θεωρία λαμβάνουν, κατ’ αυτόν τον τρόπο, την ιδιαίτερη σημασία τους από την οπτική των ερωτημάτων εάν αναπτύσσονται οι παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας και εάν συγκροτείται γενικός κοινωνικός δεσμός.

Αναλυτικότερα, η σμιθιανή μετάβαση από τη θεωρία καθορισμού της αξίας στη θεωρία διανομής προσδίδει στην τελευταία τη σημασία της διερεύνησης των εξής ερωτημάτων:

α) ποιες είναι οι παραγωγικές τάξεις;

---

¹³⁷ Marx, K. (1989). *Grundrisse - Βασικές γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, μτφρ. Διβάρης Δ., Στοχαστής, Αθήνα, σσ. 641-643.

¹³⁸ Και μόνο το ότι σε μια κοινωνία το επόμενο έτος παράγεται περισσότερος πλούτος απ’ ό, τι το προηγούμενο, θα υποστηρίξουν οι Αντόρνο και Χορκχάιμερ αναφερόμενοι στον Χέρμπερτ Σπένσερ (Herbert Spencer), καθιστά αυτή την κοινωνία *δυναμική*, βλ. Χορκχάιμερ, Μ. - Αντόρνο, Τ., (1998), *Κοινωνιολογία. Εισαγωγικά δοκίμια*, σσ. 45-48. Από εδώ συνάγεται η προοδευτική -χειραφετική- διάσταση του καταμερισμού της εργασίας -και αντιστοίχως και της θεωρίας που τον εγκωμιάζει. Από την άλλη πλευρά, από την ταξική διάσταση του καταμερισμού της εργασίας συνάγονται η καταπίεση και η ανελευθερία-και, αντιστοίχως, η συντηρητική διάσταση της θεωρίας που τον εγκωμιάζει χωρίς συγχρόνως να τον κριτικάρει. Βλ. επ’ αυτού και τις αναλύσεις που περιέχονται εις Adorno, T. – Horkheimer, M. (1996), *Διαλεκτική του διαφωτισμού*, μτφρ. Αναγνώστου Λ., Νήσος, Αθήνα.

β) τι σχέσεις διαμορφώνονται στο εσωτερικό του κοινωνικού συσχετισμού ταξικών δυνάμεων;

γ) τι βαθμός ορθολογικότητας χαρακτηρίζει καθεμία εξ αυτών;

δ) τι διαμορφώνεται, βάσει των παραπάνω, ως ολότητα κοινωνικής ορθολογικότητας και πώς συγκροτείται το πεδίο της πολιτικής;

Καθώς, πρώτον, το ερώτημα της «πηγής της αξίας» μετατρέπεται, κατά τη μετάβαση από τη θεωρία αξίας στη θεωρία διανομής, σε ερώτημα το οποίο αφορά το ποιες και γιατί είναι παραγωγικές τάξεις. Και καθώς, δεύτερον, το εν λόγω ερώτημα λαμβάνει τη σημασία εάν συγκροτείται, στοιχειωδώς τουλάχιστον, γενικός κοινωνικός δεσμός και αν υπό τη μορφή αυτή αναπτύσσονται οι παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας, η σμιθιανή θεωρία επιλέγει να ακολουθήσει την «δεύτερη οπτική». Ενώ στο επίπεδο ανάλυσης της εργασιακής θεωρίας της αξίας ο Σμιθ υποστηρίζει ότι η εργασία είναι η πηγή της αξίας με το να είναι αυτή που δημιουργεί νέα αξία (υπεραξία), στο επίπεδο ανάλυσης του ερωτήματος σχετικά με το ποιος παράγοντας αναπτύσσει τις παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας ο Σμιθ θα υποστηρίζει ότι εισέρχεται και το κέρδος σαν συστατικό μέρος της τιμής, συντελεί στην παραγωγή πλούτου, ενώ η γαιοπρόσοδος εξαρτάται από τον βαθμό ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας σε μία δεδομένη κοινωνία (WN I.xi). Σε όρους εργασιακής θεωρίας παραγωγική είναι η εργασία: είναι η μοναδική «πηγή αξίας»· σε όρους θεωρίας κοστών παραγωγής «πηγές της αξίας» είναι οι μισθοί, το κέρδος και η γαιοπρόσοδος.

Η ερμηνεία που υποστηρίχθηκε εδώ είναι λοιπόν ότι καθώς το ερώτημα ποιες είναι οι παραγωγικές τάξεις λαμβάνει στη σμιθιανή πολιτική οικονομία τη σημασία ποιες τάξεις και υπό ποιους όρους αναπτύσσουν τις παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας, ο Σμιθ φαίνεται να 'βιάζεται' να μεταβεί στην συζήτηση του ζητήματος αυτού αφ' ενός στο επίπεδο του κοινωνικού συσχετισμού των τάξεων και αφ' ετέρου στο επίπεδο της πολιτικής. Η συγκεκριμένη μετατόπιση φαίνεται να υποδηλώνει συγχρόνως, από την άλλη πλευρά, ότι το ζήτημα αυτό είναι πρωτίστως *πολιτικό* ζήτημα. Η συγκρότηση της κοινωνικής ορθολογικότητας διαμέσου της πριμοδότησης των εννοιών επιφάνειας έναντι των εννοιών βάθους του αντικειμένου από τον Σμιθ σηματοδοτεί, με άλλα λόγια, ότι αυτή οφείλει να ολοκληρωθεί στα πιο ανεπτυγμένα επίπεδα συνειδητής/αναστοχαστικής ορθολογικότητας του αντικειμένου. Στα επόμενα

κεφάλαια της διατριβής θα προσπαθήσουμε να ανασυγκροτήσουμε κάποιες όψεις των σχετικών σμιθιανών αναλύσεων.

Το έβδομο κεφάλαιο του πρώτου Βιβλίου προσφέρει μία πρώτη διευκρίνιση του σε τι ακριβώς συνίσταται η μεταβολή της θεωρίας καθορισμού της αξίας του Σμιθ. Εδώ, η σμιθιανή ανάλυση δεν κατευθύνεται προς την εξήγηση του καθορισμού των μισθών και του κέρδους με βάση την εργασιακή θεωρία της αξίας, παρά αντικείμενο της ανάλυσής του αποτελεί, πλέον, η διερεύνηση της «φυσικής» ή «συνήθους στάθμης» (ordinary rate) των εν λόγω «εισοδημάτων» η οποία, όπως θα επιχειρήσει να δείξει, προσδιορίζεται «εν μέρει από τις γενικές συνθήκες της κοινωνίας, τα πλούτη ή τη φτώχεια της, την αναπτυσσόμενη, στάσιμη ή παρακμάζουσα κατάστασή της, και εν μέρει από την ιδιαίτερη φύση τής κάθε απασχόλησης» (WN I.vii.1, σ. 83, ελλ. σ. 85). Εκτίθενται έτσι τα βασικά στοιχεία της θεωρίας διαμόρφωσης των κερδών και των μισθών με βάση το μηχανισμό της προσφοράς και της ζήτησης σε οικονομία ελεύθερης αγοράς. Το έβδομο κεφάλαιο, δηλαδή, είναι χαρακτηριστικό της μεταβολής που συντελείται στη θεωρία διανομής του Σμιθ ως επακόλουθο της μεταβολής της θεωρίας αξίας σε θεωρία κοστών παραγωγής¹³⁹. Μετασχηματίζεται το αντικείμενο της διερεύνησης και ως εκ τούτου μετασχηματίζεται και η θεωρία, μετατρέπόμενη από εργασιακή θεωρία προσδιορισμού της αξίας των εμπορευμάτων σε θεωρία προσφοράς-ζήτησης βάσει της οποίας προσδιορίζεται η «συνήθης στάθμη» των δύο βασικών εισοδηματικών κατηγοριών.

Κατ' αυτόν τον τρόπο η σμιθιανή ανάλυση επικεντρώνεται στον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνονται τα εισοδήματα των κοινωνικών τάξεων των εργατών και των καπιταλιστών επιχειρηματιών σε πλαίσιο ελεύθερου ανταγωνισμού. Στο πλαίσιο αυτό ο Σμιθ προβαίνει σε σύγκριση της «φυσικής τιμής» (τιμής που παράγεται υπό συνθήκες ελεύθερου ανταγωνισμού) με τη «μονοπωλιακή τιμή» (που παράγεται υπό συνθήκες μονοπωλιακής άρθρωσης της οικονομίας). Η πρώτη οικονομική κατάσταση φθηναίνει τα εμπορεύματα, στο βαθμό που τείνει να φέρει μακροπρόθεσμα την αγοραία τιμή προς το κέντρο της φυσικής τιμής, ενώ η δεύτερη αυξάνει τεχνητά την τιμή των εμπορευμάτων εις βάρος της συνολικής κοινωνικής ευημερίας.

---

¹³⁹ Για την ερμηνεία αυτή βλ. Rubin, I.I, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, ό.π., σ. 260-261.

Το έβδομο κεφάλαιο ενθαρρύνει, συνεπώς, την ερμηνεία που εκτέθηκε προηγουμένως σχετικά με το ότι ο Σμιθ συγκεντρώνει την έμφαση της ανάλυσής του στο ερώτημα εάν *αναπτύσσονται οι παραγωγικές δυνάμεις ή όχι*. Θεμελιακό κριτήριο αξιολόγησης του ποια τάξη είναι παραγωγική αποτελεί εν προκειμένω, πρώτον, η κατάσταση της κοινωνίας, στο βαθμό που η «στάθμη των μισθών» και η «στάθμη των κερδών» (ως συστατικών μερών της φυσικής τιμής των εμπορευμάτων) εξαρτάται «σε κάθε κοινωνία κατ' αναλογία προς τις περιστάσεις τους, κατ' αναλογία προς τα πλούτη ή τη φτώχεια της, την αναπτυσσόμενη, στάσιμη ή παρακμάζουσα κατάστασή της». Δεύτερο κριτήριο αποτελεί η μορφή της πολιτικής ορθολογικότητας στο βαθμό που, σύμφωνα με τον Σμιθ, οι «κοινωνικές περιστάσεις» και το αν η κοινωνία είναι πλούσια ή φτωχή, ακμάζουσα, παρακμάζουσα ή στάσιμη δεν εξαρτάται μόνο από την κίνηση των οικονομικών δυνάμεων αλλά και «εν μέρει από τους διαφορετικούς νόμους και τη διαφορετική πολιτική της κοινωνίας στην οποία διεξάγονται» (WN I.vii.36, σ. 94, ελλ. σ. 94).

2.8. Κοινωνική ορθολογικότητα σε επίπεδο κοινωνικών τάξεων

Για την προσέγγιση του ζητήματος των κοινωνικών τάξεων ο Σμιθ επαναλαμβάνει, κατ' αρχάς, τη διάκριση μεταξύ αφ' ενός της «πρώιμης» και, αφ' ετέρου, της νεωτερικής «κατάστασης πραγμάτων», με το επιχείρημα ότι:

«σε εκείνη την πρώιμη κατάσταση πραγμάτων η οποία προηγείται τόσο της ιδιοποίησης της γης και της συσσώρευσης κεφαλαίου, ολόκληρο το προϊόν της εργασίας ανήκει στον εργάτη. Δεν έχει ούτε γαιοκτήμονα ούτε αφεντικό με τους οποίους να το μοιράζεται. Αν είχε συνεχιστεί αυτή η κατάσταση, οι μισθοί της εργασίας θα είχαν αυξηθεί με όλες εκείνες τις βελτιώσεις στις παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας που προκαλεί ο καταμερισμός της εργασίας. Όλα τα πράγματα θα γίνονταν σταδιακά φθηνότερα» (WN I.viii. 2-3, σ. 96, ελλ. σ. 95).

Επεξηγώντας τον λόγο για τον οποίο «τα πράγματα θα γίνονταν... φθηνότερα» ο Σμιθ εισέρχεται σε σκοπιά εργασιακής θεωρίας της αξίας: «Θα παράγονταν με μία μικρότερη ποσότητα εργασίας' και καθώς τα εμπορεύματα που παράγονται από ίσες ποσότητες εργασίας θα ανταλλάσσονταν φυσικά σε αυτή την κατάσταση πραγμάτων το ένα με το άλλο, θα αγοράζονταν επίσης με το προϊόν μίας μικρότερης ποσότητας» (WN I.viii.4, σ. 96-97, ελλ. σ. 95-96). Η ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων

καθορίζεται εν προκειμένω από την ποσότητα εργασίας που δαπανήθηκε για την παραγωγή τους.

Δεδομένου ότι η πραγματική μεγάλη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας αρχίζει μόνο από τη στιγμή που αυτή έχει μετατραπεί σε μισθωτή εργασία και οι εργασιακοί όροι της αντιπαρατίθενται ως γαιοκτησία και κεφάλαιο¹⁴⁰, δηλαδή μετά από την εισαγωγή της ιδιοποίησης της γης και της συσσώρευσης κεφαλαίου που συνιστούν τις συνθήκες οι οποίες σχετίζονται με τις «πιο αξιόλογες βελτιώσεις» στις «παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας», δεν θα είχε νόημα να διερευνήσει κανείς «ποιες θα ήταν οι επιδράσεις» της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων στους «μισθούς» – οι οποίοι σε εκείνη την πρωταρχική κατάσταση ήταν ταυτόσημοι με το «προϊόν της εργασίας» (WN I.viii.5, σ. 97, ελλ. σ. 96). Αξία της εργασίας και μισθός της εργασίας ήταν ταυτόσημα, δεν ήταν η έννοια «αξία της εργασίας» μια αυτοαντιφάσκουσα έννοια όπως είναι σε κεφαλαιακή σχέση.

Τι συμβαίνει τώρα όταν η γη γίνεται ατομική ιδιοκτησία και συσσωρεύεται κεφάλαιο στα χέρια ορισμένων ατόμων; Και, αυτό που συμβαίνει, κάνει τον Σμιθ να μετατοπιστεί από την εργασιακή θεωρία της αξίας, βάσει της οποίας εξήγησε την «πρώιμη κατάσταση», σε μία θεωρία κοστών παραγωγής;

«Από τη στιγμή που η γη γίνεται ατομική ιδιοκτησία, ο γαιοκτήμονας απαιτεί ένα μερίδιο σχεδόν από ολόκληρο το προϊόν που ο εργάτης μπορεί να παραγάγει, είτε μέσω της καλλιέργειάς της είτε μέσω της συλλογής των καρπών της. Η πρόσδοός του αποτελεί την πρώτη αφαίρεση από το προϊόν της εργασίας η οποία απασχολείται στη γη» (WN I.viii.6, σ. 97, ελλ. σ. 96).

Ούτως ώστε η *πρόσδοος* ορίζεται ως αφαίρεση από το προϊόν της *εργασίας* η οποία απασχολήθηκε στη γη. Πρόκειται ακριβώς για το ίδιο «προϊόν της εργασίας» το οποίο, σε συνθήκες στις οποίες δεν έχει γίνει η γη ατομική ιδιοκτησία και δεν έχει συσσωρευτεί κεφάλαιο, αποτελούσε τη «φυσική ανταμοιβή ή τους μισθούς της εργασίας». Ένα μερίδιο αυτού του προϊόντος της εργασίας παρακρατείται, τώρα, από τον γαιοκτήμονα και εμφανίζεται υπό τη μορφή της «πρόσόδου του» (WN I.viii.6, σ. 97, ελλ. σ. 96).

Η προαναφερθείσα ταξική σχέση «συνήθως», στον ιστορικό ορίζοντα του Σμιθ, δεν είναι άμεση αλλά διαμεσολαβείται από ένα «αφεντικό», τον αγρότη που απασχολεί

---

¹⁴⁰ Πρβλ. Marx, K., *Θεωρίες για την υπεραξία*, ό.π, σ. 45-46.

τον εργάτη¹⁴¹. Ο πρώτος «δεν θα είχε κανένα συμφέρον να χρησιμοποιήσει» τον δεύτερο «εκτός αν μοιραζόταν μαζί του το προϊόν της εργασίας, ή εκτός αν το κεφάλαιό του επρόκειτο να αντικατασταθεί γι' αυτόν μαζί με ένα κέρδος. Το κέρδος, αποτελεί μία δεύτερη αφαίρεση από το προϊόν της εργασίας που απασχολείται στη γη» (*WN* I.viii.7, σ. 97, ελλ. σ. 96) Αυτοί είναι οι βασικοί κοινωνικοί προσδιορισμοί της μοντέρνας οικονομικής σχέσης στην ύπαιθρο, την αγροτική οικονομία. Αλλά, σύμφωνα με τη σμιθιανή ανάλυση, και σε «όλες τις τέχνες και βιοτεχνίες το μεγαλύτερο μέρος των εργατών βρίσκονται στην ανάγκη ενός αφεντικού να τους προμηθεύσει με τα υλικά της δουλειάς τους, και τους μισθούς και τη διαβίωσή τους μέχρι να ολοκληρωθεί το έργο». Το κέρδος ορίζεται και σε αυτή την περίπτωση ως ένα μερίδιο το οποίο αφαιρείται από το «προϊόν της εργασίας ή της αξίας που προσθέτει αυτή στα υλικά» (*WN* I.viii.8, σ. 97-98 και ελλ. σ. 96).

Στο συγκεκριμένο τύπο οικονομικών-κοινωνικών σχέσεων, λοιπόν, η αξία του εργασιακού προϊόντος –η οποία «αποτελεί τη φυσική ανταμοιβή της εργασίας» σε συνθήκες που η γη και γενικά οι υλικοί όροι της εργασίας δεν έχουν γίνει ατομική ιδιοκτησία καθιστάμενοι έτσι μορφικοί προσδιορισμοί της έννοιας της «συσσώρευσης κεφαλαίου»– η αξία του προϊόντος της εργασίας διαχωρίζεται κατά τη διανομή του σε τρία εισοδήματα (πρόσοδο, κέρδος και μισθούς). Το συγκεκριμένο θεωρητικό συμπέρασμα συνιστά ένα συμπέρασμα εργασιακής θεωρίας αξίας εφόσον υποστηρίζει ότι από την αξία του προϊόντος της εργασίας (υπεραξία) παράγονται, ως *δευτερογενείς* μορφές της, τα εισοδήματα και των τριών βασικών κοινωνικών τάξεων.

---

¹⁴¹ «Συμβαίνει βέβαια, μερικές φορές, ένας μεμονωμένος ανεξάρτητος εργαζόμενος να διαθέτει ένα αποθέμα που να είναι αρκετό τόσο για να αγοράσει τα υλικά της εργασίας του όσο και για να συντηρηθεί ο ίδιος μέχρι την ολοκλήρωση αυτής της εργασίας. Είναι ταυτόχρονα εργοδότης και εργάτης, και καρπούται το σύνολο του προϊόντος της εργασίας του ή το σύνολο της αξίας που αυτή προσθέτει στα υλικά πάνω στα οποία σωρεύεται. Το προϊόν αυτό περιλαμβάνει αυτό που συνήθως αποτελεί δύο διακριτά εισοδήματα, τα οποία ανήκουν σε δύο διακριτά άτομα, τα κέρδη του αποθέματος και τους μισθούς της εργασίας. Οι περιπτώσεις αυτές, ωστόσο, δεν είναι πολύ συχνές, και σε ολόκληρη την Ευρώπη αναλογούν είκοσι εργαζόμενοι που απασχολούνται από κάποιο αφεντικό και ένας μόνο ανεξάρτητος. Και παντού ως μισθοί της εργασίας θεωρούνται αυτό που συνήθως είναι, όταν ο εργάτης είναι ένα άτομο και ο ιδιοκτήτης του αποθέματος που τον απασχολεί είναι ένα άλλο άτομο» (*WN* I.viii.9-10, σ. 98, ελλ. σ. 96-97).

Εντούτοις, ο Σμιθ έχοντας θέσει το προαναφερθέν πλαίσιο συνθηκών και μορφικών οικονομικών προσδιορισμών των νεωτερικών οικονομικών σχέσεων, κινείται στη συνέχεια στο πλαίσιο της διερεύνησης της συνήθους στάθμης των μισθών, του κέρδους και της προσόδου. Η συγκεκριμένη διερεύνηση εκκινεί με αφετηρία την παρατήρηση ότι το ύψος των «συνήθων μισθών της εργασίας» καθορίζεται από ένα «συμβόλαιο» (*WN* I.viii.11, σ. 98, ελλ. σ. 97) μεταξύ του φορέα της εργασιακής δύναμης και του φορέα ιδιοκτησίας των υλικών όρων της εργασίας. Προτού παρακολουθήσουμε τη συνέχεια των σμιθιανών αναλύσεων που αναπτύσσονται στο πλαίσιο της πραγμάτευσης του αναφερθέντος «συμβολαίου» μέσω της οποίας εισάγεται η προβληματική που αφορά τις σχέσεις μεταξύ των κοινωνικών τάξεων, αξίζει να παρεμβληθεί ένα σχόλιο σχετικά με την έως εδώ σμιθιανή ανάλυση. Το σχόλιο αυτό θα μπορούσε να εισαχθεί υπό τη μορφή του ερωτήματος: τι συζητείται επί της ουσίας με το συμβόλαιο αυτό;

Είναι σαφές ότι κεφαλαιοκράτης και εργάτης διαπραγματεύονται σχετικά με την ποσότητα αξίας του «προϊόντος της εργασίας» την οποία θα λάβει εκάστη πλευρά. Εκείνο που δεν φαίνεται να είναι άμεσα σαφές είναι εάν ο Σμιθ εδώ νομιμοποιεί τις «αφαιρέσεις από το προϊόν της εργασίας» τις οποίες ιδιοποιούνται ο κεφαλαιοκράτης και ο γαιοκτήμονας υπό τη μορφή του κέρδους και της γαιοπροσόδου, αντιστοίχως, με το επιχείρημα ότι οι εργάτες δεν κατέχουν μέσα διαβίωσης μέχρι το τέλος της δουλειάς που θα γίνει η συγκομιδή, ή με το επιχείρημα ότι σε όλες τις τέχνες και βιοτεχνίες δεν έχουν τα υλικά και τα μέσα διαβίωσης μέχρι να ολοκληρωθεί η δουλειά, δηλαδή τους αναγκαίους όρους αναπαραγωγής και *ενεργοποίησης* της εργασιακής *δύναμης* προκειμένου αυτή να γίνει *πράγματι* εργασία. Μία τέτοια ερμηνεία φαίνεται να υποστηρίζει, για παράδειγμα, ο Μηλιός επισημαίνοντας αυτά τα χωρία ως ενδεικτικά μιας επιχειρηματολογίας «απολογητικής των κεφαλαιακών σχέσεων εξουσίας»¹⁴². Προς την αντίθετη κατεύθυνση φαίνεται να κινείται η μαρξική ερμηνεία η οποία επισημαίνει χαρακτηριστικά «πόσο λίγο προσπαθεί [ο Σμιθ] με οποιοδήποτε τρόπο να δικαιολογήσει ότι η αξία που ο εργάτης προσθέτει στο προϊόν... δεν καθορίζεται πια από τον χρόνο εργασίας που περιέχεται στο προϊόν γιατί ο εργάτης δεν ιδιοποιείται ο

---

¹⁴² Βλ. την «Εισαγωγή» στο Rubin, I. I., (2015), *Μελέτες για τη θεωρία του χρήματος στον Μαρξ*, μτφρ. Δημούλης Δ., Κυπριανίδης Τ., Εκτός γραμμής, Αθήνα, σ. 24, υποσημείωση.

ίδιος όλη αυτή την αξία αλλά οφείλει να τη μοιραστεί με τον κεφαλαιοκράτη και τον γαιοκτήμονα»¹⁴³.

Η σμιθιανή ανάλυση αποτελεί, κατ' αρχάς, μια περιγραφή της βασικής οικονομικής σχέσης σε κοινωνίες της ατομικής ιδιοκτησίας και της συσσώρευσης κεφαλαίου. Στην εν λόγω περιγραφή εμπεριέχεται όμως, επίσης, και μια αξιολόγηση, σύμφωνα με την οποία το κέρδος και η γαιοπρόσοδος προσδιορίζονται ως αφαιρέσεις από την αξία που προσθέτει η εργασία στα υλικά και, σύμφωνα με τη μαρξική ανάγνωση, προσδιορίζονται ως αφαιρέσεις από την *υπερεργασία*, δηλαδή από εκείνο το μέρος της εργασίας που ο εργάτης προσθέτει στις πρώτες ύλες πέρα από ό,τι είναι αναγκαίο για την αναπαραγωγή του¹⁴⁴. Τούτο φαίνεται και από τη σμιθιανή διατύπωση ότι «οι εργάτες είναι προδιατεθειμένοι να ενωθούν για να αυξήσουν, τα αφεντικά για να χαμηλώσουν τους μισθούς της εργασίας», όπου μισθοί της εργασίας είναι εδώ το εναλλακτικό όνομα της «φυσικής ανταμοιβής της εργασίας» η οποία συνίσταται στο «προϊόν της εργασίας». Βάσει του συγκεκριμένου προσδιορισμού του διακυβεύματος του «συμβολαίου», η σχέση μεταξύ κεφαλαιοκρατών και εργατών συγκροτείται στη σμιθιανή ανάλυση ως *ταξικός αγώνας* γύρω από το πόσο μερίδιο από το προϊόν της εργασίας πρόκειται να λάβει η κάθε πλευρά. Στο συμβόλαιο αυτό, συνεχίζει η σμιθιανή επιχειρηματολογία, οι εργάτες βρίσκονται σε μειονεκτική θέση διότι δεν έχουν όρους διαβίωσης και, συνεπώς, βρίσκονται σε «άμεση αναγκαιότητα» να «συμμορφωθούν» με τους όρους των αφεντικών που «έχουν το πλεονέκτημα στη διαμάχη (dispute)» και στο να «εξαναγκάσουν (force) την άλλη πλευρά σε συμμόρφωση (compliance) με τους όρους τους» (WN I.viii.12, σ. 98, ελλ. σ. 97). Μία δεύτερη διάσταση της αξιολόγησης που αναδεικνύεται μέσα από τη σμιθιανή ανάλυση είναι δηλαδή εν προκειμένω ότι η μία πλευρά κατέχει πλεονεκτικό κοινωνικό συσχετισμό δύναμης επειδή είναι ιδιοκτήτες των εργασιακών όρων ενώ η άλλη πλευρά είναι σε μειονεκτική θέση επειδή δεν έχουν υπό την κατοχή τους εργασιακούς όρους. Η συγκεκριμένη αξιολόγηση αποτελεί μία *αντικειμενική* αξιολόγηση, μία αξιολόγηση στην οποία προβαίνει το ίδιο το αντικείμενο, την οποία η θεωρητική συνείδηση που ανασυγκροτεί εννοιακά το αντικείμενο οφείλει να μην αποκρύψει. Εντούτοις, η θεωρία δεν μπορεί και να λύσει αυτή την *ιστορική-πραγματική* αδικία.

---

¹⁴³ Marx, K., *Θεωρίες για την υπεραξία*, ό.π, σ. 63.

¹⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 64.

Τα παραπάνω συντείνουν στην ερμηνεία ότι δεν πρόκειται εν προκειμένω για ένα απολογητικό επιχείρημα νομιμοποίησης του ιστορικού χωρισμού της εργασίας από τους όρους της, ή μάλλον, όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε, αποτελεί επιχείρημα νομιμοποίησης του κεφαλαιοκρατικού χωρισμού μόνο στο βαθμό που στη βάση αυτού αναπτύσσονται οι παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας. Πάντως, δεν είναι αυτό το επιχείρημα νομιμοποίησης. Ο Σμιθ δεν νομιμοποιεί το κέρδος και τη γαιοπρόσοδο με βάση το «συμφέρον του επιχειρηματία», αντιθέτως η συγκεκριμένη σμιθιανή ανάλυση αποτελεί μία περιγραφή η οποία περιέχει και κάποιες αξιολογικές διαστάσεις. Το σμιθιανό επιχείρημα νομιμοποίησης της κεφαλαιοκρατικής μορφοποίησης των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας τίθεται υπό τη μορφή της διερεύνησης εάν υπό την κεφαλαιακή σχέση αναπτύσσονται ή όχι οι παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας¹⁴⁵. Η συγκεκριμένη διερεύνηση θα λάβει χώρα από δω και στο εξής στο επίπεδο ανάλυσης των σχέσεων μεταξύ των τάξεων (γαιοκτήμονες, κεφαλαιοκράτες, εργάτες) εστιάζοντας στο ερώτημα εάν συγκροτείται κοινωνική συνοχή σε αυτόν τον τύπο κοινωνικής ορθολογικότητας.

Εφόσον έχουμε εδώ να κάνουμε με μία αναγκαία στρεβλή μορφή εμφάνισης, δεν αποτελεί υποκειμενική ασυνέπεια του θεωρητικού η αδυναμία κατασκευής του γενικού κοινωνικού δεσμού με βάση τις κατηγορίες της αξίας-εργασίας¹⁴⁶, αλλά πρόκειται εδώ για μια αντικειμενική ασυνέπεια, για μια ασυνέπεια του ίδιου του αντικειμένου. Η σμιθιανή θεωρία δεν αποκρύπτει αυτή τη βαθυδομική αντινομία, παρόλο που δεν την ακολουθεί αναπτύσσοντάς την με έννοιες βάθους. Έτσι, υποστηρίζοντας ότι από τη στρεβλή μορφή επιφάνειας των «εισοδημάτων» η θεωρία μπορεί να κατανοήσει όψεις των κοινωνικών σχέσεων σύγχρονων κοινωνιών, θα αναπτύξει στη συνέχεια λογικές συγκρότησης των κοινωνικών τάξεων. Μία διάσταση που εμπεριέχεται σε αυτή τη σμιθιανή αντίληψη είναι ότι η πολιτική αναλαμβάνει, ως η πιο ανεπτυγμένη μορφή ορθολογικότητας του συγκεκριμένου ιστορικού ορίζοντα, να

---

¹⁴⁵ Βλ. Marx, K., *Θεωρίες για την υπεραξία*, ό.π, σ. 67 για τη συνολική μαρξική αποτίμηση σχετικά με τη «μεγάλη υπηρεσία» αφ' ενός και τη «θεωρητική αδυναμία» του Σμιθ αφ' ετέρου. Το επιχείρημα νομιμοποίησης στηρίζεται στο ότι το κεφάλαιο σαν σχέση είναι παραγωγός αξίας, και αυτό είναι η μεγάλη επιστημονική υπηρεσία που προσέφερε η σμιθιανή πολιτική οικονομία.

¹⁴⁶ Βλ. ως προς αυτό το ζήτημα βλ. Δρόσος, Δ. (1994), *Αγορά και κράτος στον Adam Smith*, ό.π., ιδιαίτερα σ. 19.

διαμορφώσει κοινωνική συνοχή σε επίπεδο συνολικής κοινωνίας. Η ερμηνεία αυτή της σμιθιανής πολιτικής οικονομίας ως μίας ουσιωδώς *πολιτικής θεωρίας* υποστηρίζεται από το ότι, όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε στο επόμενο κεφάλαιο, η πολιτική οικονομία απευθύνει τη γνώση αυτών των λογικών στο «νομοθέτη».

2.9. Ορθολογικότητα της κάθε κοινωνικής τάξης και των σχέσεων μεταξύ τους

Η πραγμάτευση της κοινωνικής σχέσης μεταξύ των ταξικών υποκειμένων τα οποία συγκροτούνται στο πεδίο της παραγωγής λαμβάνει χώρα στο κεφάλαιο που αφορά τον καθορισμό των μισθών της εργασίας, ενώ συγχρόνως η λογική της συγκρότησής τους αναπτύσσεται γύρω από αυτό ακριβώς το διακύβευμα:

«Το ποιος είναι ο συνήθης μισθός της εργασίας εξαρτάται παντού από το συμβόλαιο που συνάπτεται συνήθως μεταξύ των δύο αυτών μερών, τα συμφέροντα των οποίων δεν είναι επ' ουδενί τα ίδια. Οι εργάτες επιθυμούν να λάβουν όσο το δυνατόν περισσότερα, οι εργοδότες επιθυμούν να δώσουν όσο το δυνατόν λιγότερα. Οι πρώτοι επιδιώκουν να ενωθούν προκειμένου να επιτύχουν μια αύξηση των μισθών, οι δεύτεροι προκειμένου να επιτύχουν μια μείωσή τους» (WN I.viii.11, σ. 98, ελλ. σ. 97).

Λανθάνει εδώ μία αντίληψη ότι ταξικά υποκείμενα –τα δύο βασικά ταξικά υποκείμενα της καπιταλιστικής οικονομικής σχέσης– διαμορφώνονται ως τέτοια στο επίπεδο του ταξικού αγώνα σχετικά με τον καθορισμό των μεριδίων που θα λάβει η κάθε πλευρά από την αξία του προϊόντος. Στη «διαμάχη» σχετικά με την αύξηση ή τη μείωση των μισθών είναι που «ενώνονται» (combine) τα επιμέρους μέλη της κάθε πλευράς σε τάξεις. Με άλλα λόγια, στη διαδικασία του ταξικού αγώνα είναι που, ακολουθώντας μια μαρξική διάκριση, λαμβάνει χώρα η διαδικασία συγκρότησης της κάθε τάξης ως «τάξης δι' εαυτής» και αναπτύσσεται η συνειδητότητα επί της «τάξης καθ' εαυτής».

Στο πλαίσιο του ταξικού αγώνα («στη διαμάχη») είναι που η σμιθιανή ανάλυση θα διερευνήσει τη λογική της συγκρότησης της κάθε μίας από αυτές τις δύο τάξεις¹⁴⁷.

---

¹⁴⁷ «Δεν είναι δύσκολο, ωστόσο, να διαβλέψουμε ποιο από τα δύο μέρη θα έχει, υπό φυσιολογικές συνθήκες, το πλεονέκτημα στη διαμάχη και θα εξαναγκάσει το άλλο μέρος σε μια συμμόρφωση με τους όρους του»(WN I.viii.12, σ. 98, ελλ. σ. 97).

Η *τάξη των εργοδοτών* είναι πιο ανεπτυγμένη ως 'τάξη δι' εαυτή' από την τάξη των εργατών διότι διέπεται από υψηλότερο βαθμό συνειδητότητας της τάξης της για μία σειρά από λόγους. Πρώτον, εξαιτίας του μικρού αριθμού των μελών της αυτά «μπορούν να ενώνονται ευκολότερα». Δεύτερον, ο υψηλότερος αυτός βαθμός ταξικής συνοχής τους ενισχύεται από το ότι «ο νόμος επικυρώνει ή, τουλάχιστον, δεν απαγορεύει τις ενώσεις τους, ενώ απαγορεύει τις ενώσεις των εργατών». Τρίτον, διαθέτουν στην κατοχή τους όρους «αυτοσυντήρησης» οι οποίοι τους επιτρέπουν να επιζήσουν για αρκετό χρονικό διάστημα εντός του οποίου διεξάγεται η διαπραγματεύση με την αντίπαλη πλευρά. Το γεγονός αυτό δίνει στην τάξη των εργοδοτών «πλεονέκτημα στη διαμάχη» με τους εργάτες. Ενώ οι τελευταίοι βρίσκονται σε «άμεση αναγκαιότητα» και για το λόγο αυτό συμμορφώνονται ευκολότερα με τους όρους της άλλης πλευράς¹⁴⁸.

Ο βαθμός συνοχής και συνειδητότητας της *τάξης των εργατών* παρουσιάζεται αρνητικά, έμμεσα, δια της διαφοράς από την τάξη των εργοδοτών¹⁴⁹. Η τάξη των

---

¹⁴⁸ «Σε όλες αυτές τις διαμάχες, οι εργοδότες είναι σε θέση να αντέξουν επί ένα πολύ μακρύτερο διάστημα. Ένας γαιοκτήμονας, ένας αγρότης-επιχειρηματίας, ένας ιδιοκτήτης βιοτεχνίας, ένας έμπορος, ακόμα και αν δεν απασχολούν κανέναν εργάτη, θα μπορούσαν γενικά να ζήσουν με τα αποθέματα που έχουν ήδη αποκτήσει επί ένα ή και δύο χρόνια. Από τους εργάτες, πολλοί δεν θα μπορούσαν να επιζήσουν ούτε επί μία εβδομάδα, ορισμένοι θα μπορούσαν να επιζήσουν επί ένα μήνα, ενώ ελάχιστοι είναι αυτοί που θα μπορούσαν να επιζήσουν επί ένα χρόνο χωρίς απασχόληση. Μακροπρόθεσμα, ο εργάτης ίσως να είναι τόσο αναγκαίος στον εργοδότη όσο είναι ο εργοδότης σε αυτόν. Ωστόσο, η αναγκαιότητα αυτή δεν είναι τόσο άμεση» (WN I.viii.12, σ. 98-99, ελλ. σ. 97).

¹⁴⁹ Μάλιστα ο Σμιθ φαίνεται εν προκειμένω να έχει υπόψη του τη «φυσικοποίηση» αν όχι του ιστορικο-κοινωνικού χωρισμού της εργασίας από τους εργασιακούς όρους της, σίγουρα τη «φυσικοποίηση» των «ενώσεων» (combinations) των αφεντικών όταν υποστηρίζει ότι «σπανίως ακούμε, πράγματι, για αυτό τον συνδυασμό, επειδή είναι η συνήθης, και θα μπορούσε να πει κανείς, η φυσική κατάσταση των πραγμάτων, για την οποία κανείς δεν ακούει ποτέ» (WN I.viii.13, σ. 99, ελλ. σ. 97-98). Παρόλο, δηλαδή, που ισχύει η μομφή του Μαρξ ότι λαμβάνει ως δεδομένο το βασικό χωρισμό που προϋποθέτει η κεφαλαιακή σχέση, το χωρισμό του εργασιακού υποκειμένου από τους όρους αναπαραγωγής της εργασίας του, ή, ότι τουλάχιστον ο τελευταίος δεν είναι κριτικά διατυπωμένος στη σμιθιανή θεωρία αξίας, εντούτοις, διατυπώνονται ρητά τα *αποτελέσματα* του χωρισμού στο επίπεδο της 'επιφάνειας',

εργατών συγκροτείται ως 'τάξη δι' εαυτή' μόνο τη στιγμή που «διαμαρτύρεται» και «φωνασκεί» και έπειτα η ταξική συνοχή της αποδιαρθρώνεται ξανά. Η ταξική αποδιάρθρωση είναι η «φυσιολογική» τρόπον τινά, η κανονική κατάσταση της εργατικής τάξης. Ενώ, αντιθέτως, η κανονική κατάσταση της τάξης των εργοδοτών είναι ότι τα μέλη της βρίσκονται «σε ένα είδος σιωπηρής, αλλά σταθερής και ομοιόμορφης ένωσης προκειμένου να μην αυξηθούν οι μισθοί της εργασίας πάνω από το πραγματικό (actual) τους επίπεδο». Η τάξη των εργοδοτών, με άλλα λόγια, έχει υψηλότερο βαθμό συνειδητότητας του ταξικού της συμφέροντος, καθώς και περισσότερα μέσα για να το πραγματοποιήσει. Η τάξη των εργοδοτών είναι, με άλλα λόγια, εμπράγματη: «σπανίως ακούμε, πράγματι, για αυτό τον συνδυασμό, επειδή είναι η συνήθης, και θα μπορούσε να πει κανείς, η φυσική κατάσταση των πραγμάτων, για την οποία κανείς δεν ακούει ποτέ».

Οι εργάτες όταν συνενώνονται σε τάξη διαμορφώνουν τις περισσότερες φορές κάποια «αμυντική συνένωση» που συγκροτείται προσπαθώντας να αντικρούσει κάποια επιθετική «μυστική συνένωση» στην οποία προβαίνουν οι εργοδότες προκειμένου να μειώσουν τους μισθούς «ορισμένες φορές ακόμη και κάτω του υπάρχοντος επιπέδου». Ενίοτε οι εργάτες συνενώνονται οι ίδιοι επιθετικά λειτουργώντας «με δική τους θέληση (on their own accord)». Σε κάθε περίπτωση πάντως, οι εργάτες «προκειμένου να προκαλέσουν μια γρήγορη απόφαση» στο διακύβευμα του ύψους των μισθών «είναι αναγκασμένοι να καταφεύγουν πάντα σε τυμπανοκρουσίες¹⁵⁰ και μερικές φορές στην πιο συνταρακτική βία και επιθετικότητα». Ο λόγος, σύμφωνα με τη σμιθιανή ανάλυση, που οδηγούνται σε βίαιες και ανορθολογικές εκδηλώσεις είναι ότι:

«Είναι απελπισμένοι και ενεργούν με την αφοσύνη και την υπερβολή των απελπισμένων ανθρώπων οι οποίοι πρέπει ή να λιμοκτονήσουν ή να εκφοβίσουν τους εργοδότες τους, ώστε να τους ωθήσουν στην άμεση συμμόρφωση με τα αιτήματά τους»¹⁵¹.

στο κοινωνικοπολιτικό δηλαδή επίπεδο όπου εκδηλώνεται ο χωρισμός ως αντιπαράθεση ταξικών συμφερόντων.

¹⁵⁰ Στο πρωτότυπο: «they have always recourse to the loudest clamour», βρίσκουν σανίδα σωτηρίας στη φωνασκία και την κατακραυγή.

¹⁵¹ Θα είχε ενδιαφέρον, ενδεχομένως, μία σύγκριση με το 8^ο κεφάλαιο του μαρξικού *Κεφαλαίου* όπου -στον ιστορικό ορίζοντα του 19^{ου} αιώνα- ο εργάτης εμφανίζεται να διεξαγάγει ορθολογικό διάλογο με τον κεφαλαιοκράτη. Από την πλευρά των ταξικών υποκειμένων στις

Οι εργάτες θέλουν «να φέρουν το ζήτημα σε μια γρήγορη απόφαση» διότι είναι ζήτημα ζωής ή θανάτου γι' αυτούς. Από αυτόν τον τρόπο *αυτοσυντήρησης* της τάξης των εργατών παράγεται η τάση μείωσης ή/και άρσης της αναστοχαστικής ικανότητας τους. Μειώνεται, με άλλα λόγια, η ορθολογικότητα των μελών της τάξης των εργατών διότι βρίσκονται σε μία θέση στην οποία «πεθαίνουν από την πείνα»¹⁵² και αντιδρούν ενστικτωδώς οιονεί όπως ζώα σε στιγμή απόλυτου κινδύνου τα οποία δεν διαθέτουν ή νομίζουν πως δεν διαθέτουν άλλη επιλογή από τον εκφοβισμό και το τρόμαγμα του αντιπάλου. Ο τρόπος διαμόρφωσης της ορθολογικότητας των εργατών, όσον αφορά την αυτοσυντήρησή τους, αντιδιαστέλλεται προς τον αντίστοιχο τρόπο διαμόρφωσης ορθολογικότητας τύπου «σύνεσης», ο φορέας της οποίας κατέχει όρους μακροπρόθεσμης αυτοσυντήρησης και διαθέτει, ως εκ τούτου, τη δυνατότητα να σκεφθεί ορθολογικά, να σχεδιάσει κ.ο.κ (βλ. 1.6 της παρούσας εργασίας). Εντούτοις όπως έχει δείξει ο Σμιθ στο I.ii.2 ο βασικός μηχανισμός κοινωνίας της αγοράς, δηλαδή ο μηχανισμός της ανταλλαγής, εμπεριέχει ως όρους του «τον λόγο και την ομιλία». Η έλλειψη αυτών των πολιτισμικών και ορθολογικών «ιδιοτήτων» οι οποίες «είναι κοινές σε όλους τους ανθρώπους, και δεν βρίσκονται σε καμία άλλη φυλή ζώων, τα οποία δεν φαίνεται να γνωρίζουν ούτε αυτό ούτε κανένα άλλο είδος συμβολαίου» θα έτεινε να υπονομεύσει ένα από τα πλέον ουσιώδη συνεκτικά στοιχεία της εμπορικής κοινωνίας, δηλαδή αυτό καθ' εαυτό το ανταλλακτικό πράττειν στο επίπεδο του «συμβολαίου» που διαπραγματεύονται οι δύο τάξεις (το νόμο της εμπορευματικής ανταλλαγής). Απειλείται, ως εκ τούτου, εν δυνάμει η λειτουργία αυτού καθαυτού του συνεκτικού κοινωνικού δεσμού συμπάθειας, στο βαθμό στον οποίο υπονομεύονται θεμελιώδεις προϋποθέσεις του: οι διαδικασίες αντιμετάθεσης στη σκοπιά του άλλου και η ορθολογική, αναστοχαστική κρίση που λαμβάνει υπόψη το συμφέρον της άλλης πλευράς, ο ορθολογικός σχεδιασμός της αυτοσυντήρησης των δρώντων ο οποίος αποτελεί αναγκαίο όρο προκειμένου να διαμορφώνονται αντικειμενικές μορφές από το

δύο θεωρίες αποτυπώνεται η κατάσταση του εργατικού κινήματος της εποχής τους. Από την πλευρά του *αντικειμένου* εμμένει και στις δύο θεωρίες το κοινό στοιχείο του χωρισμού της εργασίας από τους όρους ενεργοποίησής της.

¹⁵² Στο πλαίσιο της ανάλυσής της 'παρακμάζουσας κατάστασης' μιας κοινωνίας ο Σμιθ κάνει λόγο, παρακάτω, σχετικά με το ότι οι εργάτες «πεθαίνουν από την πείνα» σε μία κοινωνία όπου «τα κονδύλια που προορίζονται για τη συντήρηση της εργασίας παρακμάζουν αισθητά» (WN I.viii.26, σ. 107, ελλ. σ. 24).

ατομικό πράττειν, κοντολογίς όλα εκείνα τα στοιχεία τα οποία η σμιθιανή θεωρία θέτει ως αναγκαίο πλαίσιο λειτουργίας των μηχανισμών παραγωγής μη αναμενόμενων αποτελεσμάτων. Η ικανότητα μακροπρόθεσμου ορθολογικού σχεδιασμού συνδέεται, όπως θα δούμε στη συνέχεια, με την τάξη των εμπόρων και των βιοτεχνών οι οποίοι δύνανται, εκ της κοινωνικής τους θέσης και της αντίστοιχης βιοτικής κατάστασης τους να κάνουν ορθολογικό υπολογισμό, σχέδια, εγχειρήματα (projects) κ.λπ. Στο επίπεδο ανάλυσης του ταξικού αγώνα, οι εργοδότες στη διαμάχη «είναι εξίσου θορυβώδεις όπως και η άλλη πλευρά, και δεν παύουν ποτέ να καλούν προς βοήθεια τη δημόσια αρχή (civil magistrate) και να ζητούν την αυστηρή εφαρμογή των νόμων εκείνων που ψηφίστηκαν με τόση αυστηρότητα εναντίον των ενώσεων όσων παρέχουν υπηρεσίες (servants), των εργατών και των έμμισθων τεχνιτών (journeymen)» (WN I.viii.13, σ. 100, ελλ. σ. 98). Η τάξη των αφεντικών, δηλαδή, μολονότι διακατέχεται στο επίπεδο του ταξικού αγώνα από εξίσου αντικοινωνικά πάθη (παροργισμό κ.λπ), κάνει πολιτική (politics). Η επισήμανση αυτή της σμιθιανής ανάλυσης θα αναπτυχθεί αναλυτικότερα κατά την ανασυγκρότηση των προβληματικών του τέταρτου και του πέμπτου βιβλίου (3.2. και 3.3. της παρούσας εργασίας).

Σύμφωνα με την παρούσα ανάγνωση ο Σμιθ κατευθύνει προς την «επιστήμη του νομοθέτη» τις γνώσεις που προκύπτουν από την πολιτικο-οικονομική ανάλυση¹⁵³. Το πρώτο βήμα της εν λόγω ανάλυσης έγκειται στον εντοπισμό ενός κατώτατου ορίου¹⁵⁴ πάνω από το οποίο πρέπει τουλάχιστον να διατηρούνται οι μισθοί προκειμένου να είναι ικανοί να συντηρήσουν, μέσο-μακροπρόθεσμα, τον εργάτη μαζί με την οικογένεια και τη φυλή των εργατών:

«Ένας άνθρωπος θα πρέπει να ζει πάντα από την εργασία του και ο μισθός του πρέπει να είναι τουλάχιστον επαρκής για τη συντήρησή του (at least sufficient to maintain him). Στις περισσότερες περιπτώσεις, θα πρέπει να είναι κατά τι μεγαλύτερος. Σε διαφορετική περίπτωση,

---

¹⁵³ Για το ζήτημα του «νομοθέτη» βλ. Winch. D., *Adam Smith's Politics. An Essay in Historiographic Revision*, Cambridge University Press, New York, όπου επισημαίνεται η κεντρική σημασία αυτής της φιγούρας για τη σμιθιανή θεωρία εν αντιθέσει με την παραμέλησή της από τις *laissez-faire* ερμηνείες της, ιδιαίτερα σ. 159 κ.ε.

¹⁵⁴ «Παρόλο όμως που στις διαμάχες με τους εργάτες τους οι εργοδότες γενικά έχουν το πλεονέκτημα, υπάρχει ωστόσο ένα ορισμένο όριο, κάτω από το οποίο φαίνεται να είναι αδύνατη η μείωση του μισθού ακόμα και του ταπεινότερου είδους εργασίας επί ένα σημαντικό διάστημα» (WN I.viii.14, σ. 100, ελλ. σ. 99).

θα του ήταν αδύνατον να αναθρέψει μια οικογένεια και η φυλή αυτών των εργατών δεν θα μπορούσε να επιβιώσει πέρα από την πρώτη γενιά» (WN I.viii.15, σ. 100-101, ελλ. σ. 99).

Η θεωρία δεν μπορεί να προσδιορίσει *επακριβώς* ποιο θα είναι αυτό το κατώτατο όριο κάτω από το οποίο δεν θα μπορούσαν να μειωθούν οι μισθοί χωρίς να υπάρξει πρόβλημα διευρυμένης αναπαραγωγής της εργατικής τάξης¹⁵⁵. Το ζήτημα αυτό, φαίνεται να υποστηρίζεται εδώ, αποτελεί ένα ζήτημα το οποίο θα προσδιοριστεί στην πράξη από τους δρώντες τόσο κατά τη διαδικασία του ταξικού αγώνα όσο και κατά τις οικονομικές διαδικασίες του μηχανισμού προσφοράς και ζήτησης¹⁵⁶. Σε αυτές τις διαδικασίες, φαίνεται να υπονοεί εδώ ο Σμιθ, περιλαμβάνεται και η συνειδητοποίηση εκ μέρους της τάξης των εργοδοτών του ίδιου του συμφέροντός τους ότι, παρά τον πλεονεκτικό κοινωνικό συσχετισμό δύναμης που κατέχουν, «υπάρχει ωστόσο ένα ορισμένο όριο, κάτω από το οποίο φαίνεται να είναι αδύνατη η μείωση του μισθού [...] επί ένα σημαντικό διάστημα». Πρωτίστως, όμως, πρόκειται για ένα ζήτημα το οποίο αφορά το νομοθέτη, διότι είναι ένα ζήτημα που σχετίζεται με την κοινωνική συνοχή εν συνόλω (με τη διατήρηση της κοινωνίας). Ο Σμιθ αναφέρει το όριο αυτό και ως «κατώτατο όριο το οποίο είναι σύμφωνο με την κοινή ανθρωπιά» (common humanity: ανθρώπινη ύπαρξη και ανθρωπιά), έννοια η οποία αφ' ενός περιλαμβάνει αξιακά-πολιτιστικά στοιχεία πάνω και πέρα από την «απλή επιβίωση» (WN I.viii.55, σ. 125, ελλ. σ. 118) και αφ' ετέρου αφορά το *γενικό συμφέρον*, αφορά δηλαδή κατ' εξοχήν τη σκοπιά του νομοθέτη.

---

¹⁵⁵ «Έτσι λοιπόν είναι τουλάχιστον βέβαιο ότι, προκειμένου να είναι ο σύζυγος και η σύζυγος σε θέση να αναθρέψουν μια οικογένεια, θα πρέπει, ακόμα και για το ταπεινότερο είδος κοινής εργασίας, να κερδίζουν κάτι περισσότερο από αυτό που είναι ακριβώς αναγκαίο για τα προσωπικά τους μέσα διαβίωσης (for their own maintenance). Σε ποιο όμως επίπεδο, εάν δηλαδή θα πρέπει αυτό να είναι το προαναφερόμενο ή κάποιο άλλο, δεν είμαι εγώ αυτός που πρόκειται να το προσδιορίσει» (WN I.viii.15, σ. 100-101, ελλ. σ. 99).

¹⁵⁶ Το συγκεκριμένο σμιθιανό επιχείρημα είναι, πρωτίστως, αντιμερκαντιστικό, θέτοντας υπό κριτική τη μερκαντιστική αντίληψη η οποία, στο πλαίσιο της εποχής του εμπορικού κεφαλαίου και της συμμαχίας της εμπορικής αστικής τάξης με το στέμμα, ανέπτυξε ως πρόταση οικονομικής πολιτικής την επιχειρηματολογία του «σιδηρούν κανόνα των μισθών» σύμφωνα με τον οποίο «ο μισθός ενός εργάτη δεν πρέπει να υπερβαίνει τα ελάχιστα αναγκαία μέσα διαβίωσης», βλ. Rubin, I.I, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, ό.π., σ. 55-56.

Εκείνο που μπορεί να προσδιορίσει η θεωρία, πάντως, είναι «τις περιστάσεις» εκείνες οι οποίες «προσφέρουν μερικές φορές ένα πλεονέκτημα στους εργάτες, και τους επιτρέπουν να αυξήσουν τους μισθούς τους σε σημαντικό βαθμό πάνω από αυτό το επίπεδο, το κατώτατο δηλαδή εκείνο επίπεδο που είναι σύμφωνο με την κοινή ανθρωπιά» (WN I.viii.16, σ. 101, ελλ. σ. 99). Τέτοιες περιστάσεις αναδύονται «όταν σε μια χώρα η ζήτηση για αυτούς που ζουν από μισθούς [...] συνεχώς αυξάνεται». Η πολιτικο-οικονομική ανάλυση απευθύνεται εν προκειμένω προς το νομοθέτη επισημαίνοντας τις περιστάσεις που συνιστούν τις αναγκαίες προϋποθέσεις προκειμένου να μην συγκροτούνται «απελπισμένοι και παροργισμένοι εργάτες σε ενώσεις: Υπό συνθήκες όπου η ζήτηση υπερβαίνει την προσφορά εργασίας «οι εργάτες δεν έχουν λόγο (they have no occasion) να ενωθούν προκειμένου να αυξήσουν τους μισθούς τους» (WN I.viii.17, σ. 102, ελλ. σ. 100). Οι αυτές περιστάσεις συντελούν στην αποτροπή των αντίστοιχων ενώσεων και μυστικών σχεδιασμών των εργοδοτών καθώς:

«η έλλειψη χεριών προκαλεί έναν ανταγωνισμό μεταξύ των εργοδοτών, που, προκειμένου να προσλάβουν εργαζομένους, πλειοδοτούν ο ένας εναντίον του άλλου και με αυτόν τον τρόπο παραβαίνουν με τη θέλησή τους την αυθόρμητη ένωση των εργοδοτών για τη μη αύξηση των μισθών (voluntarily break through the natural combination of masters not to raise the wages)» (WN I.viii.17, σ. 102, ελλ. σ. 100, υπογράμμιση δική μου).

Ο ελεύθερος ανταγωνισμός αξιολογείται από την πολιτική οικονομία θετικά, εν προκειμένω, επειδή –λειτουργώντας ως βαλβίδα αποδιάθρωσης της ταξικής συνεκτικότητας των εργοδοτών– προκαλεί εν είδει μη αναμενόμενου αποτελέσματος τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου της εργατικής τάξης και άρα, όπως θα υποστηρίξει η σμιθιανή θεωρία στη συνέχεια, της συνολικής κοινωνικής ευημερίας.

Οι περιστάσεις, εν τέλει, οι οποίες αποτελούν τις αναγκαίες προϋποθέσεις *μετριασμού* των ταραχωδών, βίαιων και υπονομευτικών της κοινωνικής συνοχής εκδηλώσεων του ταξικού αγώνα συναπαρτίζονται σε μία κατάσταση στην οποία επικρατεί «αύξηση του εθνικού πλούτου». Ο «εθνικός πλούτος», όπως ορίζεται από τον Σμιθ, συνίσταται στα δύο είδη «κονδυλίων» (funds) που διαθέτει η τάξη των αφεντικών (οι ιδιοκτήτριες εργασιακών όρων κοινωνικές κατηγορίες¹⁵⁷). Τα κονδύλια

---

¹⁵⁷ Επεξηγώντας τα δύο είδη κονδυλίων ο Σμιθ αναφέρεται σε ιδιοκτήτριες εργασιακών όρων κοινωνικές κατηγορίες: γαιοκτήμονας, εισοδηματίας, κάτοχος χρήματος, ανεξάρτητος τεχνίτης (WN I.viii. 19-20, σ. 102, ελλ. σ. 100).

αυτά διακρίνονται αφ' ενός στο «εισόδημα» (revenue) και αφ' ετέρου στο «κεφάλαιο» (stock)¹⁵⁸. Όταν αυτά τα δύο, αντιστοίχως, αυξάνονται πέραν του επιπέδου που είναι αναγκαίο για την «συντήρηση» αφ' ενός και την «απασχόληση» των αφεντικών αφ' ετέρου, αυξάνεται –και μόνο υπό αυτόν τον όρο είναι δυνατόν να αυξάνεται– η ζήτηση εργασιακής δύναμης έναντι της αντίστοιχης προσφοράς:

«Η ζήτηση επομένως αυτών που ζουν από το μισθό τους αυξάνεται υποχρεωτικά με την αύξηση του εισοδήματος και του αποθέματος κάθε χώρας, και δεν είναι δυνατόν να αυξηθεί χωρίς αυτήν. Η αύξηση του εισοδήματος και του αποθέματος είναι η αύξηση του εθνικού πλούτου. Συνεπώς, η ζήτηση αυτών που ζουν από το μισθό τους αυξάνεται με την αύξηση του εθνικού πλούτου, και δεν είναι δυνατόν να αυξηθεί χωρίς αυτήν» (WN I.viii.21, σ. 102-103, ελλ. σ. 100).

Ο «εθνικός πλούτος» συνίσταται, με άλλα λόγια, στο «πλεόνασμα» σε εισόδημα και κεφάλαιο. Τα πλεονάσματα αυτά είναι «φυσιολογικό» για τους κατόχους τους να επενδυθούν απασχολώντας περισσότερα «χέρια». Τούτο το δείχνει ο Σμιθ με τα παραδείγματα του γαιοκτήμονα, του εισοδηματία και του κατόχου χρήματος: «Αυξήστε το πλεόνασμα» εισοδήματος και κεφαλαίου το οποίο κατέχουν και «θα αυξήσουν φυσιολογικά τον αριθμό» των ανθρώπων που ζουν με μισθούς τους οποίους απασχολούν (WM.viii. 19-20, σ. 102, ελλ. σ. 100).

Στη συνέχεια ο Σμιθ διερευνά τη μορφή που λαμβάνουν οι προαναφερθείσες «περιστάσεις» ανάλογα με τους τρεις διαφορετικούς τύπους οικονομίας (την ακμάζουσα, τη στάσιμη και την παρακμάζουσα), εντάσσοντας στη διερεύνηση αυτή ως παραδείγματα πραγματικές-εμπειρικές καταστάσεις χωρών της εποχής του (Μ. Βρετανία, Β. Αμερική, Κίνα, Ανατολικές Ινδίες).

Α) Ακμάζουσα κατάσταση. Το επίπεδο των μισθών είναι υψηλότερο σε μία οικονομία όπου συντελείται «συνεχής αύξηση» του εθνικού πλούτου¹⁵⁹. Μία τέτοια

---

¹⁵⁸ «Είναι προφανές ότι η ζήτηση ανθρώπων που ζουν από το μισθό τους δεν μπορεί να αυξάνεται παρά κατ' αναλογίαν προς την αύξηση των κονδυλίων που προορίζονται για την πληρωμή των μισθών. Τα κονδύλια αυτά είναι δύο ειδών: πρώτον, το εισόδημα που υπερβαίνει τα αναγκαία μέσα διαβίωσης και, δεύτερον, το απόθεμα που υπερβαίνει ό,τι είναι αναγκαίο για την απασχόληση των αφεντικών» (WN I.viii.18, σ. 103, ελλ. σ. 100).

¹⁵⁹ «Αυτό που προκαλεί την αύξηση του μισθού της εργασίας δεν είναι το πραγματικό μέγεθος (is not the actual greatness) του εθνικού πλούτου, αλλά η συνεχής του αύξηση. Κατά συνέπεια, οι υψηλότεροι μισθοί της εργασίας παρατηρούνται όχι στις πιο πλούσιες χώρες, αλλά

κατάσταση του επιπέδου των μισθών εντοπίζεται στις βρετανικές αποικίες της Βόρειας Αμερικής και φαίνεται να επιβεβαιώνει την πολιτικο-οικονομική ανάλυση στο βαθμό που ο λόγος του υψηλού επιπέδου μισθών που παρατηρείται εκεί είναι η διαρκής αύξηση εθνικού πλούτου η οποία, εντείνοντας τον ανταγωνισμό μεταξύ των κατόχων εισοδήματος και κεφαλαίου, αυξάνει τη ζήτηση εργασιακών δυνάμεων. Έτσι, παρά την ραγδαία αύξηση του πληθυσμού που παρατηρείται στις αποικίες της Β. Αμερικής (αποτέλεσμα και αυτή της «ακμάζουσας» οικονομικής κατάστασης που διανύει) ο λόγος εξαιτίας του οποίου οι μισθοί βρίσκονται σε υψηλό επίπεδο φαίνεται να έγκειται στο ότι αυξάνεται «η ζήτηση εργατών», αυξάνονται δηλαδή «τα κονδύλια που προορίζονται για τη συντήρησή τους [...] πολύ γρηγορότερα από τον αριθμό των προς απασχόληση εργατών» (WN I. viii. 22-23, σ. 103-104, ελλ. σ. 100-102).

B) Κατάσταση στασιμότητας. Η περίπτωση αυτή αφορά «μία χώρα της οποίας ο πλούτος είναι πολύ μεγάλος, πλην όμως *στάσιμος* επί ένα μεγάλο διάστημα». Στην περίπτωση αυτή «δεν θα πρέπει να αναμένουμε πολύ υψηλούς μισθούς εργασίας» σύμφωνα με τον Σμιθ. Η εξήγηση του συγκεκριμένου φαινομένου είναι ότι αναδύεται ένας «*ανταγωνισμός των εργατών*» ο οποίος, συνεπικουρούμενος από «το συμφέρον των αφεντικών», τείνει να μειώσει τους μισθούς «στο χαμηλότερο επίπεδο που είναι σύμφωνο με την κοινή ανθρωπιά»¹⁶⁰. Το εμπειρικό αντίστοιχο αυτής της περίπτωσης είναι η Κίνα (WN I.viii.24, σ. 105, ελλ. 102). Παρ' όλη τη «φτώχεια των χαμηλότερων τάξεων του λαού της Κίνας», εντούτοις, η «ετήσια εργασία» αναπαράγεται –μολονότι με στάσιμο τρόπο. Τουλάχιστον, όμως, δεν φθίνει: «Η ίδια ή σχεδόν η ίδια ετησία

στις πιο γρήγορα αναπτυσσόμενες, σε αυτές που γίνονται εύπορες με τους ταχύτερους ρυθμούς». Το εμπειρικό αντίστοιχο αυτής της περίπτωσης αναδεικνύεται μέσα από τη σύγκριση μεταξύ Αγγλίας και Βόρειας Αμερικής: «Σήμερα, η Αγγλία είναι ασφαλώς μια πολύ πλουσιότερη χώρα από οποιοδήποτε μέρος της Βόρειας Αμερικής. Ωστόσο, ο μισθός της εργασίας είναι πολύ υψηλότερος στη Βόρεια Αμερική από οποιοδήποτε μέρος της Αγγλίας» (WN I. viii. 22, σ. 103, ελλ. σ. 100).

¹⁶⁰ «Πολύ δύσκολα θα μπορούσε να παρατηρηθεί έλλειψη χεριών και τα αφεντικά δεν θα υποχρεώνονταν να ανταγωνίζονται μεταξύ τους προκειμένου να εξασφαλίσουν εργατικά χέρια. Από την άλλη μεριά, αυτά τα εργατικά χέρια θα πολλαπλασιάζονταν πέρα από την απασχόλησή τους. Θα υπήρχε συνεχής έλλειψη απασχόλησης και οι εργάτες θα υποχρεώνονταν να ανταγωνιστούν μεταξύ τους προκειμένου να εξασφαλίσουν απασχόληση» (WN I.viii.24, σ. 105, ελλ. 102).

εργασία πρέπει επομένως ακόμα να εκτελείται, και τα κονδύλια που προορίζονται για τη συντήρησή της πρέπει, συνεπώς, να μην μειώνονται αισθητά. Επομένως, οι χαμηλότερες τάξεις των εργατών, παρά τα πενιχρά μέσα διαβίωσής τους, πρέπει με τον έναν ή τον άλλο τρόπο να κατορθώνουν να διαιωνίσουν τη γενιά τους, τόσο όσο (so far as) να διατηρούν το συνήθη τους αριθμό» (WN I.viii.25, σ. 106-107, ελλ. 103)¹⁶¹.

Γ) Παρακμάζουσα κατάσταση. Η περίπτωση μιας κοινωνίας η οποία «οπισθοδρομεί» (goes backwards) παρατηρείται «σε μια χώρα [...] όπου τα κονδύλια που προορίζονται για τη συντήρηση της εργασίας φθίνουν συνεχώς (sensibly decaying)». Ο «εθνικός πλούτος» φθίνει σε τέτοιο βαθμό ώστε ο ανταγωνισμός των εργατών «για απασχόληση θα είναι τόσο μεγάλος, ώστε θα μειώσει το μισθό της εργασίας στα πιο άθλια και πενιχρά μέσα διαβίωσης του εργάτη». Ως δευτερογενείς συνέπειες παράγονται σε αυτή την περίπτωση φαινόμενα όπως η κατεύθυνση της φοράς της κοινωνικής κινητικότητας προς τα κάτω, η επαιτεία, η λιμοκτονία, η εγκληματικότητα, η φτώχεια, η πείνα και η θνησιμότητα «μέχρις ότου ο αριθμός των κατοίκων αυτής της χώρας μειωθεί στα επίπεδα αυτών οι οποίοι θα μπορούσαν άνετα να συντηρηθούν από το εισόδημα και το απόθεμα που παρέμειναν, και οι οποίοι θα έχουν διαφύγει από την τυραννία ή τη συμφορά που κατέστρεψαν τους υπόλοιπους»¹⁶².

---

¹⁶¹ «Ωστόσο, η Κίνα, παρότι μένει ίσως στάσιμη, δεν φαίνεται να οπισθοδρομεί. Πουθενά οι πόλεις της δεν εγκαταλείπονται από τους κατοίκους τους. Τα εδάφη που καλλιεργούνταν στο παρελθόν δεν παραμελούνται. Επομένως, πρέπει να συνεχίσει να εκτελείται η ίδια ή περίπου η ίδια ετήσια εργασία και, κατά συνέπεια, τα κονδύλια που προορίζονται για τη συντήρησή της δεν θα πρέπει να μειώνονται αισθητά. Επομένως, οι χαμηλότερες τάξεις των εργατών, παρά τα πενιχρά μέσα διαβίωσής τους, πρέπει με τον έναν ή τον άλλο τρόπο να κατορθώνουν να διαιωνίσουν τη γενιά τους, έτσι ώστε να διατηρούν τον συνήθη τους αριθμό (they make shift to continue their race» (WN I.viii.25, σ. 106-107, ελλ. 103).

¹⁶² «Πολλοί απ' αυτούς που ανατράφηκαν στους κόλπους των ανώτερων τάξεων, καθώς δεν θα βρίσκουν απασχόληση στην ειδικότητά τους, ευχαρίστως θα την αναζητούσαν στους κόλπους των κατώτερων τάξεων. Στις κατώτερες τάξεις, που θα γνωρίζουν όχι μόνο την υπερπληθώρα των δικών τους εργαζομένων αλλά και την εισροή όλων των άλλων τάξεων, ο ανταγωνισμός για απασχόληση θα είναι τόσο μεγάλος, ώστε θα μειώσει το μισθό της εργασίας στα πιο άθλια και πενιχρά μέσα διαβίωσης του εργάτη. Πολλοί δεν θα είναι σε θέση να βρουν απασχόληση ακόμα και κάτω από αυτούς τους σκληρούς όρους, και είτε θα λιμοκτονήσουν είτε θα οδηγηθούν στην αναζήτηση των αναγκαίων μέσω της επαιτείας ή της διάπραξης των

Η περίπτωση αυτή βρίσκει το εμπειρικό της αντίστοιχο στην «παρούσα κατάσταση στη Βεγγάλη και σε μερικές άλλες αγγλικές αποικίες στις Ανατολικές Ινδίες». Οι αποικίες των Ανατολικών Ινδιών αποτελούν, σε όλο τον *Πλούτο*, το κατ' εξοχήν αντιπαράδειγμα του «φυσικού συστήματος ελευθερίας» το οποίο προκρίνει η σμιθιανή θεωρία ως «επιστήμη του νομοθέτη». Υπό τη σημασία αυτή θα πρέπει να κατανοηθεί και η διατύπωση η οποία συνοψίζει το συμπέρασμα της προηγούμενης ανάλυσης: «Η διαφορά ανάμεσα στην διάνοια (*genius*) του *βρετανικού συντάγματος* που προστατεύει και κυβερνά τη Βόρεια Αμερική, και σε εκείνη της *εμποροκρατικής εταιρείας* που καταπιέζει και καταδυναστεύει τις Ανατολικές Ινδίες, δεν μπορεί πιθανόν να απεικονιστεί καλύτερα απ' ό,τι με τη διαφορετική κατάσταση αυτών των χωρών» (*WN I.viii.26*, σ. 108, ελλ. σ. 104, υπογράμμιση δική μου).

Η διάκριση μεταξύ «ιδιοφυούς συντάγματος» και «εμποροκρατικής εταιρείας» φέρει στο εσωτερικό της τα περιεχόμενα αφ' ενός της σμιθιανής κριτικής του мерκαντισμού και, αφ' ετέρου, της «επιστήμης του νομοθέτη» τα οποία αναπτύσσονται στο τέταρτο και το πέμπτο βιβλίο και θα ανασυγκροτηθούν περαιτέρω στο τρίτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας. Η θεματική αυτή κλείνει, όσον αφορά το πρώτο Βιβλίο, με την ανακεφαλαίωση του Σμιθ ότι: «Συνεπώς, η γενναιόδωρη αμοιβή της εργασίας δεν είναι μόνο το αναγκαίο αποτέλεσμα, αλλά και το φυσικό σύμπτωμα της αύξησης του εθνικού πλούτου». Αντιστρόφως: «τα πενιχρά μέσα διαβίωσης των εργαζόμενων φτωχών είναι το φυσικό σύμπτωμα της στασιμότητας του πλούτου και η κατάσταση λιμοκτονίας τους το σύμπτωμα του ότι ο πλούτος αυτός βρίσκεται σε μια γοργή οπισθοδρόμηση» (*WN I.viii.27*, σ. 108, ελλ. σ. 104)¹⁶³.

μεγαλύτερων εγκλημάτων. Η φτώχεια, η πείνα και η θνησιμότητα θα κυριαρχήσουν άμεσα σε αυτή την τάξη και απ' αυτή θα επεκταθούν σε όλες τις ανώτερες τάξεις, μέχρις ότου ο αριθμός των κατοίκων αυτής της χώρας μειωθεί στα επίπεδα αυτών οι οποίοι θα μπορούσαν άνετα να συντηρηθούν από το εισόδημα και το απόθεμα που παρέμειναν, και οι οποίοι θα έχουν διαφύγει από την τυραννία ή τη συμφορά που κατέστρεψαν τους υπόλοιπους» (*WN I.viii.26*, σ. 107, ελλ. σ. 103-104).

¹⁶³ «The liberal reward of labour, therefore, as it is the necessary effect, so it is the natural symptom of increasing national wealth. The scanty maintenance of the labouring poor, on the other hand, is the natural symptom that things are at a stand, and their starving condition that they are going fast backwards».

Η πολιτικο-οικονομική ανάλυση κατέδειξε ότι το επίπεδο των μισθών αποτελεί εξαρτημένη μεταβλητή του επιπέδου ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας –οι οποίες εμφανίζονται σε καπιταλιστική κοινωνία με τις μορφές του «εισοδήματος» και του «κεφαλαίου» και διαμορφώνουν την κομβική μακρο-κατηγορία του «εθνικού πλούτου». Βάσει αυτής της λογικής εξηγείται και το φαινόμενο του υψηλότερου επιπέδου στο οποίο βρίσκονται οι μισθοί της εργασίας στην Αγγλία σε σύγκριση με τη Σκωτία: «Στην Αγγλία, οι βελτιώσεις στην αγροτική οικονομία, στη βιοτεχνία και στο εμπόριο άρχισαν πολύ νωρίτερα από ό,τι στη Σκωτία. Η ζήτηση εργασίας και συνεπώς και η τιμή της θα πρέπει κατ' ανάγκη να αυξήθηκαν με αυτές τις βελτιώσεις. Αντίστοιχα, ο μισθός της εργασίας ήταν υψηλότερος στην Αγγλία απ' ό,τι στη Σκωτία» (WN I.viii.34, σ. 112, ελλ. σ. 107). Κομβικό θεωρητικό συμπέρασμα της σμιθιανής πολιτικής οικονομίας είναι λοιπόν ότι η βελτίωση των παραγωγικών δυνάμεων αποτελεί τη θεμελιώδη αιτία προσδιορισμού του επιπέδου των μισθών.

Το συγκεκριμένο επιχείρημα αναπτύσσεται και στο πλαίσιο της διερεύνησης της «πραγματικής τιμής της εργασίας». Η «πραγματική τιμή της εργασίας» ισούται με την ποσότητα μέσων διαβίωσης την οποία μπορεί να αγοράσει. Ή, όπως το θέτει η σμιθιανή ανάλυση, η «πραγματική αποζημίωσή της εργασίας» (the real recompense of labour) συνίσταται στην «πραγματική ποσότητα των αναγκαίων μέσων διαβίωσης και ανέσεων τα οποία μπορεί αυτή να προμηθεύσει τον εργάτη» (WN I.viii.35, σ. 114, ελλ. σ. 108-109). Στο πλαίσιο της εμπειρικής ανάλυσης του Σμιθ σχετικά με το επίπεδο των μισθών στην Αγγλία διαφωτίζεται το θεωρητικό του επιχείρημα. Σύμφωνα με την εν λόγω ανάλυση στην Αγγλία η πραγματική τιμή της εργασίας έχει αυξηθεί διότι έχουν φθηνύνει τα μέσα διαβίωσης της:

«Όχι μόνο τα σιτηρά έχουν καταστεί κατά τι φθηνότερα, αλλά και πολλά άλλα πράγματα, από τα οποία οι εργαζόμενοι φτωχοί αντλούν μια ευχάριστη και υγιεινή ποικιλία διατροφής, έχουν καταστεί πολύ φθηνότερα. Οι πατάτες, για παράδειγμα, στο μεγαλύτερο τμήμα του Βασιλείου, έχουν σήμερα τη μισή τιμή σε σχέση με την προ τριάντα ετών τιμή τους. Το ίδιο μπορεί να λεχθεί για τα γογγύλια, τα καρότα, τα λάχανα, είδη που κανονικά καλλιεργούνταν μόνο με το φτυάρι και που σήμερα γενικά καλλιεργούνται με το άροτρο. Όλα τα κηπευτικά έχουν επίσης καταστεί φθηνότερα. Η μεγαλύτερη ποσότητα μήλων, ακόμα και των κρεμμυδιών που καταναλώνονται στη Μεγάλη Βρετανία, κατά τον προηγούμενο αιώνα εισάγονταν από τη Φλάνδρα. Οι μεγάλες βελτιώσεις στις βιοτεχνίες του πιο κοινού λινού αλλά και μάλλινου υφάσματος προσέφεραν στους εργάτες φθηνότερα και καλύτερα είδη ένδυσης, και οι αντίστοιχες βελτιώσεις στην κατασκευή των μη ευγενών μετάλλων τούς προσέφεραν

φθηνότερα και καλύτερα εργαλεία, όπως και πολλά ευχάριστα και άνετα είδη οικιακής επίπλωσης» (WN I.viii.35, σ. 114, ελλ. σ. 109)

Για ποιο λόγο έχουν καταστεί, λοιπόν, φθηνότερα τα αναφερθέντα μέσα διαβίωσης; Επειδή χρειάζονται λιγότερο εργάσιμο χρόνο για να παραχθούν (καλλιεργούνταν προηγουμένως με το φτυάρι ενώ τώρα με το άροτρο). Η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας μέσω της βελτίωσης των παραγωγικών δυνάμεων της (των υλικών όρων ενεργοποίησης της εργασιακής δύναμης) μειώνει την αξία των μέσων διαβίωσης και έτσι αυξάνει τους μισθούς, την *πραγματική τιμή* των μισθών. Ο Σμιθ, ενδεχομένως, δεν αναφέρει τυχαία τόσο συχνά ως παράδειγμα το «σακάκι του εργάτη». Φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα προφανές στους συγχρόνους του το γεγονός ότι οι εργάτες στην Αγγλία είναι καλύτερα ντυμένοι απ' ό τι ένας βασιλιάς στην Αφρική και ότι τούτο οφείλεται στη βελτίωση των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας που έχει φθηνώνει τα μεταποιημένα προϊόντα λινού και μαλλιού. Συγχρόνως, όμως, φαίνεται ότι ήταν διαδεδομένη και η παρανόηση του γεγονότος αυτού: «Το σύνηθες παράπονο, ότι η πολυτέλεια εξαπλώνεται ακόμα και στις χαμηλότερες τάξεις του πληθυσμού και ότι οι εργαζόμενοι φτωχοί δεν θα είναι πλέον ευχαριστημένοι με την ίδια τροφή, ένδυση και στέγαση με τις οποίες ικανοποιούνταν σε παλαιότερες εποχές, μπορεί να μας πείσει ότι αυτό που αυξήθηκε δεν είναι μόνο η χρηματική τιμή της εργασίας, αλλά και η πραγματική της αμοιβή» (WN I.viii.35, σ. 114-115, ελλ. σ. 109, υπογράμμιση δική μου). Στην τελευταία πρόταση περιλαμβάνεται η ουσία της σμιθιανής πολιτικο-οικονομικής νομιμοποίησης της κεφαλαιοκρατικής μορφοποίησης των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας.

Η εν λόγω νομιμοποίηση παρέχεται από τη σμιθιανή ανάλυση υπό τη μορφή δύο αλληλένδετων επιχειρημάτων, εκ των οποίων το ένα διέπεται από μία περισσότερο αξιολογική ενώ το άλλο από μία περισσότερο πολιτικο-οικονομική διάσταση. Το πρώτο εξ αυτών νομιμοποιεί τη βελτίωση των συνθηκών των κατώτερων στρωμάτων του λαού ως πλεονέκτημα για την κοινωνία εν συνόλω: «υπηρέτες, εργάτες και τεχνίτες όλων των διαφορετικών ειδών απαρτίζουν τη μεγάλη πλειονότητα κάθε μεγάλης πολιτικής κοινωνίας. Αυτό όμως που βελτιώνει τις συνθήκες της μεγάλης πλειονότητας δεν θα μπορούσε ποτέ να θεωρηθεί ως δυσχέρεια για το σύνολο. Καμία κοινωνία δεν μπορεί ασφαλώς να ευδοκιμήσει και να ευτυχήσει, εάν το μεγαλύτερο μέρος των μελών της είναι φτωχοί και δυστυχημένοι. Πέραν αυτού, η δικαιοσύνη (equity) απαιτεί αυτοί που παρέχουν την τροφή, την ένδυση και τη στέγαση ολόκληρου του πληθυσμού, να

καρπούνται ένα τέτοιο μερίδιο από το προϊόν της ίδιας τους της εργασίας ώστε και οι ίδιοι να τρέφονται, να ενδύονται και να στεγάζονται σε ανεκτό επίπεδο (*WN I.viii.36*, σ. 115, ελλ. σ. 109).

Πολιτικο-οικονομικά, ο τύπος κοινωνικής ορθολογικότητας που διαμορφώνεται σε αυτό το επίπεδο ανάλυσης νομιμοποιείται ως εξής στην κατακλείδα την οποία επιφυλάσσει η σμιθιανή επιχειρηματολογία για συμπέρασμα του όγδοου κεφαλαίου:

«Η αύξηση του μισθού της εργασίας αυξάνει κατ' ανάγκη την τιμή πολλών εμπορευμάτων, αυξάνοντας εκείνο το μέρος της τιμής τους που αναλύεται σε μισθό, και στο βαθμό αυτό τείνει να μειώσει την κατανάλωσή τους τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό της χώρας. Ωστόσο, η ίδια αιτία που αυξάνει το μισθό της εργασίας, η αύξηση του κεφαλαίου, τείνει να αυξήσει και την παραγωγική της δύναμη, και να καταστήσει μια μικρότερη ποσότητα εργασίας ικανή να παράγει μεγαλύτερη ποσότητα δουλειάς. Ο ιδιοκτήτης του κεφαλαίου που απασχολεί ένα μεγάλο αριθμό εργατών προσπαθεί υποχρεωτικά, για το δικό του συμφέρον, να διαμορφώσει έναν τέτοιο ορθό καταμερισμό και μια τέτοια κατανομή της απασχόλησης που θα του επιτρέψουν να παραγάγει τη μεγαλύτερη δυνατή ποσότητα δουλειάς. Για τον ίδιο λόγο, προσπαθεί να τους προμηθεύσει τον καλύτερο εξοπλισμό που είτε αυτός είτε και εκείνοι μπορούν να διανοηθούν. Αυτό που συμβαίνει μεταξύ των εργατών ενός δεδομένου εργαστηρίου, συμβαίνει για τον ίδιο λόγο μεταξύ αυτών μιας μεγάλης κοινωνίας. Όσο μεγαλύτερος είναι ο αριθμός τους, τόσο περισσότερο μοιράζονται αυθόρμητα σε διαφορετικές κατηγορίες και υποκατηγορίες απασχόλησης. Απασχολούνται περισσότερα μυαλά στην εφεύρεση των καταλληλότερων μηχανών για την εκτέλεση της κάθε εργασίας, και με αυτόν τον τρόπο η εφεύρεση των μηχανών αυτών γίνεται πιθανότερη. Υπάρχουν επομένως πολλά εμπορεύματα, τα οποία, λόγω των βελτιώσεων αυτών, καταλήγουν να παράγονται από τόσο πολύ λιγότερη εργασία απ' ό,τι προηγουμένως, ώστε η αύξηση της τιμής της εργασίας να υπερκαλύπτεται από τη μείωση της ποσότητάς της» (*WN I.viii.57*, σ. 126, ελλ. σ. 118).

Η «αύξηση του κεφαλαίου» νομιμοποιείται από την πολιτική οικονομία στο βαθμό που αποτελεί την «αιτία» η οποία αυξάνει, ταυτόχρονα, αφ' ενός την πραγματική τιμή της εργασίας και αφ' ετέρου την παραγωγική δύναμή της. Από την αυτή άποψη νομιμοποιείται τόσο το «συμφέρον» όσο και η εργαλειακή ορθολογικότητα με την οποία επιδιώκεται το συμφέρον του «ιδιοκτήτη κεφαλαίου», στο βαθμό που αμφότερα μορφοποιούνται ως βελτίωση του καταμερισμού της εργασίας και ως ανάπτυξη των όρων ενεργοποίησης της εργασιακής δύναμης. Η συγκεκριμένη ανάλυση μπορεί να θεωρηθεί ως ένα επίχειρημα σύμφωνα με το οποίο

συγκροτείται κοινωνικό υποκείμενο σε επίπεδο κοινωνικών τάξεων παρά και διαμέσου του συστατικού για κεφαλαιοκρατικές κοινωνίες χωρισμού μεταξύ της τάξης των «ιδιοκτητών κεφαλαίου» και της τάξης των φορέων εργασιακής δύναμης.

2.10. Η σχέση της συνολικής κοινωνικοοικονομικής ορθολογικότητας με την πολιτική

Στο κεφάλαιο που επιφυλάσσει ο Σμιθ ως απαύγασμα και συμπέρασμα του Βιβλίου I εκτίθενται τα πλέον ενδιαφέροντα για τις προβληματικές της παρούσας εργασίας περιεχόμενα. Κατ' αρχάς, παρουσιάζεται η μακρο-κοινωνική εικόνα της ταξικής άρθρωσης του αντικειμένου της πολιτικής οικονομίας, υπό τη μορφή της τριμερούς διάκρισης των θεμελιωδών μορφών «εισοδήματος» η οποία παρήχθη μέσα από τη θεωρία διανομής της αξίας:

«Το σύνολο της ετήσιας παραγωγής της γης και της εργασίας μιας δεδομένης χώρας – ή η συνολική τιμή αυτής της ετήσιας παραγωγής, που τελικά είναι το ίδιο πράγμα–, όπως έχουμε παρατηρήσει, φυσιολογικά υποδιαιρείται σε τρία μέρη –στην πρόσοδο της γης, στο μισθό της εργασίας και στα κέρδη του αποθέματος–, και συνιστά το εισόδημα τριών διαφορετικών τάξεων του πληθυσμού: αυτών που ζουν από την πρόσοδο, αυτών που ζουν από το μισθό και αυτών που ζουν από τα κέρδη. Αυτές είναι οι τρεις μεγάλες, πρωταρχικές και συστατικές τάξεις κάθε πολιτισμένης κοινωνίας, από το εισόδημα των οποίων αντλείται τελικά αυτό κάθε άλλης τάξης» (WN I.xi.p.7, σ. 345-346, ελλ. σ. 312).

Η θεωρία διανομής εντόπισε και ανέπτυξε τις τρεις κατηγορίες εισοδημάτων ως μερίδια της συνολικής αξίας του εμπορεύματος, όπως αυτή είχε εκτεθεί από τη θεωρία καθορισμού της αξίας. Πρόσοδος, μισθός και κέρδος αντιστοιχούν σε τρεις διαφορετικές κοινωνικές τάξεις οι οποίες συγκροτούν τις «τρεις μεγάλες, πρωταρχικές και συστατικές τάξεις» κάθε νεωτερικής κοινωνίας, διότι αποτελούν τους παραγωγικούς φορείς, είναι δηλαδή οι τάξεις οι οποίες συγκροτούνται στο πεδίο παραγωγής της αξίας. Το εισόδημα όλων των άλλων τάξεων και κοινωνικών κατηγοριών που μπορούν να παρατηρηθούν σε μία κοινωνία «αντλείται» πρωταρχικά

από τις τρεις αυτές «παραγωγικές» μορφές εισοδήματος, σύμφωνα με το νόημα της σμιθιανής διάκρισης μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας¹⁶⁴.

Έχοντας εκθέσει την ορθολογικότητα καθεμιάς εκ των τριών «παραγωγικών τάξεων», καθώς επίσης και τον τύπο κοινωνικής συνοχής που διαμορφώνεται στο πεδίο των μεταξύ τους *κοινωνικών σχέσεων*, ο Σμιθ επιφυλάσσει για το συμπέρασμα του πρώτου Βιβλίου την πραγμάτευση του ζητήματος που αφορά τη *σχέση του πεδίου των κοινωνικών τάξεων με το πεδίο της πολιτικής*. Το εν λόγω ζήτημα αναπτύσσεται εδώ εν είδει προοικονομίας και ανοίγματος του πεδίου της *πολιτικής ορθολογικότητας* καθώς ο Σμιθ εκθέτει ενώπιον του «νομοθέτη» το πεδίο της *κοινωνικής ορθολογικότητας*, το αντικείμενο δηλαδή το οποίο οφείλει αυτός να διαχειριστεί και να συγκροτήσει σε ολότητα.

Η διερεύνηση των σχέσεων των κοινωνικών τάξεων προς την πολιτική αναπτύσσεται μέσω δύο κομβικών διακρίσεων. Η πρώτη εξ αυτών αφορά τη διάκριση μεταξύ αφ' ενός του *επιμέρους ταξικού συμφέροντος* και, αφ' ετέρου, του *γενικού κοινωνικού συμφέροντος*. Η δεύτερη αφορά τη διάκριση μεταξύ *ταξικού συμφέροντος 'καθ' εαυτού'* αφ' ενός και *επίγνωσης/συνειδητοποίησης αυτού του ταξικού συμφέροντος 'δι' εαυτού'* αφ' ετέρου. Βάσει των παραπάνω θα αναπτυχθεί από την πολιτικο-οικονομική ανάλυση ο τρόπος με τον οποίο εισέρχεται στην πολιτική η κάθε τάξη, απευθύνοντας αιτήματα, σχέδια, προγράμματα και μεταρρυθμίσεις στο «νομοθέτη».

A. Το συμφέρον της *τάξης των γαιοκτημόνων* υποστηρίζεται, βάσει των αναλύσεων που έχουν αναπτυχθεί στο Βιβλίο I (ιδιαίτερα στο κεφάλαιο xi), ότι «συνδέεται στενά και αναπόσπαστα με το γενικό συμφέρον της κοινωνίας». Η στενή αυτή σύνδεση οφείλεται, εν συντομία, στο ότι το συμφέρον της γαιοκτημονικής τάξης –δηλαδή: η «αύξηση της γαιοπροσόδου» η οποία αποτελεί τον «πραγματικό πλούτο του γαιοκτήμονα»– εξαρτάται αναγκαία από τις «βελτιώσεις στις παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας» τόσο στον αγροτικό όσο και στον βιοτεχνικό τομέα και προωθείται μόνο υπό την προϋπόθεση αυτών των βελτιώσεων (WN I.xi.p.8, σ. 346, ελλ. σ. 312-313)¹⁶⁵.

---

¹⁶⁴ Για την ανάλυση του ζητήματος της σμιθιανής διάκρισης μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας βλ. Marx, K., *Θεωρίες για την υπεραξία*, ό.π., σσ. 149-171.

¹⁶⁵ Αναλυτικότερα η συγκεκριμένη σμιθιανή επιχειρηματολογία βαίνει ως εξής: «Κάθε αύξηση του πραγματικού πλούτου της κοινωνίας, κάθε αύξηση της ποσότητας χρήσιμης

Εξαιτίας της εν λόγω ταύτισης του επιμέρους συμφέροντος της γαιοκτημονικής τάξης με το γενικό κοινωνικό συμφέρον, το «δημόσιο» δεν μπορεί ποτέ να παραπλανηθεί στο σχεδιασμό του αναφορικά προς κάποια ρύθμιση του εμπορίου ή της διοίκησης¹⁶⁶. Δημόσιο συμφέρον και επιμέρους γαιοκτημονικό συμφέρον *καθ' εαυτό* εναρμονίζονται και αλληλοπροωθούνται. Εντούτοις, το γαιοκτημονικό ταξικό συμφέρον καθ' εαυτό διαφοροποιείται στην πράξη (indeed) από τη συνειδητοποίηση αυτού του συμφέροντος εκ μέρους των φορέων του, εφόσον οι γαιοκτήμονες «πολύ συχνά δεν διαθέτουν τον ανεκτό βαθμό επίγνωσης (they are, indeed, too often defective in this tolerable knowledge)» αυτού του συμφέροντος. Η εξήγηση της «οκνηρίας», της αδιαφορίας, της «άγνοιας» και της ανικανότητας «εκείνης της εφαρμογής του νου η οποία είναι απαραίτητη προκειμένου να προβλέψουν και να κατανοήσουν τις συνέπειες οποιασδήποτε δημόσιας ρύθμισης»¹⁶⁷ αναπτύσσεται εν είδει μίας ανάλυσης 'κοινωνιολογίας της γνώσης' η οποία εκθέτει συνειδησιακές τροπικότητες εκκινώντας από την κοινωνική «θέση» και τον «τρόπο διαβίωσης» (mode of subsistence) των γαιοκτημόνων:

εργασίας που απασχολείται στο εσωτερικό της, τείνει σε μια έμμεση αύξηση της πραγματικής προσόδου της γης. Ένα ορισμένο μερίδιο αυτής της εργασίας κατευθύνεται στην αγροτική οικονομία. Με την καλλιέργεια της γης ασχολείται μεγαλύτερος αριθμός ανθρώπων και ζώων, αυξάνεται η συγκομιδή παράλληλα με την αύξηση του αποθέματος που απασχολείται στη γη και, μαζί με τη συγκομιδή, αυξάνεται και η πρόσοδος. Οι αντίθετες συνθήκες, η παραμέληση της καλλιέργειας και της προόδου της γης, η πτώση της πραγματικής τιμής ενός είδους της ακατέργαστης συγκομιδής της γης, η αύξηση της πραγματικής τιμής των μεταποιημένων προϊόντων, λόγω της αποσύνθεσης της μεταποιητικής τέχνης και της οικονομικής δραστηριότητας, η μείωση του πραγματικού πλούτου της κοινωνίας, όλα αυτά τείνουν σε μια μείωση της πραγματικής προσόδου, σε υποβάθμιση του πραγματικού πλούτου του γαιοκτήμονα, σε μείωση της δυνατότητάς του να αγοράζει είτε την εργασία είτε το προϊόν της εργασίας άλλων ανθρώπων» (WN I.xi.p.5-6, σ. 345, ελλ. σ. 312).

¹⁶⁶ «Όταν η δημόσια Αρχή προχωρεί στη θέσπιση κάποιων εμπορικών ή διοικητικών κανονισμών, οι γαιοκτήμονες, ακόμα και αν προωθούν τα συμφέροντα της δικής τους ιδιαίτερης τάξης δεν είναι ποτέ σε θέση να την παραπλανήσουν».

¹⁶⁷ «...not only ignorant, but incapable of that application of mind which is necessary in order to foresee and understand the consequences of any public regulation».

«Είναι η μόνη από τις τρεις τάξεις, το εισόδημα της οποίας δεν κοστίζει ούτε εργασία, ούτε πρόνοια αλλά προκύπτει από μόνο του, ανεξάρτητα από οποιοδήποτε σχέδιο ή πρόγραμμα των ιδίων. Αυτή η αδιαφορία, που είναι το φυσικό αποτέλεσμα της άνεσης και της ασφάλειας της κατάστασής τους, πολύ συχνά τους κάνει όχι μόνο να αγνοούν τις συνέπειες που είναι δυνατόν να έχει μια γενική ρύθμιση, αλλά και ανίκανους να κάνουν τους συλλογισμούς που απαιτούνται προκειμένου να προβλέψουν και να κατανοήσουν αυτές τις συνέπειες» (WN I.xi.p.8, σ. 346, ελλ. σ. 312-313).

Η τάξη των γαιοκτημόνων διέπεται, λοιπόν, από ελλειμματικό βαθμό ορθολογικότητας, ικανότητας υπολογισμού του συμφέροντός της και συσχέτισης αυτού του συμφέροντος με τις δημόσιες πολιτικές. Ο ελλειμματικός αυτός βαθμός ορθολογικότητας της τάξης των γαιοκτημόνων ερείδεται στον «τρόπο διαβίωσής» τους, στον τρόπο απόκτησης του εισοδήματός τους (της γαιοπροσόδου) για την προσκόμιση του οποίου δεν χρειάζεται να ασκήσουν *ένσκοπη δραστηριότητα* (plan or project). Η ένσκοπη δραστηριότητα εντοπίζεται εν προκειμένω αφ' ενός στην «εργασία» και αφ' ετέρου στη «πρόνοια» (care), οι οποίες αντιστοιχούν στις δύο έτερες κοινωνικές τάξεις. Ο χαμηλός ή ανύπαρκτος βαθμός ένσκοπης δραστηριότητας στο θεμελιακό πεδίο του «τρόπου διαβίωσης» καθιστά τους γαιοκτήμονες επιρρεπείς στην «οκνηρία» (indolence) και τους καθιστά «αδαείς» ακόμη και στο στοιχειώδες επίπεδο εφαρμογής της ικανότητας της εργαλειακής ορθολογικότητας για την κατανόηση του ίδιου του συμφέροντός τους σε σχέση με δημόσιους σχεδιασμούς και ρυθμίσεις.

B. Το συμφέρον της *εργατικής τάξης* «είναι εξίσου στενά συνδεδεμένο με το συμφέρον της κοινωνίας» όπως και το συμφέρον της γαιοκτημονικής τάξης. Η σύνδεση αυτή έχει καταδειχθεί στο Βιβλίο I, ιδιαίτερα στα κεφάλαια vii και viii (βλ. 2.8 της παρούσας εργασίας). Το επιχείρημα συνοψίζεται και επαναλαμβάνεται σε αυτό το σημείο από τον Σμιθ ως εξής:

«Όπως έχουμε ήδη αποδείξει, ο μισθός του εργάτη φτάνει στα υψηλότερα επίπεδα όταν υπάρχει συνεχής αύξηση της ζήτησης εργασίας ή όταν έχουμε σημαντική ετήσια αύξηση της απασχολούμενης εργασίας. Όταν ο πραγματικός αυτός πλούτος της κοινωνίας παραμένει στάσιμος, ο μισθός του εργάτη πολύ γρήγορα μειώνεται στα μόλις απαραίτητα για την ανατροφή της οικογένειάς του ή τη διαίωσιση της τάξης των εργατών. Όταν η κοινωνία παρακαμάζει, ο μισθός πέφτει ακόμα και πιο κάτω από αυτό το επίπεδο» (WN I.xi.p.9, σ. 346-347, ελλ. σ. 313).

Ωστε, το συμφέρον της εργατικής τάξης –δηλαδή: «η αύξηση των μισθών της εργασίας»– σύμφωνα με τον Σμιθ ταυτίζεται με το γενικό κοινωνικό συμφέρον στο βαθμό που α) οι μισθοί αυξάνονται με την αύξηση του πλούτου της κοινωνίας (διευρυμένη αναπαραγωγή της εργατικής τάξης, και άρα και της κοινωνίας), β) μειώνονται στο κατώτερο επίπεδο εξασφάλισης της αναπαραγωγής της εργατικής τάξης σε μία κοινωνία της οποίας ο πλούτος είναι στάσιμος (στάσιμη αναπαραγωγή της εργατικής τάξης και άρα και της κοινωνίας) και γ) η εργατική τάξη αδυνατεί να αναπαραχθεί σε μία κοινωνία της οποίας ο πλούτος αναπαράγεται με φθίνοντα τρόπο. Στο βαθμό που το επίπεδο του τρόπου διαβίωσης της εργατικής τάξης εξαρτάται άμεσα από το επίπεδο αναπαραγωγής του πλούτου της κοινωνίας, το συμφέρον της εργατικής τάξης συμπίπτει με το γενικό κοινωνικό συμφέρον. Αναπαραγωγή της εργατικής τάξης και αναπαραγωγή της κοινωνίας αποτελούν, με άλλα λόγια, συγκοινωνούντα δοχεία καθένα από τα οποία εξαρτάται εξίσου από το άλλο.

Επισημαίνουμε από το προαναφερθέν χωρίο το σμιθιανό ορισμό του «πραγματικού πλούτου της κοινωνίας» ως την «απασχολούμενη εργασία» σε αυτή την κοινωνία. Η «απασχολούμενη εργασία» ταυτίζεται εν προκειμένω με τον «πραγματικό πλούτο της κοινωνίας». Ο εν λόγω ορισμός είναι χαρακτηριστικός του ότι στη σύλληψη του Σμιθ ταυτίζεται το «κεφάλαιο» μιας κοινωνίας –το οποίο είναι όπως είδαμε προηγουμένως «η αιτία της αύξησης των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας» (WN I.viii.57, σ. 126, ελλ. σ. 118)– με την ποσότητα της «απασχολούμενης εργασίας». Η εργασία μιας κοινωνίας είναι ο πλούτος της. Σε κεφαλαιοκρατική κοινωνία η εργασία αυτή (η *κοινωνική εργασία*) εμφανίζεται και πραγματοποιείται με τη μορφή του *κεφαλαίου*, το οποίο εντούτοις αποτελεί ιδιοκτησία του κεφαλαιοκράτη και όχι του εργασιακού υποκειμένου¹⁶⁸.

---

¹⁶⁸Από τη συγκεκριμένη προβληματική ανοίγει το κατ' εξοχήν, ίσως, ζήτημα της μαρξικής κριτικής της πολιτικής οικονομίας, το ζήτημα της μετατροπής του εργασιακού υποκειμένου σε μεταβλητό κεφάλαιο. Εδώ μπορεί να επισημανθεί μόνο το ότι (ξανα)διαβάζοντας, πρωτίστως, Adam Smith, και σχολιάζοντάς τον ο Μαρξ καταλήγει στις «Βασικές γραμμές για την κριτική της πολιτικής οικονομίας» στο συμπέρασμα ότι «Το κεφάλαιο αντιπροσωπεύει λοιπόν τόσο την εργασία όσο και το προϊόν της ως ανηρημένη εξατομικευμένη εργασία και συνεπώς ως ανηρημένη ιδιοκτησία του μεμονωμένου εργάτη. [Το κεφάλαιο] είναι λοιπόν η ύπαρξη της κοινωνικής εργασίας –ο συνδυασμός της ως υποκειμένου και ως αντικειμένου– αλλά αυτή η ύπαρξη ως αυτοτελής αυτή η ίδια απέναντι στις πραγματικές

Στο τέλος του προαναφερθέντος επιχειρήματος ο Σμιθ προβαίνει στην παρατήρηση ότι «η τάξη των ιδιοκτητών ίσως ωφελείται περισσότερο από την ευημερία της κοινωνίας σε σύγκριση με την τάξη των εργατών. Ωστόσο, καμιά τάξη δεν υποφέρει στον ίδιο οδυνηρό βαθμό που υποφέρει η τάξη των εργατών σε περιόδους οικονομικής παρακμής» (*WN* I.xi.p.9, σ. 346-347, ελλ. σ. 313). Θεωρούμενες ως τάξεις καθ' εαυτές, η τάξη των ιδιοκτητών έχει συμφέρον να ακμάζει η κοινωνία, αλλά – υπονοείται εδώ με βάση την πολιτικο-οικονομική ανάλυση του κεφαλαίου IX σχετικά με το κέρδος του κεφαλαίου– το συμφέρον της προωθείται ενδεχομένως και όταν η κοινωνία παρακμάζει στο βαθμό που αυξάνεται το ποσοστό κέρδους του μεμονωμένου καπιταλιστή-επιχειρηματία. Ενώ η εργατική τάξη έχει, κατ' ανάγκη, συμφέρον η κοινωνία να ακμάζει έτσι ώστε να έχει υψηλότερους μισθούς και ό,τι αυτοί συνεπάγονται (βαθμούς και δυνατότητες ελευθερίας) έχει όμως, προπαντός, συμφέρον η κοινωνία να μην παρακμάζει, διότι η παρακμή της κοινωνίας θέτει την εργατική τάξη σε κατάσταση συμφοράς και δεινοπαθούς επιβίωσης. Κατ' εξοχήν στην κατάσταση παρακμής της κοινωνίας γίνεται αισθητό το γεγονός ότι για την εργατική τάξη η κοινωνία αποτελεί προϋπόθεσή της.

Μολονότι, ωστόσο, το συμφέρον της εργατικής τάξης καθ' εαυτό συνδέεται στενά με το συμφέρον της κοινωνίας, εντούτοις, στο επίπεδο συνειδητοποίησης «ο εργάτης... αδυνατεί να αντιληφθεί το συμφέρον αυτό ή να κατανοήσει τη σύνδεσή του με το δικό του συμφέρον». Χαρακτηρίζεται, όπως και ο γαιοκτήμονας, από ελλιπή βαθμό κατανόησης του *δημοσίου συμφέροντος* διότι «η κατάστασή του δεν του αφήνει χρονικά περιθώρια ώστε να αντλήσει την αναγκαία πληροφόρηση, και η παιδεία και οι συνήθειές του γενικά δεν του επιτρέπουν να κρίνει, ακόμα και όταν έχει πλήρη πληροφόρηση». Υπενθυμίζουμε στο σημείο αυτό ότι γνώση και πληροφόρηση αποτελούν, όπως έχει υποστηριχθεί στη *ΘΗΣ*, αναγκαίους όρους διαμόρφωσης σκοπιάς 'αμερόληπτου παρατηρητή' και διαδικασιών συγκρότησης κοινωνικής συνοχής 'μετριασμένου εγωισμού'. Αντ' αυτών, σύμφωνα με τις πολιτικο-οικονομικές αναλύσεις, η εργατική τάξη διαπνέεται από χαμηλό βαθμό ταξικής συνοχής και χαμηλό βαθμό ορθολογικότητας. Εν προκειμένω θα πρέπει να ληφθεί υπόψη το ζήτημα των

στιγμές της, συνεπώς ως *ιδιαίτερη* ύπαρξη δίπλα τους. Από την πλευρά του το κεφάλαιο εμφανίζεται συνεπώς ως το αυθυπερβαίνον υποκείμενο και ως ο ιδιοκτήτης *ξένης εργασίας*, και η ίδια η σχέση του είναι η σχέση μιας αντίφασης τόσο εντελούς όσο και εκείνη της μισθωτής εργασίας», Marx, K. (2018), *Κείμενα από τη δεκαετία του 1850*, ό.π., σ. 1161-1162.

αλλοτριωτικών διαστάσεων του καταμερισμού της εργασίας που αναπτύσσεται στο πέμπτο Βιβλίο (WN V.i.3, σ. 368-369) και να κατανοηθεί ως εξήγηση του λόγου για τον οποίο ενώ οι εργάτες ασκούν ένσκηνη δραστηριότητα –η οποία εμπεριέχεται στην έννοια της εργασίας όπως είδαμε προηγουμένως– η μοντέρνα μορφή εργασιακής δραστηριότητας προκαλεί ελλειμματικό βαθμό «αντιληπτικής ικανότητας»¹⁶⁹. Οι δε θεμελιώσεις της εκπαιδευτικής λειτουργίας και της εκπαιδευτικής πολιτικής όπως αυτές αναπτύσσονται στο πέμπτο Βιβλίο, προϋποθέτουν το συγκεκριμένο πλαίσιο όρων κοινωνικοοικονομικής ορθολογικότητας. Ο εργάτης έχει, τέλος, μικρό βαθμό πολιτικοποίησης (δημόσιας πληροφόρησης και κρίσης) και ανενεργό ρόλο στους «δημόσιους σχεδιασμούς», στο βαθμό που δεν λαμβάνεται υπόψη η σκοπιά του κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης δημόσιων/γενικών ρυθμίσεων «εκτός από κάποιες ειδικές περιπτώσεις, όταν οι κραυγές του εμψυχώνονται, κατευθύνονται και υποστηρίζονται από τους εργοδότες του, οι οποίοι προσβλέπουν στα δικά τους επιμέρους συμφέροντα». Πολλώ δε μάλλον οι «εργαζόμενοι φτωχοί» χρησιμοποιούνται, δηλαδή, εργαλειακά από τον πιο ανεπτυγμένο πολιτικά ταξικό φορέα, την τάξη των «εργοδοτών», αλλά όχι

---

¹⁶⁹ Το εν λόγω χωρίο από το πέμπτο βιβλίο του *Πλούτου*, γνωστό και ως alienation passage βάνει ως εξής: «Με την πρόοδο του καταμερισμού της εργασίας, η απασχόληση του μεγαλύτερου μέρους όσων ζουν από την εργασία τους, ήτοι της μεγάλης πλειονότητας του έθνους, περιορίζεται σε ελάχιστες, πολύ απλές λειτουργίες· συχνά σε μία ή δύο. Όμως, η αντιληπτική ικανότητα του μεγαλύτερου μέρους των ανθρώπων, διαμορφώνεται κατ' ανάγκη μέσα από τη συνήθη απασχόλησή τους. Εκείνος που σπαταλά όλη τη ζωή του στην εκτέλεση λίγων απλών λειτουργιών, των οποίων τα αποτελέσματα επίσης είναι ίσως πάντα τα ίδια, ή σχεδόν τα ίδια, δεν έχει την ευκαιρία να ασκήσει την αντίληψή του ή να κάνει χρήση της επινοητικότητάς του για την εξεύρεση τρόπων αντιμετώπισης δυσκολιών, που ποτέ δεν ανακύπτουν. Ως εκ τούτου, χάνει φυσικά τη συνήθεια μιας τέτοιας άσκησης και γενικά γίνεται τόσο βλαξ και αμαθής όσο μπορεί να γίνει ποτέ άνθρωπος. Η νοηρότητα του νου του, τον καθιστά ανίκανο όχι μόνο να εκτιμήσει ή να λάβει μέρος σε μια ορθολογική συζήτηση, αλλά και να αισθανθεί οποιοδήποτε γενναϊόδωρο, ευγενές και λεπτό συναίσθημα και συνεπώς, ανίκανο να διαμορφώνει ορθή κρίση αναφορικά με πολλά, ακόμα και τα συνήθη, καθήκοντα της ιδιωτικής ζωής. (...) Αλλά σε κάθε προοδευτική και πολιτισμένη κοινωνία, αυτή είναι η κατάσταση στην οποία περιέρχονται κατ' ανάγκην οι φτωχοί εργαζόμενοι, δηλαδή η μεγάλη πλειονότητα του έθνους, εκτός αν η κυβέρνηση λάβει τον κόπο να αποτρέψει αυτή την εξέλιξη». Η μετάφραση έχει αντληθεί από Δρόσος, Δ. (1994), *Αγορά και κράτος στον Adam Smith, ό.π.*, σ. 85. Βλ. στο ίδιο την ανάλυση του συγκεκριμένου ζητήματος, σσ. 85-95.

«για τα δικά τους, αλλά για τα δικά του επιμέρους συμφέροντα» (WN I.xi.p.9, σ. 346-347, ελλ. σ. 313).

Γ. Η τάξη των εργοδοτών συγκροτείται υπό το κοινό στοιχείο του «τρόπου διαβίωσης» των μελών της ο σκοπός των οποίων συνίσταται στην απόκτηση «κέρδους». Εξαιτίας του προσανατολισμένου σε κεφαλαιοκρατική επικέρδεια πράττειν τους «το συμφέρον» αυτής της τάξης «δεν έχει την ίδια σύνδεση με το γενικό συμφέρον της κοινωνίας» όπως το συμφέρον των δύο άλλων τάξεων. Η εξήγηση αυτού του συμπεράσματος έχει εκτεθεί αναλυτικά στο κεφάλαιο VII και τα περιεχόμενα εκείνης της ανάλυσης ανακεφαλαιώνονται συνοπτικά εδώ ως εξήγηση του λόγου για τον οποίο το συμφέρον της αστικής τάξης δεν ταυτίζεται με το γενικό κοινωνικό συμφέρον:

«Αυτό που χρησιμοποιείται με σκοπό την άντληση κέρδους, αυτό που θέτει σε κίνηση το μεγαλύτερο μέρος της χρήσιμης εργασίας μιας κοινωνίας είναι το κεφάλαιο. Τα σχέδια και τα προγράμματα αυτών που απασχολούν κεφάλαιο ρυθμίζουν και κατευθύνουν τις σημαντικότερες λειτουργίες της εργασίας, και το κέρδος είναι ο σκοπός που προτείνεται από όλα αυτά τα σχέδια και προγράμματα. Ωστόσο, αντίθετα με την πρόσοδο και τους μισθούς, το ποσοστό του κέρδους δεν αυξάνεται σε περιόδους οικονομικής άνθησης και δεν μειώνεται σε περιόδους παρακμής της κοινωνίας. Αντίθετα, είναι γενικά χαμηλό στις πλούσιες και υψηλό στις φτωχές χώρες, και είναι πάντα υψηλότερο στις χώρες που βαδίζουν προς την καταστροφή» (WN I.xi.p.10, σ. 347-348, ελλ. σ. 313-314).

Το υψηλό επίπεδο κέρδους ενδέχεται να μην αποτελεί ένδειξη ακμάζουσας κοινωνίας αλλά, αντιστρόφως, ένδειξη ότι η κοινωνία αυτή τείνει «γρήγορα να καταστραφεί». Οι «έμποροι» και τα «αφεντικά βιοτεχνίας» (master manufacturers) αποτελούν τους φορείς οι οποίοι «συνήθως απασχολούν τα μεγαλύτερα κεφάλαια», δηλαδή όπως έχει διευκρινιστεί αλλού έχουν υπό την ιδιοκτησία τους και απασχολούν τις μεγαλύτερες ποσότητες κοινωνικής εργασίας και υλικών παραγωγικών όρων. Συνεπώς, ως φορείς του «πλούτου» της κοινωνίας «προσελκύουν το μεγαλύτερο μερίδιο της δημόσιας εκτίμησης και σεβασμού» (WN I.xi.p.10, σ. 348, ελλ. σ. 314). Η συγκεκριμένη ιδιότητα των φορέων του πλούτου, στην οποία επισημαίνει την προσοχή μας εν προκειμένω ο Σμιθ, παραπέμπει στην *ιδεολογική νομιμοποίηση* την οποία ενδέχεται να αντλούν. Αυτή η ιδεολογική νομιμοποίηση των ιδιοκτητών κεφαλαίου ενδέχεται να θολώνει μία νομιμοποίηση η οποία θα βασιζόταν σε ορθολογική εκτίμηση και κρίση –έλλογες ιδιότητες που, συγχρόνως, όπως επισημάνθηκε προηγούμενα, τείνουν να εκλείπουν από τους φορείς των άλλων κοινωνικών τάξεων. Στοιχεία μίας

τέτοιας *ορθολογικής* εκτίμησης και *νομιμοποίησης* επιλέγει να εκθέσει ο Σμιθ ως κατακλείδα του πρώτου βιβλίου του *Πλούτου των Εθνών*:

«Επειδή σε όλη τους τη ζωή οι άνθρωποι αυτοί εμπλέκονται σε σχέδια και προγράμματα, διαθέτουν συχνά μεγαλύτερη οξυδέρκεια απ' ό,τι η πλειονότητα των κτηματιών της υπαίθρου. Καθώς όμως οι συλλογισμοί τους στρέφονται γενικά περισσότερο γύρω από τα συμφέροντα του δικού τους ιδιαίτερου κλάδου οικονομικής δραστηριότητας και λιγότερο γύρω από αυτά της κοινωνίας, η κρίση τους, ακόμα και όταν εκφέρεται με τη μέγιστη ανυποκρισία (γεγονός που δεν συμβαίνει πάντα), είναι πιθανότερο να εξαρτάται περισσότερο από τη θεώρηση των πρώτων συμφερόντων και λιγότερο από αυτή των δεύτερων. Η υπεροχή τους απέναντι στον κτηματία της υπαίθρου δεν εντοπίζεται τόσο στο ότι είναι γνώστες των δημόσιων συμφερόντων, όσο στο ότι έχουν καλύτερη γνώση των ιδιαίτερων συμφερόντων τους απ' αυτήν που έχει ο κτηματίας της υπαίθρου. Μέσω ακριβώς αυτής της ανώτερης γνώσης των ιδιαίτερων συμφερόντων τους, εκμεταλλεύτηκαν τη γενναιοδωρία του και τον έπεισαν να παραιτηθεί τόσο από τα ατομικά του όσο και από τα δημόσια συμφέροντα, εδραιώνοντας την πολύ απλή, αλλά ειλικρινή πεποίθηση ότι το συμφέρον της χώρας ταυτιζόταν με το δικό τους και όχι με το δικό του. Ωστόσο, το συμφέρον των επιχειρηματιών, σε οποιονδήποτε κλάδο του εμπορίου ή της βιοτεχνίας, είναι πάντα από ορισμένες απόψεις διαφορετικό, και μάλιστα αντίθετο από αυτό της χώρας. Το συμφέρον τους είναι πάντα η διεύρυνση της αγοράς και ο περιορισμός του ανταγωνισμού. Η διεύρυνση της αγοράς ενδέχεται συχνά να συμβαδίζει σε σημαντικό βαθμό με τα συμφέροντα της κοινωνίας. Αλλά ο περιορισμός του ανταγωνισμού είναι πάντα αντίθετος με αυτά, και το μόνο που μπορεί να κάνει είναι να δώσει στους επιχειρηματίες τη δυνατότητα να επιβάλουν, για δικό τους λογαριασμό, έναν παράλογο φόρο επί των άλλων συμπολιτών τους, μέσω της αύξησης των κερδών τους πάνω από τα φυσικά τους επίπεδα. Η πρόταση κάθε νέου νόμου ή ρύθμισης του εμπορίου που προέρχεται από αυτή την τάξη θα πρέπει πάντα να ακούγεται με επιφύλαξη και δεν θα πρέπει να υιοθετείται, παρά μόνο έπειτα από μακρά και προσεκτική εξέταση, με την επίδειξη της μέγιστης σχολαστικότητας αλλά και της μέγιστης καχυποψίας. Οι προτάσεις αυτές προέρχονται από μια τάξη ανθρώπων, των οποίων τα συμφέροντα δεν ταυτίζονται ποτέ με αυτά της χώρας, που έχουν γενικά συμφέρον να εξαπατούν, ακόμα και να καταπιέζουν το δημόσιο (the public), και οι οποίοι, για το λόγο αυτό, σε πολλές περιπτώσεις και το εξαπάτησαν, αλλά και το καταπίεσαν» (*WN* I.xi.p.10, σ. 348-349, ελλ. σ. 314-315).

Τα περιεχόμενα της ως άνω παραγράφου θέτουν το ερώτημα αναφορικά με τη συγκρότηση του «δημόσιου συμφέροντος» ανοίγοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, το πεδίο της πολιτικής, διαστάσεις της συγκρότησης του οποίου θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε στο τρίτο μέρος της παρούσας εργασίας. Στη σμιθιανή κατασκευή, μέχρι

το σημείο στο οποίο την έχουμε παρακολουθήσει ως τώρα, το πεδίο της πολιτικής δεν συγκροτείται ως αυτονομοτελής σφαίρα αλλά διέπεται από τη δυναμική των ταξικών κοινωνικών συμφερόντων και τον τύπο κοινωνικής ορθολογικότητας που διαμορφώνεται στα επίπεδα των οικονομικών δυνάμεων, των κοινωνικών μηχανισμών και των ταξικών υποκειμένων. Με άλλα λόγια, τα διαφορετικά αυτά επίπεδα της σμιθιανής κατασκευής αποτελούν στιγμές οι οποίες συγκροτούν αναβαθμούς που συντείνουν στη συγκρότηση μίας έννοιας συνολικής *κοινωνικοοικονομικής ορθολογικότητας*. Η τελευταία αποτελεί το πεδίο το οποίο υποβαστάζει το πεδίο της *πολιτικής ορθολογικότητας* η οποία, όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε στο τρίτο μέρος, συνιστά την πιο ανεπτυγμένη μορφή ορθολογικότητας του αντικειμένου της σμιθιανής πολιτικής οικονομίας (ολότητα ως αξία).

2.11. Συμπερασματικές παρατηρήσεις του δεύτερου κεφαλαίου και θέση των προβληματικών μετάβασης στο τρίτο κεφάλαιο

Με αυτή την έννοια στη σμιθιανή θεωρία το πεδίο της πολιτικής συγκροτείται υπό την εκδοχή της «ολότητας ως αξίας». Η τελευταία σημαίνει μία κατανόηση της συγκρότησης της κοινωνικής συνοχής ως παραμένουσας ελλιπούς στο βαθμό που η κοινωνία δεν διαμορφώνεται ως ενιαίο πολιτικό όλο¹⁷⁰. Αντλώ αυτή την ιδέα από τον Ψυχοπαίδη, ο οποίος την αναπτύσσει, μεταξύ άλλων, στο πλαίσιο της ανάλυσης της *Πολιτείας* του Πλάτωνα. Δεν είναι καθόλου τυχαίο, ωστόσο, ότι τόσο ο πλατωνικός τύπος θεωρίας όσο και ο νεωτερικός (Σμιθ, Χέγκελ) έχουν ως θεμελιακή προβληματική τους την προβληματική του «μεικτού αγαθού»¹⁷¹. Οι δεύτερες καταφάσκοντάς το, η πρώτη αρνούμενη το (μολονότι στον Πλάτωνα η άρνηση αυτή διενεργείται, σύμφωνα με τον Ψυχοπαίδη, ως «υπόρρητη ένσταση που επανέρχεται βασανιστικά»). Ο λόγος για τον οποίο αυτοί οι δύο τύποι θεωριών περιστρέφονται γύρω από την ίδια προβληματική είναι διότι στο βαθμό που η θεωρία θέτει τον *κοινωνικό καταμερισμό*

---

¹⁷⁰ Ψυχοπαίδης, Κ. (1999), *Ο φιλόσοφος, ο πολιτικός και ο τύραννος. Για την πολιτική σκέψη του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη*, Πόλις, Αθήνα, ιδιαίτερα σ. 30. Βλ. επίσης Δαρεμάς, Γ., «Η αξία της ολότητας και η ολότητα ως αξία», εις *Θεωρία, αξίες και κριτική*, ό.π., σσ. 173-199.

¹⁷¹ Βλ. Ψυχοπαίδης, Κ. (2005), *Όροι, Αξίες, Πράξεις*, ό.π., σσ. 218-241.

εργασίας ως συγκροτησιακό θεμέλιο του αντικειμένου θα πρέπει να έχει και μια θεωρία των διαμεσολαβήσεων των διαχωρισμένων κοινωνικών λειτουργιών και θέσεων.

Μία τέτοια κατανόηση φαίνεται να διατρέχει τη σμιθιανή θεωρία. Η σμιθιανή θέση και απάντηση του προβλήματος του «μεικτού αγαθού» αναπτύσσεται υπό τη μορφή του μετριάσμου αμφότερων των πλευρών, τόσο του αγαθού όσο και του μη αγαθού, εντοπίζοντας στοιχεία του ενός στο αντίθετό του. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η θεωρία προβαίνει σε διαμεσολαβήσεις των αντίθετων πλευρών. Οι διαμεσολαβήσεις αυτές τίθενται ως αναγκαίοι όροι της κοινωνικής συνοχής και ανορθώνονται σε όρους νομιμοποίησης του 'πραγματικού', αντί να κατασκευαστεί το τελευταίο ως αποτέλεσμα φθοράς του 'ιδεώδους/αξιακού'. Στα συμφραζόμενα του πρώτου βιβλίου του *Πλούτου*, από τη μία πλευρά, οι μηχανισμοί του καταμερισμού της εργασίας και της αγοράς διαμορφώνουν ένα πρώτο επίπεδο ολότητας το οποίο εμπεριέχει, παρά και διαμέσου της συστατικής εργαλειακής ορθολογικότητάς του, υποδοχές πρόσληψης αξιακών λογικών. Οι οικονομικοί μηχανισμοί και τα διαφορετικά κοινωνικά συμφέροντα διαμορφώνουν ένα πρόπλασμα κοινωνικής συνοχής. Παρ' όλα αυτά το εν λόγω πρόπλασμα δεν συγκροτεί αυτομάτως το αντικείμενο ως αξία, παρά το τελευταίο ενδέχεται να συγκροτηθεί ως «εμποροκρατία». Μέσω της σμιθιανής κριτικής στο μερκαντιλισμό, θα προσπαθήσουμε να δείξουμε στο τρίτο κεφάλαιο τη λογική της συγκρότησης του «συστήματος φυσικής ελευθερίας», το οποίο περιλαμβάνει την ορθή συγκρότηση του πολιτικού πεδίου (το «νομοθέτη») ως ουσιώδη όρο του. Από την άλλη πλευρά, στη σμιθιανή κατασκευή δεν συγκροτείται μία 'καθαρή' τάξη πολιτών οι οποίοι, όντας εντελώς διαχωρισμένοι από τους «τροφούς», αποτελούν τους μοναδικούς κατόχους της σοφίας να διαρρυθμίζουν την πόλη.

Η σμιθιανή κατανόηση του χωρισμού μεταξύ οικονομίας και πολιτικής συγκροτείται μάλλον υπό τη μορφή της ανάδειξης τρόπων διαμεσολάβησης της ολότητας/αξίας τόσο από την 'αγαθή' όσο και από τη 'μη αγαθή' πλευρά της, στο βαθμό που, στη σμιθιανή σύλληψη, καμία εκ των δύο πλευρών δεν είναι 'καθαρή', παρά η μία εμπεριέχει στοιχεία της άλλης ως συστατικά της στοιχεία. Έτσι, εκκινώντας από την πλευρά των παθών, του εγωισμού, και των επιμέρους συμφερόντων, η σμιθιανή ηθικοπολιτική θεωρία διερευνά δυνατότητες άρσης των εγωιστών αστών σε σκοπιές «αμερόληπτου παρατηρητή», «πολίτη και καλού πολίτη» (βλ. 3.1). Η συγκολλητική ουσία της «πολιτικής αρετής» δηλαδή διατηρείται αλλά μετριάσμενη και αναμεμειγμένη με το «κακόν», τα εγωιστικά πάθη, τα επιμέρους συμφέροντα κ.ο.κ.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, στη σμιθιανή θεωρία το ιδεώδες της ευταξίας παράγεται, πρώτον, όντας μετριασμένο το ίδιο και, δεύτερον, όχι σε ένα σύστημα αυστηρών χωρισμών όπως η πλατωνική πόλη αλλά διαμεσολαβούμενων χωρισμών. Έτσι η σμιθιανή θεωρία μπορεί να θεωρηθεί στο σύνολό της ως έκφραση της νεωτερικής μορφής «διαμεσολαβούμενης κοινωνικότητας» και ως διερεύνηση των όρων υπό τους οποίους αυτή καθίσταται δυνατό να νομιμοποιηθεί από τη θεωρία.

Τέτοιοι διαμεσολαβούμενοι χωρισμοί αναδεικνύονται από τον Σμιθ τόσο σε επίπεδο ηθικής θεωρίας όσο και σε επίπεδο πολιτικής οικονομίας. Έτσι, η νεωτερική συνείδηση παίρνει μέσα της την διαφορά της, το αγαθό παίρνει μέσα του το φαύλο, από τις ιδιοτέλειες στην αγορά παράγεται «κοινό απόθεμα», «εθνικός πλούτος» και «γενική ευημερία», η πολιτεία είναι χωρισμένη από την κοινωνία αλλά, παρ' όλ' αυτά, την έχει ως όρο της και μάλιστα καταφάσκει τον όρο της¹⁷². Έτσι η σμιθιανή θεωρία μπορεί να θεωρηθεί στο σύνολό της ως μία διερεύνηση των όρων υπό τους οποίους δύναται ο αστός να καταφάσκει τον πολίτη και, αντιστρόφως, ο πολίτης να καταφάσκει τον αστό (3.1). Όπως στην ηθικοπολιτική θεωρία η διερεύνηση αυτή καταλήγει σε ένα αίτημα η πολιτική αρετή να αναγνωρίσει την εγωιστική αρχή ως όρο της και, αν είναι να συγκροτηθεί κάτι σαν 'νεωτερικό αγαθό' τούτο θα πρέπει να γίνει μέσω της κατάφασης της εγωιστικής αρχής, έτσι και στην πολιτική οικονομία οι σμιθιανές αναλύσεις καταλήγουν σε ένα αίτημα να αναγνωρίσει η πολιτεία ότι όρος της είναι η σφαίρα της κοινωνικής αναπαραγωγής και να θέσει ως σκοπό της τα περιεχόμενά αυτής της σφαίρας.

Η νομιμοποίηση εκ μέρους του Σμιθ των ουσιωδών στιγμών της νεωτερικής κοινωνίας, όπως προσπαθήσαμε να ανασυγκροτήσουμε στα προηγούμενα, εκκινεί από την πρωταρχική κατάφασή του στον κόσμο της *κοινωνικής αναπαραγωγής*¹⁷³. Από

---

¹⁷² Σε αντίθεση με τον Πλάτωνα ο οποίος, ενώπιον του «νεωτερικού κόσμου που έρχεται... φτάνει», σύμφωνα με τον Ψυχοπαίδη «σε ένα όριο. Η άρση της εγωιστικής αρχής και η συγκρότηση της αξίας αναδεικνύει την τελευταία ως κάτι χωριστό από τους ίδιους της τους όρους αναπαραγωγής, τους οποίους απαξιώνει ως ευτελείς», φτάνει να θεωρεί «αναξιοπρεπή την ιδιωτική (εγωιστική) οικονομική δράση των μη φυλάκων, που, ωστόσο, εξασφαλίζει την κοινωνική αναπαραγωγή», Ψυχοπαίδη, Κ., *Ο φιλόσοφος, ο πολιτικός και ο τύραννος*, ό.π., σσ. 35-40.

¹⁷³ Η μελέτη του Betty σχετικά με την ανάδυση της έννοιας της «εμπορικής κοινωνίας» στο πλαίσιο των συζητήσεων του σκωτικού Διαφωτισμού αναδεικνύει ενδελεχώς το

αυτή την πρωταρχική κατάφαση προέρχεται η κατάφαση στον κόσμο της κοινωνικής αναπαραγωγής και *ό, τι αυτός συνεπάγεται*. Η νομιμοποίηση, ωστόσο, του *ό, τι αυτός συνεπάγεται* δεν γίνεται κυνικά ή θετικιστικά αλλά λαμβάνει τη μορφή «θέσης των προϋποθέσεων» του κόσμου αυτού έτσι ώστε αυτός ο «νεωτερικός κόσμος που έρχεται», ο κόσμος της ιδιοτέλειας, της εγωιστικής αρχής, του επιμερισμού κ.λπ. να «ανορθωθεί αξιακά». Η αξιακή ανόρθωση κορυφώνεται στο επίπεδο κατασκευής του αναβαθμού της «πολιτικής ορθολογικότητας».

Σύμφωνα με την παρούσα ανάγνωση το θεμελιακό ερώτημα που διερευνά ο Σμιθ με τη θεωρία διανομής που εκθέτει στο πρώτο βιβλίο του *Πλούτου* είναι το ερώτημα εάν διαμορφώνεται ένας βαθμός κοινωνικής συνοχής/ορθολογικότητας στο επίπεδο του κοινωνικού συσχετισμού ταξικών δυνάμεων. Μέσα από τη διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο είναι αυτή ακριβώς συγκροτημένη, ο Σμιθ θα προβεί σε καταφατική απάντηση του προαναφερθέντος ερωτήματος. Η εν λόγω κατάφαση δεν αποτελεί, ωστόσο, δογματική θέση αλλά, αντιστρόφως, θεωρητικό αίτημα συγκρότησης κοινωνικού υποκειμένου σε επίπεδο κοινωνικών τάξεων παρά και διαμέσου των ταξικών χωρισμών. Καθώς το αίτημα αυτό και η διερεύνηση αυτή απευθύνεται ως «επιστήμη του νομοθέτη» στο πεδίο της πολιτικής ορθολογικότητας το οποίο, όπως θα δούμε, αναλαμβάνει να ρυθμίσει σε πιο ανεπτυγμένη ολότητα την κοινωνική ορθολογικότητα που διαμορφώνεται ήδη κάπως, αν και όχι πλήρως, στο επίπεδο των οικονομικών μηχανισμών και των κοινωνικών/ταξικών δυνάμεων, στη σμιθιανή θεωρία δεν προϋποτίθεται κάποιο είδος αυτόματης αρμονίας συμφερόντων.

Ο Ρούμπιν ανασυγκροτώντας τη θεωρία διανομής του Σμιθ και το ζήτημα του πλεονεκτικού κοινωνικού συσχετισμού δυνάμεων των καπιταλιστών επιχειρηματιών σε σχέση με τους εργάτες κάνει την ενδιαφέρουσα επισήμανση ότι η πραγμάτευση του Σμιθ υποτιμά τη σημασία των εργατικών ενώσεων αντανακλώντας το νηπιακό στάδιο του εργατικού κινήματος της εποχής. Και αυτό είναι, βεβαίως, ορθότατο.

φιλοσοφικό υπόβαθρο της νομιμοποίησης αυτής, υποστηρίζοντας ότι εκκινεί πρωταρχικά από την «άρνηση της προ-νεωτερικής αντίληψης... της κανονιστικής ανωτερότητας του αιωνίως αμετάβλητου» και της συνεπαγόμενης από την άρνηση αυτή «αποδοχής του εγκοσμίως μεταβαλλόμενου»: «Η εμπορική ζωή -το οργανωτικό πλαίσιο για την παροχή της δυνατότητας του βίου- συνιστά καθ' εαυτή αξία (is of itself valuable). Η διεξαγωγή αυτού του βίου είναι συνεπώς ηθική», Berry, C., *The Idea of Commercial Society in Scottish Enlightenment*, ό.π., σ. 128.

«Ταυτόχρονα» αυτή η υποτίμηση, υποστηρίζει όμως ο Ρούμπιν, «εναρμονιζόταν με τις γενικές του απόψεις, υπό την έννοια ότι η οικονομική ζωή έπρεπε να αφηθεί στο ελεύθερο παιχνίδι των ιδιαίτερων *προσωπικών συμφερόντων*»¹⁷⁴. Το δεύτερο σκέλος αυτής της ερμηνείας τίθεται σε αμφισβήτηση στην παρούσα εργασία. Κατ' αρχάς, για να είναι ολοκληρωμένη αυτή η αμφισβήτηση θα έπρεπε να αναπτυχθεί η σμιθιανή αντίληψη και από τη σκοπιά του τέταρτου και του πέμπτου βιβλίου, από τη σκοπιά δηλαδή της πλήρους ανασυγκρότησης της σμιθιανής κατανόησης του χωρισμού μεταξύ οικονομίας και πολιτικής. Παρ' όλα αυτά, ήδη από τη σκοπιά του επιπέδου συγκρότησης της οικονομικής και κοινωνικής ορθολογικότητας, στο οποίο βρισκόμαστε τώρα, η υποστήριξη του επιχειρήματος ότι *συγκροτείται* κοινωνική ορθολογικότητα ως μη αναμενόμενο αποτέλεσμα από το ελεύθερο παιχνίδι των ιδιαίτερων προσωπικών και ταξικών συμφερόντων, δεν σημαίνει κατ' ανάγκην ότι η οικονομική ζωή πρέπει γενικά και αφηρημένα να αφηθεί στο ελεύθερο παιχνίδι των συμφερόντων. Με άλλα λόγια, το σμιθιανό επιχείρημα μέχρι στιγμής είναι ότι το ελεύθερο παιχνίδι των συμφερόντων δεν μπλοκάρει κατ' ανάγκην τη συγκρότηση ολότητας. Μάλιστα, την προωθεί ως ένα ορισμένο βαθμό, διαμορφώνοντας αντικειμενικές μορφές (καταμερισμός της εργασίας, αγορά, χρήμα, τάξεις) οι οποίες συντείνουν στην κατασκευή ενός ορισμένου τύπου προπλάσματος κοινωνικής συνοχής. Το συγκεκριμένο πρόπλασμα κοινωνικής συνοχής συγκροτείται στο βαθμό που είναι συμφέρον κάποιων τάξεων να προωθείται το γενικό συμφέρον και στο βαθμό που προωθείται το γενικό συμφέρον ως μη αναμενόμενο αποτέλεσμα ταξικών ή προσωπικών συμφερόντων τα οποία μολονότι δεν ταυτίζονται με το γενικό συμφέρον άμεσα παρ' όλα αυτά το προωθούν χωρίς να το θέλουν και χωρίς να το ξέρουν. Έτσι, οι καπιταλιστές-επιχειρηματίες πλειοδοτούν για να αγοράσουν εργασιακές δυνάμεις και με τον τρόπο αυτό, έμμεσα, διαμέσου του μηχανισμού του ανταγωνισμού, αυξάνουν τους μισθούς των εργατών. Η οικονομική ζωή διαμορφώνει, μέσα από τις κανονικότητες και τις κανονιστικότητες που τίθενται από τους μηχανισμούς του καταμερισμού της εργασίας, της αγοράς και του χρήματος, έναν ορισμένο βαθμό ορθολογικότητας. Ο συγκεκριμένος τύπος κοινωνικής συνοχής αναγνωρίζεται από την θεωρία ότι εμπεριέχει αδικία και εκμετάλλευση. Οι απαξίες αυτές, ωστόσο, είναι χαρακτηριστικές όλων των «ιστορικών περιόδων», φαίνεται να υποστηρίζει η σμιθιανή θεωρία, ανακαλύπτοντας συγχρόνως μία κοινωνική μορφή η οποία, αναπτύσσοντας

---

¹⁷⁴ Rubin, I. I., *Ιστορία οικονομικών θεωριών*, ό.π., σσ. 263-264.

και βελτιώνοντας τις παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας, διανοίγει, στον ιστορικό ορίζοντα του 18ου αιώνα, δυνατότητες «προόδου». Από τη σκοπιά αυτή νομιμοποιείται η νεωτερική κεφαλαιοκρατική κοινωνία, ενώ η θεωρία επικεντρώνεται στη διερεύνηση των όρων οι οποίοι εγγυώνται την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας.

Κεφάλαιο 3. Η συγκρότηση της πολιτικής ορθολογικότητας

3.1. Η συγκρότηση της πολιτικής ορθολογικότητας στη *Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων*.

«Αυτός που αποτολμά το εγχείρημα να θεσπίσει ένα λαό πρέπει να αισθάνεται ότι είναι σε θέση να *αλλάξει*, για να το πούμε έτσι, την *ανθρώπινη φύση*. Να *μετασχηματίσει* το κάθε άτομο, που το ίδιο είναι μια πλήρης και αυτόνομη ολότητα, σε *τμήμα* ενός μεγαλύτερου συνόλου, από το οποίο το άτομο αυτό θα λαμβάνει, κατά κάποιον τρόπο, τη ζωή και την ύπαρξή του. Να μεταβάλει τη σύσταση του ανθρώπου για να την ενισχύσει. Να αντικαταστήσει τη φυσική και ανεξάρτητη ύπαρξη, που όλοι έχουμε εκ φύσεως, με μια *ύπαρξη ηθική και εξαρτημένη*. Με μια λέξη, πρέπει ο νομοθέτης να απογυμνώσει τον *άνθρωπο από τις δικές του δυνάμεις* και να του δώσει δυνάμεις που του είναι ξένες, τις οποίες δεν θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει χωρίς τη βοήθεια των άλλων» (Ρουσσώ, *Κοινωνικό Συμβόλαιο*, βιβλίο II).

3.1.1. Εισαγωγή

Το δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας είχε κλείσει με το ζήτημα της ιδεολογικής νομιμοποίησης που αντλούν οι φορείς του πλούτου (η τάξη των εμπόρων και βιοτεχνών). Στο πλαίσιο αυτού του ζητήματος είδαμε ότι ο Σμιθ θέτοντας το ερώτημα περί της συγκρότησης του «δημοσίου συμφέροντος» διευρύνει το πεδίο της πολιτικής οικονομίας και ανοίγει τον «κλάδο της επιστήμης του νομοθέτη» (WN IV.i.), ήτοι εκείνο τον επιστημονικό κλάδο ο οποίος διερευνά τους όρους ορθολογικής συγκρότησης της πολιτικής. Το ερώτημα πώς συγκροτείται το «δημόσιο συμφέρον» ή, με άλλη διατύπωση, το ζήτημα της συγκρότησης της «κρατικής ενότητας» αναπτύσσεται στο μέρος VI της *ΘΗΣ* και συγκεκριμένα στο υποκεφάλαιο «περί της φυσικής επιταγής που μας υποδεικνύει να ευεργετούμε τα κοινωνικά σύνολα» (περί συντάγματος).

Το συγκεκριμένο υποκεφάλαιο εκτίθεται ως ανάπτυγμα της διερεύνησης του ατομικού πράττειν (ή: «του χαρακτήρα του ατόμου»), σύμφωνα με την ορολογία της

σμιθιανής ηθικοπρακτικής θεωρίας) η οποία λαμβάνει χώρα στο μέρος VI της *ΘΗΣ*. Τα τμήματα από τα οποία απαρτίζεται το εν λόγω μέρος αναπτύσσονται με βάση τις μεθοδολογικές δεσμεύσεις της σμιθιανής θεωρίας στις εμπειρικές αρχές του παραδείγματος της συμπάθειας, τούτέστιν την προτεραιότητα των φυσικών συναισθημάτων έναντι των ανακλαστικών/συμπαθητικών αναπαραστάσεών τους και την προτεραιότητα της ιδιαιτερότητας έναντι της γενικότητας ή μάλλον την κατασκευή της γενικότητας μονάχα ως διαμεσολαβημένης από τα επιμέρους. Ο μεθοδολογικός χαρακτήρας της σμιθιανής θεωρίας αποτυπώνεται και στον τρόπο διάρθρωσης των υποκεφαλαίων του μέρους VI. Έτσι, το πρώτο κατά σειρά υποκεφάλαιο (τμήμα I) αφορά τον «χαρακτήρα του ατόμου ως προς την επίδρασή του στη δική του ευτυχία». Αυτή την εσωτερική, τρόπον τινά, διάσταση του ατομικού πράττειν ο Σμιθ την ονομάζει εναλλακτικά και «σύνεση» (βλ. 1.6 της παρούσας εργασίας). Το τμήμα II αφορά και πάλι τον «χαρακτήρα του ατόμου» (το ατομικό πράττειν) αλλά αυτή τη φορά «ως προς τον βαθμό που μπορεί να επηρεάσει την ευτυχία των άλλων», αναφέρεται δηλαδή στην εξωτερική, ας το πούμε έτσι, διάσταση του ατομικού πράττειν. Το τμήμα II υποδιαιρείται σε τρία υποκεφάλαια εκ των οποίων το πρώτο αφορά «τη φυσική επιταγή που μας υποδεικνύει να φροντίζουμε και να μεριμνάμε για τα άτομα» (i), το δεύτερο τη «φυσική επιταγή που μας υποδεικνύει να ευεργετούμε τα κοινωνικά σύνολα» (ii) ενώ το τρίτο αφορά την «καθολική ευμένεια» (iii). Η συνολική κατασκευή κινείται δηλαδή με αναβαθμούς κορύφωσης από το ιδιαίτερο προς το γενικό (εαυτός, άτομα, κοινωνικά σύνολα, οικουμένη). Η κατασκευή του «γενικού συμφέροντος» θα πρέπει, σύμφωνα με τις μεθοδολογικές αρχές της σμιθιανής θεωρίας να μην παραχθεί αδιαμεσολάβητα, ως εννοιακή αφαίρεση, αλλά να κατασκευαστεί με αφετηρία τα «φυσικά συναισθήματα». Από αυτές τις «πρωτογενείς αισθητηριακές εντυπώσεις» η σμιθιανή ανάλυση θα κινηθεί προς τις δευτερογενείς «ανακλαστικές ή συμπαθητικές εντυπώσεις» και από εκεί σε ολοένα και υψηλότερους αναβαθμούς έως, όπως θα δούμε, την κατασκευή του «συντάγματος του κράτους». Η μεθοδολογική αυτή επιλογή εκ μέρους του Σμιθ ενέχει, όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε, κάποιες σημαντικές πολιτικο-θεωρητικές διαστάσεις.

3.1.2.Η «συνετή» εργαλειακή ορθολογικότητα του ατομικού πράττειν κατά τη σχέση του προς τα «άτομα»

Προτού, λοιπόν, τεθεί ως αντικείμενο πραγμάτευσης η συγκρότηση των «κοινωνικών συνόλων» (κατ' εξοχήν: οι κοινωνικές τάξεις και το κράτος)¹⁷⁵, η σμιθιανή ανάλυση εκκινεί από το πράττειν του ατόμου όσον αφορά την δική του ευτυχία (τμήμα I), προχωρώντας έπειτα στο πράττειν του ατόμου αναφορικά προς τα μέλη της οικογένειάς του: «Μετά από τον ίδιον, τα μέλη της οικογένειάς του, εκείνοι που συνήθως ζουν στην ίδια οικία με αυτόν, οι γονείς του, τα παιδιά του, οι αδερφοί και οι αδερφές του, αποτελούν, εκ φύσεως, τα αντικείμενα των θερμότερων αισθημάτων του» (ΘΗΣ VI.Π. i.2, σσ. 360-361). Οι επόμενες οκτώ παράγραφοι (ΘΗΣ VI.Π.i.3-12, σ. 361-365) αυτού του υποκεφαλαίου αναπτύσσονται συζητώντας αναλυτικότερα καθεμία από αυτές τις κοινωνικές σχέσεις οικειότητας οι οποίες διέπονται από «αίσθημα αγάπης» μεταξύ των ατόμων. Ας σημειωθεί εδώ ότι σύμφωνα με τον Σμιθ το εν λόγω αίσθημα (affection) «δεν είναι τίποτε άλλο παρά κατ' έθος συμπάθεια (habitual sympathy)»¹⁷⁶.

Στο σημείο αυτό, όμως, η προαναφερθείσα μεθοδολογική κίνηση διακόπτεται με την εισαγωγή ενός κριτηρίου ιστορικότητας, βάσει του οποίου η σμιθιανή ανάλυση διακρίνει μεταξύ αφ' ενός «ποιμενικών χωρών» και, αφ' ετέρου, «εμπορικών χωρών». Η εισαγωγή αυτής της μακρο-ιστορικής διάκρισης γίνεται προκειμένου να εντοπιστεί και να καταδειχτεί η *αλλαγή της μορφής γενικού κοινωνικού δεσμού που χαρακτηρίζει προνεωτερικές και νεωτερικές κοινωνίες αντιστοίχως* (ΘΗΣ VI.Π.i.11-12, σ. 365-366). Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι ο Σμιθ δεν επιλέγει τυχαία τους όρους αυτής της

---

¹⁷⁵ Συνεπώς προς τις μεθοδολογικές αρχές της η σμιθιανή πραγμάτευση της συγκρότησης των «κοινωνικών συνόλων» εκκινεί επίσης, όπως θα δούμε στο 3.1.4, από την πλευρά της *σύνδεσης του ατομικού πράττειν με την κοινωνική τάξη* αφ' ενός και με το *κράτος* αφ' ετέρου.

¹⁷⁶ Ως προς το «αίσθημα αγάπης» βλ. αναλυτικότερα ΘΗΣ VI.Π.i.7, σ. 362. Καθώς το «αίσθημα της αγάπης» θα επανέλθει στην κεντρική κατηγορία που ενδιαφέρει την παρούσα εργασία από το μέρος VI, στην κατηγορία της «αγάπης για την πατρίδα» η οποία αποτελεί την ανώτατη έννοια της σμιθιανής εννοιολογικής κατασκευής στη ΘΗΣ, θα το σχολιάσουμε αναλυτικότερα παρακάτω όταν η ανασυγκρότηση θα φτάσει σε εκείνο το επίπεδο. Εδώ επισημαίνουμε απλώς τη συσχέτιση μίας έννοιας η οποία κινείται στο πεδίο των διαπροσωπικών σχέσεων των ατόμων με μία έννοια η οποία κινείται στο πεδίο της πολιτικής.

διάκρισης. Από τη θεωρία ιστορικών σταδίων (κοινωνιακών τύπων) την οποία έχει επεξεργαστεί η ‘σκωτική ιστορική σχολή’¹⁷⁷, επιλέγει εν προκειμένω το ιστορικό ‘στάδιο των ποιμένων’ και όχι το ‘στάδιο των κυνηγών’ το οποίο προηγείται σύμφωνα με την εν λόγω ιστορική περιοδολόγηση. Η επιλογή αυτή γίνεται διότι στο στάδιο της ‘ποιμενικής κοινωνίας’ εντοπίζεται αρκετή ανάπτυξη των ιδιοκτησιακών σχέσεων έτσι ώστε να παράγεται μεγάλη ιδιοκτησιακή ανισότητα η οποία καθιστά αναγκαία την ύπαρξη δικαιοπολιτικών θεσμών. Οπότε «ποιμενική κοινωνία» και «εμπορική κοινωνία» επιλέγονται προκειμένου να διεξαχθεί σύγκριση μεταξύ δύο όμοιων υπό την άποψη αυτών των ουσιωδών στοιχείων τους (ιδιοκτησιακής ανισότητας και δικαιοπολιτικών θεσμών) τύπων κοινωνίας. Στο ‘στάδιο κυνηγών’ δεν υπάρχουν σχεδόν¹⁷⁸ καθόλου κρατικές λειτουργίες, αναδιπλασιασμένες δηλαδή κοινωνικές λειτουργίες υπό την μορφή πολιτικών λειτουργιών¹⁷⁹.

Σε ποιμενικές κοινωνίες ο κοινωνικός δεσμός λαμβάνει τον χαρακτήρα οικογενειακού δεσμού. Τούτο συμβαίνει για δύο κυρίως λόγους. Πρώτον, σε αυτό το ιστορικό στάδιο κοινωνίας «η αυθεντία του νόμου δεν είναι από μόνη της αρκετή για να παράσχει τέλεια ασφάλεια σε κάθε μέλος του κράτους» και, ως εκ τούτου, τα μέλη της «επιλέγουν συνήθως να ζήσουν σε γειτνίαση μεταξύ τους». Δεύτερον, ο «σύνδεσμος (association) τους» τους είναι επίσης «απαραίτητος για την κοινή τους άμυνα». Ελλείπει δύο εκ των βασικών θεσμών σύγχρονων κοινωνιών¹⁸⁰, δηλαδή

---

¹⁷⁷ Για την «σκωτική ιστορική σχολή» βλ. Meek., L., R. (1967), *Economics and ideology and other essays. Studies in the development of economic thought*, Chapman and Hall, London.

¹⁷⁸ «Σχεδόν» διότι ο Σμιθ υποστηρίζει ότι ακόμα και σε αυτό το πρώτο στάδιο δεν είναι εντελώς απόντα κάποια πολιτικά στοιχεία, για λόγους οι οποίοι έχουν να κάνουν με το ότι δεν δέχεται την ύπαρξη κάποιας «φυσικής» προπολιτικής «κατάστασης» όπως αυτή προϋποτίθεται στις κατασκευές κοινωνικού συμβολαίου, βλ. Smith, A. (1982b), *Lectures on Jurisprudence*, The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith, Liberty Classics Indianapolis, σ. 200 κ.ε.

¹⁷⁹ Πρβλ. WN V.I.i, σ. 279 όπου υποστηρίζεται ότι όσον αφορά το ‘στάδιο των κυνηγών’ δεν έχει (σχεδόν) συγκροτηθεί «κυρίαρχος» ή «κοινοπολιτεία» παρά μόνο «κοινωνία».

¹⁸⁰ Μολονότι η ιστορική αντίληψη του Σμιθ δεν δύναται να διερευνηθεί στην παρούσα εργασία, ας ειπωθεί εδώ, έστω αποφαντικά, ότι μεθοδολογικά ο συγκεκριμένος τύπος

θεσμών απόδοσης κρατικής δικαιοσύνης (τυπικού γενικού δικαίου σε κάθε μέλος του κράτους) αφ' ενός και, αφ' ετέρου, μηχανισμού άμυνας έναντι εξωτερικής απειλής, η κάλυψη αυτών των κοινωνικών αναγκών λαμβάνει χώρα διαμέσου της παγίωσης και διεύρυνσης του οικογενειακού δεσμού: «Έχουν όλοι τους, από τον ανώτερο μέχρι τον κατώτερο, σημασία, μεγαλύτερη ή μικρότερη, ο ένας για τον άλλο. Η ομόνοιά τους ενισχύει τον αναγκαίο σύνδεσμό τους· η διχόνοιά τους πάντα τον εξασθενίζει και μπορεί να τον καταστρέψει [...] Τα πιο απόμακρα μέλη της ίδιας φάρας [tribe] αξιώνουν κάποια σύνδεση μεταξύ τους [...] Δεν είναι πολλά χρόνια που στα Χάϊλαντς της Σκωτίας, ο φύλαρχος θεωρούσε τον πιο φτωχό της πατριάς [clan] εξάδελφο και συγγενή του» (ΘΗΣ VI.Π.ι.12, σ. 365). Σε ποιμενικές κοινωνίες βαραίνει λοιπόν, κατ' ανάγκην, ο ρόλος του «σεβασμού για την κοινή καταγωγή» και γενικότερα μορφών οικογενειακής αλληλεγγύης ως συνεκτικών ιστών της κοινωνίας.

Αντιθέτως, σε εμπορικές κοινωνίες –και αυτό είναι το κριτήριο με βάση το οποίο διακρίνονται εδώ από προνεωτερικές κοινωνίες– «η αυθεντία του νόμου επαρκεί πλήρως να παράσχει προστασία ακόμα και στον πιο ασήμαντο άνθρωπο μέσα στο κράτος». Η νεωτερική κοινωνία χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη θεσμών απονομής γενικού δικαίου, καθώς επίσης και θεσμοποιημένων μορφών άμυνας έναντι εξωτερικής απειλής. Τούτο έχει ως φυσιολογική συνέπεια, σύμφωνα με τον Σμιθ, «οι καταγόμενοι από την ίδια οικογένεια, καθώς δεν έχουν ιδιαίτερο κίνητρο για να μένουν αλληλέγγυοι...να χωρίζουν και να διασκορπίζονται, κατά τα συμφέροντα και τις προτιμήσεις τους». Αίρεται, επομένως, η βαρύτητα των οικογενειακών μορφών συνοχής και αλληλεγγύης, καθώς επίσης και του σεβασμού της κοινής καταγωγής, διότι, σε εμπορικές κοινωνίες, εκπίπτουν οι όροι εντός των οποίων αυτές οι μορφές

επιχειρήματος μπορεί να θεωρηθεί αντι-ιστοριστικός, και ως εφαρμογή της μαρξικής αντίληψης ότι «Η ανατομία του ανθρώπου είναι ένα κλειδί για την ανατομία του πιθήκου», Marx, K. (2018), *Κείμενα από τη δεκαετία του 1850, ό.π.*, σ. 1083. Η συγκεκριμένη μαρξική έκφραση επεξηγείται, εν συντομία, από τον Γκιούρα ως εξής: «Η σύγχρονη, η πλέον αναπτυγμένη και η πλέον σύνθετη, κοινωνία (αστική κοινωνία) [αναδεικνύεται] ως ιστοριογραφικό 'μέτρο' ή κριτήριο για τις προαστικές κοινωνίες, καθώς η 'αλήθεια' τους (ο δικός τους πλουτοπαραγωγικός μηχανισμός) αποτιμάται στη βάση της απόστασης από τη νεωτερική, αστική κοινωνία, Γκιούρας, Θ. (2022), *Το Κεφάλαιο, Κριτική της πολιτικής οικονομίας του Καρλ Μαρξ. Μια σύνοψη*, Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", Αθήνα, σ. 22.

ιστορικά γεννήθηκαν και παγιώθηκαν¹⁸¹. Παύει, σταδιακά, να είναι ο οικογενειακός-συγγενικός δεσμός ο θεμελιακός αρμός που συνδέει τα μέλη της κοινωνίας μεταξύ τους, στο βαθμό που αίρονται οι ανάγκες που ικανοποιούσε αυτός ο τύπος κοινωνικού δεσμού. Ως εκ τούτου, άνθρωποι που συνδέονται με οικογενειακούς και συγγενικούς δεσμούς:

«σύντομα παύουν να είναι σημαντικοί ο ένας για τον άλλο και σε λίγες γενιές, όχι μόνο χάνουν κάθε έγνοια ο ένας για τον άλλον, αλλά και κάθε μνήμη της κοινής τους καταγωγής και της σχέσης που υπήρχε μεταξύ των προγόνων τους. Ο σεβασμός για τις μακρινές συγγένειες όλο και λιγοστεύει σε κάθε χώρα, ανάλογα με τη χρονική διάρκεια και τον βαθμό στον οποίο η εν λόγω χώρα έχει εμπεδώσει αυτό το στάδιο του πολιτισμού» (ΘΗΣ VI.Π.ι.13, σ. 365-366, υπογράμμιση δική μου).

Η χρήση της έννοιας «πολιτισμός» στο προαναφερθέν χωρίο, όπως και αυτή καθαυτή η ‘ασθενής’ χρήση των όρων «ποιμενικές χώρες» και «εμπορικές χώρες» οι οποίοι τίθενται με γενικόλογό τρόπο παραλείποντας τα ενδιάμεσα στάδια της ιστορικής περιοδολόγησης, παραπέμπει εν προκειμένω σε μία χαλαρότητα του κριτηρίου με βάση το οποίο εισάγει ο Σμιθ την εν λόγω διάκριση. Καθότι αυτό που τον ενδιαφέρει εδώ δεν είναι η ανάπτυξη των «ιστορικών σταδίων» των κοινωνιών (δεν κάνει δηλαδή κάποια θεωρία ιστορίας, στοιχεία της οποίας υπάρχουν στο έργο του και ιδιαίτερα στο τρίτο βιβλίο του *WN* καθώς επίσης και στο *LJ*¹⁸²) αλλά η θεμελιακή αλλαγή της μορφής του κοινωνικού δεσμού από οικογενειακό-συγγενικό σε εξατομικευτικό.

---

¹⁸¹ Εισάγεται εδώ ένας τύπος επιχειρήματος, το οποίο μπορεί να εντοπιστεί τόσο στο *LJ* όσο και στις αναλύσεις του τέταρτου και του πέμπτου Βιβλίου του *WN*, και σύμφωνα με το οποίο θεσμικές μορφές οι οποίες ήταν «εύλογες» (reasonable) σε μία προηγούμενη ιστορική κατάσταση αλλά πλέον «σήμερα» δεν είναι θα μπορούσαν και θα όφειλαν, σε έναν χρονικό ορίζοντα ήπιας εφαρμογής του μεταρρυθμιστικού ιδεώδους, να εκλείψουν.

¹⁸² Βλ. ιδιαίτερα *WN* III.IV: 539 όπου ο Σμιθ αναφέρεται στη «μακράν σημαντικότερη απ’ όλες τις συνέπειες» της ανάπτυξης του εμπορίου και των τεχνών, ήτοι στο ότι «το εμπόριο και οι βιοτεχνίες (manufactures) εισήγαγαν σταδιακά τάξη και καλή διακυβέρνηση, και μαζί με αυτά, την ελευθερία και την ασφάλεια των ατόμων, μεταξύ των κατοίκων της χώρας, οι οποίοι ζούσαν προηγουμένως σε μία σχεδόν διαρκή κατάσταση πολέμου με τους γείτονές τους και δουλικής εξάρτησης από τους ανωτέρους τους». Βλ. τον ενδιαφέροντα σχολιασμό αυτής της σμιθιανής προβληματικής από τον Hirschmann, A. (2003), *Τα πάθη και τα συμφέροντα*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, σσ. 150-166.

Άρα, ας επισημανθεί εδώ, παρότι η μεθοδολογική κίνηση της σμιθιανής επιχειρηματολογίας κινείται κατά κανόνα και σε επίπεδο μεθοδολογικών αρχών από το ιδιαίτερο στο γενικό, από το ατομικό πράττειν σε ευρύτερες (κοινωνικές) μορφοποιήσεις αυτού του πράττειν· παρότι, με άλλα λόγια, αναπτύσσει *κοινωνικές σχέσεις* αναφέροντάς τις στο *ατομικό πράττειν* ως κεντρική-πυρηνική κατηγορία ανάλυσης, με την εισαγωγή της διάκρισης ανάμεσα σε ποιμενικές και εμπορικές κοινωνίες η επιχειρηματολογία προβαίνει στην αντίστροφη κίνηση. Κινείται από την ολότητα στο επιμέρους –από τον τύπο κοινωνίας και από τον τύπο κράτους θεωρούμενα ως ολότητα η οποία εμπεριέχει τις στιγμές τόσο της *εμπορικής* κοινωνίας εξατομικευμένων ιδιοκτησιακών συναλλαγών όσο και τους πολιτικούς θεσμούς δικαίου και άμυνας– προκειμένου να αναπτύξει θεωρητικά και να εξηγήσει την εξατομίκευση ως μορφή κοινωνικού δεσμού. Αυτό το κάνει η θεωρία αντανakλώντας την αλήθεια του αντικειμένου ότι η εξατομίκευση αποτελεί (και) ιστορικό *αποτέλεσμα*, αποτέλεσμα του γενικού δικαίου και των ιδιοκτησιακών σχέσεων που αυτό αντικατοπτρίζει. Η μακροϊστορική διάκριση ‘κοινωνίας-κοινότητας’ εισάγεται, ωστόσο, με χαλαρό τρόπο ώστε να μην παραβιάσει καταστρεπτικά τη μεθοδολογική κίνηση της κατασκευής από το ιδιαίτερο στο όλο.

Σε αντίθεση με τον θεμελιώδη τύπο σχέσης με τον οποίο συνδέονται οι δρώντες σε προνεωτερική κοινωνία, τουτέστιν τον συγγενικό-οικογενειακό κοινωνικό δεσμό, σε νεωτερική κοινωνία ο κοινωνικός δεσμός έχει, λοιπόν, άλλη μορφή και περιεχόμενο. Ο νεωτερικός τύπος κοινωνικού δεσμού ερείδεται στην «ανάγκη ή βολή της αμοιβαίας εξυπηρέτησης» (*necessity or conveniency of mutual accommodation*). Επαναλαμβάνεται, εν προκειμένω, το πνεύμα του επιχειρήματος της συγκρότησης *εργαλειακού κοινωνικού δεσμού* («συμφεροντολογικής ανταλλαγής αγαθών υπηρεσιών») εμπλουτισμένο πλέον πιο έντονα με ιστορικά και πολιτικο-οικονομικά στοιχεία:

«η ανάγκη ή η βολή της αμοιβαίας εξυπηρέτησης, γεννά πολύ συχνά μια φιλία, όχι διαφορετική από εκείνη που υπάρχει μεταξύ ανθρώπων που γεννήθηκαν για να ζουν στην ίδια οικογένεια. Συνάδελφοι στην υπηρεσία, συνέταιροι στο επάγγελμα (*partners in trade*), αλληλοαποκαλούνται αδέρφια· και συχνά τρέφουν ο ένας για τον άλλο αισθήματα, ως εάν ήταν πράγματι αδέρφια. Η ομόνοια (*good agreement*) τους είναι πλεονέκτημα για όλους· και αν είναι στοιχειωδώς λογικοί άνθρωποι, είναι φυσικά διατεθειμένοι να ομνοούν (*agree*) [...] Οι Ρωμαίοι δήλωναν αυτό το είδος προσκόλλησης (*attachment*) με τη λέξη *necessitudo*, η οποία

από την ετυμολογία της φαίνεται να σημαίνει κάτι που έχει επιβληθεί από την ανάγκη της κατάστασης» (ΘΗΣ VI.Π.ι.16, σ. 367).

Δεν είναι τυχαίο ότι μονάχα από αυτό το σημείο της ανάλυσης και έπειτα (δηλαδή: δεδομένης της «εμπορικής κοινωνίας») ο Σμιθ επιλέγει να πραγματευθεί «ομαδώσεις» (societies) εκκινώντας (και πάλι) από την πιο μικρο-κοινωνική κατηγορία ανάλυσης που είναι εν προκειμένω η «γειτονιά». Ο τύπος κοινωνικότητας που διαμορφώνεται μεταξύ των μελών ενός ευρύτερου κοινωνικού περιγύρου (μιας «γειτονιάς») λαμβάνει επίσης διαφορετική μορφή από ποιμενική σε εμπορική κοινωνία. Σε ποιμενική κοινωνία η «γειτονιά» (neighborhood) αποτελεί αυτοφυή βιοτικό όρο της ύπαρξης των μελών της. Η «ομόνοιά τους (concord)» είναι απαραίτητη για αυτόν τον «αναγκαίο σύνδεσμό τους (necessary association)» ενώ «η διχόνοιά τους» εξασθενίζει και μπορεί να καταστρέψει τον κοινωνικό δεσμό. Ως εκ τούτου «έχουν όλοι τους, από τον ανώτερο μέχρι τον κατώτερο, σημασία, μεγαλύτερη ή μικρότερη, ο ένας για τον άλλο». Αντιθέτως, σε εμπορική κοινωνία η εγκαταβίωση στην ίδια γειτονιά αποτελεί ένα «ασήμαντο γεγονός (a trifling circumstance)» για τα εξατομικευμένα μέλη της. Παρ' όλ' αυτά, η κοινωνία μπορεί και πάλι να διατηρείται ακόμη και χωρίς οικογενειακούς-συγγενικούς δεσμούς. Μπορεί σε σχέση με την ποιμενική κοινωνία η αναγκαία αρωγή να μην παρέχεται από αμοιβαία αγάπη και ευγνωμοσύνη, αλλά αυτό δεν συνεπάγεται αναγκαστικά τη διάλυση της κοινωνίας.

Η κοινωνικότητα μεταξύ των μελών μιας εμπορικής κοινωνίας είναι περισσότερο *διαμεσολαβημένη* σε σύγκριση με την *αμεσότητα* του οικογενειακού-συγγενικού-φυλετικού δεσμού. Το πλέον χαρακτηριστικό στοιχείο αυτής της 'διαμεσολαβούμενης κοινωνικότητας'¹⁸³ συνίσταται στην αποτελούμενη τόσο από ηθικοκοινωνικές όσο και από δικαιοπολιτικές στιγμές έννοιας του 'προσώπου': «Σεβόμαστε το πρόσωπο ενός ανθρώπου, τον οποίο βλέπουμε καθημερινά, αρκεί να μη μας έχει προσβάλει» (υπογράμμιση δική μου). Και παρόλο που η *κοινότητα* δεν αποτελεί εδώ ένα «κέντρο αμοιβαίων αγαθών υπηρεσιών» προς το οποίο έλκονται τα μέλη της συνδεόμενα με τους προσφιλείς δεσμούς της αγάπης και της στοργής, εφόσον

---

¹⁸³ Βλ. Δρόσος, Δ. (1994), *Αγορά και κράτος στον Adam Smith, ό.π.*, σ. 18 όπου επίσης αναλύεται η έννοια της «διαμεσολαβούμενης κοινωνικότητας». Βλ. επίσης *στο ίδιο*, σ. 97 όπου υποστηρίζεται η «πρωτοπορία» της σμιθιανής θεωρίας στον εντοπισμό «της εγγενούς αντιφατικότητας στην κυτταρική μορφή της κοινωνικής αλληλεξάρτησης μέσα στην κοινωνία».

«οι γείτονες μπορούν να είναι πολύ βολικοί, αλλά συγχρόνως να είναι και πολύ ενοχλητικοί ο ένας στον άλλον. Εάν πρόκειται για καλός είδος ανθρώπων, είναι φυσικά διατεθειμένοι να συμφωνούν»¹⁸⁴. Σε αντίθεση με την «ομόνοια» (concord) η οποία αποτελούσε αναγκαία προϋπόθεση μορφοποίησης του κοινωνικού δεσμού σε προνεωτερική κοινωνία και αποτυπώνει την *οργανικότητα* των εξουσιαστικών σχέσεων της παραδοσιακής κοινωνίας, σε εμπορική κοινωνία το ζητούμενο για την ύπαρξη κοινωνικής συνοχής είναι, όπως επισημάναμε στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας, οι «συμφωνίες» και όχι οι «ταυτίσεις» μεταξύ των δρώντων. Δεν χρειάζεται τεράστιος βαθμός ομοιογενοποίησης προκειμένου να διατηρηθεί η κοινωνία, διότι τη λειτουργία της ομοιογενοποίησης την επιτελούν αφ' ενός απρόσωποι οικονομικοί μηχανισμοί, ο καταμερισμός της εργασίας και η αγορά, και, αφ' ετέρου, απρόσωποι πολιτικοί μηχανισμοί, η δικαστική εξουσία και ο σύγχρονος στρατός στον οποίο έχει παγιωθεί η λειτουργία της άμυνας. Στους συγκεκριμένους θεσμούς διατηρούνται οι στιγμές της εξατομίκευσης της αστικής κοινωνίας πολιτών αλλά, συγχρόνως, αίρονται σε ένα ανώτερο επίπεδο αντικειμενικών μορφωμάτων στο οποίο οι εξατομικευτικές στιγμές ανορθώνονται κατά τρόπο ώστε να διαμορφώνεται ένα είδος 'εξατομικευτικού γενικού κοινωνικού δεσμού'. Στους μηχανισμούς μέσα από τους οποίους παράγονται και αναπαράγονται οι διαδικασίες «διαμεσολαβούμενης κοινωνικότητας» αποτυπώνονται οι δύο βασικές στιγμές οι οποίες συναποτελούν το μορφικό αναδιπλασιασμό της αστικής κοινωνίας σε οικονομία αφ' ενός και σε πολιτική αφ' ετέρου. Ο χωρισμός μεταξύ οικονομίας και πολιτικής και, από την πλευρά της κοινωνικής πράξης, μεταξύ ιδιαιτερότητας και γενικότητας, αποτελεί την αφετηρία του επιχειρήματος του Σμιθ. Ενώ, στη συνέχεια, το σύνολο της σμιθιανής 'αρχιτεκτονικής' του «φυσικού συστήματος ελευθερίας» αρθρώνεται θέτοντας τις διαμεσολαβήσεις

---

¹⁸⁴ Οι συγκεκριμένες αναλύσεις ασθενούς ηθικο-αξιακής συνοχής υποβαστάζονται από τις αναλύσεις ισχυρότερης οικονομικής-συμφεροντολογικής κοινωνικής συνοχής που αναπτύσσεται στο *WN*. Πρβλ. την προβληματική που αναπτύσσεται εδώ αναφορικά με τη «γειτονιά» με την αντίστοιχη εννοιολόγηση εις *WN* IV.iii, σ. 73: «As a rich man is likely to be a better customer to the industrious people in his neighbourhood than a poor, so is likewise a rich nation. A rich man, indeed, who is himself a manufacturer, is a very dangerous neighbour to all those who deal in the same way. All the rest of the neighbourhood, however, by far the greatest number, profit by the good market which his expense affords them. They even profit by his underselling the poorer workmen who deal in the same way with him».

μεταξύ των δύο πεδίων στα διάφορα επίπεδα του αντικειμένου (οικονομική βιοτική διαδικασία, ηθική, δίκαιο, πολιτική). Η εν λόγω άρθρωση λαμβάνει τη μορφή της διερεύνησης των όρων της επιγενόμενης σύναψης αυτών των δύο μορφών στη σχέση μεταξύ οικονομίας και πολιτικής. Οι μηχανισμοί αυτοί καθαυτοί αναλύονται από τον Σμιθ στο *WN*, ενώ εδώ συζητούνται οι ηθικοπολιτικές (ελευθερία, ασφάλεια, ειρήνευση) απολήξεις τους εντός του δεδομένου πλαισίου της σχέσης οικονομίας και πολιτικής. Δικαστική εξουσία και στρατός τίθενται, με άλλα λόγια, ως αναγκαίες προϋποθέσεις προκειμένου να αναπτυχθούν οι ηθικοκοινωνικές αναλύσεις της *ΘΗΣ*, διότι αποτυπώνουν ουσιώδεις στιγμές της αστικής κοινωνίας πολιτών: ότι η κοινωνία έχει συγκροτηθεί ως κράτος, ως μονοπώλιο των μέσων άσκησης φυσικής βίας και ως κατεξοχήν μορφή κοινωνικής συλλογικότητας και γενικότητας.

Περαιτέρω, ασφαλώς δεν είναι τυχαίο ότι στο πλαίσιο της πραγμάτευσης της «εμπορικής κοινωνίας» ο Σμιθ θα αφιερώσει, στο πλαίσιο της προσθήκης του νέου (VI) μέρους της *ΘΗΣ*, μία ανάλυση της ικανότητας της «συμπάθειας»:

«Αυτή η φυσική προδιάθεση να προσαρμόζουμε (*accommodate*) και να εξομοιώνουμε, κατά το δυνατόν, τα δικά μας συναισθήματα, αρχές και αισθήματα, με εκείνα που βλέπουμε ότι είναι ριζωμένα και σταθερά στα πρόσωπα, με τα οποία είμαστε υποχρεωμένοι να ζούμε μαζί τους και να συναναστρεφόμεστε, είναι η αιτία των μεταδοτικών συνεπειών που έχει τόσο η καλή όσο και η κακή συντροφιά» (*ΘΗΣ* VI.Π.ii.17, σ. 367).

Υπονοείται εν προκειμένω, σύμφωνα με την παρούσα ανάγνωση, ότι σε νεωτερικές κοινωνίες λαμβάνει χώρα μία αναβάθμιση του ρόλου, της σημασίας και της λειτουργίας των δευτερογενών εντυπώσεων και των ανακλαστικών, συμπαθητικών αναπαραστάσεων, εν συγκρίσει προς κοινωνίες που μορφοποιούνται με βάση το πρότυπο του οικογενειακού δεσμού και οι οποίες διακατέχονται από πρωτογενή, φυσικά συναισθήματα. Και τα δύο είδη διαδικασιών σύνδεσης των δρώντων, τόσο οι πρωτογενείς όσο και οι δευτερογενείς τάξεις συναισθημάτων λαμβάνουν χώρα και στους δύο τύπους κοινωνιών. Αλλά, καθώς σε σύγχρονες κοινωνίες αναβαθμίζεται ο ρόλος των θεσμών και των μηχανισμών διαμεσολαβούμενης κοινωνικότητας (καταμερισμός της εργασίας, αγορά, χρήμα, δίκαιο, κράτος) έναντι των μορφών οικογενειακής αλληλεγγύης στη διαμόρφωση του γενικού κοινωνικού δεσμού, η κοινωνικοποιητική λειτουργία διαμεσολαβείται και στο επίπεδο των ηθικών συναισθημάτων ολοένα και περισσότερο από διαδικασίες συμπαθητικής/ανακλαστικής σύνδεσης μεταξύ των δρώντων έναντι των φυσικοσυναισθηματικών διαδικασιών

σύνδεσης. Τούτο εξηγεί και το λόγο για τον οποίο ήδη κατά τις πρώτες κινήσεις κατασκευής του μηχανισμού της «συμπάθειας», της σκοπιάς «αμερόληπτου παρατηρητή» και των διαδικασιών διαμόρφωσης ‘μετριασμένου εγωισμού’ η σμιθιανή θεωρία αίρει τις υποκειμενικές στιγμές των εν λόγω εννοιών και συγχρόνως τις διατηρεί.

Δεν είναι τυχαίο, τέλος, ότι ο Σμιθ θα πραγματευθεί στη συνάφεια της «εμπορικής κοινωνίας» την κοινωνική σχέση της «φιλίας». Η φιλία είναι, σύμφωνα με τον Σμιθ, «ο πλέον αξιοσέβαστος» από όλους τους αισθηματικούς δεσμούς με ένα άτομο. Διότι «θεμελιώνεται εξολοκλήρου» στη συμπάθεια (και όχι στα άμεσα φυσικά συναισθήματα), στην «εκτίμηση και επιδοκιμασία της καλής διαγωγής και συμπεριφοράς» του άλλου ατόμου «όπως αυτή επιβεβαιώνεται από μεγάλη εμπειρία και μακρά συναναστροφή». Ο Σμιθ αξιολογεί, λοιπόν, τόσο θετικά τη φιλική σχέση επειδή θεωρεί ότι διέπεται από ελεύθερη, τρόπον τινά, συμπάθεια σε αντιδιαστολή τόσο προς σχέσεις που χαρακτηρίζονται από «υποχρεωτική συμπάθεια» όσο και προς σχέσεις οι οποίες διέπονται από μια «υποτιθέμενη συμπάθεια που έγινε έθος χάριν της βολής και της προσαρμογής (habitual for the sake of conveniency and accommodation)». Αυτή την ελεύθερη συμπάθεια ονομάζει εδώ ο Σμιθ «φυσική συμπάθεια» (*ΘΗΣ VI.II.ii.18*, σ. 368). Επομένως, σε εμπορικές κοινωνίες λαμβάνει χώρα και μία αναβάθμιση των ελεύθερων σχέσεων μεταξύ των δρώντων έναντι των αναγκαίων και υποχρεωτικών σχέσεων με τις οποίες συνδέονται τα μέλη μίας κοινωνίας που είναι οργανωμένη σε οικογενειακό-συγγενικό-φυλετικό σύνδεσμο. Μετά την ανάλυση της «φιλίας» η έκθεση πλησιάζει πλέον τους πιο απομακρυσμένους «κύκλους συμπάθειας»¹⁸⁵, τις πιο απομακρυσμένες δηλαδή σφαίρες κοινωνικότητας του ατομικού πράττειν, φτάνοντας σε πρόσωπα «των οποίων την ευεργεσία έχουμε ήδη δεχθεί» και μεταξύ των οποίων αναπτύσσονται συνεπώς αισθήματα «αμοιβαίας καλοσύνης» και αγαθοεργίας-ευγνωμοσύνης.

Στο υποκεφάλαιο «περί της φυσικής επιταγής που μας υποδεικνύει να φροντίζουμε και να μεριμνάμε για τα άτομα» η σμιθιανή επιχειρηματολογία κινήθηκε με αναβαθμούς από τις πλέον κοντινές στο άτομο σφαίρες οικειότητας, τα μέλη της οικογένειας και τους συγγενείς, στα πρόσωπα που εγκαταβιώνουν στην ίδια γειτονιά,

---

¹⁸⁵ Forman-Barzilai., F. (2010), *Adam Smith and the Circles of Sympathy: Cosmopolitanism and Moral Theory*, Cambridge University Press, Cambridge.

στη φιλία, μέχρι τα πιο μακρινά πρόσωπα με τα οποία δύναται να ενεργοποιείται ο μηχανισμός της συμπάθειας. Προτού συντελεστεί η μετάβαση στην πραγμάτευση «κοινωνικών συνόλων» –αλλά και εφόσον και τα «κοινωνικά σύνολα» θα πρέπει επίσης να γειώνονται στο μηχανισμό της συμπάθειας, *προκειμένου να καταστεί δυνατή η μετάβαση στην πραγμάτευση «κοινωνικών συνόλων»*– είναι αναγκαίος όρος, σύμφωνα με την σμιθιανή ανάλυση, να εισαχθεί ένας μηχανισμός *ιδεολογικών ταυτίσεων* των μεμονομένων δρώντων. Ο εν λόγω μηχανισμός εντοπίζεται στην κίνηση μετάθεσης της ατομικής σκοπιάς προς τον πιο απομακρυσμένο αναβαθμό «κύκλου συμπάθειας»:

«Μετά τα πρόσωπα που ενδείκνυνται για την άσκηση της ευεργεσίας μας, είτε λόγω της σύνδεσής τους μαζί μας είτε λόγω των προσωπικών τους ποιότητων είτε λόγω των παλαιών τους υπηρεσιών προς εμάς, ακολουθούν εκείνοι, οι οποίοι είναι ενδεδειγμένοι για να τους παράσχουμε όχι πράγματι τη φιλία μας, αλλά την ευμενή φροντίδα μας και τις αγαθές μας υπηρεσίες» (ΘΗΣ VI.Π.ii.20, σ. 369).

Η εν λόγω κατηγορία προσώπων αποτελείται από εκείνους «οι οποίοι ξεχωρίζουν λόγω της εξαιρετικής κατάστασής τους` λόγω της σπουδαίας καλοτυχίας ή της σπουδαίας τους δυστυχίας, οι πλούσιοι και ισχυροί και οι φτωχοί και εξαθλιωμένοι». Αυτό είναι το ανώτερο επίπεδο εντός της σφαίρας της αμεσότητας του ατομικού πράττειν στο οποίο δύναται να κάνει *αφαίρεση* η συμπαθητική ταύτιση των ατόμων με άλλα πρόσωπα, η δια της ικανότητας της φαντασίας δηλαδή μετάθεση της ατομικής σκοπιάς σε ευρύτερες της ίδιας σκοπιές άλλων προσώπων¹⁸⁶. Το συγκεκριμένο επίπεδο εισάγεται ως ένας ενδιάμεσος αναβαθμός *ιδεολογικής συμπαθητικής ταύτισης* και νομιμοποίησης εκ μέρους της ατομικής σκοπιάς ευρύτερων από αυτή σκοπιών, που αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση προκειμένου η ανάλυση να μεταβεί στην πραγμάτευση «κοινωνικών συνόλων»:

«Επί του σεβασμού που εκ φύσεως νιώθουμε για τους πρώτους [τους πλούσιους και ισχυρούς], θεμελιώνεται η κοινωνική ιεράρχηση, η ειρήνη και η ευταξία της κοινωνίας. Η δε ανακούφιση και η παραμυθία της ανθρώπινης δυστυχίας, εξαρτώνται εξ ολοκλήρου από τη συμπόνια μας προς τους τους τελευταίους [τους φτωχούς και εξαθλιωμένους]. Η ειρήνη και η

---

¹⁸⁶ Όπως θα δούμε κατά την αφετηρία του επόμενου υποκεφαλαίου ο Σμιθ αμφιβάλλει ότι από την ατομική σκοπιά μπορεί να γίνεται μετάθεση στη σκοπιά της ‘ανθρωπότητας εν γένει’ το μεμονωμένο άτομο δύναται, όμως, να μετατεθεί στη σκοπιά της «φιλοπατρίας», του «πατριώτη» και του «πολίτη».

ευταξία της κοινωνίας είναι πιο σημαντική ακόμα και από την ανακούφιση των δυστυχών. Ο σεβασμός μας για τους σπουδαίους, συνεπώς, είναι πιθανότερο να προκαλεί όταν είναι υπερβολικός, ενώ το αλληλέγγυο αίσθημά μας προς τους δυστυχείς, όταν είναι λίγο» (ΘΗΣ VI.Π.ii.20, σ. 369).

Σύμφωνα με το παραπάνω επιχείρημα παράγεται μία μορφή νομιμοποίησης (των αφαιρέσεων) της «ευταξίας της κοινωνίας» και της «ανακούφισης της δυστυχίας» η οποία θεμελιώνεται στο φυσικό σεβασμό που νιώθουν οι άνθρωποι για «πρόσωπα εξαιρετικής κατάστασης». Εντούτοις, οι αφαιρέσεις αυτές της «ευταξίας της κοινωνίας» και της «ανακούφισης της δυστυχίας» δεν αποτελούν άμεσα εμπρόθετους σκοπούς των δρώντων. Κάτι τέτοιο θα ισοδυναμούσε στη σμιθιανή αντίληψη με ‘κακές αφαιρέσεις’, με υποστασιοποιήσεις οι οποίες υπερβαίνουν τις ατομικές συνειδήσεις καθώς, όπως έχουμε δει και στο πρώτο μέρος της διατριβής, οι νεωτερικοί δρώντες σύμφωνα με την σμιθιανή θεωρία δεν διαθέτουν –αδιαμεσολάβητα– σκοπιά «γενικού καλού». Η σμιθιανή θεωρία αμφισβητεί την –αδιαμεσολάβητη– ύπαρξη σκοπιάς γενικού συμφέροντος από την οποία θα παράγονταν ως σκοποί της ατομικής δράσης η «ευταξία της κοινωνίας» και η «ανακούφιση της ανθρώπινης δυστυχίας». Εντούτοις, όπως υποστηρίζει η σμιθιανή *τελεολογία*, μία τέτοια σκοποθεσία παράγεται, αλλά διαμεσολαβημένα, διαμέσου συμπαθητικών κινήσεων της φαντασίας των ατομικών δρώντων. Παράγεται δηλαδή έμμεσα, διαμέσου του σεβασμού προς πρόσωπα εξαιρετικών καταστάσεων και της δημιουργίας ανάλογων φυσικών συναισθημάτων τα οποία φαίνεται «ως εάν» να τα τοποθέτησε η «Φύση» στον άνθρωπο προκειμένου να επιτύχει τους *δικούς της* σκοπούς, την ειρήνη και ευταξία της κοινωνίας και την ανακούφιση της ανθρώπινης δυστυχίας. Παράγονται δηλαδή ως σκοποί μιας «τελεολογίας της φύσης» η οποία νομιμοποιεί, για τη σμιθιανή θεωρία που την υποθέτει, τις ιδεολογικές ταυτίσεις, δεισιδαιμονίες και προκαταλήψεις των δρώντων.

Την ίδια στιγμή η σμιθιανή θεωρία, όπως υπονοηθήκαμε στο τέλος του δεύτερου μέρους και όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε στο τρίτο αυτό μέρος, επιχειρεί να θέσει ως «επιστήμη του νομοθέτη» τους όρους συγκρότησης μίας ορθολογικής-διαφωτισμένης σκοπιάς «γενικού συμφέροντος». Η εισαγωγή του προαναφερθέντος επιχειρήματος περί της «ευμενούς και σοφής φύσης» δεν σηματοδοτεί εγκατάλειψη εκ μέρους του Σμιθ του διαφωτιστικού προγράμματος. Στην πραγματικότητα η σμιθιανή θεωρία συγκροτείται ως εσωτερική (αυτό)κριτική αυτού

του προγράμματος, ως αναστοχασμός που ελέγχει τα όρια, τις αρχές και τα συμπεράσματά του:

«Οι ηθικολόγοι μας παροτρύνουν να είμαστε ελεήμονες και συμπονετικοί. Μας προειδοποιούν εναντίον της *σαγήνης του μεγαλείου*. Αυτή η σαγήνη είναι πράγματι τόσο ισχυρή, ώστε οι πλούσιοι και οι σπουδαίοι προτιμώνται υπερβολικά συχνά, αντί των σοφών και ενάρετων. Η φύση έχει σοφά κρίνει ότι η *κοινωνική ιεράρχηση*, η *ειρήνη* και η *ευταξία* της κοινωνίας, θα εδραιωνόταν, κατά ασφαλέστερο τρόπο, επί της απλής και απτής διαφοράς ως προς την καταγωγή και την περιουσία, παρά επί της αόρατης και συχνά αβέβαιης διαφοράς ως προς τη σοφία και την αρετή. Τα όχι διεισδυτικά μάτια του μεγάλου πλήθους των ανθρώπων μπορούν αρκετά καλά να διακρίνουν την πρώτη διαφορά με μεγάλη δυσκολία, όμως, μπορεί να διακριθεί η δεύτερη, ορισμένες φορές ακόμα και από τη λεπτή όραση των σοφών και ενάρετων. Στη διάταξη όλων αυτών των υποδείξεων, είναι εξίσου προφανής η *ευμενής σοφία της φύσης*» (ΘΗΣ VI.Π.ii.20, σ.369-370, υπογραμμίσεις δικές μου).

Ο «μεροληπτικός θαυμασμός που νιώθουμε εκ φύσεως» για τους σπουδαίους και ισχυρούς (ΘΗΣ VI.Π.i.21, σ. 370) αποτελεί ένα φυσικό συναίσθημα το οποίο έχει ως *έμμεσο* αποτέλεσμά του την ευταξία και την κοινωνική συνοχή¹⁸⁷. Η κοινωνική συνοχή δεν παράγεται *άμεσα* από τα φυσικά συναισθήματα, ούτε υπάρχει κοινωνική συνοχή και ευταξία *επειδή* στοχεύουν οι δρώντες σε αυτή καθ' εαυτή τη συνολική συνοχή και ευταξία της κοινωνίας. Η κοινωνική συνοχή, ή μάλλον ένα μέρος της, συγκροτείται έμμεσα, διαμέσου της ιδεολογικής συγκολλητικής ουσίας του «μεροληπτικού θαυμασμού» προς τους «πλούσιους και σπουδαίους».

Η έτερη διάσταση της εν λόγω ιδεολογικής συγκολλητικής ουσίας η οποία συνίσταται στη συμπόνια προς τους φτωχούς (αλληλέγγυο αίσθημα προς τους φτωχούς και εξαθλιωμένους) παράγει επίσης ως *έμμεσο* αποτέλεσμά της την «ανακούφιση της ανθρώπινης δυστυχίας». Και οι δύο σκοποθεσίες, τόσο η σταθερότητα της κοινωνίας όσο και η ανακούφιση της ανθρώπινης δυστυχίας, φαίνεται να είναι σκοποί της «Φύσης» για την επίτευξη των οποίων έχει εγκαταστήσει τελεολογικά η «ευμενής σοφία» της στους ανθρώπους τα φυσικά συναισθήματα του σεβασμού για τους πλούσιους και ισχυρούς και της συμπόνιας για τους φτωχούς και εξαθλιωμένους. Μεταξύ των δύο αυτών σκοπών η «Φύση» φαίνεται, επίσης, να έχει κάνει μία

---

¹⁸⁷ Όπως στην κατασκευή της δικαιοσύνης έτσι κι εδώ φαίνεται να υπενθυμίζει η σμιθιανή επιχειρηματολογία πρέπει να «διακρίνουμε όμως πάντα και εδώ, όπως και σε όλα τα ανάλογα πράγματα, το ποιητικό από το τελικό αίτιο» (ΘΗΣ II.Π.iii.5, σ. 180).

αξιολόγηση ότι το πρώτο είναι πιο αναγκαίο από το δεύτερο, συνεπώς έχει προσαρμόσει και την τροπικότητα του φυσικού συναισθήματος αναλόγως, έχοντας κάνει δηλαδή πιο ισχυρό το φυσικό συναίσθημα της σαγήνης προς τους πλούσιους και σπουδαίους από το φυσικό συναίσθημα της συμπόνιας προς την ανθρώπινη δυστυχία. Η αξιολόγηση αυτή δεν αποτελεί αυθαίρετη ιεράρχηση αξιών εκ μέρους της σμιθιανής θεωρίας. Αντιθέτως, η κατάταξη αυτή αποτυπώνει αφ' ενός τον ιστορικό ορίζοντα της συγκρότησης της νεωτερικής αστικής κοινωνίας και, αφ' ετέρου, τη λογική προτεραιότητα των εξωτερικών συνθηκών της ασφάλειας και της ειρήνευσης σε σύγκριση προς την επίτευξη ευημερίας¹⁸⁸.

Από την αναφορά (στο προαναφερθέν χωρίο) στους «ηθικολόγους» φαίνεται ότι η τελεολογία που μετέρχεται η σμιθιανή επιχειρηματολογία έχει εδώ και την εξής λειτουργία. Ο Σμιθ προτίθεται, φυσικά, να ασκήσει κριτική στην ιδεολογική (και μόνο ιδεολογική) νομιμοποίηση της «κοινωνίας» εκ μέρους των μελών της. Εντούτοις, μεριμνά ούτως ώστε εκφέροντας αυτή την κριτική να μην μετατραπεί σε ρασιοναλιστή ηθικολόγο. Διότι πόθεν η γνώση του ηθικολόγου περί του ποιοι είναι ενάρετοι και σοφοί; Τι εγγυάται ότι από την ρασιοναλιστική κριτική δεν θα προκύψει με συνέπεια ένα πρόταγμα δογματικού 'ελέω Θεού' Λόγου ο οποίος κατέχει από μόνος του (υπερβατικά) τα κριτήρια του αγαθού και της αρετής; Αυτές οι αξιολογήσεις και αποφάσεις επαφίενται στους δρώντες, σύμφωνα με τη σμιθιανή επιχειρηματολογία, όχι όμως σχετικιστικά αλλά με βάση τη σκοπιά του «υποθετικού αμερόληπτου παρατηρητή»:

«σε ποιες περιπτώσεις το ισχυρότερο από όλα τα φυσικά συναισθήματα θα πρέπει να υποτάσσεται στην προσοχή για την ασφάλεια εκείνων των ανωτέρων, από την ασφάλεια των οποίων συχνά εξαρτάται η ασφάλεια όλης της κοινωνίας» και σε ποιες περιπτώσεις το φυσικό συναίσθημα μπορεί, χωρίς να υπάρξει απρέπεια, να επικρατήσει επί της εν λόγω προσοχής, όλα αυτά θα πρέπει να αφεθούν στην απόφαση του έσω ανθρώπου της καρδιάς, του υποθετικού αμερόληπτου παρατηρητή, του μεγάλου δικαστή και κριτή της διαγωγής μας» (ΘΗΣ VI.Π.ii.22, σ. 370).

---

¹⁸⁸ Η ίδια λογική διέπει και το επιχείρημα του Σμιθ στο *WN IV.ii,σ.41* όπου αξιολογείται θετικά ο «Νόμος περί ναυσιπλοΐας» παρά την εμποροκρατική προέλευσή του: «Καθώς η άμυνα, ωστόσο, είναι πολύ μεγαλύτερης σημασίας από την ευημερία, ο νόμος περί ναυσιπλοΐας είναι, ίσως, ο σοφότερος από όλες τις εμπορικές ρυθμίσεις της Αγγλίας».

Επίσης, η κριτική των ηθικολόγων δεν λαμβάνει υπόψη της την ευεργετική διάσταση που έχει, ως μη αναμενόμενο αποτέλεσμα, η «σαγήνη του μεγαλείου», τουτέστιν το ρόλο συγκολλητικής ουσίας της κοινωνικής συνοχής. Διαφαίνεται εν προκειμένω μία επίγνωση από μεριάς σμιθιανής θεωρίας ότι κατά την κριτική των προκαταλήψεων των ανθρώπων (μετάθεση στη σκοπιά προσώπων εξαιρετικής κατάστασης μέσω της φαντασίας) ελλοχεύει ο κίνδυνος να αντιπαραθέσει κανείς σε αυτές έναν υπερβατικό Λόγο ο οποίος κατ' ανάγκην όταν εκφέρεται ως ηθικολογική κριτική γίνεται δογματικός ενώ όταν πράττει, όπως θα δούμε παρακάτω, πλάθει ένα ιδεώδες σχέδιο για το οποίο δεν φέρει την παραμικρή αμφιβολία και για την πραγματοποίηση του οποίου θα πρέπει να μετέλθει βίαιων μέσων. Ήδη σε αυτό το σημείο του σμιθιανού επιχειρήματος έχει ενσωματωθεί η γνώση από την κριτική στο «πνεύμα συστήματος» την οποία θα δούμε αναλυτικότερα στο επόμενο υποκεφάλαιο.

Τέλος, αν σκεφτούμε τη θεματική της ιδεολογίας σε σχέση με την μακρο-ιστορική διάκριση μεταξύ ποιμενικών χωρών και εμπορικών χωρών θα μπορούσαμε στο πλαίσιο της να υποστηρίξουμε ότι με την αλλαγή της μορφής του γενικού κοινωνικού δεσμού αλλάζει συγχρόνως και η μορφή των ιδεολογικών αναπαραστάσεων. Σε προνεωτερικές κοινωνίες γεννιούνται, στο πλαίσιο του οικογενειακού-συγγενικού τύπου κοινωνικού δεσμού, ιδεολογικές παραστάσεις οι οποίες δεν εκφράζουν καμία πραγματική κοινωνική σχέση όπως «η δύναμη του αίματος» ή η «υπέροχη αγάπη που υποτίθεται ότι οι εγγύς συγγενείς νιώθουν ο ένας για τον άλλον, πριν ακόμα μάθουν καν ότι έχουν τέτοια σχέση» (ΘΗΣ VI.Π.ι.11, σ. 365). Σε διάφορα σημεία της ΘΗΣ ο Σμιθ αναφέρεται στην «Τέχνη» ως πεδίο αναπαραστάσεων στοιχείων του κοινωνικού βίου. Εντούτοις, για ιδεολογικές αναπαραστάσεις όπως η «δύναμη του αίματος» γράφει ότι «αυτή... φοβάμαι ότι υπάρχει μόνο στις τραγωδίες και στα μυθιστορήματα και πουθενά αλλού»¹⁸⁹. Παραστάσεις όπως η «δύναμη του αίματος» εμφανίζονται, ιδιαίτερα 'σήμερα' που δεν στηρίζονται πλέον σε οικογενειακού τύπου κοινωνικό δεσμό, εντελώς ανορθολογικές, βασιζόμενες απλώς σε ένα επιμέρους συμφέρον και σε ευτελή ματαιοδοξία. Σήμερα

---

¹⁸⁹ «Ακόμα και στην Τέχνη, ποτέ δεν υποτίθεται ότι οι δεσμοί αυτοί υπάρχουν σε άλλες περιπτώσεις, παρά μόνον μεταξύ εκείνων που έχουν ανατραφεί φυσικά στο ίδιο σπίτι' μεταξύ γονέων και παιδιών, μεταξύ αδερφών. Θα ήταν πολύ γελοίο να φανταστεί κανείς μια τέτοια μυστηριώδη αγάπη, μεταξύ εξαδέλφων ή ακόμα και θείων και ανιψιών» (ΘΗΣ VI.Π.ι.11, σ. 365).

μόνο η τάξη των «υψηλών ευγενών» πιστεύει ή υποκρίνεται ότι πιστεύει στην ύπαρξη μιας τέτοιας «μυστηριώδους αγάπης»:

«Οι υψηλοί ευγενείς, πράγματι, είναι σε κάθε χώρα υπερήφανοι να θυμούνται και να αναγνωρίζουν τη σύνδεση που έχουν μεταξύ τους, όσο μακρινή κι αν είναι. Η μνήμη αυτών των λαμπρών συγγενειών (illustrious relations) κολακεύει ουκ ολίγον την οικογενειακή υπερηφάνεια όλων τους¹⁹⁰ και δεν είναι ούτε από στοργή ούτε από οτιδήποτε άλλο που να μοιάζει με στοργή, αλλά από την πλέον ευτελή και παιδιάστικη από όλες τις μορφές ματαιοδοξίας που φυλάσσεται με τόση φροντίδα η μνήμη αυτή. Αν κάποιος ταπεινός, μολονότι, ίσως, πιο κοντινός συγγενής, επιχειρήσει να υπενθυμίσει σε τέτοιους σπουδαίους ανθρώπους, τη συγγένειά του με την οικογένειά τους, τότε εκείνοι σπάνια παραλείπουν να του πουν ότι είναι κακοί γενεαλόγοι και ότι είναι πολύ μέτρια πληροφορημένοι για την ιστορία της οικογένειάς τους» (ΘΗΣΥΙ. Π.ι.13, σ. 366)

Υπολανθάνει εδώ μία αντίληψη ότι, σε εμπορικές κοινωνίες, εντελώς ανορθολογικές αναπαραστάσεις της «φυσικής στοργής», η οποία πράγματι μπορεί να υπάρχει μεταξύ των μελών ενός στενού συγγενικού κύκλου, είναι πιο ανίσχυρες και λιγότερο γενικεύσιμες σε επίπεδο συνολικής κοινωνίας. Τούτο συμβαίνει διότι οι σύγχρονες κοινωνίες χαρακτηρίζονται από μεγάλο βαθμό εξατομίκευσης και συνεχονται ως επί το πλείστον μέσα από συμπαθητικές/ανακλαστικές αντιμεταθέσεις ρόλων και λιγότερο από πρωτογενή φυσικά συναισθήματα. Ο χαρακτηρισμός της σκοπιάς του αμερόληπτου παρατηρητή ως «ψυχρού» στα πρώτα κεφάλαια της ΘΗΣ όπου δεν ήταν ακόμη ρητή η βάση της «εμπορικής κοινωνίας» αποκτά τώρα το πλήρες νόημά του: η κοινωνία της εξατομίκευσης αποτελεί την αξιογενετική βάση του «ψυχρού αμερόληπτου παρατηρητή» σε αντιδιαστολή προς τη «θερμότητα» των «φυσικών συναισθημάτων» τα οποία αναπτύσσονται μεταξύ των μελών μιας οικογένειας¹⁹⁰. Οι ιδεολογικές παραστάσεις που γεννάει ο μοντέρνος εξατομικευτικός κοινωνικός δεσμός, ακόμα και όταν αυτές ασκούν «σαγήνη προς τους πλούσιους και ισχυρούς», διαθέτουν τουλάχιστον ένα στοιχειωδώς ορθολογικό κριτήριο με βάση το

---

¹⁹⁰ Πρβλ. το συγκεκριμένο επιχείρημα με το «Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος» όπου, στο πλαίσιο της κατάδειξης του «άκρως επαναστατικού ρόλου» που «έχει παίζει η αστική τάξη στην ιστορία» λέγεται ότι αυτή «έπνιξε στα παγωμένα νερά του εγωιστικού υπολογισμού το ιερό ρίγος της ευσεβούς ληρολογίας, του ιπποτικού ενθουσιασμού, της μικροαστικής μελαγχολίας», Marx, K. (2014), *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840*, μτφρ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, σ. 478.

οποίο αξιολογούνται ως αξιοσέβαστοι οι πλούσιοι και ισχυροί: την «απτή διαφορά ως προς την καταγωγή και την περιουσία». Σε αντιδιαστολή προς ιδεολογικές αναπαραστάσεις τύπου «δεσμού του αίματος» και «φυσικής στοργής» οι οποίες ‘σήμερα’ διατηρούνται μόνο από τους «υψηλούς ευγενείς» και χρησιμοποιούνται εργαλειακά για τη νομιμοποίηση του ταξικού συμφέροντός τους, η ιδεολογική νομιμοποίηση μέσω του «μεροληπτικού θαυμασμού» προς τους πλούσιους και ισχυρούς εξυπηρετεί εμμέσως, νομιμοποιώντας την υφιστάμενη κοινωνική ιεράρχηση, το γενικό συμφέρον της ειρήνης και της ευταξίας της κοινωνίας.

3.1.3. Η «συνετή» εργαλειακή ορθολογικότητα του ατομικού πράττειν κατά τη σχέση του προς «κοινωνικά σύνολα»

Προκειμένου να καταστήσουμε πιο κατανοητή την επιχειρηματολογία του κεφαλαίου αναφορικά προς τα «κοινωνικά σύνολα» θα ήταν ίσως χρήσιμο να εκθέσουμε προκαταρκτικά τους τρεις τύπους «κοινωνικής συνοχής» (δηλαδή: νομιμοποίησης της «κοινωνίας» εκ μέρους των δρώντων) τους οποίους μπορεί κανείς να εντοπίσει στη σμιθιανή θεωρία. Διακρίνονται λοιπόν οι εξής τύποι κοινωνικής συνοχής ή, για να το διατυπώσουμε πλησιέστερα στη σμιθιανή ορολογία, οι εξής λόγοι για τους οποίους μπορεί να θεωρεί το νεωτερικό άτομο την κοινωνία «πολύτιμη» (endearred, προσφιλή). Όπως έχουμε ήδη προσπαθήσει και όπως θα επιχειρήσουμε και στη συνέχεια να δείξουμε η σμιθιανή θεωρία συγκροτεί την κοινωνική συνοχή ως αξία για τους δρώντες αλλά τούτο δεν σημαίνει ότι αυτή είναι κατ’ ανάγκην και μη ωφέλιμη για αυτούς (θεωρία ‘μεικτού αγαθού’):

A. Οι ατομικοί δρώντες θεωρούν πολύτιμη την κοινωνία για εγωιστικούς λόγους, εργαλειακά, ως ένα ‘καλό’ μέσο δια του οποίου μπορούν να υλοποιήσουν τους σκοπούς που επιδιώκουν. Αυτός ο τύπος νομιμοποίησης της κοινωνίας από τους δρώντες εντοπίζεται κατ’ εξοχήν στους μηχανισμούς του καταμερισμού της εργασίας και της αγοράς. Εντοπίζεται, επίσης, στο κράτος (κυριαρχία), όπως θα δούμε παρακάτω, στο βαθμό που οι δρώντες επιθυμούν την ευημερία και την ασφάλεια του κράτους διότι από αυτές εξαρτάται η δική τους ευημερία και ασφάλεια.

B. Θεωρούν την κοινωνία πολύτιμη για ιδεολογικούς λόγους, λόγω της ιδεολογικής σαγήνης που ασκούν «πρόσωπα εξαιρετικής κατάστασης». Τούτο

φαίνεται στο επιχείρημα του Σμιθ ότι η ιδεολογική ταύτιση με τους σπουδαίους και πλούσιους αποτελεί το θεμέλιο της κοινωνικής ιεράρχησης. Ενώ και η ιδεολογική ταύτιση με τους φτωχούς και εξαθλιωμένους προάγει ένα «πνεύμα κοινωφελείας» (δημόσιο πνεύμα) στα εγωιστικά άτομα.

Γ. Θεωρούν την κοινωνία πολύτιμη όχι μόνο λόγω των εγωιστικών αλλά και όλων των προσωπικών ευμενών αισθημάτων που τρέφουν για πρόσωπα τα οποία ανήκουν στους 'κύκλους συμπάθειας' των νεωτερικών δρώντων και με τα οποία, «συνήθως, διαβιούν στην ίδια επικράτεια».

Με βάση τα παραπάνω μπορούμε να κατανοήσουμε πώς παράγεται η κοινωνική συνοχή σε επίπεδο κράτους, τουτέστιν πολιτική ενότητα, κυριαρχία. Κατ' αρχάς, για τη σμιθιανή θεωρία, αν είναι να παράγεται κάποια συνοχή σε επίπεδο ολότητας αυτή θα πρέπει να είναι διαμεσολαβημένη από τις ατομικές συνειδήσεις, από τις επιθυμίες, τα συναισθήματα, τις ανάγκες, τα κίνητρα και τα συμφέροντα των ατόμων, με μία λέξη από τη συστατική για την αστική κοινωνία αξία της ελευθερίας. Η *κρατική γενικότητα* θα πρέπει να είναι διαμεσολαβημένη από την «αρχή της ιδιαιτερότητας», από την *ατομική ελευθερία*. Τούτο αποτελεί, όπως έχουμε ήδη σχολιάσει, πάγια μεθοδολογική αρχή –και συγχρόνως: πολιτικοθεωρητική θέση– της σμιθιανής θεωρίας. Ιδιαίτερα εδώ όπου η ανάλυση πρόκειται να πραγματοποιηθεί «κοινωνικές συλλογικότητες» («συλλογικά μορφώματα» θα έλεγε ο Weber) ο Σμιθ θα επισημάνει στην πρώτη πρόταση αυτού του υποκεφαλαίου ότι:

«Οι ίδιες αρχές που διέπουν την επιταγή να ευεργετούμε τα άτομα, διέπουν ομοίως και την επιταγή να ευεργετούμε τις κοινωνικές συλλογικότητες (societies). Τούτο αφορά, κατά πρώτο και κύριο λόγο, εκείνους για τους οποίους αυτό είναι ή μπορεί να γίνει πρωταρχικής σημασίας ζήτημα» (ΘΗΣ VI.Π.ii.1, σ. 371).

Σε συμβατότητα με αυτές τις μεθοδολογικές αρχές του παραδείγματος της συμπάθειας θα επιχειρήσει εδώ ο Σμιθ να συναγάγει τη «μεγαλύτερη κοινωνική συλλογικότητα, στις οποίας την ευτυχία ή δυστυχία μπορεί να έχει μεγάλη επίδραση η δική μας καλή ή κακή συμπεριφορά». Πρόκειται για «το κράτος ή την επικράτεια, στην οποία έχουμε γεννηθεί και μορφωθεί και υπό την προστασία της οποίας συνεχίζουμε να ζούμε». Εφόσον, πρώτον, «η δική μας» ευημερία και ασφάλεια εξαρτάται από την ευημερία και την ασφάλεια της κοινωνίας, αυτή «μας υποδεικνύει συνεπώς, εκ φύσεως, να την ευεργετούμε» (it is accordingly, by nature, most strongly recommended to us). Καθώς, δεύτερον, σε αυτή την κοινωνική συλλογικότητα

«περιλαμβάνονται» επίσης «συνήθως [...] όλοι οι αποδέκτες των ευγενέστερων αισθημάτων μας, τα παιδιά μας, οι γονείς μας, οι συγγενείς μας, οι φίλοι μας, οι ευεργέτες μας, όλοι εκείνοι τους οποίους εκ φύσεως αγαπάμε και τιμάμε» και εφόσον «και η δική τους ευημερία και ασφάλεια εξαρτάται σε κάποιο βαθμό από την ευημερία και την ασφάλεια της κοινωνίας», η κοινωνία «μας είναι εκ φύσεως πολύτιμη, όχι μόνο λόγω των εγωιστικών, αλλά και όλων των προσωπικών μας ευμενών αισθημάτων»¹⁹¹.

Τρίτον, το ιδεολογικό στοιχείο συνίσταται εδώ στο ότι «λόγω της σύνδεσής μας» με την κοινωνία «η ευημερία και η δόξα (glory) της φαίνεται να αντανακλά κάποιο είδος τιμής (honour) σε εμάς τους ίδιους»¹⁹². Οι έννοιες της «δόξας» και της «τιμής» παραπέμπουν σε ένα στοιχείο ιδεολογικής ταύτισης των ατομικών δρώντων με το όλο, στοιχείο το οποίο γίνεται ιδιαίτερα εμφανές με την αναφορά του Σμιθ στους εθνικούς ήρωες¹⁹³ τους οποίους «είμαστε προδιατεθειμένοι να τους βλέπουμε με τον πλέον μεροληπτικό θαυμασμό και να τους τοποθετούμε (μερικές φορές πολύ άδικα) πάνω από τους αντίστοιχους όλων των άλλων εθνών» (υπογράμμιση δική μου). Εδώ βρίσκεται και η νομιμοποιητική βάση του γεγονότος ότι η «αγάπη για την πατρίδα» ενδέχεται να περιέχει ορισμένες φορές μία υπερβολή, μία μεροληψία η οποία μπορεί δυνάμει να μετατρέπεται σε «ζήλια και φθόνο» για την ευημερία άλλων εθνών (κατά κύριο λόγο των «γειτονικών μας εθνών»). Και οι τρεις μορφές νομιμοποίησης της κρατικής ενότητας, δηλαδή τα εγωιστικά συναισθήματα, τα προσωπικά ευμενή (private benevolent) αισθήματα και ο μεροληπτικός θαυμασμός, εντοπίζονται στην έννοια του «πατριώτη».

---

¹⁹¹ «It is by nature, therefore, endeared to us, not only by all our selfish, but by all our private benevolent affections».

¹⁹² Το χωρίο συνεχίζεται ως εξής: «Όταν τη συγκρίνουμε με άλλες κοινωνικές συλλογικότητες του ίδιου είδους, είμαστε υπερήφανοι για την ανωτερότητά της και ντροπιαζόμαστε σε κάποιο βαθμό, αν εμφανίζεται να υπολείπεται αυτών από κάποια άποψη» (ΘΗΣ VI.Π.ii.2, σ. 372).

¹⁹³ «Όλους τους λαμπρούς χαρακτήρες που ανέδειξε η κοινωνία αυτή σε παλαιότερες εποχές [...] τους πολεμιστές της, τους πολιτικούς ηγέτες της, τους φιλοσόφους της και τους κάθε είδους ανθρώπους των γραμμάτων, είμαστε προδιατεθειμένοι να τους βλέπουμε με τον πλέον μεροληπτικό θαυμασμό και να τους τοποθετούμε (μερικές φορές πολύ άδικα) πάνω από τους αντίστοιχους όλων των άλλων εθνών» (ΘΗΣ VI.Π.ii.2, σ. 372).

Με βάση αυτές τις τρεις παραφυάδες του συνεκτικού ιστού που συνδέει τους ιδιώτες με την «επικράτεια» (sovereignty) στην οποία ζουν κατασκευάζεται η έννοια του «πατριώτη». Η έννοια του «πατριώτη» περιέχει και τα τρία αυτά στοιχεία σύνδεσης με το όλο και συγκροτείται διαμέσου αυτών. Ενώ, τώρα, η διαδικασία κατασκευής της «κοινωνικής αρχής» (της γενικότητας) περιείχε ως αναγκαίο όρο την «ιδιωτική αρχή», στην έννοια του «πατριώτη» συντελείται μία εμμενής υπέρβαση της «ιδιωτικής αρχής» χάριν της «κοινωνικής αρχής». Ο πατριώτης ορίζεται ως εκείνος «ο οποίος θυσιάζει τη ζωή του για την ασφάλεια ή έστω για τη μάταιη δόξα της κοινωνίας αυτής». Και επιδοκιμάζεται από τη σκοπιά του αμερόληπτου παρατηρητή διότι –σε αντιδιαστολή προς τον «προδότη»¹⁹⁴– παραμερίζει το επιμέρους εγωιστικό συμφέρον του υπέρ της κοινωνίας, τιθέμενος ο ίδιος σε σκοπιά «αμερόληπτου παρατηρητή» από την οποία «βλέπει τον εαυτό του [...] ως απλώς έναν μέσα στο πλήθος, ο οποίος δεν έχει, στα μάτια αυτού του δίκαιου δικαστή, μεγαλύτερη σημασία από οποιονδήποτε άλλον, αλλά είναι δεσμευμένος, ανά πάσα στιγμή να θυσιάσει και να αφιερώσει τον εαυτό του στην ασφάλεια, στην υπηρεσία και ακόμα στη δόξα του μεγαλύτερου αριθμού». Στην κατασκευή της έννοιας του πατριώτη η σκοπιά του αμερόληπτου παρατηρητή έρχεται και προσδέεται στη σκοπιά του γενικού συμφέροντος της κοινωνίας/κράτους. Η σμιθιανή επιχειρηματολογία επιχειρεί να αναπτύξει τη συγκεκριμένη κατασκευή ως εσωτερική υπέρβαση: Στη σκοπιά της κοινωνικής αρχής συγχρόνως *αίρονται και διατηρούνται* τα στοιχεία της ιδιωτικής αρχής. Η μεθοδολογική αυτή κίνηση, την οποία είδαμε να ακολουθείται και σε προηγούμενες στιγμές της κατασκευής, αναδεικνύει εδώ την *εγγενή πολιτικο-θεωρητική* της μέριμνα να μην θυσιαστεί κατά τη διαδικασία συγκρότησης της κυριαρχίας η αρχή της ελευθερίας και της ιδιαιτερότητας άνευ όρων. Κατ' αυτόν τον τρόπο εμφανίζεται εν προκειμένω η πρόκριση, εκ μέρους της σμιθιανής θεωρίας, του χωρισμού μεταξύ αστικής κοινωνίας και κράτους και της διατήρησης της εξωτερικότητας των δύο πεδίων κατά την επιγενόμενη σύναψή τους, ως ουσιωδώς αξιολογική μέριμνα ορθής συγκρότησης της σχέσης μεταξύ ελευθερίας και κυριαρχίας.

Αναλυτικότερα, ο Σμιθ ξεκίνησε την ανάλυση, σύμφωνα με τις 'επαγωγικές' αρχές του εμπειριοκρατικού παραδείγματος της συμπάθειας, από «την φυσική επιταγή

---

¹⁹⁴ Ο οποίος προάγει «το δικό του μικρό συμφέρον προδίδοντας στον δημόσιο εχθρό το συμφέρον της πατρίδας του» (ΘΗΣ VI.Π.ii.2, σ. 372).

που μας υποδεικνύει να φροντίζουμε και να μεριμνάμε για τα άτομα». Και στη συνέχεια, δίχως να εγκαταλείπει αυτές τις αρχές, εντόπισε μία κατηγορία μέσα στο ιστορικά συγκροτημένο αντικείμενο όπου φαίνεται να παράγεται μία εμπράγματη σκοπιά γενικού συμφέροντος. Στη σκοπιά αυτή του «πατριώτη» αναιρούνται («θυσιάζονται») τα ατομικά κίνητρα και τα εγωιστικά συμφέροντα, παρότι η ίδια αυτή σκοπιά έχει παραχθεί διαμέσου –και μόνον διαμέσου– αυτών των εγωιστικών, προσωπικών ευμενών και ιδεολογικών συναισθημάτων. Από την άλλη πλευρά, εντούτοις, η σκοπιά γενικού συμφέροντος του «πατριώτη» δεν διέπεται από μία αδιαμεσολάβητη αγάπη για την κοινωνία καθ’ εαυτή. Ακόμη και όταν η έκθεση φθάνει στη συγκρότηση της ανώτερης σκοπιάς φορέα γενικού συμφέροντος ο Σμιθ δεν δέχεται κάποιο είδος υποστασιοποιημένης αγάπης για την κοινωνία καθ’ εαυτή. Δεν δέχεται κάποια υποστασιοποιημένη «κοινωνική αρχή» η οποία κείται πέραν και έξωθεν της «ιδιωτικής αρχής». Η διαλεκτική υπέρβαση που επιτελείται στην έννοια του «πατριώτη» αποτελεί ένα εσωτερικό τράβηγμα ορίου. Η κοινωνία, το κράτος συνεχίζει να είναι αντικείμενο τόσο εγωιστικών όσο και ιδιωτικών ευμενών συναισθημάτων, όπως επίσης και για ιδεολογικούς λόγους. Η ουσία αυτής της επιχειρηματολογίας συνίσταται στο ότι η σύνδεση των ιδιωτών με το κράτος είναι εμπράγματη (real). Έχουν συμφέροντα, κίνητρα και συναισθήματα να θέλουν την κοινωνία, και γι’ αυτούς τους εμπράγματους λόγους ο πατριώτης θυσιάζει τη ζωή του για την κοινωνία (εργαλειακή ορθολογικότητα αναμειγμένη με ιδεολογικά στοιχεία). Με άλλα λόγια, πλησιέστερα στην ορολογία της σμιθιανής ηθικοπολιτικής θεωρίας, ο «αμερόληπτος παρατηρητής» από τη σκοπιά του οποίου ο «πατριώτης» βλέπει τον εαυτό του έτσι ώστε να πράξει πατριωτικά και με τον οποίο ταυτίζεται όταν πράγματι πράττει έτσι (θυσιάζει τη ζωή του για την ασφάλεια ή ακόμα και για τη μάταιη δόξα της κοινωνίας αυτής) παραμένει «υποθετικός αμερόληπτος παρατηρητής». Παραμένει δηλαδή μία σκοπιά η οποία σε τελική ανάλυση δεν είναι η εσωτερική (φυσική, ζωντανή) σκοπιά του ατόμου αλλά η σκοπιά της κοινωνικής ηθικότητας (αστός-πολίτης). Φυσικά, από την άλλη πλευρά, η σκοπιά αυτή δεν επιβάλλεται άνωθεν στους ατομικούς δρώντες, δεν υπάγονται –σύμφωνα με τη σμιθιανή αντίληψη– οι ατομικοί δρώντες σε αυτή τη σκοπιά (όπως το απαιτεί ο Ρουσσώ στο χωρίο που βάλαμε στην αρχή του παρόντος κεφαλαίου της εργασίας). Έγκειται στη δική τους, ανεπτυγμένη σε σύγχρονες κοινωνίες, ικανότητα συμπάθειας: να προσαρμόζονται και να εξομοιώνουν, κατά το δυνατόν, τα δικά τους συναισθήματα, αρχές και αισθήματα, με εκείνα τα οποία

βλέπουν ριζωμένα και σταθερά στα πρόσωπα με τα οποία είναι υποχρεωμένοι να ζουν μαζί τους και να συναναστρέφονται.

Η συνέπεια του Σμιθ στις αρχές του παραδείγματος της συμπάθειας φαίνεται και στη διάκριση μεταξύ «αγάπης για την πατρίδα» («φιλοπατρία») και «αγάπης για την ανθρωπότητα». Με την εισαγωγή της διάκρισης αυτής ο Σμιθ εκφράζει έμμεσα την αντίληψή του για τη Γαλλική Επανάσταση, η οποία έχει λάβει χώρα το έτος συγγραφής του μέρους VI που προστέθηκε στην τελευταία έκδοση της *ΘΗΣ*. Για την εισαγωγή της εν λόγω θεωρητικής διάκρισης προϋποτίθεται το εννοιολογικό πλαίσιο των διακηρυγμένων ανθρώπινων δικαιωμάτων καθώς επίσης και της σχετικής συζήτησης στη δημόσια σφαίρα¹⁹⁵. Στο πλαίσιο αυτό ο Σμιθ εκφράζει το δισταγμό του να προσυπογράψει την αντίληψη ότι η «αγάπη για την πατρίδα» προέρχεται από την «αγάπη για την ανθρωπότητα» (*ΘΗΣ* VI.Π.ii.2.4,σ. 374). Συγχρόνως εκφράζει μία καχυποψία απέναντι στα φυσικά ανθρώπινα δικαιώματα, μία καχυποψία δηλαδή απέναντι στη βεβαιωμένη κίνηση να εφαρμοστεί αδιαμεσολάβητα μία καθολικότητα τέτοιας εμβέλειας. Αυτό που προτείνεται ως λύση είναι εδώ και πάλι μία αντίληψη μη αναμενόμενων αποτελεσμάτων σύμφωνα με την οποία δύνανται να τεθούν τα έθνη-κράτη στην υπηρεσία της «μεγάλης κοινωνίας της ανθρωπότητας»:

«Η σοφία εκείνη που συνέλαβε το σύστημα των ανθρώπινων αισθημάτων, καθώς και το σύστημα κάθε άλλου μέρους της φύσης, φαίνεται να έκρινε ότι το συμφέρον της μεγάλης κοινωνίας της ανθρωπότητας θα προαγόταν καλύτερα, αν κατευθυνόταν η κύρια προσοχή του κάθε ατόμου σε εκείνο το ιδιαίτερο κομμάτι της, το οποίο θα βρισκόταν ως επί το πλείστον στη σφαίρα τόσο των ικανοτήτων του όσο και της αντίληψής του» (*ΘΗΣ* VI.Π.ii.3-6, σ. 372-375).

Και εδώ ο Σμιθ ακολουθεί τις γενικές μεθοδολογικές αρχές της θεωρίας του (όπως αυτές εκτέθηκαν ήδη από τα πρώτα στάδια της κατασκευής της συμπάθειας και της κατασκευής της δικαιοσύνης στα πρώτα μέρη της *ΘΗΣ*) και την ‘επαγωγική’ μεθοδολογική θέση ότι «η μέριμνά μας για τις ατομικότητες δεν προέρχεται από τη μέριμνά μας για το πλήθος, αλλά αντίθετα [...] η μέριμνά μας για το πλήθος συντίθεται και συναποτελείται από τις επιμέρους μέριμνες που νιώθουμε για τις διάφορες ατομικότητες από τις οποίες συγκροτείται». Ότι, με άλλα λόγια, δεν είναι η μέριμνα

---

¹⁹⁵ Βλ. την παραπομπή του μεταφραστή στο Smith, A. (2012), *Θεωρία των ηθικών συναισθημάτων*, ό.π. σ. 374 όπου υποστηρίζεται ότι ενδεχομένως ο Σμιθ εν προκειμένω ασκεί κριτική στο κήρυγμα του Richard Price “The Love of our Country”.

για υποστασιοποιημένες αφαιρέσεις («δεν είναι η μέριμνα για τη διατήρηση της κοινωνίας» ή το «μέλημα του γενικού συμφέροντος της κοινωνίας»), η μέριμνα η οποία προσιδιάζει στη σκοπιά των νεωτερικών ατόμων (*ΘΗΣ* II.ii.3.10, σ. 184). Παρ' όλ' αυτά τέτοιες λιγότερο ή περισσότερο απομακρυσμένες από τον ορίζοντα της ατομικής δράσης «κοινωνικές συλλογικότητες» πράγματι αποτελούν έμμεσα τη μέριμνα των ατόμων. Ως γενικό πλαίσιο της εξήγησης τέτοιων «κοινωνικών συλλογικοτήτων» λειτουργεί η σμιθιανή τελεολογία, σύμφωνα με την οποία υποτίθεται ότι η «Φύση» έχει θέσει στα άτομα φυσικά συναισθήματα διαμέσου των οποίων ελκύονται σε μέσα τα οποία προωθούν τους σκοπούς της «Φύσης», δίχως τα άτομα να θέλουν και να επιδιώκουν όταν πράττουν αυτούς καθ' εαυτούς τους σκοπούς¹⁹⁶. Κάποια έννοια ολότητας φαίνεται, σύμφωνα με τη συγκεκριμένη μεθοδολογική κίνηση, να αποτελεί αναγκαίο όρο αναφοράς της εξήγησης της ατομικής δράσης.

3.1.4. Συγκρότηση κράτους

Και στο ζήτημα το οποίο ενδιαφέρει κατ' εξοχήν το παρόν μέρος διατριβής, στο ζήτημα δηλαδή αναφορικά με το πώς συντάσσεται ένα κράτος, ο Σμιθ δεν προσεγγίζει το τελευταίο εκκινώντας την ανάλυση από τη σκοπιά της κρατικής ολότητας. Το προσεγγίζει εκκινώντας από τη σκοπιά των επιμέρους κοινωνικών τάξεων και ομάδσεων. Ακολουθεί και εδώ την 'επαγωγική' μέθοδο ανόδου από το ιδιαίτερο στο γενικό, μία μεθοδολογική κίνηση η οποία συγχρόνως διέπεται από μία πολιτικοθεωρητική διάσταση: τη μέριμνα να μην υποστασιοποιηθούν αφαιρέσεις της

---

¹⁹⁶ Βλ. *ΘΗΣ* VI.ii.i.3 όπου ο Σμιθ υποστηρίζει προκαταρκτικά ότι είναι πολύ περιορισμένες οι δυνάμεις αγαθοεργίας που διαθέτουμε αφ' ενός για τα άτομα και αφ' ετέρου, πολύ περισσότερο, για κοινωνικές ομάδες, εντούτοις η φύση φαίνεται να έχει με «αλάνθαστη σοφία» προδιαγράφει μία τάξη σύμφωνα με την οποία αυτές οι δυνάμεις κατανέμονται και χρησιμοποιούνται με τρόπο ώστε να διατηρείται η κοινωνία και να προωθείται η ευημερία της. Ή, σύμφωνα με τις διατυπώσεις των πρώτων κεφαλαίων της *ΘΗΣ*, η «Φύση» (φαίνεται ως εάν να) έχει ως σκοπό τη στήριξη του ατόμου και την αναπαραγωγή του είδους, εντούτοις ο σκοπός αυτός δεν είναι και το ποιητικό αίτιο της χώνεψης της τροφής, της κυκλοφορίας του αίματος και των άλλων αναγκαίων λειτουργιών που είναι αναγκαίες για τους μεγάλους στόχους του ζωικού βίου (*ΘΗΣ* II.ii.3.5, σ. 180).

φαντασίας διότι, όπως θα δούμε αναλυτικότερα στο τέλος αυτού του κεφαλαίου, η πραγματοποίησή τους έλκει, κατά τρόπο αναγκαίο, την εκχύλιση μεγαλύτερων ή μικρότερων φορτίων βίας. Η «αγάπη για την πατρίδα» φαίνεται να είναι η μεγαλύτερη δυνατή αφαίρεση που κάνει αποδεκτή η σμιθιανή θεωρία, ως αφαίρεση η οποία διατηρεί τη σύνδεσή της με τον ορίζοντα της σκοπιάς νεωτερικών ατομικών δρώντων, στο βαθμό που, σε αντιδιαστολή προς την ψευδή καθολικότητα της – αδιαμεσολάβητης¹⁹⁷ – «αγάπης για την ανθρωπότητα», η «αγάπη για την πατρίδα» φέρει *εμπράγματα όρους καθολικότητας*¹⁹⁸. Διακύβευμα της επιχειρηματολογίας του Σμιθ σε αυτό το υποκεφάλαιο είναι ακριβώς να καταδειχτούν τούτοι οι εμπράγματοι όροι. Η επιχειρηματολογία εκκινεί με την ανάλυση της έννοιας του «συντάγματος του κράτους»:

«Κάθε ανεξάρτητο κράτος διαιρείται σε πολλές διαφορετικές κοινωνικές τάξεις [orders] και ομαδώσεις, η κάθε μια από τις οποίες έχει τις δικές της εξουσίες, προνόμια και απαλλαγές» (ΘΗΣ VI.Π.ii.7, σ. 375).

Το κράτος εφόσον είναι διαιρεμένο σε διαφορετικές κοινωνικές τάξεις δεν είναι ενιαίο. Παρ' όλα αυτά εμφανίζεται να είναι και είναι πράγματι ενιαίο. Εντοπίζεται εδώ μια αντίφαση από τη θεωρία η οποία πρέπει να αναλυθεί. Πώς γίνεται το κράτος να είναι ενιαίο παρά το γεγονός ότι είναι διαιρεμένο σε επιμέρους κοινωνικές τάξεις; Πώς συγκροτείται η κρατική ενότητα (σύνταγμα) παρά και διαμέσου των ταξικών διαχωρισμών; Κατά την προσέγγιση δηλαδή του ζητήματος της συγκρότησης της κρατικής ενότητας ο Σμιθ δεν εισέρχεται απ' ευθείας από τη σκοπιά του ενιαίου κράτους, παρά πρέπει και η ίδια αυτή ενότητα να τεθεί από τη θεωρία (να μην προϋποτεθεί δογματικά) για τον λόγο ακριβώς ότι πρόκειται για μια ενότητα διαχωρισμένων στοιχείων (τάξεων και ομαδώσεων). Η διαίρεση σε διαφορετικές

---

¹⁹⁷ Ο Σμιθ εκθέτει την αντίληψή του σχετικά με το ότι η «πρόοδος της ανθρωπότητας» μπορεί, υπό όρους, να προάγεται διαμέσου της «εθνικής άμιλλας» στο ΘΗΣ VI.Π.ii., 3-7, σ. 372-375.

¹⁹⁸ Βέβαια, η σμιθιανή ανάλυση εντοπίζει έναν ακόμη αναβαθμό ευρύτερης σκοπιάς καθολικού συμφέροντος, η οποία αποτυπώνεται στη διαμόρφωση 'διεθνούς δικαίου'. Τούτο, εντούτοις, αφ' ενός δεν αφορά ιδιωτικούς δρώντες αλλά κυβερνώντες και, αφ' ετέρου, αποτελεί εξαίρεση, μη γενικευμένο και μη παγιωμένο σε θεσμούς ('ασθενές') φαινόμενο, βλ. ΘΗΣ VI.Π.ii.3-6, σσ. 373-375.

κοινωνικές τάξεις και ομάδωσεις στο εσωτερικό του κράτους γειώνεται συνεπώς, με τη σειρά της, σε σκοπιές ατομικών δρώντων:

«Κάθε άτομο είναι, από τη φύση του, περισσότερο προσκολλημένο στη δική του ιδιαίτερη τάξη και ομάδωση, παρά σε οποιαδήποτε άλλη. Με αυτήν είναι συνήθως συνδεδεμένα σε μεγάλο βαθμό το συμφέρον του, η ματαιοδοξία του, όπως και το συμφέρον και η ματαιοδοξία πολλών από τους φίλους και συντρόφους του» (*ΘΗΣ VI.Π.ii.7*, σσ. 375-376).

Τα άτομα είναι λοιπόν «περισσότερο προσκολλημένα» στη δική τους ιδιαίτερη τάξη το καθένα, ενώ η σύνδεση αυτή των ατόμων με την ιδιαίτερη ομάδωσή τους διαμεσολαβείται αφ' ενός από το «συμφέρον» και αφ' ετέρου από τη «ματαιοδοξία» τους –άλλη μία περίπτωση όπου η εργαλειακή ορθολογικότητα είναι ρητά αναμειγμένη με ιδεολογικά στοιχεία. Σε κάθε κράτος επικρατεί ταξική μεροληψία (*partiality*) με την έννοια ότι είναι φυσιολογικό κάθε άτομο, δρώντας στο πλαίσιο της ταξικής μεροληψίας του, να «φιλοδοξεί να επεκτείνει τα προνόμια και τις εξαιρέσεις που απολαμβάνει» υπερασπιζόμενο τα επιμέρους ταξικά του συμφέροντα «με ζήλο εναντίον των καταπατήσεων από μέρους κάθε άλλης τάξης ή ομάδωσης». Όλες δε οι επιμέρους τάξεις μίας επικράτειας δρουν κατ' αυτόν τον μεροληπτικό τρόπο και δια της άρθρωσης των επιμέρους ταξικών μεροληψιών συγκροτείται το «σύνταγμα»:

«Από τον τρόπο με τον οποίο το κάθε κράτος διαιρείται στις διάφορες τάξεις και κοινωνικές ομάδωσεις που το συνθέτουν και την ιδιαίτερη κατανομή των αντίστοιχων εξουσιών, προνομίων και εξαιρέσεων, εξαρτάται αυτό που ονομάζουμε σύνταγμα του ιδιαίτερου κράτους» (*ΘΗΣ VI.Π.ii.8*, σ. 376),

Εκτίθεται εδώ η βρετανικής προέλευσης έννοια του συντάγματος η οποία, σε αντιδιαστολή προς τα γαλλικά γραπτά κείμενα, αναφέρεται στον *εμπράγματο* τρόπο με τον οποίο είναι *συντεταγμένη* μια κοινωνία. Μάλιστα η σημασία που ο Σμιθ δίνει στην έννοια του «συντάγματος» ως τον εμπράγματο τρόπο διάρθρωσης των κοινωνικών τάξεων και την εμπράγματο κατανομή των αντίστοιχων εξουσιών, προνομίων και εξαιρέσεων, φαίνεται από μόνη της να αντιδιαστέλλεται προς τον διακηρυκτικό και αφαιρετικό χαρακτήρα του γαλλικού συντάγματος, δηλαδή της Διακήρυξης των δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη.

Πώς λειτουργεί αυτό το πλαίσιο πολλών επιμέρους μεροληψιών οι οποίες συγκροτούν ένα σύνταγμα; Δομείται ή αποδομείται το σύνταγμα από τις ταξικές μεροληψίες οι οποίες κινητοποιούνται ως δυνάμεις στο εσωτερικό του; Στο πλαίσιο

της απάντησης αυτού του ερωτήματος ορίζεται η έννοια της «σταθερότητας» του συντάγματος. Η σταθερότητα του συντάγματος εξαρτάται «από την ικανότητα κάθε τέτοιας τάξης ή ομάδωσης να συντηρεί τις δικές της εξουσίες, προνόμια και εξαιρέσεις, απέναντι στις καταπατήσεις κάθε άλλης» (ΘΗΣ VI.Π.ii.9, σ. 376). Η «σταθερότητα» συγκροτείται λοιπόν δυναμικά, δια του παιγνίου συντήρησης και καταπάτησης εξουσιών μεταξύ όλων των ταξικών μεροληψιών. Όλες οι τάξεις κινούνται μεροληπτικά και από τη μεταξύ τους τριβή παράγεται «σύνταγμα». Ενδέχεται ο ταξικός κατακερματισμός να οδηγήσει σε αστάθεια¹⁹⁹: «Αυτό το ιδιαίτερο σύνταγμα αλλοιώνεται κατ' ανάγκην, λιγότερο ή περισσότερο, κάθε φορά που κάποιο από τα υπάλληλα μέρη του, είτε ανέρχεται είτε κατέρχεται από την όποια σειρά και θέση κατείχε προηγουμένως» (ΘΗΣ VI.Π.ii.9, σ. 376). Ο κοινωνικός ανταγωνισμός δεν αλλοιώνει εντούτοις, κατά τρόπο αναγκαίο, ολοσχερώς το σύνταγμα. Διότι υπάρχει ένα όριο στην επέκταση της κάθε επιμέρους ταξικής μεροληψίας, ένα όριο το οποίο συνίσταται στο ότι: «όλες αυτές οι διαφορετικές τάξεις και ομαδώσεις εξαρτώνται από το κράτος, στο οποίο οφείλουν την ασφάλεια και την προστασία τους» (ΘΗΣ VI.Π.ii.10, σ. 376). Το κράτος σύμφωνα με τον συγκεκριμένο καθορισμό ορίου υπερβαίνει την ταξική μεροληψία, στο βαθμό που οι επιμέρους ταξικές μεροληψίες «υπάγονται όλες τους στο κράτος αυτό και έχουν συνταχθεί μόνον χάριν της δικής του ευημερίας και συντήρησης· αυτό είναι μια αλήθεια που την αναγνωρίζει και το πλέον μεροληπτικό μέλος της κάθε μίας από αυτές» (ΘΗΣ VI.Π.ii.10, σ. 376). Το παίγνιο του κοινωνικού ανταγωνισμού έχει λοιπόν όρια και έχουν επίγνωση τούτου όλοι οι φορείς επιμέρους συμφερόντων: προϋπόθεση της ταξικής μεροληψίας απ' όλες τις επιμέρους πλευρές είναι το κράτος. Εντοπίζοντας αυτή την προϋπόθεση των επιμέρους ταξικών μεροληψιών ο Σμιθ έχει αναδείξει μια κίνηση υπέρβασης της ταξικής μεροληψίας η οποία συμβαίνει στο ίδιο το ιστορικό αντικείμενο, στην αστική κοινωνία πολιτών.

Από την άλλη, όπως αναγνωρίζει ο Σμιθ, ενδέχεται να είναι δύσκολο οι μεροληπτικοί δρώντες να αποδεχθούν τα όρια γενικού συμφέροντος τα οποία τίθενται από το κράτος, ιδιαίτερα όταν αυτά απαιτούν κάποιο περιορισμό των ταξικών τους

---

¹⁹⁹ Ζήτημα το οποίο, όπως θα δούμε, θα συζητήσει αναλυτικότερα ο Σμιθ παρακάτω μέσω της ανάλυσης καταστάσεων κρίσης της κοινωνικής συνοχής.

συμφερόντων²⁰⁰. Απέναντι σε αυτό το πρόβλημα ο Σμιθ εισάγει το επιχείρημα ότι η ταξική μεροληψία «αν και μπορεί ορισμένες φορές να είναι άδικη, ενδέχεται να μην είναι ανώφελη» (ΘΗΣ VI.Π.ii.10, σ. 376). Η θεωρία μπορεί να αναγνωρίσει κάτι ως άδικο αλλά να μην το απορρίψει. Υπάρχει και άλλη σκοπιά εκτός της δικαιοσύνης: η ωφελιμότητα. Το άδικο μπορεί να είναι ωφέλιμο στο βαθμό που «ασκεί έλεγχο στο πνεύμα νεωτερισμού (spirit of innovation)». Η άδικη ταξική μεροληψία καθίσταται ωφέλιμη ελέγχοντας και εμποδίζοντας (check) το πνεύμα νεωτερίζειν, το πνεύμα δηλαδή επαναστατικής αλλαγής, συντελώντας κατ' αυτόν τον τρόπο στη διατήρηση του «καθιερωμένου ισοζυγίου» από το οποίο «απαρτίζεται το κράτος». Η ταξική μεροληψία λειτουργεί, συνεπώς, οιονεί σταθεροποιητικά συμβάλλοντας στη «σταθερότητα και στη διάρκεια του όλου συστήματος» (ΘΗΣ VI.Π.ii.10, σ. 376). Η σμιθιανή θεωρία εντοπίζει με το συγκεκριμένο επιχείρημα ως αναγκαίο όρο συγκρότησης και αναπαραγωγής της αστικής κοινωνίας τη *λειτουργική ισορροπία του συστήματος*.

Η θεωρία, ωστόσο, δεν αρκεί να βρει μόνο τους όρους της λειτουργικής ισορροπίας. Διότι η ίδια η λειτουργική ισορροπία έχει ήδη, τουλάχιστον μερικώς, υπονομευθεί με τον εντοπισμό αδικίας στο εσωτερικό του συστήματος. Η υπονόμηση αυτή οξύνεται, όπως θα δούμε παρακάτω, στην περίπτωση κατά την οποία το αντικείμενο εισέρχεται σε κρισιακή κατάσταση («δημόσιος φατριασμός», «εμφύλιος πόλεμος»). Τούτο αναγκάζει τον Σμιθ να αλλάξει σκοπιά ανάλυσης και να επιχειρήσει μία μετάβαση από τη σκοπιά της «ταξικής μεροληψίας» στη σκοπιά του «πολίτη», ή, με άλλη διατύπωση, από τη σκοπιά της «αστικής κοινωνίας» στη σκοπιά της «πολιτείας» (δηλαδή: της αστικής κοινωνίας *μαζί* με τους πολιτικούς και δικαιοκούς θεσμούς). Η σκοπιά πολίτη αποτελεί την ανώτερη σκοπιά του αντικειμένου, την ευρύτερη δυνατή σκοπιά στην οποία μπορούν, υπό όρους, να ανέλθουν οι νεωτερικοί εγωιστικοί δρώντες και στην οποία μπορούν να αναφερθούν όλες οι επιμέρους μεροληπτικές σκοπιές της νεωτερικής κοινωνίας (αναδιπλασιασμός αστού-πολίτη,

---

²⁰⁰ «Ωστόσο, ενδέχεται συχνά να είναι δύσκολο [το μεροληπτικό άτομο] να πειστεί ότι η ευημερία και η συντήρηση του κράτους απαιτούν κάποιο περιορισμό των εξουσιών, των προνομίων και των εξαιρέσεων που απολαμβάνει η ιδιαίτερη τάξη ή ομάδα στην οποία ανήκει» (ΘΗΣ VI.Π.ii.10, σ. 376).

αστού με την έννοια του ‘επιμέρους όντος αναγκών’ (Χέγκελ), ή, στη σμιθιανή ορολογία, του ατομικά και ταξικά μεροληπτικού δρώντος).

Κάθε κράτος, αν προσεγγιστεί από την υπέρτερη αυτή σκοπιά της σημερινής κοινωνίας, τη σκοπιά του πολίτη, προϋποθέτει σύμφωνα με τη σμιθιανή ανάλυση δύο «διαφορετικές» θεμελιώδεις «αρχές»:

α) «έναν ορισμένο σεβασμό για το σύνταγμα», και

β) «μια ένθερμη επιθυμία να καταστήσουμε τις συνθήκες που ζουν οι συμπολίτες μας, όσο περισσότερο ασφαλείς, αξιοπρεπείς και ευτυχείς μπορούμε» (ΘΗΣ VI.Π.ii.11, σ. 376).

Το κράτος, θεωρούμενο από τη σκοπιά του πολίτη, προϋποθέτει λοιπόν τις αρχές, πρώτον, της «νομιμότητας» και δεύτερον, της «ευημερίας». Η «νομιμότητα» και η «ευημερία» αποτελούν τις δύο θεμελιώδεις αρχές συγκρότησης της αστικής κοινωνίας πολιτών. Η *νομιμότητα* είναι νεωτερική έννοια η οποία αντανακλά κοπιώδεις αφαιρέσεις που έχει κάνει η κοινωνία για να βρει τους στοιχειώδεις όρους συμβίωσης (δίκαιο, ζωή, ιδιοκτησία). Λόγω του υψηλού επιπέδου αφαίρεσης από συγκεκριμένα βιοτικά περιεχόμενα, ωστόσο, η έννοια της νομιμότητας δεν δίνει απάντηση στο ερώτημα της ευζωίας/ευημερίας. Θεωρούμενο από τη σκοπιά του πολίτη το κράτος πρέπει να εμπεριέχει αμφότερες τις δύο αρχές της νομιμότητας και της ευημερίας, δηλαδή του σεβασμού στους γενικούς κανόνες δικαίου και της μέριμνας των δρώντων για βιοτικά περιεχόμενα ευημερίας των συμπολιτών τους («ασφάλεια, αξιοπρέπεια, ευτυχία»):

«Δεν είναι *πολίτης*, εκείνος που δεν είναι διατεθειμένος να σέβεται τους νόμους και να υπακούει τον δικαστή και ασφαλώς δεν είναι *καλός πολίτης*, εκείνος που δεν επιθυμεί να προαγάγει με κάθε μέσο που έχει στη διάθεσή του, την ευημερία όλης της κοινωνίας και των συμπολιτών του» (ΘΗΣ VI.Π.ii.11, σσ. 376-377).

Η ύπαρξη σκοπιάς «αγάπης προς την πατρίδα» στην οποία να αναφέρονται όλες οι επιμέρους μεροληπτικές ταξικές σκοπιές προϋποθέτει λοιπόν «σε κανονικές συνθήκες» και τις δύο αυτές «διαφορετικές αρχές». Η «αρχή της νομιμότητας» ενισχύει τη λειτουργική ισορροπία του συντάγματος επιμέρους ταξικών μεροληψιών. Η «αρχή της ευημερίας» καθιστά το σύνταγμα αυτό «πολιτεία», καθιστά δηλαδή την ολότητα πλήρη αξία (η οποία δεν μπορεί φυσικά παρά να περιλαμβάνει ως όρο της και τη στοιχειώδη λειτουργική ισορροπία και σταθερότητα του συστήματος). Για τη

συγκρότηση νεωτερικού κράτους πρέπει να πληρούνται, σύμφωνα με τη σμιθιανή ανάλυση, αμφότερες οι θεμελιώδεις προϋποθέσεις της «αγάπης προς την πατρίδα»: οι αστοί να αναφέρονται σε σκοπιά *πολίτη* και *καλού πολίτη*.

Αντιστρόφως, αν οι μεροληπτικοί δρώντες (αστοί) δεν αίρονται σε σκοπιά «καλού πολίτη», αν στο αντικείμενο δεν εμπεριέχεται η «αρχή της ευημερίας», το αντικείμενο οπισθοδρομεί προς την κατάσταση λειτουργικής ισορροπίας. Με άλλα λόγια, αν δεν εισαχθούν στην κατασκευή της ολότητας αξιακά βιοτικά περιεχόμενα και διατηρηθεί μόνο η τυπική (formal) «αρχή της νομιμότητας» το αντικείμενο υπολείπεται της πλήρους αξιακής συγκρότησής του. Δεν αρκεί μόνο η νομιμότητα, δεν αρκεί οι δρώντες να είναι μόνο «αστοί» –προς την σκοπιά των οποίων οπισθοχωρούμε αν η «αγάπη για την πατρίδα» εξαντλείται μόνο στο σεβασμό των γενικών κανόνων δικαίου– αλλά και «καλοί πολίτες». Η σμιθιανή θεωρία δείχνει σε μία και την αυτή κίνηση αναβαθμούς *αξίωσης* και αναβαθμούς *απαξίωσης* του αντικειμένου. Αν οι δρώντες είναι μόνο «πολίτες» το αντικείμενο τραβιέται όπισθεν, προς την ανάλυση του «συστήματος» το οποίο *απαρτίζεται* από ταξικές μεροληψίες. Αν οι δρώντες δεν είναι ούτε «πολίτες», δηλαδή αν δεν υπάρχει καν ένας «ορισμένος σεβασμός» στους γενικούς κανόνες δικαίου, το αντικείμενο σύρεται ακόμη πιο πίσω στην ανάλυση χομπσιανών καταστάσεων οι οποίες διέπονται από απουσία δικαιοσύνης (εμφύλιος πόλεμος), στην ανάλυση δηλαδή της αστικής κοινωνίας αποφλοιωμένης από πολιτικούς και δικαϊκούς θεσμούς.

Έχοντας ως βάση τους παραπάνω συλλογισμούς η σμιθιανή ανάλυση θα κατευθυνθεί στη συνέχεια στην ανάπτυξη της διάκρισης ανάμεσα σε «συνθήκες ειρήνης και ήσυχας» και σε «συνθήκες κρίσης». Με τη διάκριση αυτή η θεωρία γενικεύει τις δύο περιπτώσεις, οι γενικές γραμμές των οποίων σκιαγραφήθηκαν παραπάνω, προκειμένου να σκεφτεί τι γίνεται όταν γενικευθούν αφ' ενός ο ύψιστος βαθμός συντονισμού των δύο αρχών και αφ' ετέρου ο ύψιστος βαθμός αποσυντονισμού τους.

1. «Σε καιρούς ειρηνικούς και ήσυχους οι δύο αυτές αρχές κατά κανόνα συμπίπτουν και οδηγούν στην ίδια διαγωγή». Σε κατάσταση ειρήνης οι δύο αρχές συντονίζονται αβίαστα. Πράττοντας ως πολίτες οι δρώντες πράττουν ταυτόχρονα και ως καλοί πολίτες. Η τήρηση της νομιμότητας αποτελεί, ταυτόχρονα, μέσο το οποίο προάγει τη διατήρηση της ευημερίας των πολιτών: «η υποστήριξη της κατεστημένης κυβέρνησης, φαίνεται προφανώς, να είναι το καλύτερο μέσο για τη διατήρηση της

ασφαλούς, αξιοπρεπούς και ευτυχούς κατάστασης των συμπολιτών μας» (ΘΗΣ VI.Π.ii.12, σ. 377).

2. Σε περιόδους «δημόσιας δυσφορίας, φατριασμού και αταξίας» οι δύο αρχές οι οποίες πρέπει να συντονίζονται προκειμένου να υπάρχει νεωτερικό κράτος «ενδέχεται να αποκλίνουν [...] και ακόμα κι ένας σώφρον άνθρωπος να είναι ενδεχομένως διατεθειμένος να σκεφτεί ότι είναι απαραίτητη κάποια αλλαγή στο σύνταγμα ή τη μορφή διακυβέρνησης, η οποία στην παρούσα της κατάσταση, δείχνει να είναι εντελώς ανίκανη να διατηρήσει τη δημόσια γαλήνη». Η κρίση του αντικειμένου διαφαίνεται στην απόκλιση μεταξύ των δύο θεμελιωδών αρχών. Η τήρηση της νομιμότητας αντί να προάγει τη σταθερότητα και την ευημερία τις υποσκάπτει. Και αντιστρόφως, μόνο όταν η τήρηση της νομιμότητας προάγει την ευημερία επικρατεί ασφάλεια και ειρήνευση. Ειδάλλως, η σκοπιά του «καλού πολίτη» ενδέχεται να αποκλίνει από τη σκοπιά του «πολίτη», εφόσον πλέον στην περίπτωση αυτή η τήρηση της «νομιμότητας» δεν προάγει την «ευημερία» αλλά τη «δυστυχία».

Στο πλαίσιο της ανάλυσης της κρισιακής κατάστασης της κοινωνίας ο Σμιθ αναγνωρίζει, επομένως, ότι δεν είναι οποιαδήποτε αλλαγή στο σύνταγμα και εξ ορισμού *ανορθολογικό* αίτημα. Η κρισιακή κατάσταση θέτει πολύ περισσότερο ενώπιον το δρώντων την απαίτηση επίδοσης «πολιτικής σοφίας», το περιεχόμενο της οποίας είναι να γνωρίζουν και να αποφασίζουν αν θα κινηθούν απλώς ως πολίτες ή αν θα αρχίσουν να σκέφτονται να αλλάξουν μία κατεστημένη νομιμότητα η οποία δεν προάγει την αρχή της ευημερίας: «Σε τέτοιες περιπτώσεις, πάντως, απαιτείται συχνά η υψηλότερη ίσως επίδοση πολιτικής σοφίας για να προσδιοριστεί πότε ένας καλός πατριώτης οφείλει να υποστηρίξει και να προσπαθήσει να αποκαταστήσει την αυθεντία του παλαιού συστήματος και πότε οφείλει να επιτρέψει το πλέον τολμηρό και συχνά κινδυνώδες πνεύμα νεωτερισμού» (ΘΗΣ VI.Π.ii.12, σ. 377).

Οι κρισιακές καταστάσεις εγείρουν επίσης «τις πιο εξαιρετικές ευκαιρίες για την επίδειξη πνεύματος κοινωφελίας [public spirit]». Το «πνεύμα κοινωφελείας» δεν αναφέρεται όπως η προαναφερθείσα «πολιτική σοφία» σε όλους τους δρώντες, αλλά στους κυβερνώντες. Κατασκευάζονται, εν προκειμένω, δύο μορφές πολιτικού ηγέτη, οι οποίες αντιστοιχούν στις δύο διαφορετικές περιπτώσεις στις οποίες διακρίνεται η κατάσταση κρίσης: τον «εθνικό πόλεμο» (foreign war) αφ' ενός και την «εμφύλια σύρραξη» (civil faction) αφ' ετέρου (επανάσταση).

Στην περίπτωση του εθνικού πολέμου ο πολιτικός ηγέτης εμφανίζεται ως «ήρωας» ο οποίος «υπηρετεί με επιτυχία την πατρίδα του» και «ικανοποιεί τις προσδοκίες όλου του έθνους». Γίνεται, ως εκ τούτου, αντικείμενο καθολικής συμπάθειας εκ μέρους του «έθνους», «αποδέκτης καθολικής ευγνωμοσύνης και θαυμασμού (gratitude and admiration)». Έτσι, σε συνθήκες πολέμου δεν διαρρηγνύεται η ενότητα του κράτους. Αντιθέτως, λαμβάνει τις πλέον ιδεολογικές διαστάσεις της όπως αυτές αποτυπώνονται στην «αγνή» (pure) και «λαμπρή» (splendid, μεγαλοπρεπή) «δόξα» (glory) που προσελκύει στο πρόσωπό του ο πολιτικός που ηγείται ενός εθνικού πολέμου (ΘΗΣ VI.Π.ii.13, σσ. 377-378).

Στην περίπτωση «περιόδων εμφύλιας διχόνοιας» (civil discord) το πολιτικό πεδίο συγκροτείται διαχωρισμένο σε «ηγέτες αντιμαχόμενων μερίδων» οι οποίοι «θαυμάζονται από το ήμισυ» και «αναθεματίζονται από το έτερον ήμισυ» των συμπολιτών τους. Σε αντίθεση με την καθολική αναγνώριση την οποία απολαμβάνει ο ήρωας «οι χαρακτήρες και η αξιομισθία» των ηγετών των αντιμαχόμενων κομμάτων είναι «περισσότερο αμφιλεγόμενοι» (ΘΗΣ VI.Π.ii.13, σ. 378). Στην εμφύλια σύρραξη, συνεπώς, διαρρηγνύεται η ενότητα του κράτους στο θεμελιώδες επίπεδο του προσδιορισμού των αρχών της νομιμότητας και της ευημερίας (βλ. παραπάνω ότι δημόσια αταξία προκαλείται όταν η υφιστάμενη νομιμότητα δεν προάγει την ευημερία όλων).

Υπό ποιους όρους αίρεται η αμφιλογία; Πώς αντλεί ένας ηγέτης αντιμαχόμενου κόμματος (contending party) καθολική αναγνώριση; Τούτο εξαρτάται, σύμφωνα με την σμιθιανή επιχειρηματολογία, από τη συμπεριφορά την οποία θα επιδείξει ο ηγέτης που θα νικήσει στον εμφύλιο πόλεμο/επανάσταση:

«Ο ηγέτης του κόμματος των νικητών... αν διαθέτει επαρκή αυθεντία (την οποία συνήθως δεν διαθέτει) για να επιβληθεί στους ίδιους τους φίλους του, ώστε αυτοί να πράξουν με τον δέοντα χαρακτήρα και μετριοπάθεια, μπορεί ορισμένες φορές να προσφέρει στην πατρίδα του μια υπηρεσία πολύ πιο ουσιαστική και σημαντική από τις μεγαλύτερες νίκες και κατακτήσεις. Μπορεί να αποκαταστήσει και να βελτιώσει το σύνταγμα (re-establish and improve the constitution) και από τον πολύ αμφιλεγόμενο και διφορούμενο χαρακτήρα του αρχηγού ενός κόμματος, μπορεί να αναλάβει τον μεγαλύτερο και ευγενέστερο από όλους τους χαρακτήρες, εκείνον του μεταρρυθμιστή και νομοθέτη ενός μεγάλου κράτους» (ΘΗΣ VI.Π.ii.14, σ. 378).

Ο ηγέτης του κόμματος των νικητών διαθέτει τη δυνατότητα, λοιπόν, να μετατραπεί σε *μεταρρυθμιστή-νομοθέτη* (reformer and legislator) ο οποίος επαναεγκαθιδρύει τη νομιμότητα βελτιώνοντάς την με «θεσμίσεις» (institutions) και διασφαλίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο «την εσωτερική γαλήνη και ευτυχία των συμπολιτών του για πολλές διαδοχικές γενεές» (*ΘΗΣ VI.Π.ii.14*, σ. 378). Με άλλα λόγια, ο ηγέτης του κόμματος των νικητών έχει τη δυνατότητα να θέσει τις προϋποθέσεις «πολιτείας», τις αρχές της σταθερότητας και της ευημερίας, προβαίνοντας σε αλλαγές οι οποίες διαμορφώνουν θεσμούς («για πολλές γενεές») οι οποίοι συντελούν στον συντονισμό (και όχι την απόκλιση) της αρχής της νομιμότητας και της αρχής της ευημερίας. Ιδιαίτερη σημασία αποδίδει εδώ ο Σμιθ στο στοιχείο της μακροπρόθεσμης σκοπιάς η οποία χαρακτηρίζει το «νομοθέτη» και τον διακρίνει από «εκείνο το ύπουλο και πανούργο πλάσμα, που κοινώς αποκαλείται πολιτικός, του οποίου οι αποφάσεις καθοδηγούνται από τις *στιγμιαίες διακυμάνσεις των πραγμάτων*» (*WN IV.ii*. σ. 45, υπογράμμιση δική μου).

Αυτή είναι η σημαντική μετάβαση που προτείνει η σμιθιανή θεωρία για τη συγκρότηση νεωτερικού κράτους. Περιγράφοντας τον τρόπο με τον οποίο δύναται να αρθούν οι όροι της αμφιλογίας που αντικατοπτρίζεται στη διάρρηξη του αντικειμένου σε «ηγέτες αντιμαχόμενων μερίδων», προκρίνει τη δύσκολη οδό την οποία οφείλει να ακολουθήσει ο «ηγέτης του κόμματος των νικητών». Η δυσκολία έγκειται στο ότι ο 'ηγέτης' πρέπει να συμπεριφερθεί ως 'νομοθέτης'. Ως 'ηγέτης' αντιμαχόμενης μερίδας έπρεπε, εντούτοις, να μετέλθει βίαια μέσα και συγκρουσιακές λογικές, ενώ ως 'νομοθέτης' καλείται να μετέλθει μετριοπαθή μέσα και συμβιβαστικές λογικές. Το σμιθιανό επιχείρημα αιτείται εν προκειμένω ο 'ηγέτης' να μπορεί να αλλάζει και να μην παραμείνει συνεπής μεταφέροντας τη συγκρουσιακή λογική του 'ηγέτη' στη φιγούρα του 'νομοθέτη'. Αναγκαίο όρο της μετάβασης του 'ηγέτη' σε 'νομοθέτη' αποτελεί, σύμφωνα με το συγκεκριμένο επιχείρημα, η ικανότητα του πολιτικού πράττειν να προσαρμόζει την ορθολογικότητά του στις αλλαγές των δομών αναγκαιότητας του αντικειμένου. Η εν λόγω μετάβαση θα αναλυθεί περαιτέρω παρακάτω διαμέσου της εισαγωγής της διάκρισης μεταξύ «πνεύματος συστήματος» και «πνεύματος κοινωφελείας (public spirit)».

Σε συνθήκες κρίσης υπάρχει μία τάση «να αναμειχθεί ένα ορισμένο πνεύμα συστήματος με το πνεύμα κοινωφελείας». Το πνεύμα κοινωφελείας «θεμελιώνεται στην αγάπη της ανθρωπιάς (love of humanity), στο πραγματικό αλληλέγγυο αίσθημα

προς τις αντιξοότητες και τα δεινά, στα οποία ενδεχομένως εκτίθενται κάποιοι από τους συμπολίτες μας», θεμελιώνεται δηλαδή σε εκείνη την ιδεολογική ταύτιση με τους φτωχούς και εξαθλιωμένους η οποία έχει ευεργετικά αποτελέσματα για την ανακούφιση και την παρηγοριά της ανθρώπινης δυστυχίας (*ΘΗΣ* VI.Π.i.20, σ. 369). Το πνεύμα συστήματος συνίσταται στο σχηματισμό εκ μέρους του φορέα του μιας εποπτείας του αντικειμένου ως όλου και στην ανάλωση δυνάμεων ώστε να συναρθρώσει τα μέρη από τα οποία αυτό απαρτίζεται σε ολότητα. Σύμφωνα με τον Σμιθ μια «συστηματική ιδέα» για το όλο δεν είναι κατ' ανάγκην βλαπτική, είναι μάλιστα απαραίτητη, ως καθοδήγηση του πολιτικού πράττειν²⁰¹. Ωστόσο, σε συνθήκες ταραχής και φατριαστικής αταξίας το πνεύμα συστήματος «συνήθως παίρνει την κατεύθυνση» του ηπιότερου εκείνου πνεύματος κοινωφελείας και «το αναζωογονεί (animates) και συχνά το πυροδοτεί (inflames) μέχρι ακόμα και σημείου παράνοιας και φανατισμού» (*ΘΗΣ* VI.Π.ii.15, σ. 378). Η ανάμειξη αυτών των δύο διαφορετικών πνευμάτων οδηγεί σε ανορθολογισμό, σε φανατισμό και σε αισθητικοποίηση της πολιτικής:

«Οι ηγέτες της δυσареστημένης μερίδας, σπανίως δεν συντηρούν ένα ευλογοφανές σχέδιο μεταρρύθμισης, το οποίο, όπως διατείνονται, όχι απλώς θα παραμερίσει τις αντιξοότητες και θα ανακουφίσει τα δεινά για τα οποία άμεσα διαμαρτύρονται, αλλά θα αποτρέψει για πάντα, κάθε επιστροφή σε παρόμοιες καταστάσεις» (*ΘΗΣ* VI.Π.ii.15, σ. 378).

Κατ' αυτόν τον τρόπο οι άνθρωποι καλούνται να κρίνουν το πεδίο της πολιτικής με αισθητικά κριτήρια, ως θέαμα. «Μεθούν» με τη «φανταστική ομορφιά αυτού του ιδεώδους συστήματος» του οποίου «δεν διαθέτουν καμία εμπειρία» αλλά το οποίο τους παρουσιάζεται «με τα πλέον εντυπωσιακά χρώματα» από τους ηγέτες του κόμματός τους. Οι τελευταίοι, ως φορείς του πνεύματος συστήματος, αφαιρούν από το σκοπό, παύουν να ρωτούν ποιους σκοπούς εξυπηρετεί το σύστημα, αδιαφορούν για τις αξίες που αυτό εξυπηρετεί ή για τις νέες που έχουν προκύψει. Ξεχνούν το σκοπό για τον οποίο είχαν δημιουργήσει το μεταρρυθμιστικό σχέδιο και προσκολλώνται στα μέσα επιτέλεσής του και έτσι «πέφτουν με τον καιρό, πολλοί απ' αυτούς, θύματα της ίδιας της σοφιστείας τους και επιθυμούν τόσο διακαώς αυτή τη μεγάλη μεταρρύθμιση, όσο και οι ασθενέστεροι και οι πιο ανόητοι από τους οπαδούς τους». Ή, επειδή δεν τολμούν

---

²⁰¹ «Κάποια γενική και ακόμα και συστηματική ιδέα για την τελειοποίηση της πολιτικής και του νόμου, μπορεί αναμφίβολα να είναι απαραίτητη για την καθοδήγηση του πολιτικού ανδρός» (*ΘΗΣ* VI.Π.ii.18, σ.380).

να απογοητεύσουν τους οπαδούς τους, «πράττουν» κόντρα στις αρχές και τη συνείδησή τους «ως εάν τελούσαν οι ίδιοι υπό την κοινή πλάνη (common delusion)» (ΘΗΣ VI.Π.ii.15, σσ. 377-378). Ως ηγέτης της μίας αντιμαχόμενης μερίδας στο πλαίσιο της εμφύλιας διχόνοιας είχε κινητοποιήσει και φανατίσει δυνάμεις δουλεύοντας όπως και ο αντίπαλος στην λογική της σύγκρουσης. Τώρα καλείται να μεταβεί στη λογική της «μετριοπάθειας» και να διαθέτει και επαρκή «αυθεντία» ώστε να πείσει και τους συντρόφους του. Διαφορετικά, το αποτέλεσμα μίας τέτοιας φανατισμένης πολιτικής είναι συνήθως, σύμφωνα με τον Σμιθ, το αντίστροφο από εκείνο που αυτή αρχικά επιδίωκε:

«Η φατριαστική βία, αρνούμενη κάθε κατευνασμό, κάθε μετριασμό, κάθε λογικό συμβιβασμό, απαιτώντας υπερβολικά πολλά, καταλήγει συνήθως να μην κερδίσει τίποτα και εκείνες οι αντιξοότητες και τα δεινά, που με λίγη μετριοπάθεια, θα μπορούσαν σε μεγάλο βαθμό να είχαν εξαιρεθεί και θεραπευτεί, μένουν εντελώς χωρίς ελπίδα και γιατρεία» (ΘΗΣ VI.Π.ii.15, σ. 379).

Κατευνασμός, ορθολογικός συμβιβασμός (reasonable accommodation), προσαρμοστικότητα στις νέες συνθήκες και στη λογική του αντικειμένου, μετριοπάθεια, μετριασμός της βίας, αποτελούν τυπικές (formal) αξίες που πρέπει σύμφωνα με τη θεωρία να διέπουν τον φορέα πολιτικού πράττειν. Κάποιες τυπικές αξίες είναι, δηλαδή, απαραίτητες ώστε να μην οδηγηθεί η πολιτική δράση σε «φανατισμό».

Το πνεύμα συστήματος αποτελεί τη μία όψη την οποία είναι δυνατόν να λάβει η σκοπιά γενικού συμφέροντος. Η ίδια σκοπιά, ωστόσο, μπορεί να συγκροτηθεί και με έναν διαφορετικό τρόπο: «Ο άνθρωπος, του οποίου το πατριωτικό πνεύμα (public spirit) παρακινείται εξ ολοκλήρου από ανθρωπιά και ευμένεια, θα σεβαστεί τις κατεστημένες εξουσίες και τα προνόμια των ατόμων και ακόμα περισσότερο, των μεγάλων τάξεων και ομαδώσεων στις οποίες διαιρείται το κράτος». Ακόμα κι αν διαφωνεί, ακόμα κι αν «θεωρεί ορισμένα από αυτά» τα ταξικά προνόμια «ως καταχρηστικά σε κάποιο βαθμό, θα αρκестεί να μετριάσει ό,τι δεν μπορεί να καταργήσει, χωρίς να ασκήσει μεγάλη βία» (ΘΗΣ VI.Π.ii.16, σ. 379). Είναι προτιμότερο να δεχτεί την ύπαρξη ενός ορισμένου βαθμού αδικίας στο αντικείμενο από το να ασκηθεί υπέρμετρη βία. Σε αυτό το σημείο όπου η σμιθιανή κατασκευή πλησιάζει το τέλος της, στην κατασκευή δηλαδή πολιτείας (της κοινωνίας ως ολότητας), αποκτούν το πλήρες νόημα τους έννοιες οι οποίες είχαν εισαχθεί κατά τα

πρώτα στάδια της ανάλυσης με αποσπασματικό τρόπο. Έτσι, η έννοια της συμπάθειας μπορεί 'τόρα' να κατανοηθεί ως ένας μηχανισμός στον οποίο αποτυπώνονται προαποφάσεις της νεωτερικής κοινωνίας αποκλεισμού της βίας και προαγωγής διαδικασιών συνεννόησης μεταξύ των δρώντων. Τούτο δεν σημαίνει ότι στη νεωτερική κοινωνία έχει αποκλειστεί άπαξ δια παντός η βία. Σε μακροϊστορικό επίπεδο μπορεί να επανακάμψει, όπως είδαμε, βία, με τη μορφή του πολέμου, με τη μορφή της επανάστασης, ως κρισιακή κατάσταση της συνολικής κοινωνίας, παρόλο που, ως όρος της νεωτερικής κοινωνίας, αυτή έχει αποκλειστεί. Δεδομένου αυτού του πλαισίου η σμιθιανή θεωρία προκρίνει ως ορθή πολιτική εκείνη η οποία λαμβάνει υπόψη της ότι ενδέχεται να είναι αναγκαίο να κάνει αποδεκτή την ύπαρξη φορτίων αδικίας αν είναι να αποκλειστούν με αυτή την αποδοχή σημαντικά φορτία βίας στην κοινωνία. Η οποία λαμβάνει, δηλαδή, υπόψη της ότι θα πρέπει να υπάρχει μια οικονομία της βίας διότι αν αυτή είναι ανοικονόμητη το αντικείμενο θα καταστραφεί.

Τούτο είναι, τελικά, και το νόημα της σμιθιανής επιχειρηματολογίας ότι «η ειρήνη και η ευταξία της κοινωνίας είναι πιο σημαντική ακόμα και από την ανακούφιση των δυστυχών. Ο σεβασμός μας για τους σπουδαίους, συνεπώς, είναι πιθανότερο να προκαλεί όταν είναι υπερβολικός, ενώ το αλληλέγγυο αίσθημά μας προς τους δυστυχείς, όταν είναι λίγο» (*ΘΗΣ VI.Π.1.20*, σ. 369). Εκείνα τα φυσικά συναισθήματα (σεβασμός για τους σπουδαίους και αλληλέγγυο αίσθημα προς τους δυστυχείς) τα οποία εμφανίστηκαν στο προηγούμενο υποκεφάλαιο ως προεννόηση μίας «σοφής και ευμενούς Φύσης» λαμβάνουν εδώ το νόημα υπαρκτών ιδεολογικών παραστάσεων και προκαταλήψεων των ζωντανών ατόμων τις οποίες ο νομοθέτης μπορεί να χειριστεί, αναλογιζόμενος την ορθή αναλογία μεταξύ τους καθώς επίσης και τις συνθήκες στις οποίες αυτές πραγματοποιούνται, με τέτοιο τρόπο ώστε να στραφούν προς ευεργετικά για τη συνολική κοινωνική συνοχή αποτελέσματα. Αυτή η πολιτικοθεωρητική διάσταση, η οποία είχε προοικονομηθεί κατά τα προηγούμενα στάδια ανάπτυξης της σμιθιανής επιχειρηματολογίας και είχε ερμηνευθεί εκεί ως συγκρότηση της σμιθιανής πολιτικής θεωρίας υπό τη μορφή εσωτερικής κριτικής του διαφωτιστικού προγράμματος, βρίσκει εδώ το πλήρες νόημά της απευθυνόμενη προς τον ορθά συγκροτούμενο πολιτικό φορέα (νομοθέτη):

«Όταν δεν μπορεί να υπερνικήσει με τη λογική και την πειθώ, τις ριζωμένες προκαταλήψεις των ανθρώπων, δεν θα αποπειραθεί να τις καθυποτάξει δια της βίας [...] Θα συμβιβάσει, όσο καλύτερα μπορεί, τα δημόσια μέτρα του με τις χρόνιες προκαταλήψεις και τα

ήθη του λαού· και θα θεραπεύσει, όσο καλύτερα γίνεται, τις αντιξοότητες, που τυχόν απορρέουν από την απουσία εκείνων των ρυθμίσεων, στις οποίες ο λαός απεχθάνεται να υποβληθεί. Όταν αδυνατεί να εγκαθιδρύσει το καλό, δεν θα περιφρονήσει την προσπάθεια να βελτιώσει το κακό· αλλά όπως ο Σόλων, όταν αδυνατεί να εγκαθιδρύσει το βέλτιστο σύστημα νόμων, θα πασχίσει να εγκαθιδρύσει το καλύτερο που ο λαός μπορεί να ανεχθεί» (ΘΗΣ VI.Π.ii.16, σ. 379).

Η ηθικολογική, ρασιοναλιστική κριτική στις προκαταλήψεις και τις πλάνες των ανθρώπων αν μετατραπεί με συνέπεια σε πολιτική πράξη ισοδυναμεί με αυτό που πράττει ο «άνθρωπος του συστήματος», ο οποίος είναι:

«ερωτευμένος με το υποτιθέμενο κάλλος του δικού του ιδανικού σχεδίου διακυβέρνησης, ώστε δεν είναι σε θέση να ανεχθεί την ελάχιστη παρέκκλιση ως προς οποιοδήποτε στοιχείο του. Συνεχίζει απρόσκοπτος την προσπάθεια να το εφαρμόσει πλήρως και σε όλες του τις λεπτομέρειες, χωρίς να λαμβάνει υπόψη του ούτε τα μεγάλα συμφέροντα ούτε τις ισχυρές προκαταλήψεις που μπορεί να του αντιτεθούν» (ΘΗΣ VI.Π.ii.17, σ. 380).

Ο «άνθρωπος του συστήματος... ρέπει να παραείναι σοφός», τείνει με άλλα λόγια προς την κατεύθυνση να λάβει σκοπιά Θεού. Τείνει να φαντάζεται ότι η κοινωνία είναι μία «σκακιέρα», ένας μηχανισμός ο σκοπός του οποίου βρίσκεται έξωθέν του και χρειάζεται για το λόγο αυτό μία υπερβατική του ίδιου σκοπιά προκειμένου να κινητοποιηθεί. Όταν ο πολιτικός φορέας μεταχειρίζεται την κοινωνία σαν σκακιέρα το παίζει Θεός φανταζόμενος «ότι είναι σε θέση να διαχειρίζεται τα διαφορετικά μέλη μιας μεγάλης κοινωνίας με τόση ευκολία, όπως το χέρι διαχειρίζεται τα διαφορετικά πιόνια σε μια σκακιέρα». Εντούτοις, στην κοινωνία «κάθε ένα πιόνι έχει μια δική του αρχή κίνησης», έχει δική του βούληση (ατομική ελευθερία). Τούτο επιβάλλει έναν ορισμένο σεβασμό στην ελευθερία κίνησης κάθε μεμονωμένου δρώντος, δεδομένων φυσικά των ορίων της νομιμότητας και της ευημερίας που έχουν εισαχθεί ήδη στην κατασκευή (ΘΗΣ VI.Π.ii.17, σ. 380). Από τον συντονισμό ή την απόκλιση της «αρχής» της ατομικής ελευθερίας προς τη «νομοθετική αρχή» θα εξαρτηθεί η πορεία του ανοικτού, σύμφωνα με αυτόν τον τύπο θεωρίας, μέλλοντος: «Εάν αυτές οι δύο αρχές συμπίπτουν και δρουν προς την αυτή κατεύθυνση, το παίγνιο της ανθρώπινης κοινωνίας θα προχωράει εύκολα και αρμονικά και πιθανότατα θα είναι ευτυχές και επιτυχημένο. Εάν είναι αντίθετες και διαφορετικές, το παίγνιο θα συνεχιστεί κατά αξιοθρήνητο τρόπο και η κοινωνία θα βρίσκεται κάθε φορά στο μέγιστο βαθμό αταξίας» (ΘΗΣ VI.Π.ii.17, σ. 380).

Τέλος, στη συνολική κατασκευή του μέρους VI που προσπαθήσαμε να ανασυγκροτήσουμε σε αυτό το κεφάλαιο εμπεριέχεται μία αντίληψη σχετικά με το ζήτημα της *πραγματοποίησης του αγαθού*. Σύμφωνα με τη σμιθιανή θεωρία μπορούν να διακριθούν δύο λογικές πραγμάτωσης του αγαθού, εκ των οποίων η μία προκρίνεται από τον Σμιθ ως ορθή ενώ η άλλη γίνεται αντικείμενο κριτικής ως στρεβλή μορφή πραγματοποίησης. Σύμφωνα με τον Σμιθ μπορούμε και οφείλουμε να σκεφτούμε το αγαθό να πραγματοποιείται κατά αναβαθμούς πραγμάτωσης. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη το τελικό ιδεώδες δεν πρέπει να τίθεται αξιωματικά, ως κανόνας που τίθεται με προσδιοριστικό τρόπο και εφαρμόζεται στο αντικείμενο. Τούτο κάνει ο «άνθρωπος του συστήματος», ο οποίος θεωρεί το αγαθό με όρους ή όλο το σχέδιο ή τίποτα, με όρους δηλαδή πολιτικού μαζιμαλισμού. Η σμιθιανή θεωρία καταδεικνύει τους κινδύνους οι οποίοι λανθάνουν σε μία τέτοια θεώρηση και επιχειρηματολογεί ότι ο ιδεαλιστής πολιτικός φορέας²⁰² μετατρέπεται, χωρίς να έχει επίγνωση, σε αλαζόνα: «Η επιμονή, όμως, να καθιερωθεί και μάλιστα δια μιας και σε πείσμα κάθε αντίστασης, το κάθε τι που η ιδέα αυτή αξιώνει, αυτή η επιμονή συνιστά συχνά τον ύψιστο βαθμό αλαζονείας». Αναγορεύοντας την «δική του κρίση σε ανώτατη σταθερά του καλού και του κακού» παριστάνει τον Θεό: «Είναι σαν να φαντάζεται κανείς τον εαυτό του, ως τον πιο σοφό και πιο άξιο άνθρωπο μέσα στην κοινοπολιτεία και ότι οι συμπολίτες του θα πρέπει να συμμορφωθούν με αυτόν και όχι αυτός με εκείνους». Παίζοντάς το Θεός έχει υποβιβάσει όλους τους υπόλοιπους σε πόνια του. Με αυτόν τον τρόπο η ιδεαλιστική αντίληψη της πολιτικής έχει ήδη αυτοϋπονομεύσει τις αξιώσεις της για εφαρμογή ελευθερίας και για εκτοπισμό της αδικίας από το αντικείμενο. Ο φορέας της μεταστρέφεται κατ' ανάγκη σε δογματικό «άνθρωπο του συστήματος», ο οποίος δεν έχει «την παραμικρή αμφιβολία για την τεράστια ανωτερότητα της δικής τους κρίσης» διότι θεωρεί ότι αυτό που πιστεύει δεν επιδέχεται καμίας κριτικής. Παραμερίζει εντελώς την αμφιβολία και μαζί με αυτή συγχρόνως και την κριτική ικανότητα να «μελετήσει το σύνταγμα της χώρας την οποία κυβερνά» (ΘΗΣ VI.Π.ii.18, σσ. 380-

---

²⁰² Στο κείμενο ο Σμιθ αναφέρεται σε «αυτοκρατορικούς και βασιλικούς μεταρρυθμιστές» οι οποίοι όταν «συγκαταβαίνουν να μελετήσουν το σύνταγμα της χώρας την οποία κυβερνούν, σπανίως βλέπουν σ' αυτό κάτι άλλο που να είναι περισσότερο εσφαλμένο, από όσο οι φραγμοί που αυτό το σύνταγμα θέτει ορισμένες φορές στην εκτέλεση της θέλησής τους... και θεωρούν ότι το κράτος υπάρχει γι' αυτούς και όχι αυτοί για το κράτος» (ΘΗΣ VI.Π.ii.18, σσ. 380-381).

381). Σε αυτή την κριτική ικανότητα των πολιτικών φορέων απευθύνεται η «επιστήμη του νομοθέτη». Οι προϋποθέσεις διαμόρφωσής της, όμως, πρέπει να αναπτυχθούν από την πολιτική οικονομία, πράγμα που θα επιχειρήσουμε να δείξουμε στα επόμενα κεφάλαια της παρούσας εργασίας. Μόνο τότε θα λάβουν το πλήρες νόημά τους οι έννοιες της «ευπρέπειας» και της «κρίσης» οι οποίες είχε δηλωθεί ήδη στα πρώτα στάδια του σμιθιανού επιχειρήματος ότι οφείλουν να διέπουν την εφαρμογή των «καθηκόντων του νομοθέτη»²⁰³.

Κατ' αντίστιξη προς την ως άνω λογική, η λογική θέσης του αγαθού που προκρίνει η σμιθιανή θεωρία είναι μία «ρυθμιστική» προσέγγιση του τελικού ιδεώδους. Από τη σκοπιά της συγκεκριμένης προσέγγισης απορρίπτεται η «προσδιοριστική» θέση του αγαθού, ωστόσο τούτο δεν συνεπάγεται παραίτηση από το αγαθό. Ο Σμιθ μάλιστα αναγνωρίζει την αναγκαιότητα της συστηματικής ιδέας προκρίνοντας, όμως, την εισαγωγή της με χαλαρό, ρυθμιστικό τρόπο που να συνδυάζεται με πνεύμα κοινωφελείας²⁰⁴. Ο φορέας πολιτικού πράττειν οφείλει να έχει έναν ορίζοντα τελικού ιδεώδους το οποίο να κατευθύνει το μεταρρυθμιστικό του σχέδιο, αλλά οφείλει και να μην προσπαθεί «δια μιας» πολιτικής πράξης να πραγματοποιήσει το σύνολο του αγαθού. Διότι οι άνθρωποι δεν είναι πύονια και το αντικείμενο αντιστέκεται. Η επιμονή στην επιβολή του ιδεώδους παρά τις «αντιστάσεις», παρά τις «ριζωμένες προκαταλήψεις» και παρά την υφιστάμενη διάρθρωση των ταξικών συμφερόντων από τα οποία απαρτίζεται το «σύνταγμα» μιας κοινωνίας θα ωθούσε σε λογικές φανατισμού και βίαιης υπαγωγής του αντικειμένου στη συστηματική ιδέα. Η αλαζονική, δογματική αδιαφορία για το υφιστάμενο σύμπλεγμα συμφερόντων, προκαταλήψεων κ.λπ. και η απαξίωση των ενδιάμεσων όρων πραγμάτωσης του αγαθού θα οδηγούσε τον «άνθρωπο του δημόσιου πνεύματος»

---

²⁰³ Βλ. *ΘΗΣ* II.i.8, σ. 173.

²⁰⁴ «Κάποια γενική και ακόμα και συστηματική ιδέα για την τελειοποίηση της πολιτικής και του νόμου, μπορεί αναμφίβολα να είναι απαραίτητη για την καθοδήγηση των βλέψεων του πολιτικού ανδρός. Η επιμονή, όμως να καθιερωθεί και μάλιστα δια μιας και σε πείσμα κάθε αντίστασης, το κάθε τι που η ιδέα αυτή αξιώνει, αυτή η επιμονή συνιστά συχνά τον ύψιστο βαθμό αλαζονείας» (*ΘΗΣ* VI.Π.ii.18, σ. 380).

στη χρήση των λογικών που μετέρχεται το αρνητικό φωτοαντίγραφο του, ο «άνθρωπος του συστήματος»²⁰⁵.

3.1.5. Συμπερασματικές παρατηρήσεις σχετικά με τη συγκρότηση της πολιτικής ορθολογικότητας στη *Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων*

Ο Σμιθ ακόμη και όταν φθάνει στην ανώτατη αξιακή σκοπιά, στην ανώτερη σκοπιά «γενικού συμφέροντος» που μπορεί να δεχτεί η θεωρία του, δηλαδή στη σκοπιά του «καλού πολίτη» (του φορέα αξιακών βιοτικών περιεχομένων) θέτει τα αξιακά βιοτικά περιεχόμενα με χαλαρό και οιονεί φορμαλιστικό τρόπο. Όπως είδαμε στο πρώτο μέρος η σμιθιανή θεωρία δεν είναι αρετολογία, δεν αξιολογεί με κάποια έξωθεν κανονιστικότητα *ποια* είναι τα αξιακά βιοτικά περιεχόμενα τα οποία οφείλουν να υπάρχουν στις πραγματικές κοινωνίες. Υποστηρίζει, ωστόσο, ότι *κάποια* αξιακά βιοτικά περιεχόμενα πρέπει να αποτελούν σκοπούς των νεωτερικών δρώντων. Τούτο σημαίνει το σμιθιανό επιχείρημα ότι η «αγάπη για την πατρίδα» προϋποθέτει τις δύο αρχές, ενός ορισμένου σεβασμού στη νομιμότητα και ενός ορισμένου βαθμού μέριμνας για την ευημερία των συμπολιτών μας. Η συγκρότηση κοινωνικής συνοχής στο ανώτατο επίπεδο της κρατικής ενότητας (πολιτείας) προϋποθέτει την ύπαρξη κινήσεων άρσης των μεροληπτικών, ταξικά και ατομικά, δρώντων (αστών) στις σκοπιές του πολίτη και του καλού πολίτη. Όταν υποστηρίζεται λοιπόν ότι η «αγάπη προς την πατρίδα» προϋποθέτει, πρώτον, οι δρώντες να τηρούν τη νομιμότητα και, δεύτερον, να έχουν κάποια μέριμνα για την ευημερία των συμπολιτών τους, να είναι πολίτες και καλοί πολίτες, εννοείται ακριβώς ότι αν οι δρώντες δεν αίρονται σε σκοπιά *πολίτη* η κοινωνία απειλείται με διάλυση οδηγούμενη σε χομπσιανές καταστάσεις, και ότι αν δεν έχουν σκοπιά *καλού πολίτη* το αντικείμενο οπισθοδρομεί προς την κατάσταση λειτουργικής ισορροπίας υπό την οποία μπορεί μεν ο ανταγωνισμός των ταξικών

---

²⁰⁵ Ενδεχομένως, ένα εμπειρικό παράδειγμα που έχει υπόψη του εδώ ο Σμιθ να είναι η Γαλλία, και πιο συγκεκριμένα τόσο ο ‘εμποροκράτης’ Κολμπέρ (βλ. *WN IV.ix.3*, σ. 248) όσο και ο ‘φυσιοκράτης’ Κενέ. Παρότι το σύστημα του Κενέ θεωρείται εκ μέρους της σμιθιανής πολιτικής οικονομίας καλύτερο από το σύστημα του Κολμπέρ, έλκεται και αυτό στην κριτική του ‘πνεύματος συστήματος’ όταν πάει να εφαρμοστεί με την υπαγωγική λογική του «φυσικού» ή του «γιατρού» (βλ. *WN IV.ix*, σ 259-260. Η εν λόγω προβληματική θα ανασυγκροτηθεί αναλυτικότερα στο κεφάλαιο 3.2.6. της παρούσας εργασίας.

μεροληπιών να μη διαλύει κατ' ανάγκην την κοινωνική συνοχή δεν διαμορφώνει οστόσο και συνθήκες ευημερίας. Έτσι αυξάνονται οι βαθμοί δυστυχίας εντός της κοινωνίας οι οποίοι ελλοχεύουν τον κίνδυνο και δημιουργούν τις προϋποθέσεις να διαμορφωθεί κατάσταση δημόσιας δυσφορίας, φατριασμού και αταξίας ή ακόμα και εμφύλιας σύρραξης. Οι συλλογισμοί αυτοί αναπτύσσονται από τη σμιθιανή θεωρία μέσω αφαίρεσης από πραγματικές, εμπειρικές καταστάσεις προκειμένου να ελεγχθούν τα εσωτερικά και τα εξωτερικά όρια της αστικής κοινωνίας πολιτών.

Το έτερο εξωτερικό όριο, από την άλλη πλευρά, είναι εκείνο το οποίο θα οδηγούσε σε κατασκευή «ουτοπίας». Τούτο έχει αποκλειστεί πολλάκις από τη θεωρία, μια κοινωνία δηλαδή σχέσεων αγάπης, οικογενειακού δεσμού κ.λπ. Η εμπορική κοινωνία αποτελείται, προπάντων, από αστούς. Οι δρώντες είναι πρωτίστως 'όντα αναγκών', ιδιοτελείς και ταξικά μεροληπτικοί ιδιώτες. Αυτή είναι η γενική και πρωταρχική σημασία της περιβόητης έμφασης του Σμιθ, σε διάφορα σημεία του έργου του, στο «ατομικό συμφέρον» η οποία έχει δημιουργήσει την εντύπωση μίας δήθεν ατομιστικής κοσμοθεώρησης (homo economicus). Παρότι είναι όμως προπάντων εγωιστικά ιδιοτελή άτομα («όσο εγωιστής και αν υποτεθεί ότι είναι ο άνθρωπος...»), οι νεωτερικοί δρώντες διαθέτουν μία ικανότητα να μετατίθενται σε άλλες σκοπιές. Σε σκοπιές οι οποίες υπερβαίνουν την ατομική σκοπιά χωρίς εντούτοις να υπέρκεινται αυτής. Αυτή είναι η γενική σημασία της θεωρίας της «συμπάθειας»:

«Κάθε άνθρωπος, όπως συνήθιζαν να λένε οι Στωικοί, πρώτα και κύρια επιβάλλεται να φροντίζει για τον εαυτό του· και κάθε άνθρωπος είναι βεβαίως από κάθε άποψη καταλληλότερος και ικανότερος από οποιοδήποτε άλλο πρόσωπο, να αναλάβει τη φροντίδα του εαυτού του. Κάθε άνθρωπος νιώθει τα δικά του αισθήματα ηδονής και πόνου, πολύ πιο έντονα, από τα αντίστοιχα των άλλων ανθρώπων. Τα δικά του είναι πρωτογενείς αισθητηριακές εντυπώσεις· των άλλων είναι οι ανακλαστικές ή συμπαθητικές εικόνες των αντίστοιχων αισθητηριακών εντυπώσεων. Οι πρώτες μπορούμε να πούμε ότι είναι η ουσία· οι δεύτερες, η σκιά» (ΘΗΣ VI. II.1, σ. 360)

Παρακολουθήσαμε κατά σειρά τις διαδοχικές σκοπιές στις οποίες, προϊούσης της ανάπτυξης της σμιθιανής εννοιολογικής κατασκευής, μετατίθεται μέσω διαδικασιών συμπάθειας η σκοπιά των ατομικών δρώντων (αστών), εκκινώντας από τους πιο κοντινούς κύκλους συμπάθειας και καταλήγοντας στην ανώτερη, στην πιο γενική σκοπιά που δύνανται να αρθούν: στη σκοπιά πολίτη. Η σκοπιά αστού είναι η κανονική τους, η 'φυσική' τρόπον τινά σκοπιά των νεωτερικών δρώντων. Η σκοπιά

πολίτη αποτελεί, αντιθέτως, αφηρημένη σκοπιά (αντίφαση μεταξύ σοφιστικού βίου του πολίτη και του ζωντανού αστού θα έλεγε ο νεαρός Μαρξ), την πλέον άτονη «σκιά» στην οποία –μολοντούτο– δύνανται να αρθούν οι μεροληπτικοί δρώντες (ορίζοντας πολιτικής χειραφέτησης). Σε σχέση με το αίτημα του νέου Μαρξ²⁰⁶ ο Σμιθ, ωστόσο, φαίνεται τόσο να αμφιβάλει όσο και να διστάζει να προσυπογράψει ότι είναι δυνατόν να προσλάβουν τη σκοπιά του πολίτη οι αστοί μέσα τους *πλήρως*²⁰⁷. Πολλώ δε μάλλον ο *χωρισμός* του αστού από τον πολίτη, ο *χωρισμός* των κοινωνικών δυνάμεων από τις πολιτικές-κοινοτικές δυνάμεις φαίνεται, σε αυτό τον ιστορικό ορίζοντα, να είναι ο εκ των ων ουκ άνευ όρος υπό τον οποίο ανοίγει ο δρόμος προς την ανθρώπινη χειραφέτηση²⁰⁸. Αυτή είναι, υπό το πρίσμα της παρούσας εργασίας, η σημασία του

---

²⁰⁶ «Μόνο όταν ο πραγματικός ατομικός άνθρωπος προσλάβει ξανά τον αφηρημένο πολίτη μέσα του και γίνει στον εμπειρικό βίο του, στην ατομική εργασία του, στις ατομικές σχέσεις του *ον γένους*, μόνο όταν ο άνθρωπος αναγνωρίσει και οργανώσει τις ‘forces propres’ του ως *κοινωνικές* δυνάμεις, και συνεπώς όταν δεν θα χωρίζει από τον εαυτό του την κοινωνική δύναμη με τη μορφή της *πολιτικής* δύναμης, μόνο τότε θα έχει ολοκληρωθεί η ανθρώπινη χειραφέτηση», Marx, K. (2014), *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840*, ό.π., σ. 182.

²⁰⁷ Μολονότι ο Σμιθ θα διαφωνούσε τόσο με το ρουσσικό όσο και με το μαρξικό *αίτημα*, η *διάγνωση* του διχασμού μεταξύ *bourgeois* και *citoyen* είναι πανομοιότυπη. Πρβλ. με Marx, K. (2014), *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840* όπου με αφορμή το «εβραϊκό ζήτημα» υποστηρίζεται ότι: «Η σύγκρουση στην οποία βρίσκεται ο άνθρωπος ως πιστός μιας *συγκεκριμένης* θρησκείας [αφενός] με την πολιτική ιδιότητά του [αφετέρου], με τους άλλους ανθρώπους ως μέλη της κοινότητας, ανάγεται στον *κοσμικό* διχασμό μεταξύ του πολιτικού κράτους και της αστικής κοινωνίας. Για τον άνθρωπο ως *bourgeois* «ο βίος στο κράτος [είναι] μόνο επίφαση ή μόνο στιγμιαία εξαίρεση απέναντι στην ουσία και τον κανόνα. Βεβαίως, ο *bourgeois*, όπως και ο Εβραίος, παραμένει στον κρατικό βίο μόνο με σοφιστικό τρόπο, όπως ο *citoyen* μόνο σοφιστικά παραμένει Εβραίος ή *bourgeois*’ αλλά αυτή η σοφιστική δεν είναι προσωπική. Είναι σοφιστική του ίδιου του πολιτικού κράτους. Η διαφορά μεταξύ του θρησκευτικού ανθρώπου και του πολίτη είναι η διαφορά μεταξύ του εμπόρου και του πολίτη, μεταξύ του μεροκαματιάρη και του πολίτη, μεταξύ του γαιοκτήμονα και του πολίτη, μεταξύ του ζωντανού ατόμου και του πολίτη. Η αντίφαση στην οποία βρίσκεται ο θρησκευτικός άνθρωπος με τον πολιτικό άνθρωπο είναι η ίδια αντίφαση στην οποία βρίσκεται ο *bourgeois* με τον *citoyen*, η ίδια αντίφαση στην οποία βρίσκεται το μέλος της αστικής κοινωνίας με την *πολιτική* *λεοντή* του», ό.π., σ. 169.

²⁰⁸ Σχετικά με την εμπιστοσύνη στο ατομικό συμφέρον και στην αυτοσυντήρηση του ατόμου όπως αυτή εκτίθεται στη σμιθιανή θεωρία ο Δρόσος θέτει το πλαίσιο κατανόησής της

επιχειρήματος που επαναλαμβάνει σε διάφορα σημεία της *ΘΗΣ* ο Σμιθ ότι ο αμερόληπτος παρατηρητής είναι *υποθετικός*. Ο *bourgeois* είναι διχασμένος από τον *citoyen*, ο *ζωντανός* τρόπος ύπαρξης του ανθρώπου ως μέλους της αστικής κοινωνίας είναι διχασμένος από τον *σοφιστικό* τρόπο ύπαρξης του ως πολίτη. Εντούτοις μπορούν μερικώς, και μάλιστα αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση της ύπαρξης και συνοχής νεωτερικής «πολιτείας» (η οποία είναι, με τη σειρά της, αναγκαίος όρος ύπαρξης της «αστικής κοινωνίας») το να επενδυθούν τα άτομα, έστω μερικώς, τη σκοπιά πολίτη.

Αυτή η πολιτικοθεωρητική θέση του Σμιθ αντιστοιχεί στην μεθοδολογική του μέριμνα να μην παραχθούν αδιαμεσολάβητες από εμπειρικά στοιχεία της «φύσης του ανθρώπου» (της φύσης του ατομικού πράττειν), όπως αυτή έχει διερευνηθεί από την *ΘΗΣ*, σκοπιές υπερβατικότητας μέσα στο αντικείμενο. Η «αγάπη για την πατρίδα» φαίνεται να είναι η μεγαλύτερη δυνατή αφαίρεση που δέχεται η σμιθιανή θεωρία ως αφαίρεση που ανήκει σε σκοπιά πραγματικών δρώντων, ως σκοπιά με άλλα λόγια στην οποία μπορεί ο αστός να αρθεί με εμμενή τρόπο. Η έννοια της «αγάπης για την πατρίδα» αντιστοιχεί, όπως είδαμε, στη «σκοπιά πολίτη». Η έννοια αυτή είναι η ανώτερη σκοπιά, η πιο γενική σκοπιά από όλες τις σκοπιές στις οποίες δύναται να αρθεί το νεωτερικό άτομο και –ως αποτέλεσμα τούτου– η ανώτερη σκοπιά με την έννοια ότι αυτή η σκοπιά είναι αναγκαία προϋπόθεση συνοχής του αντικειμένου ως *πολιτείας*. Δεν είναι όμως αδιαμεσολάβητη από εμπειρικά στοιχεία. Η «αγάπη» η ίδια αποτελεί ένα «συναίσθημα» το οποίο ανήκει στη φυσική σκευή του «ανθρώπου», αλλά συγχρόνως έχει ιστορικότητα (λαμβάνει διαφορετικές εξωτερικεύσεις σε εμπορικές κοινωνίες και σε ποιμενικές κοινωνίες). Περαιτέρω, το «αίσθημα της αγάπης» ορίζεται από τον Σμιθ ως «κατ' έθος συμπάθεια» (*habitual sympathy*) η οποία στηρίζεται σε εμπράγματα

ως εξής: «Κοινός παρονομαστής των πολυδιάστατων και πολυσήμαντων μεταβολών που συντελούνται στις δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα είναι η πρακτική και θεωρητική εκδήλωση εμπιστοσύνης στον Άνθρωπο και τις λογικές και πρακτικές του δυνατότητες. Είναι η πίστη στην ανθρώπινη αυτοδυναμία και αυτονομία, σε σχέση με οποιαδήποτε εξωτερική και ανώτερη ουσία και κάθε εξωανθρώπινο, υπερβατικό καθορισμό της εγκόσμιας τάξης. Τα προβλήματα της εκκοσμικευμένης νομιμοποίησης της κοινωνικής οργάνωσης και εξουσίας φεύγουν πλέον από τη δικαιοδοσία των θεολόγων και των εκκλησιαστικών αρχών και συναρτώνται με θεωρητικά ζητήματα σχετικά με τη 'φύση' του ανθρώπου, τα κίνητρα και τα κριτήρια της ηθικότητας του ανθρώπινου πράττειν», Δρόσος, Δ. (1994), *Αγορά και κράτος στον Adam Smith, ό.π.*, σ. 17.

σχέσεις: αγάπη είναι σύμφωνα με τον Σμιθ «η έγνοια μας για την ευτυχία ή τη δυστυχία» οικείων προσώπων τα οποία ανήκουν σε κοντινούς κύκλους συμπάθειας, «η επιθυμία μας να προάγουμε την ευτυχία και να αποτρέπουμε τη δυστυχία» προσώπων με τα οποία έχουμε αναπτύξει επί μακρόν σχέσεις «κατ' έθος συμπάθειας». Στο πλαίσιο της παγίωσης τέτοιων συναναστροφών λαμβάνει χώρα και η διαμόρφωση «γενικών κανόνων» οι οποίοι λαμβάνουν τη μορφή κανονικοτήτων και κανονιστικοτήτων διαμέσου των οποίων ορίζεται φερ' ειπείν ότι «πρόσωπα που συγγενεύουν μεταξύ τους σε κάποιο βαθμό, θα πρέπει να έχουν ορισμένου τύπου αμοιβαία αισθήματα». Τέτοιοι συμβατικοί, καθιερωμένοι κανόνες λειτουργούν έτσι ώστε η διαγωγή του ατομικού πράττειν προς τέτοια πρόσωπα να διαμορφώνεται ως εάν υπήρχαν οι συνθήκες που προκάλεσαν την κατ' έθος συμπάθεια, ακόμη και αν αυτές, σε κάποιες περιπτώσεις, ενδεχομένως να μην έχουν λάβει ουδέποτε χώρα: «Μολονότι σε κάποια ιδιαίτερη περίπτωση, οι συνθήκες οι οποίες συνήθως γεννούν αυτά τα φυσικά συναισθήματα, όπως ονομάζονται, ενδέχεται, λόγω κάποιου συμβάντος, να μην έχουν λάβει χώρα, εντούτοις, ο σεβασμός προς τον γενικό κανόνα, εΐθισται να καλύπτει το κενό τους σε κάποιο βαθμό και να προκαλεί κάτι, το οποίο, αν και δεν είναι εντελώς το ίδιο, μπορεί πάντως να έχει πολύ σημαντική ομοιότητα προς τα αισθήματα αυτά» (ΘΗΣ VI.Π.1.7-8, σ. 362). Λαμβάνοντας υπόψη τη μακρο-ιστορική διάκριση η οποία διαπερνά το μέρος VI που ανασυγκροτήθηκε εδώ, η αγάπη ήταν το βασικό φυσικό συναίσθημα που αποτελούσε το συνεκτικό ιστό μεταξύ των μελών ποιμενικών κοινωνιών. Στη νεωτερική κοινωνία, ωστόσο, συστατικά του γενικού κοινωνικού δεσμού είναι το γενικό δίκαιο και η εξατομίκευση, η αστική κοινωνία μαζί με τις πολιτικές της θεσμοποιήσεις, και όχι η οικογένεια/φυλή. Εδώ οι συμπαθητικές/ανακλαστικές διαδικασίες παίρνουν την πρωτοκαθεδρία από τα φυσικά συναισθήματα. Έτσι, όταν θα ξαναεμφανιστεί η «αγάπη» στην κατασκευή (αγάπη προς την πατρίδα, φιλοπατρία) αυτή έχει το χαρακτήρα μίας δευτερογενούς συμπαθητικής σκοπιάς. Σε αυτό το πλαίσιο εκδήλωσής της η «αγάπη» προσλαμβάνει μεγαλύτερη και γενικότερη εμβέλεια: μπορεί να προβεί σε κινήσεις φαντασιακής μετάθεσης στη σκοπιά των «συμπολιτών».

Σε προνεωτερικές κοινωνίες ο γενικός κοινωνικός δεσμός διαπνέεται από πρωτογενή αισθήματα «φυσικής στοργής» και γενικούς κανόνες που διαμορφώνονται στο πλαίσιο οικογενειακών-συγγενικών σχέσεων και ορίζουν τα περιεχόμενα του «σεβασμού στην κοινή καταγωγή» καθιστώντας σημαντικά όλα τα μέλη της κοινωνίας

το ένα για το άλλο. Σε νεωτερικές κοινωνίες, αντιθέτως, ο γενικός κοινωνικός δεσμός, παρ' ό,τι περιλαμβάνει στο εσωτερικό του δεσμούς και διαγωγές αγάπης και στοργής στο βαθμό που τα άτομα θεωρούν την *κοινωνία* «προσφιλή» και εξαιτίας των ευμενών συναισθημάτων που τρέφουν για πρόσωπα που ανήκουν στις λιγότερο ή περισσότερο οικείες σφαίρες συμπάθειας, δεν εξαντλείται και δεν χαρακτηρίζεται από αυτά. Ο μεγάλος βαθμός εξατομίκευσης και οι βάσει ιδιωτικού δικαίου διαρθρωμένες σχέσεις των ατόμων μεταξύ τους (η αστική κοινωνία και το κράτος ως καθοριστικές στιγμές της νεωτερικής κοινωνίας) καθιστούν τις δευτερογενείς, συμπαθητικές/ανακλαστικές διαδικασίες συμπάθειας διαμορφωτικές του γενικού κοινωνικού δεσμού. Δύο είναι οι βασικοί τύποι τέτοιων διαδικασιών μετάθεσης της ατομικής σκοπιάς σε ευρύτερες της ίδιας σκοπιές, σε σκοπιές «κοινωνικών συνόλων». Αφ' ενός η ταύτιση με τη σκοπιά της ιδιαίτερης κοινωνικής τάξης στην οποία ανήκει το άτομο. Βάσει αυτής συντάσσεται η αστική κοινωνία ως σφαίρα της οικονομικής αναπαραγωγής και του κοινωνικού συσχετισμού ταξικών δυνάμεων και διαμορφώνεται στη λογική της λειτουργικής ισορροπίας μεταξύ των επιμέρους ταξικών συμφερόντων. Αφ' ετέρου η «αγάπη για την πατρίδα», η ταύτιση με τη σκοπιά του πολίτη και του καλού πολίτη στην οποία επαφίεται ως 'τελική στιγμή' της κατασκευής η αναφορά των μεροληπτικών δρώντων ως προϋπόθεση όχι απλώς λειτουργικής ισορροπίας του συστήματος (αστική κοινωνία) αλλά ευημερούσας και με σεβασμό στους γενικούς κανόνες δικαίου κοινωνίας, τουτέστιν πολιτείας²⁰⁹.

Το δεύτερο μέρος της διατριβής έκλεισε με το επιχείρημα ότι η πολιτεία οφείλει να αναγνωρίσει την αστική κοινωνία (τη σφαίρα της κοινωνικής αναπαραγωγής) ως αναγκαίο όρο της, και να θέσει τα περιεχόμενά της ως σκοπό της. Σε αυτό το κεφάλαιο είδαμε ότι και αντιστρόφως αναγκαίος όρος ύπαρξης της «αστικής κοινωνίας» είναι η «πολιτεία». Η κατάσταση λειτουργικής ισορροπίας ταξικών μεροληψιών (δηλαδή, η αστική κοινωνία) παρ' ό,τι «μπορεί και πάλι να διατηρείται» κινδυνεύει να οδηγηθεί

---

²⁰⁹ Δρόσος, Δ. (1994), *Αγορά και κράτος στον Adam Smith, ό.π.*, σ. 20: «Ο τύπος του ιδιοτελούς εγωιστικού ατόμου (τύπος που βρίσκεται πάντα στη βάση της λειτουργίας της οικονομικής σφαίρας) σύμφωνα με τη σμιθιανή προβληματική εισέρχεται, σ' ένα επόμενο βήμα, στη σφαίρα της πολιτικής και του δικαίου, όπου πλέον ως ικανό για αισθήματα συμπάθειας (κι όχι στενόμυαλα και ασυγκράτητα εγωιστικό) άτομο, συμμορφώνεται προς τους κανόνες και τις αξίες της αστικής κοινωνίας μέσω της ανάπτυξης της οποίας μπορεί να επιτευχθεί η γενική ευημερία».

σε κρισιακές καταστάσεις αν υπολείπεται ενός ορισμένου σεβασμού στη νομιμότητα και μία ορισμένη μέριμνα για την ευημερία των συμπολιτών των ιδιοτελών δρώντων. Οι συγκεκριμένες αρχές, αναπτυσσόμενες σε θεσμούς όπου πραγματοποιούνται τα αξιακά περιεχόμενα που φέρει η σκοπιά πολίτη, αποτελούν δηλαδή στοιχειώδεις (minimum) προϋποθέσεις της νεωτερικής κοινωνίας. «Η πιο σπουδαία συνέπεια της επίγνωσης της αλληλεπίδρασης ατόμου και κοινωνίας» γράφει ο Χορκχάιμερ «είναι η σκέψη ότι ο άνθρωπος ως άτομο πραγματώνεται μόνο σε μια δίκαιη, ανθρώπινη κοινωνία [...] Ο Χέγκελ συνοψίζει αυτήν την κοινωνική πρόθεση της δυτικής μεταφυσικής σε μία φράση: 'Μόνο στο βαθμό που είναι πολίτης ενός καλού κράτους, το άτομο βρίσκει το δικό του'». Μπαίνοντας αμέσως μετά ο Χορκχάιμερ όμως σε μαρξική σκοπιά υποστηρίζει ότι «σε αντιδιαστολή προς αυτή την ιδέα, που ο Χέγκελ πίστευε ότι είχε πραγματοποιηθεί, το άτομο στην αστική κοινωνία τυραννιέται από αντιθέσεις, όπως αυτή ανάμεσα σε αστική-επιμέρους και σε πολιτική-γενική ύπαρξη κι αυτή ανάμεσα σε ιδιωτική κι επαγγελματική σφαίρα. Αυτές οι αντιθέσεις εντάθηκαν με την οικονομικοπολιτική ανάπτυξη...»²¹⁰. Πέρα από την διαφορά ιστορικού ορίζοντα μεταξύ Χορκχάιμερ και Σμιθ, και η θέση του Σμιθ δεν είναι ότι έχει λυθεί αυτή η αντίφαση, την αναγνωρίζει, τη δείχνει και προσπαθεί να βρει ρεαλιστικούς τρόπους συμφιλίωσής της: ο αστός να γίνει και πολίτης. Στο να γίνει και πολίτης ο αστός και να

---

²¹⁰ Η επιχειρηματολογία του κειμένου των Αντόρνο και Χορκχάιμερ (η κατακλείδα του κειμένου) συνεχίζει ως εξής: «Με την ενθρόνιση της αρχής του ανταγωνισμού από την εποχή της υπέρβασης των συντεχνιακών ορίων και την αρχή της τεχνικής επανάστασης στη βιομηχανία, η αστική κοινωνία ανέπτυξε μια δυναμική η οποία εξαναγκάζει το οικονομικό υποκείμενο να επιδιώκει τα οικονομικά του συμφέροντα χωρίς αναστολές και χωρίς να νοιάζεται για την ευημερία του συνόλου. Η προτεσταντική ηθική και η αστικοκαπιταλιστική έννοια του καθήκοντος χρησίμευσαν ως ηθικός καταναγκασμός. Το αντιφεισδαρχικό ιδεώδες της αυτονομίας του ατόμου, που ευνοεί τον πολιτικό αυτοπροσδιορισμό του, μεταβλήθηκε στο οικονομικό πλαίσιο σε κείνη την ιδεολογία η οποία χρειαζόταν για τη διατήρηση του καθεστώτος και για αύξηση της απόδοσης. Έτσι για το ολικά εσωτερικευμένο άτομο, η πραγματικότητα γίνεται φαινόμενο και το φαινόμενο πραγματικότητα. Με το να θέτει ως απόλυτη την μεμονωμένη, ανεξάρτητη από την κοινωνία και υπό αίρεση ανεκτική ύπαρξή του, αυτοκαθίσταται ως απόλυτο 'κλισέ', το 'μοναδικό' του Στίρνερ.... Η κοινωνία η οποία ανέπτυξε το άτομο, αναπτύσσεται με τη σειρά της ενόσω αλλοτριώνει και τσακίζει το άτομο. Αλλά και το άτομο παραγνωρίζει τον κόσμο απ' τον οποίο εξαρτάται μέχρι το εσώτατο είναι του, σαν να ήταν δικός του».

μην είναι μόνο αστός συντελούν όλα τα στοιχεία κοινωνικότητας που ανέπτυξε η *Θεωρία ηθικών συναισθημάτων* ως εγγενή στο ζωντανό άτομο (στον «εγωιστή άνθρωπο»). Όλα τα στοιχεία κοινωνικής διαμεσολάβησης της συγκρότησης της νεωτερικής ατομικής ορθολογικότητας τείνουν στη σμιθιανή έκθεση τελικά στη δυνατότητα συγκρότησης σκοπιάς πολίτη. Στο ότι το «άτομο» είναι «κοινωνικά διαμεσολαβημένο» (συμπάθεια, καταμερισμός της εργασίας, αγορά, δίκαιο, πολιτικοί θεσμοί) στηρίζεται, εκτός από τον ιστορικό ορίζοντά της, η αισιοδοξία του Σμιθ²¹¹.

Η ‘πολιτεία’ σε αυτή την θεωρητική σύλληψη νοείται, λοιπόν, ως η ‘αστική κοινωνία’ μαζί με τους πολιτικούς και δικαϊκούς θεσμούς της ή, με άλλη διατύπωση, η «κοινωνική ορθολογικότητα» μαζί με την «πολιτική ορθολογικότητα» στη *χωριστική σχέση* τους. Η καθαυτό «κοινωνική ορθολογικότητα» αποτελεί το αντικείμενο της επιστήμης της πολιτικής οικονομίας. Η καθαυτό «πολιτική ορθολογικότητα» το αντικείμενο της «επιστήμης του νομοθέτη». Και οι δύο επιστήμες συλλαμβάνουν τις δύο ουσιώδεις όψεις του αντικειμένου, τους κοινωνικο-οικονομικούς θεσμούς και τους πολιτικούς θεσμούς του, στο πλαίσιο ενός επιστημονικού καταμερισμού εργασίας ο οποίος τίθεται από το ίδιο το αντικείμενο και τον εμπεριεχόμενο σε αυτό καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στην οικονομία και την πολιτική²¹². Αυτός ο τύπος θεωρίας

---

²¹¹ Βλ. και Δρόσος, Δ. (1994), *Αγορά και κράτος στον Adam Smith, ό.π.*, σ.17-18: «Η πρωτοτυπία της προσέγγισης του Α. Σμιθ έγκειται στο ότι επιχειρεί να κατανοήσει εκείνο το πλέγμα οικονομικών σχέσεων γενικής αλληλεξάρτησης που τείνει να αντικαταστήσει τις παραδοσιακές άμεσες και προσωπικές κοινωνικές σχέσεις, ήτοι την *αγορά*, ως πεδίο όπου οι ατομικοί εγωισμοί μπορούν να αναζητήσουν και να διαπραγματευθούν τους όρους της αμοιβαίας τους συμβατότητας. Η γενική κοινωνική αλληλεξάρτηση θεμελιώνεται στον καταμερισμό της εργασίας και το δεσμό που συνιστά η άντληση αμοιβαίου οφέλους από την ανταλλαγή προϊόντων εργασίας. Η γενικευμένη αλληλεξάρτηση εξασκεί τα άτομα στο συνυπολογισμό των αλλότριων συμφερόντων και ελατηρίων κατά την επιζήτηση του δικού τους οφέλους. Με τη μετοχή τους σε συναισθήματα *συμπάθειας*, τα άτομα τείνουν να δρουν προς την κατεύθυνση του γενικού συμφέροντος της κοινωνίας χωρίς να το επιδιώκουν συνειδητά. Ο Α. Σμιθ υποστηρίζει τη δυνατότητα εναρμόνισης του ιδιωτικού και του κοινωνικού συμφέροντος, χωρίς άμεσο πολιτικό εξαναγκασμό».

²¹² Προς αυτή την ερμηνευτική κατεύθυνση κινείται ο D. Winch. Βλ. ιδιαίτερα το πρώτο κεφάλαιο του Winch. D., *Adam Smith's Politics, ό.π.*, σ. 12 όπου επιχειρείται να διασκεδαστεί η αναχρονιστική κατασκευή της εικόνας ενός «liberal capitalist Σμιθ» και όπου

επιτυγχάνει με αυτό τον τρόπο να συλλάβει το αντικείμενο στην 'αντίθεση εντός της ενότητας του' αντί να συγκροτηθεί ως δύο εντελώς χωρισμένες επιστήμες καθεμία εκ των οποίων θα μελετούσε ένα «αντίγραφο πραγματικότητας»²¹³. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι η εννοιολόγηση της «διαμεσουλαβούμενης κοινωνικότητας» της αστικής κοινωνίας πολιτών αποτελεί το ουσιώδες στοιχείο συγκρότησης του αντικειμένου της σμιθιανής θεωρίας τόσο στο επίπεδο των αναλύσεων της ΘΗΣ όσο και στο επίπεδο των αναλύσεων του *WN*. Τα δύο αυτά επίπεδα «διαμεσουλαβούμενης κοινωνικότητας» παρότι, στη σμιθιανή θεωρία, δεν ανάγονται το ένα στο άλλο, αντιστοιχούν ωστόσο

υποστηρίζεται ότι «δεν υπάρχει κάποιος λόγος να πιστέψουμε πως ο Σμιθ θεωρούσε ότι η 'πολιτική' καταλαμβάνει ένα λιγότερο σημαντικό ή διαφορετικό ρόλο από την επιστήμη του της πολιτικής οικονομίας, η οποία, ας επαναληφθεί, αποτελούσε απλώς 'έναν κλάδο της επιστήμης του νομοθέτη'» (υπογράμμιση του συγγραφέα).

²¹³ Adorno, T. -Horkheimer, M, *Εισαγωγικά δοκίμια*, ό.π., σ. 45-46: «...θα πρέπει κανείς να επιμείνει ότι η έννοια της κοινωνίας ισχύει ως η ενότητα του γενικού και του επιμέρους στην αυτοαναπαραγόμενη ολική αλληλεξάρτηση των ανθρώπων. Θα μπορούσε κανείς να ρωτήσει πώς μια κοινωνιολογία που έχει αυτόν τον σκοπό μπορεί να διακριθεί από την οικονομία· κι αυτό δεδομένου ότι μια από τις κύριες θεματικές της, οι θεσμοί, θα μπορούσαν από μέρους τους να συναχθούν σε ένα μεγάλο βαθμό οικονομικά. Ως προς την αρχή δεν μπορεί να τεθεί καμία ένσταση γι' αυτό εκτός από το ότι και η οικονομική επιστήμη στη σημερινή της μορφή ασχολείται μ' ένα αντίγραφο, με μια ήδη εξαντικειμενικευμένη πραγματικότητα, κυρίως με τον αποδεκτό ως τέτοιο μηχανισμό της αναπτυγμένης ανταλλακτικής κοινωνίας. Στην ιστορική πραγματικότητα όμως τα συναλλασσόμενα μέρη στη διαδικασία ανταλλαγών δεν εισήρχοντο ούτε εισέρχονται σε τέτοιου είδους ορθολογικές σχέσεις, όπως περιγράφονται από τους νόμους της ανταλλαγής, αλλ' υπακούν στις σχέσεις πραγματικής εξουσίας που είναι αποφασιστικές για τις σχέσεις αυτές, και στη διαφορά ως προς την εξουσία που διατίθεται κοινωνικά, κι αυτό δεν ισχύει μόνο κατά την ύστερη περίοδο ενός διαφοροποιημένου καπιταλισμού, αλλά σ' όλες τις εποχές, στις οποίες μπορεί να γίνει λόγος περί κοινωνίας με τη σημασία που δίνεται εδώ. Η φέρουσα βιοτική διαδικασία, την οποία ως κατεξοχήν αντικείμενο έχει η κοινωνιολογία, είναι βέβαια η οικονομική διαδικασία, αλλ' οι οικονομικοί νόμοι τη σχηματοποιούν ήδη σύμφωνα μ' ένα εννοιακό σύστημα αυστηρά ορθολογικών πράξεων, το οποίο τόσο επίμονα επαληθεύεται ως εξηγητικό σχήμα όσο λιγότερο πραγματοποιήθηκε στον κόσμο. Η κοινωνιολογία είναι οικονομία μόνο ως πολιτική οικονομία, κι αυτό απαιτεί μια θεωρία για την κοινωνία, η οποία συνάγει τις παγιωμένες μορφές του οικονομείν, και τους ίδιους τους οικονομικούς θεσμούς, από την κοινωνική διευθέτηση».

μεταξύ τους ως τύποι²¹⁴. Ίσως, με αυτή τη μεθοδολογική προαπόφαση να υπονοείται ότι η ‘ανθρώπινη κοινωνικότητα’ υπερβαίνει την κοινωνικότητα την οποία διαμορφώνει ο καταμερισμός της εργασίας και δεν ανάγεται πλήρως σε αυτή. Αν είναι έτσι διατηρούνται μεγαλύτερα περιθώρια συμφωνιών των δρώντων ακόμη και αν δεν τις θέτει πλήρως και ολοκληρωμένα ο απρόσωπος οικονομικός δεσμός. Τα συγκεκριμένα περιθώρια αποτελούν συγχρόνως ηθικοκοινωνικές υποδοχές της πολιτικής συγκρότησης του αντικειμένου. Η αντίληψη αυτή, εκφράζοντας βεβαίως ένα ορισμένο ιστορικό ορίζοντα, υποδηλώνει τη σχετική ανεξαρτησία την οποία έχουν οι προσωπικές, ηθικές, ιδεολογικές συνδέσεις μεταξύ των ατόμων από τον απρόσωπο οικονομικό δεσμό, και επομένως το περιθώριο να συγκροτηθεί ένα στρώμα κοινωνικής συνοχής το οποίο είναι σχετικά ανεξάρτητο από τη ‘σκληρή’ συμφεροντολογική σύνδεση.

Η σκοπιά πολίτη αποτελεί αναστοχαστική σκοπιά, την ανώτερη αναστοχαστική σκοπιά της σμιθιανής θεωρίας. Ο μετριασμένος εγωισμός, η σύνεση, η σκοπιά πολίτη, η σκοπιά νομοθέτη και, από την σκοπιά της κοινωνικής πράξης, οι διαδικασίες διαμόρφωσης ηθικής κοινότητας και δικαιοσύνης, η προαγωγή στοιχείων συνεργασίας και αλληλεγγύης στο επίπεδο του καταμερισμού εργασίας, η προαγωγή διαγωγής συνετού οικονομικού πράττειν στο επίπεδο της αγοράς και των ατομικών ιδιοκτησιακών συναλλαγών, η κυριαρχία (ως χωριστή από την οικονομία, πράγμα που φαίνεται ήδη στο χωρισμό αστού-πολίτη και άρα της αναγκαιότητας διαμεσολάβησής τους, της εμμενούς δηλαδή συναγωγής του πολίτη από τον αστό) αποτελούν τις βασικές στιγμές ανόρθωσης του ‘συστήματος των αναγκών’ και του ‘κράτους διανοίας’ σε πολιτεία. Στο δεύτερο μέρος της διατριβής είδαμε διαστάσεις της «κοινωνικής ορθολογικότητας». Στο τρίτο μέρος θα δούμε τη λογική συγκρότησης της πολιτικής ορθολογικότητας. Το πρώτο κεφάλαιο του τρίτου μέρους χρησίμευσε για να δείξει την λογική συγκρότησης της πολιτικής γενικά. Στο δεύτερο κεφάλαιο θα δούμε το μερκαντιλισμό ως στρεβλή μορφή συγκρότησης της πολιτικής, από την κριτική της οποίας διαφαίνεται η σμιθιανή αντίληψη για την ορθή πολιτική ορθολογικότητα. Στο τρίτο κορφολογώντας από τις ιδιαίτερες πολιτικές που προτείνει η «επιστήμη του νομοθέτη» θα επιχειρήσουμε να δείξουμε τη λογική που τις διαπερνά.

---

²¹⁴ Ψυχοπαίδης, Κ. (1990), «Ο Άνταμ Σμιθ και η κριτική μέθοδος της πολιτικής οικονομίας», *ό.π.* ιδιαίτερα σ. 49-50.

3.2. Η κριτική του μερκαντισμού ως στρεβλής μορφής συγκρότησης πολιτικής ορθολογικότητας.

3.2.1. Εισαγωγή

Στο προηγούμενο κεφάλαιο παρακολουθήσαμε την ‘επαγωγική’ ανάπτυξη των ηθικο-κοινωνικών συναισθημάτων μέχρι το κομβικό εκείνο σημείο της ανόρθωσης και ένταξής τους σε σκοπιές πολίτη και νομοθέτη, προϊούσης μίας πορείας κατά την οποία λαμβάνουν τη μορφή ενός συμβατού με το εργαλειακά ορθολογικό πράττειν «δημόσιου πνεύματος». Στο τέλος της εν λόγω κατασκευής ο Σμιθ θέτει ένα όριο, το οποίο συνίσταται στο αίτημα της θέσης μίας δέσμης όρων υπό τους οποίους το «δημόσιο πνεύμα» οφείλει να μην μετατρέπεται σε «πνεύμα συστήματος»: «Η διοίκηση του μεγάλου συστήματος της οικουμένης [...], η φροντίδα για την οικουμενική ευτυχία όλων των έλλογων και αισθανόμενων όντων, αποτελεί δουλειά του Θεού και όχι του ανθρώπου» (ΘΗΣ VI.iii.6, σ. 384). Ως παραδείγματα μίας τέτοιας ‘συστηματικής’ *υπαγωγικής* λογικής και, κατά τούτο, στρεβλής συγκρότησης του δημόσιου πνεύματος τίθενται στο τέταρτο βιβλίο υπό κριτική τα εμποροκρατικά και τα φυσιοκρατικά συστήματα πολιτικής οικονομίας. Κατ’ αντίστιξη προς τα τελευταία, για τη σμιθιανή θεωρία αντιθέτως το ζήτημα είναι, όπως είδαμε, ο *συντονισμός* της νομοθετικής αρχής με την αρχή της ατομικής ελευθερίας, η *συμβατότητα* του ιδιωτικού συμφέροντος με το γενικό κοινωνικό συμφέρον και η προαγωγή πλαισίου όρων γενικής ευημερίας εντός ‘ορθής’ σύνθεσης των επιμέρους συμφερόντων με όλα τα άλλα.

Τόσο στο μέρος VI της ΘΗΣ όσο και στα βιβλία IV και V του Πλούτου, λοιπόν, διαστάσεις των οποίων θα επιχειρήσουμε να ανασυγκροτήσουμε εδώ, το ζητούμενο για τη σμιθιανή θεωρία αποτελούν οι όροι επίτευξης της γενικής κοινωνικής ευημερίας. Για την προσέγγιση αυτών των όρων η θεωρία χρειάζεται να κατασκευάσει μία σκοπιά μακρο-κοινωνικής, μακρο-πρόθεσμης και εκτεταμένης ωφελιμότητας. Οι κινήσεις συγκρότησης αυτής της επιστημολογικής σκοπιάς («επιστήμη του νομοθέτη») δεν προϋποτίθενται δογματικά παρά κατασκευάζονται οι ίδιες κατά την κριτική αντιπαράθεση προς το αντικείμενο της κριτικής, τουτέστιν τη μεροληπτική

επιστημολογική σκοπιά του «εμποροκρατικού συστήματος». Με την κομβική διάκριση μεταξύ «δημόσιου πνεύματος» αφ' ενός και «εμπορικού» ή «μονοπωλιακού πνεύματος» αφ' ετέρου αποτυπώνεται έτσι, σε επίπεδο *επιστημολογίας*, μία διάκριση η οποία αντιστοιχεί σε αυτόν καθαυτό τον τύπο *ιστορικής* συγκρότησης δύο διαφορετικών μορφών κοινωνικής και πολιτικής ορθολογικότητας.

Η ανάλυση του πλέγματος συμφερόντων και πολιτικών που αρθρώνουν το ιστορικό φαινόμενο ονόματι «εμποροκρατία» φαίνεται να είναι το κατ' εξοχήν εμπειρικό παράδειγμα από το οποίο ο Σμιθ έχει κάνει αφαίρεση εμπειρικών και ιστορικών στοιχείων προκειμένου να αναπτύξει τη γενική εννοιολογική κατασκευή της πολιτικής μορφής όπως αυτή εκτίθεται στο VI μέρος της *ΘΗΣ*. Εκεί η κατασκευή του κράτους ως μακρο-κοινωνικού υποκειμένου γίνεται με αφαίρεση των στοιχείων διαμεσολάβησης της πολιτικής μορφής από τις μακρο-κοινωνικές εξαντικειμενικεύσεις του οικονομικού κυκλώματος παραγωγής-κυκλοφορίας-διανομής-κατανάλωσης αξιών. Δίχως αυτή την πολιτικο-οικονομική ανάλυση, ωστόσο, η οποία αναπτύσσεται στον *Πλούτο* ιδιαίτερα ως κριτική στο «εμποροκρατικό σύστημα», θα ήταν ως εάν να κατασκευάζεται η 'κυριαρχία' έχοντας ως βάση της μόνο ηθικο-πολιτικές αξίες. Θα ήταν, δηλαδή, υπερβολικά 'ασθενής' η συγκρότηση της κοινωνικής συνοχής. Στην πραγματικότητα, οι ηθικο-πολιτικές αξίες της *ΘΗΣ* αποτελούν εξαντικειμενικεύσεις των υποκειμενικών οικονομικών αξιών, όπως αυτές διαμορφώνονται και εξαντικειμενικεύονται, υπό την εκδοχή των μη ηθελημένων συνεπειών, μέσω του καταμερισμού της εργασίας, της αγοράς και του χρήματος και, με τη διαμεσολάβηση του επιπέδου συγκρότησης των κοινωνικών τάξεων, συγκεντρώνονται στο πεδίο της πολιτικής και αποτυπώνονται συνολικά στον τυπικό μορφικό αναδιπλασιασμό μεταξύ αστικής κοινωνίας και κράτους²¹⁵.

---

²¹⁵ Για τη σημασία του διαχωρισμού μεταξύ οικονομίας και πολιτικής στη σμιθιανή θεωρία βλ. Νουτσόπουλος, Θ. «Ο συστηματικός χαρακτήρας της κυριαρχίας στο βιβλίο V του Πλούτου των *Εθνών του Adam Smith*», εις Δαφέρμος, Μ., Σαματάς, Μ., Κουκουριτάκης, Μ., Χιωτάκης, Σ. (επιμ.), (2011), *Οι κοινωνικές επιστήμες στον 21^ο αιώνα. Επίμαχα θέματα και προκλήσεις*, Πεδίο, Αθήνα: «Η σημασία αυτού του διαχωρισμού έγκειται στο ότι η κυρίαρχη εξουσία παύει να εισέρχεται στον καθορισμό των περιεχομένων της κοινωνικής πράξης, η οποία στον ορίζοντα της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας νοηματοδοτείται, πρωτίστως, ως οικονομική πράξη, και συγκροτείται ως γενική κρατική εξουσία που εγγυάται τη μορφή της

Το «εμποροκρατικό σύστημα» –θεωρούμενο όχι απλώς ως ένα σύστημα ‘ανενοιοιολόγητων’²¹⁶ θεωρησιακών αντιλήψεων, παρά, πολύ περισσότερο, ως ένα σύστημα εννοιακών αφαιρέσεων μέσα από τις οποίες συγκροτείται το ίδιο το ιστορικό αντικείμενο– μέσα από τις κανονικότητες που διαμορφώνει στο πεδίο της παραγωγής και κυκλοφορίας αξιών (WN III) διαμορφώνει επίσης μία συγκεκριμένη κρατική μορφή. Σε αυτή την τελευταία συμπυκνώνεται μία σειρά ιστορικών διαδικασιών μέσα από τις οποίες το κράτος γεννιέται και παγιώνεται ως *μακρο-κοινωνικό υποκείμενο* και συγκροτείται ως φορέας μιας «πρωτόλειας μακρο-οικονομικής πολιτικής»²¹⁷. Εντούτοις, ο ιδιαίτερος τρόπος με τον οποίο διαμορφώνονται και τα δύο μακρο-κοινωνικά υποκείμενα στο «εμποροκρατικό σύστημα» τείνουν να άρουν τις προϋποθέσεις ακριβώς αυτής της μακρο-κοινωνικής συγκρότησής τους. Με άλλα λόγια, σύμφωνα με το σχήμα της σμιθιανής κριτικής στο μερκαντισμό, η εμποροκρατική μορφή *οικονομικής και κοινωνικής ορθολογικότητας* είναι στρεβλή και γι’ αυτό το λόγο τείνει να συγκροτήσει και την *πολιτική ορθολογικότητα* με στρεβλό τρόπο. Σε αυτό τον τύπο διαπλοκής μεταξύ οικονομίας και πολιτικής ο Σμιθ θα αντιπαραθέσει κριτικά το «σύστημα φυσικής ελευθερίας»²¹⁸.

κοινωνικής πράξης, τη γενικότητά της, που, στον ίδιο ορίζοντα, λαμβάνει πρωτίστως τη μορφή της ανταλλακτικής πράξης των εμπορευμάτων», σ. 138. Για το ζήτημα του διαμεσολαβητικού ρόλου του επιπέδου των κοινωνικών τάξεων ανάμεσα στο οικονομικό και το πολιτικό βλ. *στο ίδιο*, ιδιαίτερα σσ.144-146 όπου υποστηρίζεται ότι «το κοινωνικό διαδραματίζει τον ρόλο του ενδιάμεσου μεταξύ των καθαρά οικονομικών επιπέδων της παραγωγής και κυκλοφορίας των αξιών (παραγωγικές δυνάμεις εργασίας και χρήμα ως αγοραστική δύναμη) και του καθεαυτό πολιτικού επιπέδου, παγιώνοντας τα οικονομικά συμφέροντα στη μορφή των διαφόρων κοινωνικών τάξεων και μεταφέροντάς τα στο τελευταίο».

²¹⁶ Βλ. ως προς αυτό το ζήτημα Γκιούρας, Θ. (2022), *Το κεφάλαιο, ό.π.*, σ. 32.

²¹⁷ Γράβαρης, Δ., Ν., «Κράτος και μερκαντισμός. Η γένεση της νεότερης πολιτικής οικονομίας», εις Δαφέρμος, Μ., Σαματάς, Μ., Κουκουριτάκης, Μ., Χιωτάκης, Σ. (επιμ.), (2011), *Οι κοινωνικές επιστήμες στον 21^ο αιώνα, ό.π.*, σσ. 87-133.

²¹⁸ Βλ Νουτσόπουλος, Θ., «Ο συστηματικός χαρακτήρας της κυριαρχίας στο βιβλίο V του Πλούτου των *Eθνών του Adam Smith*»,*ό.π.*, σσ. 137-138, όπου υποστηρίζεται ότι ο διαχωρισμός μεταξύ οικονομίας και πολιτικής αποτελεί «το βασικό περιεχόμενο της σμιθιανής έννοιας του συστήματος της φυσικής ελευθερίας» και ότι, επομένως, «βάσει αυτής της θέσης, η κριτική του Smith στο εμποροκρατικό σύστημα της πολιτικής οικονομίας γίνεται αντιληπτή

Το «εμποροκρατικό σύστημα» αποτελεί, λοιπόν, το βασικότερο παράδειγμα στρεβλής συγκρότησης πολιτικής ορθολογικότητας, στη βάση του ατελούς διαχωρισμού μεταξύ οικονομίας και πολιτικής τον οποίο εντοπίζει ως χαρακτηριστικό του στοιχείο η σμιθιανή ανάλυση. Στη διαπλοκή αυτή μεταξύ οικονομίας και πολιτικής κυρίαρχο ρόλο επιτελεί, όπως θα δούμε, η εμποροβιοτεχνική τάξη. Η κοινωνική-οικονομική διαμόρφωση της σκοπιάς του εμποροβιοτεχνικού ταξικού συμφέροντος μεταφέρει τις ουσιώδεις διαστάσεις του ‘στενού’ και ακραία εγωιστικού συμφεροντολογικού ορίζοντά της στη λογική συγκρότησης του πλέγματος κρατικών πολιτικών. Ήδη στις ρυθμίσεις που προτείνει ως αντιπαράδειγμα ο Σμιθ υιοθετεί, αντιθέτως, μακροχρόνιο ιστορικό ορίζοντα αρθρώνοντας την κριτική από μία σκοπιά ευρέος μεταρρυθμιστικού ιδεώδους. Τα βασικά ζητήματα που θα αναπτυχθούν σε αυτό το κεφάλαιο είναι επομένως πρώτον, η κριτική του Σμιθ στο μερκαντιλισμό ως στρεβλή μορφή συγκρότησης πολιτικής ορθολογικότητας αναφορικά προς τις θεωρητικές αρχές του, τα συμφέροντα τα οποία εξυπηρετεί και τη λογική συγκρότησης του τρόπου άσκησης πολιτικής εξουσίας που αυτός προωθεί. Δεύτερον, το έτερο κεντρικό ζήτημα που θα απασχολήσει αυτό το κεφάλαιο έγκειται στο συμφυές με τα προαναφερθέντα ερώτημα σχετικά με το τι εμφανίζεται ως ορθή συγκρότηση πολιτικής ορθολογικότητας μέσα από τη σμιθιανή κριτική στο μερκαντιλισμό.

Εδώ κορυφώνεται η προβληματική του *αιτήματος διαμόρφωσης υποκειμένου*, την οποία έχουμε προσπαθήσει να παρακολουθήσουμε κατά την πορεία της ανασυγκρότησης της συνολικής ‘αρχιτεκτονικής’ της σμιθιανής θεωρίας. Το εν λόγω αίτημα κορυφώνεται διερευνώντας τους όρους υπό τους οποίους δύναται να συγκροτηθεί το κράτος σε μακρο-κοινωνικό υποκείμενο με σκοπιά μακροχρόνιας και εκτεταμένης ωφελιμότητας. Εντός του συγκεκριμένου αιτήματος αναπτύσσεται και μία διάσταση η οποία αφορά τη συγκρότηση της *δημοσιότητας* σε πιο ανεπτυγμένο επίπεδο, το οποίο να υπερβαίνει την ιδιοτέλεια της σφαίρας των ιδιωτικών συμφερόντων²¹⁹. Το

ως ημαρτημένη, δηλαδή στρεβλή μορφή κυριαρχίας, η οποία προκύπτει μέσα από την πρόσμιξη, τον ατελή διαχωρισμό οικονομικού και πολιτικού».

²¹⁹ Βλ. ως προς αυτό Δρόσος, Δ. (1994), *Αγορά και κράτος στον Adam Smith, ό.π.*, σ. 21: «Η αναγκαία για τον A. Smith κρατική παρέμβαση δεν εμπνέεται από κάποια ανάγκη λειτουργικής εποπτείας της συνολικής κοινωνικής ωφελιμότητας, αλλά θεμελιώνεται στην ανάπτυξη των ηθικών συναισθημάτων και τη διαμόρφωση ‘δημόσιου πνεύματος’. Η κριτική διάκριση του ‘δημόσιου’ σε σχέση προς το ‘εμπορικό πνεύμα’, από την κηδεμονία του οποίου

αίτημα αυτό αναδύεται μέσα από την κριτική στους мерκαντιλιστικούς θεσμούς, στους οποίους αποτυπώνεται μία ‘ψευδής’ γενικότητα στο βαθμό που η τελευταία συγκροτείται ως μια εργαλειοποιημένη από την ακραία ιδιοτέλεια της σφαίρας των ιδιωτικών συμφερόντων γενικότητα. Στις αδρές γραμμές του το σχήμα του σμιθιανού επιχειρήματος είναι ότι στο επίπεδο της σφαίρας των ιδιωτικών συμφερόντων διαμορφώνεται μία γενικότητα (μία κοινωνικοοικονομική ορθολογικότητα), αλλά, επειδή αυτή παρουσιάζει διάφορους χωρισμούς τους οποίους εμφανίζει ψευδώς ως γενικότητα, είναι αναγκαία μία πιο ανεπτυγμένη σφαίρα δημοσιότητας η οποία θα το συγκροτήσει σε κοινωνική ολότητα. Με άλλα λόγια, η ‘πολιτεία’ να έχει την σφαίρα της κοινωνικής αναπαραγωγής ως σκοπό της και να λαμβάνει υπόψη της το υφιστάμενο ‘σύνταγμα’, δηλαδή τον υφιστάμενο τρόπο διάρθρωσης των επιμέρους συμφερόντων· αλλά να μην εργαλειοποιείται από αυτά, και συγκεκριμένα από την πιο ανεπτυγμένη τάξη εντός της σφαίρας των ιδιωτικών συμφερόντων, των εμπόρων και βιοτεχνών. Όταν συγκροτείται με τον τρόπο αυτό γίνεται εμποροκρατία.

Στη σμιθιανή σύλληψη τίθενται κατ’ αυτόν τον τρόπο όρια και από τις δύο πλευρές της σχέσης μεταξύ του κράτους και της κοινωνίας. Από τη μία πλευρά το όριο τίθεται στο να μην υπάγεται η κοινωνία στην πολιτική· και, από την άλλη, να μην υπάγεται η πολιτική στην αστική κοινωνία. Ή, με άλλη διατύπωση, να μην υπάγεται η νομοθετική αρχή στην αρχή της ατομικής ελευθερίας, ούτε από την άλλη πλευρά να υπάγεται η αρχή της ατομικής ελευθερίας στη νομοθετική αρχή. Ο συγκεκριμένος προσδιορισμός της ορθής ‘φυσικής’ σχέσης μεταξύ κοινωνίας και πολιτικής θα προκύψει στο τέλος της ανασυγκρότησης της σμιθιανής θεωρίας μέσω της κριτικής στις ‘ημαρτημένες’ ιστορικές μορφές της.

Σε αυτή του την κριτική ο Σμιθ χρησιμοποιεί το πλέγμα εννοιών που έχει αναπτύξει η πολιτική οικονομία του στα τρία πρώτα βιβλία. Η κριτική δεν βαίνει, ωστόσο, από το ‘προκατασκευασμένο’ φυσικό σύστημα πολιτικής οικονομίας, πράγμα το οποίο θα ισοδυναμούσε με δογματισμό της κατασκευής. Το δικό του «σύστημα

οφείλει να χειραφετηθεί το κράτος, δηλώνει τον αναγκαίο διαχωρισμό του από την ιδιωτική κοινωνία. Η κριτική του Α. Smith προς τις παρεμβάσεις του κράτους δεν υποδηλώνει τυφλή εμπιστοσύνη στις δυνάμεις της αγοράς, αλλά συναίσθηση της ανάγκης να συγκροτηθεί η δημοσιότητα σε πιο ανεπτυγμένο επίπεδο, που να υπερβαίνει την ιδιοτέλεια της σφαίρας των ιδιωτικών συμφερόντων».

φυσικής ελευθερίας» (WN IV.ix, σ. 274) αναφέρεται ρητά μόνο στο τέλος, στο συμπέρασμα του τέταρτου Βιβλίου. Τούτο δείχνει μία μέριμνα από μεριάς σμιθιανής θεωρίας να μην ασκηθεί εξωτερική κριτική στα αντίπαλα συστήματα πολιτικής οικονομίας από μία σκοπιά 'έτοιμου' συστήματος. Να παραμείνει η κριτική όσο γίνεται πλησιέστερα στο αντικείμενο της κριτικής και να αναπτυχθεί μέσω της παρουσίασης των εννοιών του «εμπορικού συστήματος» και του «φυσιοκρατικού συστήματος».

3.2.2. Κριτική στις θεωρητικές αρχές του μερκαντισμού

Η σμιθιανή επιχειρηματολογία αναπτύσσεται αρχικά ως κριτική ανάλυση των *θεωρητικών αρχών* του μερκαντισμού. Και μόνο αφότου διασαφηνιστούν οι 'ημαρτημένες' μερκαντιστικές θεωρητικές αρχές θα αναπτυχθεί στη συνέχεια η κριτική στις 'ημαρτημένες' *κρατικές πολιτικές* οι οποίες θεωρούνται συνεπή απότοκα της θεωρητικής αντιληπτικής δομής του μερκαντισμού.

Η αντίληψη/αρχή ότι «ο πλούτος συνίσταται στο χρήμα, ή σε χρυσό και ασήμι» αποτελεί μία διαδεδομένη ιδεολογική παράσταση («a popular notion»). Η εν λόγω παράσταση του πλούτου (με άλλη διατύπωση, της αξίας) στη μορφή του χρήματος (ή, με δόση ειρωνείας εκ μέρους του Σμιθ, ακόμα και στη μορφή του χρυσού και του ασημιού) αποτελεί, σύμφωνα με τον Σμιθ, μία αναγκαία αναδύομενη ψευδή ιδεολογική παράσταση η οποία «προκύπτει φυσιολογικά από τη διπλή λειτουργία του χρήματος ως οργάνου του εμπορίου και ως μέτρου της αξίας». Καθώς αποτελεί, αφ' ενός, το γενικό μέσο των συναλλαγών (αγοραπωλησιών) μέσα από τις οποίες αλλάζουν χέρια όλες οι χρηστικές αξίες και, αφ' ετέρου, το γενικό ισοδύναμο στο οποίο αναφέρονται όλα τα μεμονωμένα εμπορεύματα ως το μέτρο τους, το χρήμα εμφανίζεται στον ατομικό κάτοχό του ως η κατ' εξοχήν μορφή του πλούτου: ως η ανταλλακτική αξία εν γένει. Σύμφωνα με αυτή τη γενικευμένη στην αστική κοινωνία αντίληψη ο πλούτος τείνει βεβιασμένα να ταυτίζεται με το *χρήμα*. Η συγκεκριμένη ταύτιση έχει αποτυπωθεί και στην «κοινή καθομιλουμένη». Έτσι, λέγεται ότι «πλούσιος άνθρωπος» είναι εκείνος που διαθέτει χρήμα («is worth a great deal of money») καθώς και το πόσο πλούσιος είναι εξαρτάται από το πόσο χρήμα βρίσκεται στην κατοχή του: «Το να πλουτίσεις σημαίνει να αποκτήσεις χρήματα· ο πλούτος και το χρήμα, κοντολογίς, θεωρούνται, στην κοινή καθομιλουμένη, από κάθε άποψη συνώνυμα». Παρομοίως, μία κοινωνία εμφανίζεται να είναι πλούσια στο βαθμό που διαθέτει αφθονία χρήματος,

καθώς και το πόσο πλούσια είναι να εξαρτάται από την ποσότητα χρήματος η οποία βρίσκεται στην κατοχή της: «Μια πλούσια χώρα, κατά τον ίδιο τρόπο όπως και ένας άνθρωπος, θεωρείται ότι είναι μία χώρα που αφθονεί σε χρήμα²²⁰ και η συσσώρευση και εξοικονόμηση χρυσού θεωρείται σε κάθε χώρα ως ο αμεσότερος τρόπος πλουτισμού της» (WN IV.i., σσ. 5-6)²²⁰.

Οι δύο λειτουργίες του χρήματος οι οποίες επισημάνθηκαν από τον Σμιθ στην εναρκτήρια παράγραφο της κριτικής του στο μερκαντιλισμό αποτελούν τις κατ' εξοχήν στιγμές της έννοιας του χρήματος οι οποίες ήταν ορατές στον μερκαντιλισμό. Εντούτοις, μέσα από την ιδιαίτερη «αντιληπτική δομή» του μερκαντιλισμού διερμηνεύονταν με τέτοιο τρόπο ώστε το χρήμα να εμφανίζεται ως το «ενεργό υποκείμενο στο επίπεδο της κυκλοφορίας των οικονομικών αξιών». Σύμφωνα με τον Γράβαρη η ανάπτυξη των 'στιγμών' της έννοιας του χρήματος ως α) μέτρου των αξιών, β) μέσου των ανταλλαγών, γ) μέσου κυκλοφορίας και δ) κεφαλαίου κατανοούνται από τη σκοπιά της αντιληπτικής δομής του μερκαντιλισμού ως συνέπειες της ανάδειξης των κινήσεων στο εμπορικό ισοζύγιο: «Οι κινήσεις αυτές φέρνουν στην επιφάνεια και με τον τρόπο αυτό καθιστούν ορατές μακρο-ανταλλαγές, στις οποίες το χρήμα πλέον παρουσιάζεται σαν υποκείμενο δημιουργίας του πλούτου –βιάζεται, δηλαδή, να παρουσιαστεί ως κεφάλαιο–, ενώ τα εμπορεύματα, τα οποία κινεί, δεν είναι παρά απλοί φορείς και αχθοφόροι των οικονομικών αξιών». Έτσι, οι λειτουργίες του χρήματος

---

²²⁰ «That wealth consists in money, or in gold and silver, is a popular notion which naturally arises from the double function of money, as the instrument of commerce and as the measure of value. In consequence of its being the instrument of commerce, when we have money we can more readily obtain whatever else we have occasion for than by means of any other commodity. The great affair, we always find, is to get money. When that is obtained, there is no difficulty in making any subsequent purchase. In consequence of its being the measure of value, we estimate that of all other commodities by the quantity of money which they will exchange for. We say of a rich man that he is worth a great deal, and of a poor man that he is worth very little money. A frugal man, or a man eager to be rich, is said to love money; and a careless, a generous, or a profuse man, is said to be indifferent about it. To grow rich is to get money; and wealth and money, in short, are, in common language, considered as in every respect synonymous. A rich country, in the same manner as a rich man, is supposed to be a country abounding in money; and to heap up gold and silver in any country is supposed to be the readiest way to enrich it».

εμφανίζονται από τη σκοπιά της αντιληπτικής δομής του μερκαντισμού αφ' ενός ως «σημάδια για την παρουσία» οικονομικών-κοινωνικών εξαντικειμενικεύσεων στις οποίες οι στιγμές των υποκειμενικών αξιολογήσεων ταυτόχρονα αίρονται και διατηρούνται και, αφ' ετέρου, ως «προνομιακά πεδία παρέμβασης του κράτους». Σύμφωνα και πάλι με τον Γράβαρη: «με αναφορά στις εξαντικειμενικεύσεις αυτές αναπτύσσεται και εννοιολογείται η σχέση μεταξύ πολιτικής και οικονομίας» στο μερκαντισμό²²¹. Κατ' αυτόν τον τρόπο αναπτύσσεται η σχέση μεταξύ οικονομίας και πολιτικής και στη σμιθιανή θεωρία. Ο Σμιθ ασκεί κριτική στον τρόπο που κατανοεί ο μερκαντισμός τις οικονομικές-κοινωνικές εξαντικειμενικεύσεις (τη σφαίρα της οικονομικής ορθολογικότητας), προκειμένου να ασκήσει κριτική στον τρόπο που αναπτύσσουν και εννοιολογούν, βάσει της κατανόησής τους αυτής, τη σχέση μεταξύ πολιτικής και οικονομίας. Προοικονομώντας την εν λόγω προβληματική, την οποία θα προσπαθήσω να διασαφηνίσω παρακάτω, από την αντιληπτική δομή του μερκαντισμού η σχέση του κράτους και της οικονομίας αποτελεί μία εξωτερική σχέση. Η σμιθιανή κριτική συνίσταται στο να καταδείξει ότι ο μερκαντισμός είναι ασυνεπής, και μάλιστα κατ' ανάγκην ασυνεπής, ως προς τον τρόπο συγκρότησης της σχέσης μεταξύ οικονομίας και πολιτικής. Συγχρόνως, η σμιθιανή θεωρία επιχειρεί να κατασκευάσει εκείνο το μορφικό περίγραμμα της σχέσης μεταξύ οικονομίας και πολιτικής το οποίο θα ήταν σύμφωνο και συνεπές με το «σύστημα φυσικής ελευθερίας».

Η σμιθιανή εργασιακή θεωρία καθορισμού της αξίας σύμφωνα με την οποία «η εργασία είναι το πραγματικό μέτρο της ανταλλακτικής αξίας όλων των εμπορευμάτων» αποτελεί εδώ το γενικό υπόστρωμα της κριτικής στο μερκαντισμό. Φαίνεται μάλιστα η μερκαντιστική αντίληψη να αποτελεί ουσιώδη όρο συγκρότησης της σμιθιανής θεωρίας, με την έννοια ότι η τελευταία συγκροτείται ως κριτικός αναστοχασμός και αντίλογος απέναντι στην προαναφερθείσα αντίληψη σχετικά με το ζήτημα του ορισμού

---

²²¹ Γράβαρης, Δ., Ν., «Κράτος και μερκαντισμός. Η γένεση της νεότερης πολιτικής οικονομίας», *ό.π.*, σσ. 117-125, εις Δαφέρμος, Μ., Σαματάς, Μ., Κουκουριτάκης, Μ., Χιωτάκης, Σ. (επιμ.), (2011), *Οι κοινωνικές επιστήμες στον 21^ο αιώνα. Επίμαχα θέματα και προκλήσεις*, Πεδίο, Αθήνα.

του πλούσιου και του φτωχού ανθρώπου²²²: «Κάθε άνθρωπος είναι φτωχός ή πλούσιος, ανάλογα με το βαθμό στον οποίο είναι σε θέση να απολαμβάνει τα αναγκαία αγαθά, τις ανέσεις και τις χαρές της ανθρώπινης ζωής. Ωστόσο, μετά την εις βάθος εμπέδωση του καταμερισμού εργασίας, ο άνθρωπος μπορεί με την προσωπική του εργασία να προσφέρει στον εαυτό του μόνο ένα πολύ μικρό ποσοστό από τα προαναφερθέντα. Το μεγαλύτερο μέρος τους θα πρέπει να το αντλήσει από την εργασία άλλων ανθρώπων, οπότε θα είναι πλούσιος ή φτωχός ανάλογα με την ποσότητα αυτής της εργασίας που μπορεί να ελέγχει (to command) ή που είναι σε θέση να αγοράσει. Η αξία οποιουδήποτε εμπορεύματος, επομένως, για τον άνθρωπο που το κατέχει και που δεν σκοπεύει να το χρησιμοποιήσει ή να το καταναλώσει ο ίδιος, αλλά να το ανταλλάξει με άλλα εμπορεύματα, είναι ίση με την ποσότητα της εργασίας την οποία αυτό τού επιτρέπει να αγοράσει ή να ελέγξει. Συνεπώς, η εργασία είναι το πραγματικό μέτρο της ανταλλάξιμης αξίας όλων των εμπορευμάτων» (*WN* I.v.1, σ. 50, ελλ. σ. 51). Ο συμπερασματικός σύνδεσμος «συνεπώς» ο οποίος κατά την πρώτη ανάγνωση φαίνεται να εισάγει αξιωματικά (έως και δογματικά) το συμπέρασμα ότι «η εργασία... είναι το πραγματικό μέτρο της ανταλλακτικής αξίας όλων των εμπορευμάτων», δηλώνει στην πραγματικότητα την αντίστιξη της σμιθιανής θεωρίας προς την αντίστοιχη мерκαντιστική αντίληψη περί του σε τι συνίσταται ο πλούτος/αξία. Από τη συγκεκριμένη θεωρητική αρχή (ότι δηλαδή: πηγή του πλούτου είναι η εργασία) ο Σμιθ θα επιχειρήσει στο τέταρτο Βιβλίο να συναγάγει όλες τις ‘υψηλότερες’ έννοιες του ‘φυσικού συστήματος πολιτικής οικονομίας’, σε αντίθεση με την ασυνέπεια των κατασκευών τόσο του εμποροκρατικού όσο και του φυσιοκρατικού συστήματος. Ειρήσθω εν παρόδω, σε αυτή τη μεθοδολογική απαίτηση συνεπούς έκθεσης των εννοιών αντιστοιχεί και το (τελικό) αίτημα διαμόρφωσης «νομοθέτη», ο οποίος «καθοδηγείται πάντοτε από γενικές θεωρητικές αρχές», σε αντίθεση προς τον «πολιτικό» ο οποίος άγεται και φέρεται από επιμέρους συμφέροντα και «στιγμιαίες διακυμάνσεις των πραγμάτων» (*WN*, IV.ii. σ. 45). Ο ‘φυσικός’ τύπος οικονομικής και κοινωνικής ορθολογικότητας θέτει τις προϋποθέσεις παραγωγής γενικών αρχών σε επίπεδο πολιτικής ορθολογικότητας, ενώ τα ‘ημαρτημένα’ –για το λόγο αυτό–

---

²²² Το ζήτημα, στην πραγματικότητα, του ορισμού της πλούσιας και της φτώχειας κοινωνίας, έτσι όμως όπως αυτό προσλαμβάνεται στην εμπειρικά προσανατολισμένη αγγλοσαξωνική παράδοση, αλλά και έτσι όπως απευθύνεται στην κοινή συνείδηση η επιστήμη της πολιτικής οικονομίας.

εμποροκρατικά και φυσιοκρατικά συστήματα διαμορφώνουν το χώρο της οικονομικής παραγωγής και κυκλοφορίας αξιών ως ανορθολογικό, με αποτέλεσμα να μεταφέρεται αυτή η οικονομική και κοινωνική ανορθολογικότητα στο πεδίο διαμόρφωσης του πλέγματος κρατικών πολιτικών.

Βάσει των παραπάνω, πρέπει να σημειωθεί προκαταρκτικά, επίσης, ότι ο Σμιθ κατά την ανάπτυξη της κριτικής του στο μερκαντισμό προϋποθέτει πλήρως ανεπτυγμένη ανταλλακτική μορφή, δηλαδή πλήρως ανεπτυγμένη εμπορευματική μορφή και πλήρως εκχρηματισμένη οικονομία²²³. Προϋποθέτει, αναλυτικότερα, πρώτον, μία οικονομία στην οποία όλα τα προϊόντα αποτελούν ανταλλακτικές αξίες, είναι δηλαδή εμπορεύματα μετατρέψιμα σε χρήμα. Και, δεύτερον, προϋποθέτει υψηλή ανάπτυξη της ‘στιγμής’ του χρήματος ως κεφαλαίου. Η λειτουργία του χρήματος ως κεφαλαίου παρότι δεν θεματοποιείται ρητά αυτή καθαυτή στην αναφερθείσα πρώτη παράγραφο, λανθάνει εντούτοις ήδη εδώ, κατά την ανασυγκρότηση της εμποροκρατικής αντίληψης ότι «μία χώρα είναι πλούσια στο βαθμό που αφθονεί σε χρήμα’ και να συσσωρεύσει... χρυσό και ασήμι θεωρείται ως ο ταχύτερος τρόπος να πλουτίσει». Μαζί με την *ταύτιση του πλούτου με το χρήμα* ο μερκαντισμός προβαίνει, δηλαδή, συγχρόνως, και σε μία *ταύτιση του κεφαλαίου με το χρήμα*. Λανθάνει εδώ μία μομφή, από πλευράς Σμιθ, ότι ο μερκαντισμός έχει μία ελλιπή κατανόηση της ‘στιγμής’ της έννοιας του χρήματος ως κεφαλαίου, ταυτίζοντας το *κεφάλαιο* με το *χρήμα*, κάτι που θα γίνει περισσότερο αντιληπτό παρακάτω, όταν η ανάλυση εστιάσει στο ζήτημα του «εξωτερικού εμπορίου». Σημειώνουμε τέλος, προκαταρκτικά, ότι εδώ αντιστοιχεί, θεωρητικά, η ένσταση του Ρούμπιν, την οποία θα επιχειρήσουμε να σχολιάσουμε αναλυτικότερα στη συνέχεια, ότι ο Σμιθ κατά την κριτική του στο μερκαντισμό έχει προϋποθέσει την ολοκληρωμένη οικονομική μορφή ενώ για τους μερκαντιστές αυτή ήταν ακόμη το ζητούμενο. Ενδεχομένως, όπως θα δούμε παρακάτω, ο Σμιθ να έχει λόγους για τους οποίους προβαίνει σε αυτή την θεωρητική προϋπόθεση.

---

²²³ Τούτο θα καταστεί σαφέστερο παρακάτω, όταν κατά την ανάπτυξη της σμιθιανής επιχειρηματολογίας απέναντι στο μερκαντισμό θα υποστηριχθεί ότι ο χρυσός και το ασήμι «αγοράζονται για μία συγκεκριμένη τιμή όπως όλα τα εμπορεύματα, και όπως είναι η τιμή όλων των άλλων εμπορευμάτων, έτσι και όλα τα άλλα εμπορεύματα είναι η τιμή αυτών των μετάλλων» (WN IV.i., σ.σ.11).

Η έρευνα²²⁴ έχει εντοπίσει δύο βασικές μορφές (βρετανικού) μερκαντισμού, εκ των οποίων η μία είναι *δημοσιονομικά* επικεντρωμένη στοχεύοντας στην ενίσχυση των κρατικών ταμείων, ενώ η άλλη είναι *οικονομικά* προσανατολισμένη στοχεύοντας στην ενίσχυση του εξωτερικού εμπορίου, χρησιμοποιώντας για τον σκοπό αυτό το κράτος²²⁵. Πρόκειται, κατ' ουσίαν, για δύο διαφορετικές μορφές ενός ρεύματος ιδεών και ενός προτύπου οικονομικής πολιτικής οι οποίες αντιστοιχούν σε δύο διαφορετικές ιστορικές φάσεις ανάπτυξης της καπιταλιστικής οικονομίας και αποτελούν πρακτικές λύσεις οι οποίες απαντούν σε διαφορετικά οικονομικά προβλήματα της εποχής τους²²⁶. Παρόλο που το φαινόμενο ονόματι μερκαντισμός αποτελεί, ακόμη και αν μείνουμε μόνο στην ιστορική περίπτωση της Αγγλίας, ένα μη ενιαίο, ασυστηματοποίητο σύνολο

---

²²⁴ Ως βιβλιογραφική έρευνα σχετικά με το μερκαντισμό παίρνουμε εδώ την προσέγγιση του Ρούμπιν, διότι βοηθάει στην κατανόηση του σμιθιανού επιχειρήματος από τη σκοπιά που αυτό ανασυγκροτείται στην παρούσα εργασία. Η βιβλιογραφία για τον μερκαντισμό δεν ομοιοεί σε μία ερμηνεία για έναν από τους πιο πολύσημους, ούτως ή άλλως, όρους εν γένει. Παίρνουμε επίσης ένα κείμενο του Γράβαρη στο οποίο συγκεντρώνονται οι διάφορες ερμηνείες και προσεγγίσεις του μερκαντισμού. Ο ίδιος μελετητής φαίνεται να βρίσκεται πιο κοντά στην προσέγγιση του Ρούμπιν περισσότερο από όλες τις άλλες ερμηνείες που ανασυγκροτεί στο κείμενο του. Φυσικά, εδώ γίνεται λόγος για τον βρετανικό τύπο μερκαντισμού και όχι για τις άλλες εκδοχές του, όπως τον γερμανικό καμεραλισμό κ.λπ.

²²⁵ Rubin, I. I. (1993), *Ιστορία οικονομικών θεωριών*, ό.π., σσ. 39-48.

²²⁶ «Η γενικότητα του ορισμού του μερκαντισμού –παρά τις ενδεχόμενες αλλά και υπαρκτές διαφορές–, αλλά και ανεξάρτητα από το εάν αναφέρεται σε οικονομικές ιδέες ή σε ένα πρότυπο οικονομικής πολιτικής, αναδεικνύει ένα κοινό υπόβαθρο στο βαθμό που ο μερκαντισμός ορίζεται ως μία φάση –είτε στην ανάπτυξη ενός ρεύματος οικονομικών ιδεών είτε στο σχηματισμό ενός παγίου προτύπου οικονομικής πολιτικής– που μεσολαβεί μεταξύ του μεσαίωνα και της περιόδου του κλασικού (οικονομικού) φιλελευθερισμού. Το κοινό υπόβαθρο, επομένως, είναι η ίδια η κίνηση της μετάβασης από τη μεσαιωνική κοινωνία προς τη φιλελεύθερη αστική κοινωνία», Γράβαρης, Δ., Ν., «Κράτος και μερκαντισμός. Η γένεση της νεότερης πολιτικής οικονομίας», ό.π., σσ. 88-89. Βλ. επίσης P.J. Thomas, *Mercantilism and the East India Trade* (1926): «Ο μερκαντισμός έχει συχνά περιγραφεί ως μία απόλυτη και ενοποιημένη πολιτική ή δόγμα, αλλά δεν υπήρξε ποτέ κάτι τέτοιο. Στην πραγματικότητα ήταν ένας μεταβαλλόμενος συνδυασμός τάσεων οι οποίες, παρότι στόχευσαν σε ένα κοινό σκοπό – την αύξηση της εθνικής δύναμης– σπανίως έλαβαν τη μορφή ενός ενοποιημένου συστήματος πολιτικής, ή ακόμα και ενός αρμονικού συνόλου θεωριών», όπως παρατίθεται στην Εισαγωγή του Andrew Skinner στο Smith, A., *The wealth of nations*, ό.π., σ. xxx.

τόσο οικονομικών ιδεών όσο και κρατικών πολιτικών το οποίο, προσέτι, χαρακτηρίζεται από μία κάθετη διάκριση στο εσωτερικό του μεταξύ πρώιμης και ώριμης φάσης (αν δεχτούμε την ερμηνεία του Ρούμπιν), ο Σμιθ τα ανάγει όλα αυτά σε μία ενιαία θεωρητική αρχή η οποία θεωρεί ότι είναι κοινή σε όλες τις εκφάνσεις του αποτελώντας το σημείο αναφοράς τους. Τουτέστιν, στην αρχή ότι «ο πλούτος συνίσταται σε χρήμα». Παρόλο που ο Ρούμπιν, με την προαναφερθείσα ένστασή του, αποδίδει στον Σμιθ ελλιπή κατανόηση της *ιστορικότητας* η οποία αντανakλάται στο μερκαντιλιστικό ρεύμα ιδεών, ο Σμιθ έχει επίγνωση, κατ' αρχάς, αυτής της ιστορικής διαφοράς. Διακρίνει μεταξύ δύο διαφορετικών προτύπων μερκαντιλιστικής κρατικής πολιτικής, εντοπίζοντας τη διαφορά τους στο ότι υπαγορεύθηκαν στο πλαίσιο δύο διαφορετικών ιστορικο-κοινωνικών καταστάσεων. Ο όψιμος μερκαντιλισμός αναδύθηκε ως κριτική του πρώιμου μερκαντιλισμού στο βαθμό που άλλαξε η ιστορική-κοινωνική κατάσταση και μαζί με αυτή και τα συμφέροντα των τάξεων και των κοινωνικών ομάδσεων, κατά κύριο λόγο των «εμπόρων» που είναι η πιο δραστήρια πολιτικά κοινωνική τάξη όπως έχουμε ήδη δει και όπως θα αναλύσει περαιτέρω ο Σμιθ στο τέταρτο και το πέμπτο βιβλίο.

Σύμφωνα με τη σμιθιανή επιχειρηματολογία, παρότι οι μερκαντιλιστικές αρχές αποτελούν ψευδείς αντιλήψεις οι οποίες παράγονται αναγκαία από τη χρηματική μορφή εμφάνισης του πλούτου δεν παύουν να έχουν εμπράγματα συνέπειες: «Συνεπεία αυτών των δημοφιλών παραστάσεων όλα τα διαφορετικά ευρωπαϊκά έθνη έχουν μελετήσει... κάθε πιθανό μέσο συσσώρευσης χρυσού και ασημιού στις αντίστοιχες χώρες τους» (WN IV.i., σ. 7)²²⁷. Κατ' αυτόν τον τρόπο η σμιθιανή κριτική θα στραφεί σε αυτό καθαυτό το ιστορικό αντικείμενο το οποίο αποτυπώνεται στην εννοιολογική σύλληψη του μερκαντιλισμού. Σύμφωνα με τον Σμιθ και οι δύο τύποι μερκαντιλισμού στηρίζονται στην αντίληψη ότι πλούτος είναι το χρήμα (ο χρυσός και το ασήμι). Με συνέπεια προκύπτει από την αντίληψη αυτή ως σκοπός της κρατικής δράσης η «συσσώρευση χρυσού και ασημιού». Ο συγκεκριμένος σκοπός αποτελεί και το στοιχείο που ενοποιεί, σύμφωνα με τον Σμιθ, το «εμποροκρατικό σύστημα». Ως εκ τούτου ο μερκαντιλισμός είναι ένα σύνολο ιδεών και προτάσεων, κρατικών πολιτικών και ρυθμίσεων, σχετικά με τα «μέσα» τα οποία είναι τα καταλληλότερα για την

---

²²⁷ «In consequence of these popular notions, all the different nations of Europe have studied, though to little purpose, every possible means of accumulating gold and silver in their respective countries».

επιτέλεση του εν λόγω σκοπού. Εντούτοις, οι δύο διαφορετικοί τύποι εμποροκρατίας διακρίνονται μεταξύ τους κατά το ότι επιδιώκουν να πετύχουν αυτό το σκοπό χρησιμοποιώντας διαφορετικά μέσα. Η *πρώιμη* εμποροκρατική μορφή συνίσταται στην παλαιόθεν στρατηγική προστασίας του εγχώριου χρηματικού αποθέματος μέσω μέτρων απαγόρευσης ή/και περιορισμού της εξαγωγής χρυσού και ασημιού. Τούτο το δείχνει ο Σμιθ αναφερόμενος στην Ισπανία και την Πορτογαλία οι οποίες, ως «ιδιοκτήτριες των κύριων ορυχείων που προμηθεύουν την Ευρώπη με αυτά τα μέταλλα» αποτελούν τα κατ' εξοχήν παραδείγματα πολιτικών δασμολόγησης και απαγόρευσης της εξαγωγής πολύτιμων μετάλλων, ενώ «μία παρόμοια απαγόρευση φαίνεται από αρχαιοτάτων χρόνων να αποτελούσε μέρος της πολιτικής των περισσότερων άλλων ευρωπαϊκών εθνών» (WN IV.i., σ. 7)».

Η *όψιμη* εμποροκρατική μορφή εισάγεται από τον Σμιθ με το επιχειρήμα ότι «όταν αυτές οι χώρες έγιναν εμπορικές», το κράτος, υπό την παρακίνηση της εμπορικής αστικής τάξης, στράφηκε προς πολιτικές επίβλεψης του «εμπορικού ισοζυγίου»: «Όταν αυτές οι χώρες έγιναν εμπορικές, οι έμποροι βρήκαν αυτή την απαγόρευση, σε πολλές περιπτώσεις, εξαιρετικά άβολη. Συχνά μπορούσαν να αγοράσουν επωφελέστερα με χρυσό και ασήμι παρά με οποιοδήποτε άλλο εμπόρευμα τα ξένα αγαθά που ήθελαν, είτε για να εισάγουν στη δική τους είτε για να μεταφέρουν σε κάποια άλλη ξένη χώρα. Διαμαρτυρήθηκαν, συνεπώς, κατά αυτής της απαγόρευσης ως επιβλαβούς για το εμπόριο» (WN IV.i., σ. 7). Σε αυτό το δεύτερο τύπο μερκαντισμού, στο «σύστημα εμπορικού ισοζυγίου», βασικότερος εκφραστής του οποίου είναι ο Thomas Mun, επικεντρώνεται η σμιθιανή κριτική. Ο Σμιθ φαίνεται δηλαδή να έχει επίγνωση ότι στον πρώιμο μερκαντισμό η πλάστιγγα της συμμαχίας μεταξύ κράτους και εμπορικού κεφαλαίου έγερνε υπέρ του πρώτου, ενώ στον όψιμο υπέρ του δεύτερου²²⁸, και να επιλέγει για τους σκοπούς της δικής του επιχειρηματολογίας να εστιάσει την κριτική του στο δεύτερο είδος μερκαντισμού.

Κατά το αρχικό στάδιο ανάπτυξης της κριτικής του ο Σμιθ ανασυγκροτεί τα μερκαντιστικά επιχειρήματα με σκοπό να ελέγξει την ορθότητά τους (WN IV.i., σ. 8-11). Οι εκπρόσωποι των εμπορικών συμφερόντων υποστηρίζουν 'τόρα' («όταν οι χώρες αυτές έγιναν εμπορικές») ότι οι πολιτικές απαγόρευσης της εξαγωγής χρήματος

---

²²⁸ Γράβαρης, Δ., Ν., «Κράτος και μερκαντισμός. Η γένεση της νεότερης πολιτικής οικονομίας», *ό.π.*, σσ. 103-105.

του πρώιμου μερκαντισμού δεν είναι ορθές, εισάγοντας το πρώτο βασικό μερκαντιστικό επιχείρημα ότι το χρήμα που φεύγει από τη χώρα διαμέσου του εξωτερικού εμπορίου προκειμένου να αγοράσει εμπορεύματα μπορεί να αυξηθεί δια της πώλησης των εμπορευμάτων αυτών σε άλλες αγορές (διαμετακομιστικό εμπόριο)²²⁹. Το δεύτερο μερκαντιστικό επιχείρημα νομιμοποίησης του πλέγματος κρατικών πολιτικών οι οποίες αποσκοπούν στην απαγόρευση της εξαγωγής χρηματικών αποθεμάτων από τη χώρα είναι ότι δεν μπορεί να αποτραπεί με καμία κυβερνητική απαγόρευση εξαγωγής χρυσού και ασημιού η λαθραία μεταφορά τους στο εξωτερικό εάν το «εμπορικό ισοζύγιο» δεν είναι ευνοϊκό (favourable) για τη χώρα (WN IV.i., σ.8). Επιχείρημα το οποίο ο Σμιθ βρίσκει «στέρεο» (solid) και το οποίο θα επιχειρήσει να το ανακατασκευάσει με τέτοιο τρόπο ώστε να στρέφεται εναντίον του εμποροκρατικού συστήματος. Ολόκληρη η σμιθιανή ανάλυση της εμποροκρατίας διατρέχεται από τον αντίλογο σε αυτά τα δύο επιχειρήματα. Για την προβληματική που ενδιαφέρει την παρούσα εργασία εμάς θα μας απασχολήσει κυρίως το πρώτο ζήτημα.

Κατά την ιστορική φάση του όψιμου μερκαντισμού εξακολουθεί να διαπερνά, λοιπόν, τις προτάσεις οικονομικής πολιτικής η αντίληψη σύμφωνα με την οποία ο πλούτος συνίσταται σε χρήμα και ότι μια χώρα είναι πλούσια αναλόγως της ποσότητας χρήματος η οποία βρίσκεται συσσωρευμένη σε αυτή. Μετασηματίζεται, ωστόσο, ο τρόπος ο οποίος προτείνεται ως ο καταλληλότερος προκειμένου να επιτευχθεί η συσσώρευση χρήματος. Η εν λόγω εμποροκρατική επιχειρηματολογία συνοψίζεται στο δόγμα του «εμπορικού ισοζυγίου», το οποίο συνίσταται σύμφωνα με τον Σμιθ στο επιχείρημα ότι «όταν η χώρα εξήγαγε σε μεγαλύτερη αξία από αυτή που εισήγαγε, της οφειλόταν ένα υπόλοιπο από ξένα έθνη (a balance became due to it from foreign nations), το οποίο το πληρωνόταν κατ' ανάγκην σε χρυσό και ασήμι, και συνεπώς αύξανε την ποσότητα αυτών των μετάλλων στο βασίλειο. Αλλά... όταν εισήγαγε σε μεγαλύτερη αξία από ό,τι εξήγαγε, οφειλόταν σε ξένα έθνη ένα αντίθετο υπόλοιπο (a contrary balance became due to foreign nations), το οποίο καταβαλλόταν κατ' ανάγκην

---

²²⁹ «They represented, first, that the exportation of gold and silver in order to purchase foreign goods, did not always diminish the quantity of those metals in the kingdom. That, on the contrary, it might frequently increase that quantity' because, if the consumption of foreign goods was not thereby increased in the country, those goods might re-exported to foreign countries, and, being there sold for a large profit, might bring back much more treasure than was originally sent out to purchase them» (WN IV.i., σ. 8).

σε αυτά με τον ίδιο τρόπο, και έτσι μείωνε αυτή την ποσότητα» (WN IV.i., σ. 8). Το ουσιώδες διακύβευμα, σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, έγκειται λοιπόν στο να είναι το εμπορικό ισοζύγιο τέτοιο ώστε να μην προκαλεί διαρροή χρήματος (δηλαδή: πλούτου/αξίας στην αντίληψή τους) από τη χώρα. Κατ' αυτόν τον τρόπο ως βασικό καθήκον του μερκαντιστικού κράτους τέθηκε το να είναι ευνοϊκό και να μην είναι δυσμενές (unfavourable) το εμπορικό ισοζύγιο: «Η προσοχή της κυβέρνησης απομακρύνθηκε από την προστασία της εξαγωγής χρυσού και ασημιού και στράφηκε στην επίβλεψη του εμπορικού ισοζυγίου ως τη μοναδική αιτία που θα μπορούσε να προκαλέσει οποιαδήποτε αύξηση ή μείωση αυτών των μετάλλων» (WN IV.i., σ. 11).

Στο πλαίσιο αυτής της αντίληψης αναδείχθηκε ως καταλληλότερο μέσο πλουτισμού και οικονομικής ανάπτυξης («μίας χώρας» για τον Σμιθ, της Αγγλίας για τους μερκαντιστές) το *εξωτερικό εμπόριο*. Στο σημείο αυτό ο Σμιθ αναφέρεται ρητά στον Mun, στην αντίληψη του οποίου το εγχώριο εμπόριο θεωρείται ως «απλώς βοηθητικό» (subsidiary only) του εξωτερικού εμπορίου: «Ούτε έφερνε χρήμα στη χώρα, καθώς λεγόταν, ούτε μετέφερε έξω από αυτή. Η χώρα, επομένως, δεν θα μπορούσε ποτέ να γίνει ούτε πλουσιότερη ούτε φτωχότερη μέσω αυτού, παρά μόνο στο βαθμό που η ευημερία ή η παρακμή του θα μπορούσαν να επηρεάσουν έμμεσα την κατάσταση του εξωτερικού εμπορίου» (WN IV.i., σ. 11). Το επιχείρημα αυτό και η συγκεκριμένη αντίληψη αναφορικά με το εξωτερικό εμπόριο θα ελκύσει την κριτική του Σμιθ η οποία θα επιχειρήσει να το ανατρέψει. Ας σημειωθεί εδώ ότι η ένσταση του Ρούμπιν στη σμιθιανή πρόσληψη του μερκαντισμού επισημαίνει ότι αστόχησε να κατανοήσει ότι εκείνο που υποστηρίζαν οι μερκαντιστές με τη θεωρία του «εμπορικού ισοζυγίου» αναφερόταν σε μία συγκεκριμένη ιστορικο-κοινωνική κατάσταση, στην εποχή δηλαδή κατά την οποία ο επωφελέστερος και ταχύτερος δρόμος κερδοφορίας του εμπορικού κεφαλαίου ήταν πράγματι το εξωτερικό εμπόριο (αποικιακό σύστημα), και ήταν ορθό στο πλαίσιο αυτής της κατάστασης. Ωστόσο, στην παρούσα εργασία θα υποστηριχθεί ότι ο Σμιθ έχει επίγνωση τούτου.

Προτού προβεί στην καθαυτή επιχειρηματολογία του, ο Σμιθ εκθέτει προκαταρκτικά τα βασικά σημεία τα οποία θα υποστηρίξει. Το πρώτο εξ αυτών έγκειται στο επιχείρημα ότι το εξωτερικό εμπόριο και η εξαγωγή χρυσού και ασημιού μπορεί πράγματι «να είναι συχνά ευνοϊκό για τη χώρα», εντούτοις όχι με τον τρόπο που υποστηρίζει το εμπορικό σύστημα εκφράζοντας, στην πραγματικότητα, όχι το γενικό κοινωνικό συμφέρον αλλά τα επιμέρους συμφέροντα των Άγγλων εμπόρων οι

οποίοι κερδίζουν από την άσκηση αυτού του τύπου εξωτερικού εμπορίου. Το δεύτερο βασικό σημείο εγείρεται ως έλεγχος της αντίληψης την οποία πρεσβεύει το εμποροκρατικό σύστημα ότι το εξωτερικό εμπόριο είναι το καταλληλότερο μέσο αύξησης της ποσότητας πολύτιμων μετάλλων, και ότι συνεπώς για το σκοπό αυτό θα έπρεπε η κυβέρνηση να παίρνει μέτρα τα οποία να επιχειρούν να καταστήσουν το εμπορικό ισοζύγιο ευνοϊκό για τη χώρα αυτή. Αυτό που θα προσπαθήσει να καταδείξει ως «σοφιστικό» η σμιθιανή κριτική είναι το σημείο κατά το οποίο στο εμποροκρατικό σύστημα υποτίθεται ότι «το να διατηρηθεί ή να αυξηθεί η ποσότητα αυτών των μετάλλων απαιτούσε την προσοχή της κυβέρνησης περισσότερο από το να διατηρηθεί ή να αυξηθεί η ποσότητα οποιωνδήποτε άλλων χρήσιμων εμπορευμάτων, τα οποία η ελευθερία του εμπορίου, χωρίς καμία τέτοιου είδους προσοχή, δεν αποτυγχάνει ποτέ να παρέχει (supply) στην κατάλληλη ποσότητα» (WN IV.i., σ. 9).

Προτού ο Σμιθ εκθέσει τη δική του αντίληψη και αντιπαρατεθεί, βάσει αυτής, στα μερκαντιλιστικά επιχειρήματα προβαίνει προκαταρκτικά, επίσης, σε μία κοινωνιολογική ανάλυση η οποία αφορά αφ' ενός τον εντοπισμό των κοινωνικών (ταξικών) συμφερόντων τα οποία επωφελούνται και τα οποία προτείνουν τις μερκαντιλιστικές πολιτικές και, αφ' ετέρου, τη σχέση αυτών των επιμέρους συμφερόντων με το δημόσιο συμφέρον:

«Απευθύνονταν από έμπορους προς κοινοβούλια και τα συμβούλια των πριγκίπων, σε ευγενείς και κτηματίες της υπαίθρου, από αυτούς που υποτίθετο ότι κατανοούν το εμπόριο προς εκείνους που είχαν επίγνωση ότι δεν γνώριζαν τίποτε σχετικά με το ζήτημα. Ότι το εξωτερικό εμπόριο πλούτιζε τη χώρα, το υπαγόρευε η εμπειρία τόσο στους ευγενείς και τους κτηματίες της υπαίθρου όσο και στους έμπορους' αλλά το πώς, ή με ποιο τρόπο, κανείς από αυτούς δεν γνώριζε επαρκώς. Οι έμποροι γνώριζαν άψογα με ποιο τρόπο πλούτιζε τους εαυτούς τους. Ήταν δουλειά τους να γνωρίζουν. Αλλά το να γνωρίζουν με ποιο τρόπο πλούτιζε τη χώρα δεν ήταν μέρος της δουλειάς τους. Το θέμα δεν το λάμβαναν υπόψη τους παρά μόνο όταν είχαν ανάγκη να απευθυνθούν στη χώρα τους για κάποια αλλαγή στους νόμους που σχετίζονταν με το εξωτερικό εμπόριο. Γινόταν τότε αναγκαίο να πουν κάτι σχετικά με τις επωφελείς συνέπειες του εξωτερικού εμπορίου, και με τον τρόπο με τον οποίο αυτές οι συνέπειες παρακωλύονταν από τους ισχύοντες νόμους» (WN IV.i., σ. 10).

Πηγή προέλευσης του μερκαντιλιστικού πολιτικού σχεδιασμού αποτελεί λοιπόν η τάξη των «εμπόρων». Η συγκεκριμένη κοινωνική κατηγορία υποδηλώνει εν προκειμένω όχι μόνο μία ταξική-επαγγελματική κατηγορία (όπως θα δούμε: πρόκειται για εκείνη τη μερίδα της εμπορικής αστικής τάξης που δραστηριοποιούνταν στο πεδίο

του εξωτερικού εμπορίου) αλλά επίσης αναφέρεται και στα γενικά χαρακτηριστικά (ιδιοτελείς οικονομικοί δρώντες ατομικού ορίζοντα οι οποίοι διαμορφώνουν επιχειρηματικά σχέδια) τα οποία είχε εντοπίσει η σμιθιανή ανάλυση στο τέλος του πρώτου βιβλίου (βλ. 2.9 της διατριβής). Η εμπορική εργαλειακή ορθολογικότητα χαρακτηρίζεται από γνώση του ιδίου συμφέροντός της καθώς επίσης και του τρόπου πραγματοποίησής του. Οι προτάσεις των συγκεκριμένων φορέων κοινωνικοοικονομικών συμφερόντων αναγορεύτηκαν σε κρατικές πολιτικές. Στο βαθμό εντούτοις που, σύμφωνα με τη σμιθιανή ανάλυση, από την εμπορική εργαλειακή ορθολογικότητα δεν συνάγεται άμεσα μία πολιτική ορθολογικότητα γενικού συμφέροντος («αλλά το να γνωρίζουν με ποιον τρόπο [το εξωτερικό εμπόριο] πλούτιζε τη χώρα δεν ήταν μέρος της δουλειάς τους»), η τελευταία λαμβάνει ‘ημαρτημένη’ διαμόρφωση στο «εμποροκρατικό σύστημα». Εδώ επεξηγείται το επιχείρημα του Σμιθ με το οποίο έκλεισε το τελευταίο κεφάλαιο του πρώτου βιβλίου (βλ. 2.9 της παρούσας εργασίας) ότι οι εμποροβιοτέχνες εμφάνισαν το επιμέρους συμφέρον τους ως δημόσιο συμφέρον. Το τελευταίο λάμβανε συνεπώς ψευδή μορφή στο βαθμό που δεν το λάμβαναν υπόψη τους (never came into their consideration) παρά μόνο όταν έφτανε η στιγμή να απευθυνθούν στη χώρα τους σχετικά με κάποια αλλαγή στους νόμους (to apply to their country for some change in the laws) αναφορικά με το εξωτερικό εμπόριο. Μόνο όταν έπρεπε να εγκριθεί ένας νόμος ο οποίος να εξυπηρετεί το επιμέρους συμφέρον τους «γινόταν αναγκαίο να πουν κάτι σχετικά με τις επωφελείς συνέπειες του εξωτερικού εμπορίου» για το δημόσιο συμφέρον. Ο αναστοχασμός του δημόσιου συμφέροντος αναπτύσσεται δηλαδή στο εμποροκρατικό σύστημα αποκλειστικά και μόνο ως ζήτημα νομιμοποίησης μίας επιμέρους ταξικής ιδιοτέλειας ενώπιον της δημοσιότητας. Τούτο αποτελεί ένα χαρακτηριστικό σημείο του γιατί, στην αντίληψη του Σμιθ, ο μερκαντιλισμός αποτελεί το αντιπαράδειγμα του «συστήματος φυσικής ελευθερίας», το παράδειγμα ‘στρεβλής’ συγκρότησης κοινωνικής και πολιτικής ορθολογικότητας. Η δημοσιότητα συγκροτείται ως πεδίο στο οποίο επιχειρούν να νομιμοποιηθούν τα επιμέρους κοινωνικά συμφέροντα, αλλά στο εμποροκρατικό σύστημα αυτή καταλαμβάνεται πλήρως από ένα επιμέρους συμφέρον. Στη βάση του χωρισμού μεταξύ οικονομίας και πολιτικής τον οποίο προκρίνει η

σμιθιανή θεωρία ως ορθή ‘φυσική’ σχέση, αναπτύσσεται επομένως και ένα αίτημα ορθούς συγκρότησης της δημόσιας σφαίρας²³⁰.

Ο Σμιθ αναπτύσσει τη δική του αντίληψη αντιπαραθέτοντας κριτικά προς το μερκαντιλισμό την αρχή ότι ανταλλακτική αξία/πλούτος δεν είναι μόνο το χρήμα (το χρηματικό εμπόρευμα) αλλά κάθε εμπόρευμα. Με βάση αυτή την αρχή θα αντιπαρατεθεί στο μερκαντιλιστικό επιχείρημα ότι για μία χώρα η οποία δεν διαθέτει δικά της ορυχεία, η απόκτηση πολύτιμων μετάλλων πρέπει να συντελεστεί μέσω πολιτικών προώθησης του εξωτερικού εμπορίου και ανάπτυξης των εξαγωγών, έτσι ώστε να δημιουργήσει θετικό εμπορικό ισοζύγιο και να προσελκύσει αυτά τα πολύτιμα μέταλλα από ξένες χώρες. Η σμιθιανή απάντηση σε αυτό το επιχείρημα είναι ότι μια χώρα η οποία δεν έχει αμπέλια πρέπει παρομοίως να αποκτήσει το κρασί της από ξένες χώρες. Χρειάζεται όμως για το λόγο αυτό να κάνει εμποροκρατικές πολιτικές για να αποκτήσει το κρασί που χρειάζεται; «Μια χώρα που έχει την οικονομική δυνατότητα (wherewithal) να αγοράσει κρασί θα παίρνει πάντα το κρασί που θέλει’ και μια χώρα που έχει την οικονομική δυνατότητα να αγοράσει χρυσό και ασήμι δεν θα στερηθεί ποτέ αυτά τα μέταλλα. Θα αγοραστούν έναντι μίας συγκεκριμένης τιμής όπως όλα τα άλλα εμπορεύματα, και όπως είναι η τιμή όλων των άλλων εμπορευμάτων, έτσι και όλα τα άλλα εμπορεύματα είναι η τιμή αυτών των μετάλλων» (WN IV.i., σ. 11). Τόσο το κρασί όσο και τα πολύτιμα μέταλλα αποτελούν εμπορεύματα (ανταλλακτικές αξίες). Η «ελευθερία του εμπορίου» –δηλαδή: οι αυτοματισμοί των ανταλλαγών εμπορευμάτων όπως αυτές έχουν υπερβεί τη στιγμή των υποκειμενικών αξιολογήσεων και έχουν εξαντικειμενικευτεί στο μηχανισμό της αγοράς– «χωρίς καμία προσοχή από την κυβέρνηση, θα μας προμηθεύει πάντα με το κρασί που θέλουμε». Τούτο το δέχεται και ο ίδιος ο μερκαντιλισμός αναφορικά προς την εσωτερική κυκλοφορία. Γιατί,

---

²³⁰ Βλ. τις αναλύσεις του Δρόσου οι οποίες αναπτύσσονται στο Δρόσος, Δ. (1994), *Αγορά και κράτος στον Adam Smith, ό.π.*, ιδιαίτερα σσ. 39-51 και στις οποίες υποστηρίζεται ότι «στην άσκηση κριτικής προς το μερκαντιλιστικό σύστημα ο A. Smith χρησιμοποιεί τα κριτήρια του μετριάσμου του εγωιστικού συμφέροντος, της δικαιολόγησής του όχι αυτού καθεαυτού, αλλά σε σχέση προς τη συμβατότητα και λειτουργικότητά του με το συμφέρον όλης της κοινωνίας, του περιορισμού της ιδιοτέλειας τόσο στην ιδιωτική όσο και στη δημόσια σφαίρα και την κοινή υπαγωγή τους στις απαιτήσεις ενός συστήματος που συνδυάζει ιδιωτική ελευθερία και γενική κοινωνική ευημερία’ την κατανόηση εντέλει και της ιδιωτικής κοινωνίας και του κράτους ως συστατικών ενός και του αυτού Συστήματος Φυσικής Ελευθερίας», σ. 39.

επομένως, δεν παραμένει συνεπής σε αυτή την παραδοχή αναφορικά και προς το εξωτερικό εμπόριο; Διότι, από τη σκοπιά της αντιληπτικής δομής του μερκαντιλισμού, το χρήμα εμφανίζεται ως το ενεργό υποκείμενο της κυκλοφορίας ενώ τα εμπορεύματα εμφανίζονται ως απλοί αχθοφόροι του. Σε αυτή τη ‘στρεβλή’ θεωρητική αρχή, καθώς επίσης και στην εξίσου ‘στρεβλή’ αντίληψη πολιτικής εξωτερικού εμπορίου η οποία συνεπάγεται από την πρώτη, έρχεται να αντιπαρατεθεί η λογική του μηχανισμού μεταξύ προσφοράς και ζήτησης σύμφωνα με την οποία: «Η ποσότητα κάθε εμπορεύματος που μπορεί να αγοράσει ή να παράγει η ανθρώπινη φιλοπονία (human industry) ρυθμίζεται φυσικά σε κάθε χώρα σύμφωνα με την ενεργό ζήτηση ή σύμφωνα με τη ζήτηση εκείνων που είναι πρόθυμοι να πληρώσουν ολόκληρη την πρόσοδο, την εργασία και τα κέρδη που πρέπει να πληρωθούν για να την προετοιμάσει και να τη φέρει στην αγορά» (WN IV.i., σσ. 11-12). Ο μηχανισμός της αγοράς και του ελεύθερου ανταγωνισμού προκρίνονται εδώ ως μηχανισμοί ανταλλαγής ισοδυνάμων οι οποίοι ικανοποιούν με πλεονεκτικό για το σύνολο της κοινωνίας τρόπο τις καταναλωτικές ανάγκες. Και επιστρατεύεται από τον Σμιθ ακριβώς εναντίον της πρακτικής της κερδοσκοπίας μέσω ανταλλαγής μη ισοδυνάμων την οποία μετέρχεται η πιο ανεπτυγμένη μερίδα εκείνη της εμπορικής αστικής τάξης που δραστηριοποιείται στο εξαγωγικό εμπόριο.

Συνοψίζοντας ως εδώ, ο Σμιθ αντιπαραθέτει, λοιπόν, στη μερκαντιλιστική αντίληψη ότι πηγή της αξίας/πλούτου είναι τα πολύτιμα μέταλλα –βάσει της οποίας προτείνονται πολιτικές προώθησης της συσσώρευσης πολύτιμων μετάλλων– την αντίληψη ότι πηγή της αξίας/πλούτου είναι «το σύνολο της προσόδου, της εργασίας και των κερδών που πρέπει να πληρωθούν προκειμένου να προετοιμαστεί και να φερθεί» οποιοδήποτε εμπόρευμα «στην αγορά». Η πολιτική η οποία προτείνεται βάσει αυτής της αρχής συνίσταται στη θέση των όρων λειτουργίας οικονομίας ελεύθερου ανταγωνισμού, στην οποία η κυκλοφορία οικονομικών αξιών διεξάγεται «φυσικά», δηλαδή αυτορρυθμίζεται μέσω του μηχανισμού προσφοράς-ζήτησης. Εφόσον και τα πολύτιμα μέταλλα (χρήμα) είναι απλώς εμπόρευμα, η αξία του οποίου μεταβάλλεται ανάλογα με το μηχανισμό διαμόρφωσης τιμών, έπεται ότι εάν μια χώρα, η οποία δεν έχει ορυχεία, θέλει να αποκτήσει πολύτιμα μέταλλα –«για να κυκλοφορήσει τα εμπορεύματά της ή για οποιαδήποτε άλλη χρήση» (WN IV.i., σ. 11)– θα τα αγοράσει με την αξία των εμπορευμάτων τα οποία παράγει. Και αντιστρόφως, αν «η ποσότητα χρυσού και ασημιού που εισάγονται στη χώρα υπερβαίνει την ενεργό ζήτηση, καμία

επαγρύπνηση της κυβέρνησης δεν μπορεί να εμποδίσει την εξαγωγή τους. Όλοι οι δρακόντειοι νόμοι της Ισπανίας και της Πορτογαλίας δεν στάθηκαν ικανοί να κρατήσουν το χρυσό και το ασήμι στην ημεδαπή. Οι συνεχείς εισαγωγές από το Περού και τη Βραζιλία υπερβαίνουν την ενεργό ζήτηση αυτών των χωρών, και βυθίζουν την τιμή αυτών των μετάλλων εκεί κάτω από τις αντίστοιχες των γειτονικών τους χωρών». Η αξία του χρήματος μεταβάλλεται, λοιπόν, με βάση το μηχανισμό, όπως και κάθε άλλου εμπορεύματος. Καμία κρατική πολιτική δεν μπορεί να αποτρέψει την εξαγωγή του όταν η προσφορά χρήματος υπερβαίνει την ενεργό ζήτησή του, ούτε αντιστρόφως να αποτρέψει την εισαγωγή του όταν η ποσότητά του υπολείπεται της ενεργούς ζήτησης για χρήμα. Στο βαθμό που η κρατική παρέμβαση στο εμπορικό ισοζύγιο δεν μπορεί να αποτρέψει την εξαγωγή πλεονασματικού χρήματος από τη χώρα καθίσταται άχρηστη: «Από κάθε άποψη, συνεπώς, η προσοχή της κυβέρνησης δεν απασχολήθηκε ποτέ τόσο άσκοπα όσο όταν κατευθυνόταν στην επίβλεψη της διατήρησης ή της αύξησης της ποσότητας χρήματος σε οποιαδήποτε χώρα» (WN IV.i., σ. 13).

Μία άλλη προβληματική μέσα από την οποία ο Σμιθ αναπτύσσει την κριτική του προς το μερκαντισμό αποτελεί η διαδεδομένη στη μερκαντιστική βιβλιογραφία προβληματική μίας υποτιθέμενης «σπανιότητας του χρήματος» (scarcity of money). Ο Σμιθ χρησιμοποιεί το «κοινότατο... παράπονο για σπανιότητα του χρήματος» προκειμένου να δείξει ότι «το χρήμα, όπως και το κρασί, πρέπει πάντα να είναι σε σπάνη (scarce) μεταξύ εκείνων που δεν διαθέτουν ούτε την οικονομική δυνατότητα να το αγοράσουν ούτε την πιστοληπτική ικανότητα να το δανειστούν». Αντιστρέφει δηλαδή το μερκαντιστικό επιχείρημα το οποίο υπολανθάνει στο γενικευμένο «παράπονο» μιας υποτιθέμενης σπανιότητας χρήματος και το στρέφει εναντίον της εμποροκρατίας και της οικονομικής κατάστασης που αυτή διαμορφώνει. Το παράπονο της έλλειψης χρήματος βασίζεται στην αντίληψη ότι ο πλούτος συνίσταται σε χρήμα. Σύμφωνα με τον Σμιθ, αντιθέτως, ο πλούτος (η αξία) συνίσταται «σε ό,τι αγοράζει το χρήμα» ενώ το τελευταίο «είναι πολύτιμο μόνο για να αγοράζει». Συνεπώς «δεν είναι για το χρήμα καθ' εαυτό (for its own sake) που οι άνθρωποι επιθυμούν χρήμα, αλλά χάριν του ό,τι μπορούν να αγοράσουν με αυτό (for the sake of what they can purchase with it)» (WN IV.i., σ. 14)²³¹. Το χρήμα δεν είναι καθ' εαυτό πλούτος, παρά εργαλείο

---

²³¹«Money, therefore, necessarily runs after goods, but goods do not always or necessarily run after money» (WN IV.i., σ. 14).

του εμπορίου, του οποίου η λειτουργία συνίσταται στο να διευκολύνει τις ανταλλαγές (WN IV.i., σ. 20). Το χρήμα είναι μέσο ανταλλαγής και μέτρο της αξίας των εμπορευμάτων υποστηρίζει ο Σμιθ αποσαφηνίζοντας τη μερκαντιλιστική σύγχυση του χρήματος με την ανταλλακτική αξία γενικά, δηλαδή με το κεφάλαιο. Προσέτι, κάθε μία από αυτές τις διαφορετικές αντιλήψεις περί αξίας συνεπάγεται και μία διαφορετική θεωρία του εξωτερικού εμπορίου. Από την εμποροκρατική αντίληψη προκύπτει μία θεωρία εξωτερικού εμπορίου ως ανταλλαγής μη ισοδυνάμων. Στην εν λόγω θεωρία αποτυπώνονται διαδικασίες ανάπτυξης της στιγμής της λειτουργίας του χρήματος ως θησαυρισμού και ως μέσου πληρωμών, ενώ οι εμπράγματα επιπτώσεις της απλώνονται από το επίπεδο των διεθνών συναλλαγών μεταξύ κρατών (τις οποίες θα συζητήσει αναλυτικότερα ο Σμιθ στα επόμενα κεφάλαια του τέταρτου βιβλίου), έως και σε επίπεδο διαμόρφωσης ατομικών συμπεριφορών.

Οι εν λόγω επιπτώσεις στον ατομικό χαρακτήρα καταδεικνύονται από τη σμιθιανή ανάλυση των «υπερβολικών ανοιγμάτων των εμπόρων» (του over-trading) ως ενός εμποροκρατικού απότοκου το οποίο αποτελεί «τη συνηθέστερη αιτία» πίσω από το παράπονο σπανιότητας του χρήματος. Η συγκεκριμένη οικονομική μορφή καθιστά ακόμη και «νηφάλιους ανθρώπους» να πράττουν κατ' ανάγκην «σαν άσωτοι» οι οποίοι δεν «διαθέτουν ούτε την οικονομική δυνατότητα να αγοράσουν χρήμα ούτε την πιστοληπτική ικανότητα να το δανειστούν». Ο λόγος για τον οποίο το ατομικό οικονομικό πράττειν ακόμη και «νηφάλιων ανθρώπων» λαμβάνει αυτή την ανορθολογικότητα έγκειται στο ότι τα σχέδια τους έχουν κατανεμηθεί δυσανάλογα προς τα κεφάλαιά τους (WN IV.i., σ. 14). Όπως είδαμε στο υποκεφάλαιο 1.7 της παρούσας εργασίας ο Σμιθ υποστηρίζει στη *ΘΗΣ* ότι ένας συγκεκριμένος τύπος οικονομικής ορθολογικότητας θέτει υποδοχές πρόσληψης ενός αντίστοιχου τύπου ατομικής εργαλειακής ορθολογικότητας, κατασκευάζοντας κανονικότητες και κανονιστικότητες οι οποίες προάγουν τη διαμόρφωση του οικονομικού πράττειν ως «συνετού». Αντιθέτως, το εμποροκρατικό σύστημα διαμορφώνει έναν τύπο οικονομικού δρώντος ο οποίος αποτελεί το αρνητικό φωτοαντίγραφο του «συνετού ανθρώπου» και ο οποίος κυφορεί κινδύνους για την κοινωνική συνοχή από διάφορες απόψεις οι οποίες διαφαίνονται εάν συγκριθεί με τον «συνετό άνθρωπο» της *ΘΗΣ*. Μεταξύ άλλων, ο τελευταίος «δεν επείγεται να αλλάξει μια τόσο άνετη κατάσταση και δεν επιζητεί νέες επιχειρήσεις και περιπέτειες, που θα μπορούσαν να θέσουν σε κίνδυνο, αλλά δεν θα μπορούσαν να αυξήσουν την ασφαλή ησυχία που τώρα

απολαμβάνει» (*ΘΗΣ VI.i.12*, σ. 355). Η συγκεκριμένη ορθοπρακτική διάσταση της νεωτερικής ατομικής ορθολογικότητας αποτελεί βασικό αξιολογικό κριτήριο με το οποίο η σμιθιανή θεωρία προκρίνει ένα συγκεκριμένο τύπο οικονομικής ορθολογικότητας²³² έναντι του εμποροκρατικού συστήματος το οποίο κατ' ανάγκην εμπεριέχει «υπερβολικά ανοίγματα (*over-trading*)», εφόσον δομικά συγκροτείται ως ανταλλαγή μη ισοδυνάμων: «Όταν τα κέρδη του εμπορίου συμβαίνει να είναι μεγαλύτερα από τα συνηθισμένα-κανονικά, τα υπερβολικά ανοίγματα γίνονται ένα γενικό λάθος τόσο μεταξύ μεγάλων όσο και μεταξύ μικρών εμπόρων». Κατ' αυτόν τον τρόπο ο Σμιθ στρέφει εναντίον του μερκαντισμού το «παράπονο για τη σπανιότητα του χρήματος»: «δεν είναι κάποια σπανιότητα χρυσού και ασημιού, αλλά η δυσκολία που συναντούν τέτοιοι άνθρωποι στο να δανειστούν, και την οποία οι δανειστές τους συναντούν στο να πληρωθούν, που προκαλεί το γενικό παράπονο της σπανιότητας χρήματος» (*WN IV.i.*, σ. 14).

Σύμφωνα με τη θεωρητική αντίληψη που προκύπτει από τη θεωρία αξίας του Σμιθ, λοιπόν, το χρήμα δεν είναι καθ' εαυτό αξία αλλά απλώς μέσο ανταλλαγής. Ούτως ώστε όσον αφορά το εξωτερικό εμπόριο «η ποσότητα χρυσού και ασημιού περιορίζεται σε κάθε χώρα από τη χρήση που υπάρχει για αυτά τα μέταλλα· η χρήση τους συνίσταται στην κυκλοφορία των εμπορευμάτων ως νομίσματος» (*WN IV.i.*, σ. 16). Το σύνολο των προαναφερθέντων επιχειρημάτων στόχευσαν στην εστίαση της ανάλυσης στο «εξωτερικό εμπόριο» και συνέκλιναν προς την έκθεση της σμιθιανής αντίληψης σύμφωνα με την οποία το πλεονέκτημα του εξωτερικού εμπορίου για ένα έθνος δεν συνίσταται στη συσσώρευση πολύτιμων μετάλλων. Τούτο αποτελεί το πλεονέκτημα για μια μερίδα ανθρώπων του έθνους μόνο, για την εμπορική αστική τάξη η οποία προήγαγε δια του «εμποροκρατικού συστήματος» ένα εμπόριο ανταλλαγής μη ισοδυνάμων. Αντιθέτως, σύμφωνα με τον Σμιθ:

«Η εισαγωγή χρυσού και ασημιού δεν είναι το πρωταρχικό, πολύ λιγότερο δε το μοναδικό πλεονέκτημα που αποκομίζει ένα έθνος από το εξωτερικό εμπόριό του. Μεταξύ των οποιωνδήποτε μερών επιτελείται εξωτερικό εμπόριο, όλα τους αποκομίζουν δύο διακριτά πλεονεκτήματα από αυτό. Μεταφέρει έξω το πλεονασματικό μέρος του προϊόντος της γης και της εργασίας για το οποίο δεν υπάρχει ζήτηση ανάμεσά τους, και φέρνει πίσω σε αντάλλαγμα για αυτό κάποιο άλλο για το οποίο υπάρχει ζήτηση. [...] Μέσω αυτού η στενότητα της εγχώριας

---

²³² Πρβλ. ωστόσο τις μαρξικές αναλύσεις της κεφαλαιοκρατικής «ακατάπαυστης κίνησης του κερδίζειν» (*K,1: 129*).

αγοράς δεν εμποδίζει τον καταμερισμό της εργασίας σε κάποιο ιδιαίτερο κλάδο τέχνης ή βιοτεχνίας από το να επεκταθεί στην πληρέστερη τελειότητα. Με το να ανοίγει μία πιο εκτεταμένη αγορά για οποιοδήποτε μέρος της παραγωγής της εργασίας που ενδεχομένως να υπερβαίνει την εγχώρια κατανάλωση, τις ενθαρρύνει να βελτιώσουν τις παραγωγικές τους δυνάμεις, και να αυξήσουν το ετήσιο προϊόν τους στο μέγιστο, και έτσι να αυξήσουν το πραγματικό εισόδημα και πλούτο της κοινωνίας» (WN IV.i., σ. 14.23-24)²³³.

Στο σημείο αυτό ο Σμιθ, έχοντας καταδείξει το ‘ψεύδος’ του εμποροκρατικού θεωρητικού δόγματος αναφορικά με τον καθορισμό της αξίας αφ’ ενός, και αναφορικά

---

²³³ Στο πλαίσιο αυτό ο Σμιθ θα υποστηρίξει προς επίρρωση της επιχειρηματολογίας του ότι «δεν είναι λόγω της εισαγωγής χρυσού και ασημιού που η ανακάλυψη της Αμερικής έχει πλουτίσει την Ευρώπη». Αλλά πολύ περισσότερο «με το να ανοίξει μία νέα και ανεξάντλητη αγορά για όλα τα εμπορεύματα της Ευρώπης, προκάλεσε νέους καταμερισμούς της εργασίας και βελτιώσεις στις τέχνες, οι οποίες, στο στενό κύκλο του αρχαίου εμπορίου, δεν θα μπορούσαν ποτέ να λάβουν χώρα εξαιτίας της έλλειψης μίας αγοράς που να παίρνει το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής τους. Οι παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας βελτιώθηκαν, και η παραγωγή τους αυξήθηκε σε όλες τις διαφορετικές χώρες της Ευρώπης, και μαζί με αυτή το πραγματικό εισόδημα και ο πλούτος των κατοίκων της» (WN IV.i., σσ. 24-25). Επίσης, «η ανακάλυψη ενός περάσματος προς τις Ανατολικές Ινδίες μέσω του Ακρωτηρίου της Καλής Ελπίδας, το οποίο συνέβη περίπου την ίδια εποχή, άνοιξε έναν ίσως ακόμη πιο εκτεταμένο φάσμα για το εξωτερικό εμπόριο από εκείνο της Αμερικής», διότι σε αντίθεση με την Αμερική στην οποία δεν υπήρχαν ανεπτυγμένοι οικονομικά πολιτισμοί «οι αυτοκρατορίες της Κίνας, του Ινδοστάν, της Ιαπωνίας, καθώς επίσης και αρκετών άλλων στις Ανατολικές Ινδίες, χωρίς να έχουν πλουσιότερα ορυχεία χρυσού ή ασημιού, ήταν από κάθε άλλη άποψη πολύ πλουσιότερες, καλύτερα καλλιεργημένες, και πιο ανεπτυγμένες σε όλες τις τέχνες και βιοτεχνίες από το Μεξικό ή το Περού». Συνεπώς θα ήταν αναμενόμενο το εξωτερικό εμπόριο με τις Ανατολικές Ινδίες να συνιστούσε ένα εμπόριο από το οποίο όλα τα εμπλεκόμενα μέρη θα αποκόμιζαν περισσότερα πλεονεκτήματα ακόμη και από το αντίστοιχο εμπόριο με την Αμερική. Εντούτοις, εξαιτίας του ότι έχει σφραγιστεί από μερκαντιλιστικές πολιτικές και έχει μονοπωληθεί από την πολιτική αποκλειστικών προνομίων των εταιρειών Ανατολικής Ινδίας «το εμπόριο με τις Ανατολικές Ινδίες, με το να ανοίγει μια αγορά για τα εμπορεύματα της Ευρώπης, ή, πράγμα που κάνει σχεδόν το ίδιο, για το χρυσό και το ασήμι που αγοράζεται με αυτά τα εμπορεύματα, πρέπει κατ’ ανάγκην να τείνει να αυξήσει την ετήσια παραγωγή ευρωπαϊκών εμπορευμάτων, και συνεπώς τον πραγματικό πλούτο και το πραγματικό εισόδημα της Ευρώπης. Το ότι ως τώρα τα αύξησε τόσο λίγο οφείλεται πιθανόν στους περιορισμούς υπό τους οποίους διεξάγεται» (WN IV.i., σσ. 26-27).

με το εξωτερικό εμπόριο αφ' ετέρου, θα προχωρήσει στην ανάλυση των κρατικών πολιτικών έχον παγιωθεί βάσει αυτού²³⁴. Έτσι στα επόμενα κεφάλαια θα πραγματευτεί τις μερκαντιλιστικές πολιτικές «χωρίς να λάβει περαιτέρω υπόψιν την υποτιθέμενη τάση τους να φέρνουν χρήμα στη χώρα», και εξετάζοντας «προπάντων ποια είναι τα πιθανά αποτελέσματα καθεμίας από αυτές στο ετήσιο προϊόν της εγχώριας οικονομικής δραστηριότητας (industry)». Απορρίπτοντας τις δύο βασικές εμποροκρατικές αρχές ως 'ψευδείς', η σμιθιανή θεωρία τις απορρίπτει συγχρόνως ως κριτήρια αποτίμησης του πλούτου μιας κοινωνίας και, συνεπώς, ως κριτήρια επιλογής των καταλληλότερων μέσων για την πραγματοποίηση αυτού του σκοπού της γενικής κοινωνικής ευημερίας. Το εμποροκρατικό πλέγμα κρατικών πολιτικών θα ελεγχθεί και θα αποτιμηθεί βάσει του κριτηρίου που έχει θέσει η ίδια η σμιθιανή πολιτική οικονομία. Το συγκεκριμένο κριτήριο συνίσταται στην «ετησία παραγωγή της οικονομικής δραστηριότητας (industry) μιας κοινωνίας»: «αναλόγως αν τείνουν να αυξήσουν ή να μειώσουν την αξία αυτού του ετήσιου προϊόντος, πρέπει προφανώς να τείνουν είτε να αυξήσουν ή να μειώσουν τον πραγματικό πλούτο και εισόδημα της χώρας» (WN IV.i., σ. 28). Όπως έχουμε δει και όπως θα δούμε παρακάτω, η σμιθιανή εννοιολόγηση του «πραγματικού πλούτου» συνίσταται στις παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας, όπως αυτές μορφοποιούνται υπό την εκδοχή της ταύτισης του κεφαλαίου και της κοινωνικής εργασίας, κατ' αντίστιξη προς την «ποσότητα χρυσού και ασημιού» στην οποία συνίσταται σύμφωνα με το «εμπορικό σύστημα» ο πλούτος μιας κοινωνίας.

Στο τέλος του IV.I εκτίθενται τα περιεχόμενα των υπόλοιπων υποκεφαλαίων του τέταρτου Βιβλίου. Στα επόμενα θα προσπαθήσουμε να ανασυγκροτήσουμε κάποιες διαστάσεις των συγκεκριμένων υποκεφαλαίων με βάση τις προβληματικές που ενδιαφέρουν την παρούσα εργασία. Η κριτική ανάλυση του μερκαντισμού

---

²³⁴ «Έχοντας παγιωθεί οι δύο αρχές... ότι ο πλούτος συνίσταται σε χρυσό και ασίμη, και ότι αυτά τα μέταλλα θα μπορούσαν να προσελκυστούν σε μία χώρα η οποία δεν έχει καθόλου ορυχεία μόνο μέσω του εμπορικού ισοζυγίου, ή με το να εξάγονται σε μία μεγαλύτερη αξία απ' ότι εισάγονταν, ο μεγάλος στόχος της πολιτικής οικονομίας κατέστη κατ' ανάγκην το να μειωθεί όσο το δυνατόν περισσότερο η εισαγωγή ξένων αγαθών εγχώριας κατανάλωσης, και να αυξηθεί όσο το δυνατόν περισσότερο η εξαγωγή της παραγωγής της εγχώριας οικονομικής δραστηριότητας (industry). Οι δύο κύριες μηχανές για να πλουτίσει η χώρα, επομένως, ήταν περιορισμοί στην εισαγωγή, και ενθαρρύνσεις στην εξαγωγή» (WN IV.i., σ. 27).

αναπτύσσεται από τον Σμιθ στη βάση «των δύο κύριων μηχανών για τον πλουτισμό της χώρας» τις οποίες μετέρχεται το εμποροκρατικό σύστημα προκειμένου να επιτύχει θετικό εμπορικό ισοζύγιο. Τα μερκαντιλιστικά αυτά μέσα χρηματικής συσσώρευσης συνίστανται αφ' ενός σε «περιορισμούς στις εισαγωγές» και, αφ' ετέρου, σε «ενθαρρύνσεις των εξαγωγών» (WN IV.i., σ. 27).

3.2.3. Ανάλυση των μερκαντιλιστικών κρατικών πολιτικών

A) Σχετικά με τις πολιτικές περιορισμού των εισαγωγών αγαθών τα οποία μπορούν να παράγονται στην ημεδαπή

Το δεύτερο και το τρίτο κεφάλαιο του τέταρτου Βιβλίου αφορούν τις πολιτικές περιορισμού αφ' ενός των εισαγωγών αγαθών τα οποία μπορούν να παράγονται στην ημεδαπή και, αφ' ετέρου, των εισαγωγών από συγκεκριμένες χώρες με τις οποίες θεωρείται ότι το εμπόριο είναι δυσμενές. Εξαρχής διασαφηνίζεται ότι οι πολιτικές περιορισμού των εισαγωγών αγαθών τα οποία μπορούν να παράγονται στην ημεδαπή στοχεύουν, κατ' ουσίαν, στην εξασφάλιση «μονοπωλίου στην εγχώρια αγορά» για την εγχώρια οικονομική δραστηριότητα: «Μέσω του περιορισμού, είτε με υψηλούς δασμούς είτε με απόλυτες απαγορεύσεις, της εισαγωγής τέτοιων αγαθών από ξένες χώρες τα οποία μπορούν να παραχθούν στην ημεδαπή, εξασφαλίζεται περισσότερο ή λιγότερο το μονοπώλιο στην εγχώρια αγορά για την εγχώρια οικονομική δραστηριότητα που απασχολείται σε αυτά» (WN IV.ii., σ. 29). Τέτοιες απαγορεύσεις εισαγωγής ξένων αγαθών και ένα τέτοιο μονοπώλιο έχουν εξασφαλιστεί για τους κτηνοτρόφους, τους παραγωγούς σιταριού, τις βιοτεχνίες μαλλιού, μεταξιού, λινού καθώς και για πάρα πολλούς ακόμη παραγωγικούς κλάδους ο αριθμός των οποίων «υπερβαίνει κατά πολύ αυτό που εύκολα μπορούν να υποπτευθούν όσοι δεν είναι καλά εξοικειωμένοι με τους τελωνειακούς νόμους (laws of customs)» (WN IV.ii., σ. 29). Εκτίθεται προκαταρκτικά, εν προκειμένω, η αντίληψη ότι το πλέγμα μερκαντιλιστικών κρατικών πολιτικών που αναλύεται στο τέταρτο Βιβλίο υποβαστάζεται από το συσχετισμό κάποιων συγκεκριμένων επιμέρους ταξικών συμφερόντων και κοινωνικών ομάδων. Η κοινωνική βάση πάνω στην οποία αρθρώνεται το μερκαντιλιστικό κράτος ως μακρο-κοινωνικό υποκείμενο δεν είναι, εντούτοις, ομοιογενής και ούτε βαραίνουν εξίσου όλα τα διαφορετικά επιμέρους επαγγελματικά και ταξικά

συμφέροντα προς τη συγκεκριμένη κατεύθυνση που λαμβάνει τελικά το κράτος. Ένα από τα βασικά επιχειρήματα με τα οποία ο Σμιθ επιχειρεί να προκαλέσει ρωγμές στο «εμποροκρατικό σύστημα» έγκειται, επομένως, και στην ανάδειξη του ότι κάποια από αυτά τα συμφέροντα επωφελούνται περισσότερο, ενώ άλλα λιγότερο και άλλα καθόλου, αν δεν ζημιώνονται μάλιστα (δεν γνωρίζουν το συμφέρον τους). Το συγκεκριμένο επιχείρημα αποτελεί ένα δεύτερο κριτήριο αποτίμησης του мерκαντιστικού πλέγματος κρατικών πολιτικών. Πρωτίστως, όμως, ο Σμιθ θα το αποτιμήσει βάσει ενός κριτηρίου *γενικού κοινωνικού συμφέροντος* έτσι όπως αυτό ορίζεται στη βάση των εννοιών της δικής του πολιτικής οικονομίας.

Ο Σμιθ θα επιχειρήσει, λοιπόν, να προβεί σε μία αποτίμηση των αποτελεσμάτων του εμποροκρατικού πλέγματος κρατικών πολιτικών με κριτήριο όχι το εάν αυτό προάγει την παραγωγικότητα του «επιμέρους είδους παραγωγικής δραστηριότητας η οποία απολαμβάνει» ένα τέτοιο «μονοπώλιο της εγχώριας αγοράς» –κάτι που αναμφισβήτητα κάνει–, αλλά το εάν «τείνει είτε να αυξήσει τη γενική οικονομική δραστηριότητα της κοινωνίας, ή να της δώσει την πιο επωφελή κατεύθυνση» (WN IV.ii., σ. 29)²³⁵. Στο πλαίσιο αυτό ο Σμιθ εκθέτει τις γενικές θεωρητικές αρχές που έχει ανακαλύψει στα τρία πρώτα βιβλία του *Πλούτου* αναφορικά προς τις έννοιες του πλούτου/αξίας και της κεφαλαιακής συσσώρευσης προκειμένου να τις αντιπαραθέσει κριτικά προς τις αντίστοιχες εμποροκρατικές αρχές:

«Η γενική οικονομική δραστηριότητα της κοινωνίας δεν μπορεί ποτέ να υπερβαίνει ό,τι μπορεί να απασχολεί το κεφάλαιο της κοινωνίας. Όπως ο αριθμός των εργατών που μπορούν να διατηρηθούν σε απασχόληση από οποιοδήποτε επιμέρους πρόσωπο πρέπει να διαθέτει μία συγκεκριμένη αναλογία προς το κεφάλαιό του, έτσι και ο αριθμός εκείνων που μπορούν συνεχώς να απασχολούνται από όλα τα μέλη μίας μεγάλης κοινωνίας πρέπει να διαθέτει μία συγκεκριμένη αναλογία προς το συνολικό κεφάλαιο αυτής της κοινωνίας, και δεν μπορεί ποτέ να υπερβαίνει αυτή την αναλογία. Καμία ρύθμιση του εμπορίου δεν μπορεί να αυξήσει την ποσότητα της παραγωγικής δραστηριότητας σε οποιαδήποτε κοινωνία πέραν

---

²³⁵ «Ότι αυτό το μονοπώλιο της εγχώριας αγοράς συχνά δίνει μεγάλη ενθάρρυνση σε εκείνο το επιμέρους είδος παραγωγικής δραστηριότητας που το απολαμβάνει, και συχνά στρέφει προς αυτή την απασχόληση ένα μεγαλύτερο μερίδιο τόσο εργασίας όσο και κεφαλαίου της κοινωνίας απ' ό,τι θα πήγαινε διαφορετικά σε αυτό, είναι αναμφισβήτητο. Αλλά το εάν τείνει να αυξήσει τη γενική οικονομική δραστηριότητα της κοινωνίας, ή να της δώσει την πιο επωφελή κατεύθυνση, δεν είναι, ίσως, εντελώς αυτονόητο» (WN IV.ii., σ. 29).

αυτού που μπορεί να διατηρήσει το κεφάλαιό της. Μπορεί μόνο να εκτρέψει ένα μέρος της προς μία κατεύθυνση στην οποία ίσως να μην είχε πάει διαφορετικά και δεν είναι επ' ουδενί βέβαιο ότι αυτή η τεχνητή κατεύθυνση είναι πιθανότερο να είναι πιο επωφελής για την κοινωνία από εκείνη την κατεύθυνση στην οποία αυτή θα είχε πάει από μόνη της (of its own accord)» (WN IV.ii., σ. 29-30).

Το εννοιολογικό σχήμα της «αοράτου χειρός»²³⁶ το οποίο προετοιμάζεται στη βάση της προαναφερθείσας παραγράφου, προϋποθέτει το σύνολο της εννοιολογικής

---

²³⁶ Τα χωρία όπου εκτίθεται η ρητή αναφορά σε μία «αόρατη χειρ» βαίνουν ως εξής: «Το προϊόν της φιλοπονίας (industry) συνίσταται σε ό, τι προσθέτει αυτή στο αντικείμενο ή τα υλικά πάνω στα οποία απασχολείται. Αναλόγως αν η αξία αυτής της παραγωγής είναι μεγάλη ή μικρή, αναλόγως θα είναι και τα κέρδη του εργοδότη (employer). Αλλά είναι μόνο για χάριν του κέρδους που οποιοσδήποτε άνθρωπος απασχολεί ένα κεφάλαιο για τη στήριξη της φιλοπονίας και πάντα, επομένως, θα επιδιώκει να το απασχολήσει για τη στήριξη της φιλοπονίας εκείνης της οποίας η παραγωγή είναι πιθανό να είναι της μεγαλύτερης αξίας, ή να ανταλλάσσεται έναντι της μεγαλύτερης ποσότητας είτε χρήματος είτε αγαθών.

Αλλά το ετήσιο εισόδημα κάθε κοινωνίας είναι πάντοτε ακριβώς ίσο με την ανταλλακτική αξία της συνολικής ετήσιας παραγωγής της οικονομικής δραστηριότητάς της (industry), ή μάλλον είναι ακριβώς το ίδιο πράγμα με αυτή την ανταλλακτική αξία. Καθώς κάθε άτομο, επομένως, επιδιώκει όσο περισσότερο μπορεί να απασχολήσει το κεφάλαιό του για τη στήριξη της εγχώριας οικονομικής δραστηριότητας και να κατευθύνει αυτή τη δραστηριότητα με τέτοιο τρόπο ώστε το προϊόν της να είναι της μεγαλύτερης δυνατής αξίας, κάθε άτομο εργάζεται κατ' ανάγκην να καταστήσει το ετήσιο εισόδημα της κοινωνίας όσο μεγαλύτερο μπορεί. Γενικά, πράγματι, ούτε επιδιώκει να προάγει το δημόσιο συμφέρον, ούτε γνωρίζει πόσο το προάγει. Με το να προτιμάει την υποστήριξη της εγχώριας έναντι της ξένης οικονομικής δραστηριότητας, επιδιώκει μόνο τη δική του ασφάλεια και με το να κατευθύνει αυτή την οικονομική δραστηριότητα με τέτοιο τρόπο ώστε το προϊόν της να είναι της μεγαλύτερης δυνατής αξίας, επιδιώκει μόνο το δικό του όφελος, και είναι σε αυτή, όπως και σε πολλές άλλες περιπτώσεις, οδηγούμενος από μία αόρατη χειρ να προωθεί ένα σκοπό που δεν ήταν μέρος της πρόθεσής του. Ούτε είναι πάντα το χειρότερο για την κοινωνία που δεν ήταν μέρος της. Με το να κνηγά το δικό του συμφέρον προωθεί συχνά εκείνο της κοινωνίας πιο αποτελεσματικά από ό, τι όταν πράγματι επιδιώκει να το προωθήσει. Δεν έχω γνωρίσει πολύ καλό να έχει γίνει από αυτούς που προσποιούνται ότι εμπορεύονται χάριν του δημόσιου καλού. Πρόκειται για μία προσποίηση, πράγματι, ουκ ολίγον συνήθη μεταξύ εμπόρων, και πολύ λίγες λέξεις θα χρειάζονταν να επιστρατευθούν για να τους μεταπείσουμε από αυτό» (WN IV.ii., σ. 32).

κατασκευής της σμιθιανής πολιτικής οικονομίας. Η «αόρατη χείρ» διαμορφώνει το περίγραμμα της εννοιακής παράστασης του «συστήματος φυσικής ελευθερίας» το οποίο αντιπαρατίθεται κριτικά προς το αντίστοιχο περίγραμμα της εννοιακής παράστασης του «εμπορικού συστήματος» και μπορεί να αναλυθεί σε τρεις επιχειρηματολογικές στιγμές:

Α. Πρώτον, συστατική για τη σμιθιανή πολιτική οικονομία θέση αποτελεί η σύλληψη ότι κινητήριοι μοχλός του αντικειμένου είναι οι κοινωνικοοικονομικές παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας, με την έννοια ότι είναι αυτές που – μορφοποιημένες ως: κεφαλαίο– «θέτουν σε κίνηση» τη συνολική οικονομική δραστηριότητα της κοινωνίας. Η έννοια του «κεφαλαίου» έτσι όπως αυτή ορίζεται στο αναφερθέν πλαίσιο της σμιθιανής πολιτικής οικονομίας αρθρώνεται κατ’ αντίστιξη προς την εμποροκρατική έννοια του «κεφαλαίου» στην οποία το «κεφάλαιο» συγχέεται με το «χρήμα» που επενδύεται και κυκλοφορεί στο εξωτερικό εμπόριο. Είναι η πρωτοκαθεδρία που έχουν για την κίνηση του αντικειμένου οι κοινωνικοοικονομικές δυνάμεις –σε αντιδιαστολή προς τις «τεχνητές» παρεμβατικές κινήσεις του κράτους επί της της πρωτογενούς, ούτως ειπείν «φυσικής», κοινωνικοοικονομικής κίνησης του αντικειμένου– που αποτελεί την ουσία του εννοιακού σχήματος της αοράτου χειρός. Στο σημείο αυτό θα ήταν ίσως χρήσιμο να σχολιάσουμε την ερμηνεία του Ρούμπιν σχετικά με τη σμιθιανή κριτική στον μερκαντιλισμό. Η ένσταση του Ρούμπιν στη σμιθιανή ερμηνεία του μερκαντιλισμού είναι ότι με τη θεωρία του εμπορικού ισοζυγίου οι όψιμοι μερκαντιλιστές είναι αυτοί που πρώτοι ιστορικά συνειδητοποίησαν ότι «οι εισροές και εκροές χρημάτων από τη μια χώρα στην άλλη αποτελούν τη συνέπεια των ανταλλαγών εμπορευμάτων μεταξύ τους και ότι το χρήμα εισρέει μόνο του σε μια χώρα, όταν οι εξαγωγές εμπορευμάτων υπερβαίνουν τις εισαγωγές»²³⁷. Η ένσταση αυτή του Ρούμπιν σημαίνει, ουσιαστικά, ότι στη βιβλιογραφία του όψιμου μερκαντιλισμού αποτυπώνεται η συνειδητοποίηση της πρωτοκαθεδρίας των κοινωνικοοικονομικών δυνάμεων τόσο για τη συνολική κίνηση της αστικής κοινωνίας όσο και για τη διαμόρφωση της σχέσης μεταξύ οικονομίας και πολιτικής. Σύμφωνα με την ανάγνωσή μας, ο Σμιθ αναγνωρίζει την συνεισφορά της μερκαντιλιστικής βιβλιογραφίας στον εντοπισμό της παραγωγικής δομής η οποία κείται πίσω τόσο από τις κινήσεις της κυκλοφορίας του χρήματος όσο και από τον κρατικό δημοσιονομικό κύκλο. Τη στρέφει, ωστόσο, εν είδει εμμενούς κριτικής εναντίον του μερκαντιλισμού

---

²³⁷ Rubin, I. I. (1993), *Ιστορία οικονομικών θεωριών, ό.π.*, σ. 47.

στο βαθμό που στην αντιληπτική δομή του τελευταίου τόσο η σχέση μεταξύ παραγωγής και κυκλοφορίας όσο και η σχέση μεταξύ οικονομίας και πολιτικής στην πραγματικότητα αντιστρέφονται παραδίδοντας την πρωτοκαθεδρία της κίνησης του αντικειμένου αφ' ενός στις αυθυπερβαίνουσες κινήσεις του χρήματος στην κυκλοφορία του εξωτερικού εμπορίου και αφ' ετέρου στην κρατική δράση.

B. Δεύτερον, εφόσον οι κοινωνικοοικονομικές δυνάμεις, υπό τις εξαντικειμενικευτικές μορφές που αναπτύχθηκαν στο πρώτο Βιβλίο, δεν αποτελούν ένα άμεσα ενιαίο υποκείμενο το οποίο δρα με τη λογική της συνειδητής και εμπρόθετης («σοφής») ορθολογικότητας αλλά με τη λογική της ασυνείδητης ορθολογικότητας των μη αναμενόμενων αποτελεσμάτων, η σμιθιανή θεωρία επιχειρεί να θέσει τα κριτήρια υπό τα οποία θα νομιμοποιούνταν αυτή η ασυνείδητη κίνηση των κοινωνικοοικονομικών δυνάμεων. Η συγκεκριμένη νομιμοποίηση δεν τίθεται αντιστικτικά προς τη συνειδητή κρατική δράση γενικά αλλά εν συγκρίσει προς τον ιδιαίτερο εμποροκρατικό *συνδυασμό* οικονομικών δυνάμεων και κρατικής δράσης. Διότι, αυτό στο οποίο εστιάζει η σμιθιανή κριτική δεν είναι στο κράτος ως ένα μακρο-κοινωνικό υποκείμενο το οποίο δρα με σκοπιά συνολικής κοινωνικοπολιτικής ορθολογικότητας. Πράγματι, κατά την περίοδο του μερκαντισμού εντοπίζονται διαδικασίες γένεσης και παγίωσης του κράτους ως μακρο-κοινωνικού υποκειμένου. Εντούτοις, το πλέγμα των εμποροκρατικών πολιτικών αρθρώνεται στη βάση αφ' ενός της σκοπιάς επιμέρους κοινωνικών συμφερόντων και, αφ' ετέρου, της σκοπιάς του μονόπλευρα κρατικού συμφέροντος. Κατ' αντιδιαστολή προς αυτή την 'ημαρτημένη' συγκρότηση γενικού συμφέροντος εννοιολογείται στη σμιθιανή θεωρία το «δημόσιο συμφέρον». Η αλληλοδιαπλοκή αυτών των δύο 'ημαρτημένων' λογικών, που αρθρώνουν το φαινόμενο ονόματι «εμποροκρατία», αποτελεί την ημαρτημένη μορφή συγκρότησης μίας πρωτόλειας μακροοικονομικής πολιτικής ως κριτική της οποίας συγκροτείται η εννοιακή παράσταση του φυσικού συστήματος πολιτικής οικονομίας το περίγραμμα της οποίας δίνεται με το σχήμα της «αοράτου χειρός». Η σμιθιανή θεωρία διερευνά τους όρους υπό τους οποίους ο θεσμός του κράτους, έτσι όπως αυτός έχει συγκροτηθεί ιστορικά ως φορέας μακροοικονομικής πολιτικής, θα μπορούσε και

θα όφειλε να δράσει αποδεσμευμένος από τους όρους υπό τους οποίους γεννήθηκε και παγιώθηκε²³⁸.

Γ. Μία τρίτη στιγμή του εννοιακού σχήματος της «αοράτου χειρός» έγκειται στο ότι ο ‘ορθός’ χωρισμός μεταξύ οικονομίας και πολιτικής επιτρέπει στη σμιθιανή θεωρία να εντάξει ιδεολογικές διαστάσεις της ατομικής εργαλειακής ορθολογικότητας εντός πλαισίου το οποίο προάγει τη γενική κοινωνική ευημερία. Με άλλα λόγια, σε ορθό οικονομικό-πολιτικό πλαίσιο τίθενται δομικοί αναγκασμοί οι οποίοι επιτρέπουν στη σμιθιανή θεωρία να συνδέσει τη ‘στενού’ ατομικού ορίζοντα δράση του μεμονωμένου δρώντος με αξιακά μακρο-κοινωνικά αποτελέσματα: «Κάθε άτομο πασχίζει αδιάκοπα να βρει την πιο επωφεληή απασχόληση για ό, τι κεφάλαιο μπορεί να ελέγχει. Είναι το δικό του πλεονέκτημα, πράγματι, και όχι εκείνο της κοινωνίας, στο οποίο αποσκοπεί (which he has in view). Αλλά η μελέτη του δικού του πλεονεκτήματος φυσιολογικά, ή μάλλον αναγκαστικά, τον οδηγεί να προτιμήσει εκείνη την απασχόληση η οποία είναι πιο επωφελής για την κοινωνία» (WN IV.ii., σ. 30). Μολονότι ο μεμονωμένος δρων δεν έχει συνείδηση και γνώση του γενικού συμφέροντος, το τελευταίο δύναται παρ’ όλα αυτά να προάγεται στο βαθμό που το εγωιστικό οικονομικό πράττειν λειτουργεί εντός ορισμένων δομικών ορίων. Με αυτή τη γενική θεωρητική σημασία θεωρούμε ότι πρέπει να κατανοηθούν οι σμιθιανές αναλύσεις σχετικά με την επένδυση κεφαλαίου στην εγχώρια αγορά: «Αλλά ένα κεφάλαιο που απασχολείται στο εγχώριο εμπόριο... κατ’ ανάγκην θέτει σε κίνηση μία μεγαλύτερη ποσότητα της εγχώριας παραγωγικής δραστηριότητας, και δίνει εισόδημα και απασχόληση σε ένα μεγαλύτερο αριθμό κατοίκων της χώρας, απ’ ό, τι ένα ίσο κεφάλαιο που απασχολείται στο εξωτερικό εμπόριο κατανάλωσης» (WN IV.ii., σ. 31).

Αυτό λοιπόν το οποίο κρίνεται ως ‘ημαρτημένο’ στη μερκαντιλιστική κρατική παρέμβαση είναι ότι «δίνει το μονοπώλιο της εγχώριας αγοράς» τεχνητά σε κάποια

---

²³⁸ Για τη σχέση οικονομίας-πολιτικής στο μερκαντιλισμό βλ. Γράβαρης, Δ., Ν., «Κράτος και μερκαντιλισμός. Η γένεση της νεότερης πολιτικής οικονομίας», *ό.π.*, σσ. 122-132, και ιδιαίτερα σ. 128 όπου υποστηρίζεται ότι στον μερκαντιλισμό «το κράτος –που έχει ήδη ‘κατασκευαστεί’ από τα άτομα μέσω της σύναψης του κοινωνικού συμβολαίου– η κυριαρχία και οι δύο άμεσες σκοπιμότητές της, η ειρήνευση και η ασφάλεια, διαμεσολαβούνται τώρα από τους σκοπούς που θέτει η νομοτέλεια της κυκλοφορίας. Συγκροτείται δηλαδή μία πρωτόλεια μακροοικονομική πολιτική η οποία, όμως, είναι δεσμευμένη στους σκοπούς που θέτει η νομοτέλεια της κυκλοφορίας» και όχι η παραγωγή και η κατανάλωση.

επιμέρους συμφέροντα. Απέναντι σε αυτή την ‘ημαρτημένη’ διαπλοκή οικονομίας και πολιτικής ο Σμιθ αντιπαραθέτει το συνεπές με τις αρχές της δικής του πολιτικής οικονομίας επιχείρημα ότι «αν το προϊόν της ημεδαπής μπορεί να μεταφερθεί εκεί εξίσου φθηνά με το προϊόν της ξένης χώρας, η ρύθμιση είναι προφανώς άχρηστη». Τούτο, θεωρητικά, θα έπρεπε να αποτελεί παραδοχή και της θεωρίας του «εμπορικού ισοζυγίου», εντούτοις το «εμποροκρατικό σύστημα» κρίνεται εν προκειμένω ως ασυνεπές. Αυτό που είναι δε κατακριτέο στην προσπάθεια του «πολιτικού... να καθοδηγήσει τους ιδιώτες» δεν είναι αυτή καθαυτή η κρατική παρέμβαση αλλά το ότι το κράτος εισέρχεται με τον τρόπο αυτό στη σφαίρα της παραγωγής, πέρα δηλαδή από τη σφαίρα αρμοδιότητάς του, τη σφαίρα της κυκλοφορίας, αρμοδιότητα την οποία θεωρητικά του αποδίδει και ο μερκαντισμός. Κρίνεται δηλαδή ‘ημαρτημένο’ το ότι «ο πολιτικός... επιχειρεί να κατευθύνει τους ιδιώτες με τι τρόπο θα έπρεπε να απασχολήσουν τα κεφάλαιά τους» (WN IV.i., σ. 33, υπογράμμιση δική μου) οδηγώντας, χάριν των οικονομικών συμφερόντων τα οποία δραστηριοποιούνται στο εξωτερικό εμπόριο, την «οικονομική δραστηριότητα της χώρας» εκτός «φυσικής πορείας», αποστρέφοντας την «από μία περισσότερο πλεονεκτική σε μία λιγότερο πλεονεκτική απασχόληση» (WN IV.i., σ. 34). Επομένως είναι ουσιώδες ότι το επιχείρημα της «αοράτου χειρός» εκτίθεται στο πλαίσιο της σμιθιανής κριτικής του μερκαντισμού. Ο μερκαντισμός, τόσο ως ρεύμα ιδεών όσο και ως πρότυπο οικονομικής πολιτικής, έκανε ακριβώς αυτό: έθεσε το κράτος ως το κατ’ εξοχήν μακρο-κοινωνικό υποκείμενο της ιστορικής κίνησης του αντικειμένου, ή μάλλον ένας συγκεκριμένος τύπος κοινωνικής-οικονομικής δύναμης (οι πιο αναπτυγμένες μερίδες της εμπορικής αστικής τάξης, στο εσωτερικό της οποίας ο Σμιθ κάνει περαιτέρω διαβαθμίσεις ως προς το ποια είναι πιο ‘εμποροκρατική’) έθεσε το κράτος ως το κατ’ εξοχήν μακρο-κοινωνικό υποκείμενο. Συνεπώς, το επιχείρημα του Σμιθ εδώ περί «αοράτου χειρός» προσπαθεί να αντικρούσει ακριβώς αυτή τη μορφή συγκρότησης κοινωνικής και πολιτικής ορθολογικότητας. Η σχέση μεταξύ οικονομίας και πολιτικής που προκρίνεται και διαμορφώνεται από το μερκαντισμό είναι ‘ημαρτημένη’ για τους ακόλουθους λόγους.

Οι λόγοι αυτοί μπορούν να θεωρηθούν ως τρία επιχειρήματα με τα οποία ασκείται κριτική στον τύπο οικονομικο-πολιτικής ορθολογικότητας που διαμορφώνει ο μερκαντισμός στο επίπεδο της σχέσης μεταξύ οικονομικής δράσης και κρατικής δράσης: α) είναι αχρείαστη, β) πρόκειται για μία εξουσία επικίνδυνα συγκεντρωμένη

σε ένα πρόσωπο, γ) καταλήγει στα αντίθετα αποτελέσματα από αυτά που επεδίωκε μετερχόμενος μερκαντιστικές πολιτικές ο νομοθέτης.

A. Στο εμποροκρατικό σύστημα πολιτικής οικονομίας αποδίδεται στον «πολιτικό», σύμφωνα με τον Σμιθ, είτε μία «άχρηστη» λειτουργία, είτε μία «επικίνδυνη» και «επιζήμια» εξουσία. Όσον αφορά το πρώτο, ο Σμιθ επεξηγεί, σύμφωνα με τις θεωρητικές αρχές που διέπουν και οφείλουν να διέπουν το ‘φυσικό’ σύστημα πολιτικής οικονομίας, ότι:

«ο πολιτικός που θα επιχειρούσε να κατευθύνει τους ιδιώτες ανθρώπους με ποιον τρόπο θα έπρεπε να απασχολήσουν τα κεφάλαιά τους όχι μόνο θα φορτωνόταν με μία υπερβολικά αχρείαστη προσοχή, αλλά θα λάμβανε μία εξουσία (authority) η οποία δεν θα μπορούσε να ανατεθεί (to be trusted), όχι μόνο σε ένα μοναδικό πρόσωπο, αλλά σε οποιοδήποτε συμβούλιο ή σύγκλητο, και η οποία δεν θα ήταν τόσο επικίνδυνη πουθενά αλλού απ’ ό, τι στα χέρια ενός ανθρώπου που θα διέθετε αρκετή ανοησία και προκατάληψη να θεωρεί τον εαυτό του κατάλληλο να την ασκήσει» (WN IV.ii., σ. 33).

B. Για ποιο λόγο, όμως, μία τέτοια ρύθμιση τείνει να είναι επιζήμια; Για την κατάδειξη τούτου ο Σμιθ επαναφέρει εδώ την προβληματική των αξιακών στοιχείων που διέπουν το «συνετό άνθρωπο». Σε αυτό το επίπεδο ανάλυσης διασαφηνίζεται ότι προς τη διαμόρφωση συνετών οικονομικών δρώντων τείνει το ‘φυσικό’ σύστημα πολιτικής οικονομίας με τις κανονικότητες και τις κανονιστικότητες που διαμορφώνει η κοινωνία της αγοράς. Είδαμε ήδη ότι «αν το προϊόν της εγχώριας οικονομικής δραστηριότητας μπορεί να αγοραστεί εκεί εξίσου φθηνά όσο το προϊόν της ξένης οικονομικής δραστηριότητας, η ρύθμιση είναι προφανώς άχρηστη». «Αν δεν μπορεί», συνεχίζει η σμιθιανή επιχειρηματολογία, «πρέπει γενικά να είναι επιζήμια. Αποτελεί το γνώμονα (maxim) κάθε συνετού κυρίου (master) μίας οικογένειας να μην επιδιώκει ποτέ να φτιάξει στο σπίτι (at home) κάτι που θα του κοστίσει περισσότερο να το φτιάξει παρά να το αγοράσει. Ο ράφτης δεν επιδιώκει ποτέ να φτιάξει τα δικά του παπούτσια, αλλά τα αγοράζει από τον παπουτσή. Ο παπουτσή δεν επιδιώκει να φτιάξει τα δικά του ρούχα, αλλά απασχολεί ένα ράφτη. Ο αγρότης δεν επιδιώκει να φτιάξει ούτε το ένα ούτε το άλλο, παρά απασχολεί αυτούς τους διαφορετικούς τεχνίτες. Όλοι τους βρίσκουν ότι είναι προς το συμφέρον τους να απασχολήσουν τη συνολική τους φιλοπονία με τέτοιο τρόπο ώστε να έχουν πλεονέκτημα έναντι των γειτόνων τους, και να αγοράζουν με ένα μέρος της παραγωγής τους, ή πράγμα που είναι το ίδιο, με την τιμή ενός μέρους της, ό, τι άλλο χρειάζονται» (WN IV.ii., σ. 33). Αυτά τα στοιχεία

διαμόρφωσης συνετών οικονομικών δρώντων οφείλει, επομένως, να προκρίνει η κρατική δράση. Αντ' αυτού το εμποροκρατικό σύστημα ωθεί ακόμα και «νηφάλιους ανθρώπους» να φέρονται σαν «άσωτοι», να προβαίνουν δηλαδή σε επιχειρηματικά σχέδια που υπερβαίνουν τα κεφάλαιά τους. Στο στόχαστρο της σμιθιανής κριτικής τίθεται εν προκειμένω το ιδιαίτερο εκείνο είδος σχέσης μεταξύ οικονομίας και πολιτικής, το ιδιαίτερο εκείνο είδος συμμαχίας των πιο ανεπτυγμένων μερίδων της εμπορικής αστικής τάξης με το στέμμα:

«Αυτό που αποτελεί σύνεση στη συμπεριφορά κάθε ιδιωτικής οικογένειας σπανίως μπορεί να είναι ανοησία σε εκείνη ενός μεγάλου βασιλείου. Αν μια ξένη χώρα μπορεί να μας προμηθεύσει με ένα εμπόρευμα φθηνότερα από ό, τι θα μπορούσαμε εμείς να το φτιάξουμε, καλύτερα ας το αγοράσουμε από αυτούς με κάποιο μέρος του προϊόντος της δικής μας οικονομικής δραστηριότητας (industry) που έχει απασχοληθεί με έναν τρόπο με τον οποίο εμείς έχουμε κάποιο πλεονέκτημα. Η γενική οικονομική δραστηριότητα της χώρας, όντας πάντοτε σε αναλογία προς το κεφάλαιο που την απασχολεί, δεν θα μειωθεί επομένως, όχι περισσότερο από όσο η αντίστοιχη των προαναφερθέντων τεχνιτών' παρά μόνο θα αφηθεί να βρει τον δρόμο με τον οποίο μπορεί να απασχοληθεί με το μεγαλύτερο πλεονέκτημα. Δεν απασχολείται σίγουρα προς το μεγαλύτερο πλεονέκτημα όταν κατευθύνεται έτσι προς ένα αντικείμενο το οποίο μπορεί να αγοράσει φθηνότερα από ό, τι να το φτιάξει. Η αξία του ετήσιου προϊόντος της βαίνει σίγουρα περισσότερο ή λιγότερο μειούμενη όταν με τον τρόπο αυτό αποτρέπεται από το να παραγάγει εμπορεύματα προφανώς μεγαλύτερης αξίας απ' ό, τι το εμπόρευμα που κατευθύνεται να παραγάγει. Σύμφωνα με την υπόθεση, αυτό το εμπόρευμα θα μπορούσε να αγοραστεί από ξένες χώρες φθηνότερα από ό, τι μπορεί αν φτιαχτεί στην ημεδαπή (at home). Θα μπορούσε, συνεπώς, να είχε αγοραστεί με ένα μέρος μόνο των εμπορευμάτων, ή, πράγμα που είναι το ίδιο, με ένα μέρος μόνο της τιμής των εμπορευμάτων, που η παραγωγική δραστηριότητα (industry) που απασχολήθηκε από ένα ίσο κεφάλαιο θα είχε παραγάγει στην ημεδαπή, αν είχε αφηθεί να ακολουθήσει την φυσική πορεία του. Η οικονομική δραστηριότητα (industry) της χώρας, επομένως, αποστρέφεται με τον τρόπο αυτό από μία πιο πλεονεκτική απασχόληση, και η ανταλλακτική αξία του ετήσιου προϊόντος της, αντί να αυξάνεται, σύμφωνα με την πρόθεση του νομοθέτη, πρέπει κατ' ανάγκην να μειώνεται από κάθε τέτοια ρύθμιση» (WN IV.ii., σ. 33-34).

Γ. *Πλούτος*, σύμφωνα με το 'φυσικό' σύστημα πολιτικής οικονομίας, είναι λοιπόν η *ανταλλακτική αξία της ετήσιας παραγωγής μίας κοινωνίας*. Είναι, με άλλα λόγια, η κοινωνική εργασία την οποία δύναται να θέσει σε κίνηση το κεφάλαιο της κοινωνίας αυτής. Κεφάλαιο και κοινωνική εργασία ταυτίζονται, όπως έχουμε δει, στη σμιθιανή θεωρία. Αντιστοίχως ταυτίζονται και η συνολική «οικονομική

δραστηριότητα» μιας κοινωνίας με το «εισόδημα» της κοινωνίας αυτής. Οι μερκαντιλιστικές ρυθμίσεις κατευθύνοντας κεφάλαια της κοινωνίας σε κάποια επιλεγμένα «ιδιαίτερα κανάλια» μπορεί πράγματι να αυξήσουν τεχνητά την ποσότητα κοινωνικής εργασίας σε κάποια «ιδιαίτερη βιοτεχνία» γρηγορότερα από ό, τι αυτό θα γινόταν φυσιολογικά, και μάλιστα «μετά από κάποιο χρονικό διάστημα» τα προϊόντα αυτής της ιδιαίτερης βιοτεχνίας ενδέχεται κατ' αυτόν τον τρόπο «να γίνονται στην ημεδαπή φθηνά ή φθηνότερα από ό, τι σε μια ξένη χώρα». Εντούτοις «η οικονομική δραστηριότητα μιας κοινωνίας μπορεί να αυξηθεί μόνο στην αναλογία που αυξάνεται το κεφάλαιό της, και το κεφάλαιό της μπορεί να αυξάνεται μόνο κατ' αναλογίαν προς ό, τι μπορεί σταδιακά να αποταμιεύεται από το εισόδημά της. Το άμεσο αποτέλεσμα όμως κάθε τέτοιας ρύθμισης είναι να μειώνει το εισόδημά της, και ό, τι μειώνει το εισόδημα σίγουρα δεν είναι πολύ πιθανό να αυξήσει το κεφάλαιό της γρηγορότερα από ό,τι θα είχε αυξηθεί από μόνο του (of its own accord) αν είχαν τόσο το κεφάλαιο όσο και η παραγωγική δραστηριότητα (industry) αφεθεί να βρουν τις φυσικές τους απασχολήσεις (employments)» (WN IV.ii., σ. 34).

Έχοντας καταδείξει τον «παραλογισμό» (WN IV.ii., σ. 35) των μερκαντιλιστικών κρατικών πολιτικών ο Σμιθ προβαίνει εν συνεχεία στην ανάλυση του ερωτήματος περί του 'ποιος επωφελείται' από αυτές, στην ανάλυση δηλαδή των κοινωνικών συμφερόντων στη βάση των οποίων αρθρώνεται το συγκεκριμένο πλέγμα κρατικών πολιτικών: «Έμποροι και βιοτέχνες είναι οι άνθρωποι που αποκομίζουν το μεγαλύτερο πλεονέκτημα από το μονοπώλιο της εγχώριας αγοράς». Η προστασία των εμπορευμάτων τους μέσω απαγορεύσεων εισαγωγής των ίδιων εμπορευμάτων από το εξωτερικό ωφελεί κατά πολύ περισσότερο αυτούς απ' ό,τι τους «κτηνοτρόφους» και τους «αγρότες». Διατυπώνοντας ο Σμιθ μια σειρά από επιχειρήματα (WN IV.ii., σ. 35-38) τα οποία υποστηρίζουν την προαναφερθείσα θέση, με ιδιαίτερη μέριμνα να επισημανθούν οι λόγοι για τους οποίους οι κτηνοτρόφοι και οι αγρότες «δεν έχουν τίποτα να φοβούνται από το πιο ελεύθερο εμπόριο», καταλήγει διαμέσου ενός συνδυασμού πολιτικο-οικονομικής, κοινωνιολογικής και πολιτικής ανάλυσης να αναδείξει ως «επιστήμη του νομοθέτη» τις διαφορές μεταξύ του συμφέροντος των εμπόρων και μεταφορέων σίτου αφ' ενός από εκείνο των κτηματιών της υπαίθρου και των αγροτών αφ' ετέρου:

«Οι κτηματίες της υπαίθρου και οι αγρότες είναι, προς μεγάλη τους τιμή, από όλους τους ανθρώπους, οι λιγότερο υποκείμενοι στο αισχρό πνεύμα του μονοπωλίου. Ο εργολάβος

μίας μεγάλης βιοτεχνίας κάποιες φορές πανικοβάλλεται εάν ένα άλλο έργο του ίδιου είδους εγκατασταθεί σε απόσταση είκοσι μιλίων από αυτόν. Ο Ολλανδός εργολάβος της βιοτεχνίας μαλλιού στην Άμπεβιλ προαπαίτησε να μην εγκαθίσταται κανένα έργο του ίδιου είδους σε απόσταση τριάντα λευγών από αυτή την πόλη. Οι αγρότες και οι κτηματίες της υπαίθρου, απεναντίας, είναι γενικά προδιατεθειμένοι περισσότερο να προάγουν παρά να παρακωλύουν την καλλιέργεια και τη βελτίωση των γειτονικών τους κτημάτων και αγροκτημάτων. Δεν έχουν καθόλου μυστικά όπως εκείνα της πλειονότητας των βιοτεχνών, παρά αντιθέτως αρέσκονται να κοινοποιούν στους γείτονές τους και να επεκτείνουν όσο το δυνατόν περισσότερο κάθε νέα πρακτική που έχουν διαπιστώσει ότι είναι ευνοϊκή... Κτηματίες της υπαίθρου και αγρότες, διεσπαρμένοι σε διαφορετικά μέρη της χώρας, δεν μπορούν να ενωθούν τόσο εύκολα όσο οι έμποροι και οι βιοτέχνες, οι οποίοι, όντες συγκεντρωμένοι σε πόλεις, και εξοικειωμένοι με εκείνο το αποκλειστικό συντεχνιακό πνεύμα [exclusive corporation spirit] που επικρατεί σε αυτές, φυσιολογικά προσπαθούν να αποκτήσουν έναντι όλων των συμπατριωτών τους στην ύπαιθρο [countrymen] το ίδιο αποκλειστικό προνόμιο που γενικά κατέχουν έναντι των κατοίκων των αντίστοιχων πόλεων τους. Κατά συνέπεια φαίνεται να έχουν υπάρξει οι αρχικοί σχεδιαστές εκείνων των περιορισμών στην εισαγωγή ξένων αγαθών που εξασφαλίζουν σ' αυτούς το μονοπώλιο της εγχώριας αγοράς. Ήταν πιθανόν εξαιτίας της μίμησης αυτών, και της προσπάθειας να εξισώσουν τους εαυτούς τους με εκείνους οι οποίοι, όπως νόμιζαν, ήταν προδιατεθειμένοι να τους καταπιέζουν, που οι κτηματίες της υπαίθρου και οι αγρότες της Μεγάλης Βρετανίας λησμόνησαν τη γενναιοδωρία που είναι φυσική στην κοινωνική τους θέση σε τέτοιο βαθμό ώστε να απαιτήσουν το αποκλειστικό προνόμιο στην προμήθεια των συμπατριωτών τους με καλαμπόκι και κρεατικά. Δεν έδωσαν ίσως στον εαυτό τους το χρόνο να αναλογιστούν πόσο λιγότερο θα μπορούσε να επηρεαστεί το συμφέρον τους από την ελευθερία του εμπορίου απ' ό, τι το συμφέρον των ανθρώπων το παράδειγμα των οποίων ακολουθούσαν» (WN IV.ii., σ. 38-39).

Οι κοινωνικές ομαδώσεις των γαιοκτημόνων και των αγροτών έχουν στην υφιστάμενη εμπράγματη διάρθρωση ταξικών συμφερόντων, για να θυμηθούμε τη σμιθιανή ανάλυση του μέρους VI της ΘΗΣ, κάποιες εμπεδωμένες «εξουσίες» και «προνόμια» μονοπωλιακού τύπου, καθώς επίσης και –στη βάση αυτή– παγιωμένες προκαταλήψεις μέσω των οποίων οι «εξασφαλίσεις» αυτές τους εμφανίζονται ψευδώς ως συμφέρουσες. Αν ο «νομοθέτης/μεταρρυθμιστής», ο οποίος θα συγκαταβεί «να μελετήσει το σύνταγμα της χώρας του» (ΘΗΣ VI.ii.2.18), κατανοήσει ότι τα παγιωμένα προνόμιά τους δεν είναι πραγματικά προς το συμφέρον τους –όπως επιχειρηματολόγησε η σμιθιανή ανάλυση–, και ότι οι παγιωμένες προκαταλήψεις που φέρουν δεν είναι οι «φυσιολογικές» τους αντιλήψεις –οι αντιλήψεις δηλαδή που θα

ήταν αναμενόμενο να έχουν κρίνοντας βάσει των κανονικοτήτων και κανονιστικοτήτων που ερείδονται στον τρόπο διαβίωσής τους και εντός των οποίων τίθεται η δραστηριότητά τους–, παρά αντιθέτως «μιμούνται» τους άλλους ξεχνώντας την «γενναιοδωρία» που τους χαρακτηρίζει «φυσικά» (κανονικά), μπορεί να προσπαθήσει να τους πείσει να «πάρουν χρόνο» και να «αναλογιστούν» το πραγματικό συμφέρον τους. Προς το συμφέρον τους είναι, σύμφωνα με τη σμιθιανή πολιτική οικονομία, η μεταρρύθμιση του υφιστάμενου ‘συντάγματος’ προς την κατεύθυνση του «ελεύθερου εμπορίου». Στο σημείο αυτό η σμιθιανή ανάλυση επαναφέρει ξανά το θεμελιακό της κριτήριο, το κριτήριο δηλαδή του γενικού κοινωνικού συμφέροντος πέραν του επιμέρους ταξικού συμφέροντος των γαιοκτημόνων και αγροτών. Αν γενικευθεί το συμφέρον το οποίο νομίζουν ότι έχουν οι γαιοκτήμονες, οι αγρότες και οι κτηνοτρόφοι από τις πολιτικές απαγόρευσης εισαγωγών σιταριού και βοοειδών, τότε τούτο θα σηματοδοτούσε την εκφορά ενός αιτήματος να απαγορευθεί δια νόμου η εισαγωγή των συγκεκριμένων προϊόντων εις το διηνεκές. Τούτο «στην πραγματικότητα» θα σήμαινε όμως «να νομοθετηθεί ότι ο πληθυσμός και η οικονομική δραστηριότητα της χώρας δεν θα έπρεπε ποτέ από δω και στο εξής να υπερβεί ό, τι μπορεί να διατηρήσει μόνο το ακατέργαστο προϊόν του εδάφους της» (WN IV.ii., σ. 39).

B) Σχετικά με τις πολιτικές περιορισμού των εισαγωγών από συγκεκριμένες χώρες με τις οποίες θεωρείται ότι το εμπόριο είναι δυσμενές

Το τρίτο κεφάλαιο αφορά τις πολιτικές επιβολής «παράδοξων (extraordinary) περιορισμών στην εισαγωγή αγαθών όλων σχεδόν των ειδών από χώρες με τις οποίες το ισοζύγιο θεωρείται επιζήμιο». Η σμιθιανή ανάλυση θα επιχειρήσει να καταδείξει την «ανορθολογικότητα» αυτών των ρυθμίσεων σε δύο επίπεδα: κρίνοντάς τις αφ’ ενός βάσει των αρχών του ίδιου του «εμπορικού συστήματος» και αφ’ ετέρου βάσει των αρχών του σμιθιανού συστήματος. Μας ενδιαφέρει εδώ το ερώτημα αναφορικά με το ποια είναι τα κριτήρια βάσει των οποίων η θεωρία, ο νομοθέτης και η δημοσιότητα θα όφειλαν να κρίνουν ποιο είδος εξωτερικού εμπορίου είναι ευνοϊκό και ποιο είναι επιζήμιο «για τη χώρα» (δηλαδή: από ευρεία σκοπιά γενικής κοινωνικής ευημερίας). Στο πλαίσιο αυτό ο Σμιθ αναπτύσσει μία κριτική στα κριτήρια αφ’ ενός της «εθνικής προκατάληψης και έχθρας» και, αφ’ ετέρου, του «ιδιωτικού συμφέροντος» και του «μονοπωλιακού πνεύματος», ως διαβαθμίσεις *ανορθολογικής* συγκρότησης και

νομιμοποίησης πολιτικών ρυθμίσεων²³⁹. Ιδιαίτερα στο ζήτημα της πολιτικής εξωτερικού εμπορίου έχει εμπεδωθεί ένας συνδυασμός των δύο ‘ημαρτημένων’ κριτηρίων: «Η εθνική προκατάληψη και έχθρα, υποβοηθούμενα/υποκινούμενα πάντοτε από το ιδιωτικό συμφέρον επιμέρους εμπόρων αποτελούν τις αρχές που γενικά καθοδηγούν την κρίση μας πάνω στα σχετικά ζητήματα» (WN IV.iii.i, σ. 51).

Θα μπορούσε να τεθεί εδώ το ερώτημα μήπως αντιφάσκει εν προκειμένω ο Σμιθ με το να θεωρεί το κριτήριο του ιδιωτικού συμφέροντος ως μη ωφέλιμο, βλαπτικό μάλιστα, για τη γενική κοινωνική ευημερία. Πώς συμβαδίζει η προαναφερθείσα μομφή με τη συνήθη ερμηνεία της σμιθιανής θεωρίας ως μιας θεωρίας αρμονικής συμφιλίωσης του ιδιωτικού συμφέροντος με το γενικό κοινωνικό συμφέρον; Πρόκειται όπως έχουμε προσπαθήσει να δείξουμε για το τι *τύπος* ιδιωτικού συμφέροντος είναι και σε τι *πλαίσιο* ενεργοποιείται. Ο Σμιθ έχει ήδη δηλώσει, σε κομβικό σημείο του έργου του, ότι από τα τρία βασικά ταξικά συμφέροντα, ιδιαίτερα, αποκλειστικά ίσως, το επιμέρους ταξικό συμφέρον εκείνο το οποίο δεν συνδυάζεται ‘φυσιολογικά’ με το γενικό κοινωνικό συμφέρον είναι το συμφέρον της εμπορικής αστικής τάξης. Η εν λόγω ανάλυση του συμπεράσματος του πρώτου βιβλίου (βλ. 2.9 της παρούσας εργασίας) αναδεικνύει στο τέταρτο βιβλίο τις πηγές της προέλευσής της: πρόκειται για τα ταξικά και επαγγελματικά εκείνα συμφέροντα τα οποία δημιούργησαν το μερκαντιλιστικό απολυταρχικό κράτος. Στη σμιθιανή θεωρία δεν νομιμοποιείται αργiori το ιδιωτικό συμφέρον ως κοινωνικά ωφέλιμο. Αντιθέτως, πρόκειται για μια θεωρία διερεύνησης των όρων συμβατότητας του ιδιωτικού συμφέροντος με το γενικό κοινωνικό συμφέρον εντός του πλαισίου της νεωτερικής εργασιακά καταμερισμένης ολότητας. Το ιδιωτικό συμφέρον στο βαθμό που μορφοποιείται από το κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο με τέτοιο τρόπο ώστε να γίνεται «μονοπωλιακό πνεύμα» αποτελεί αποδιαρθρωτικό στοιχείο της κοινωνικής συνοχής. Με άλλα λόγια,

---

²³⁹ Επειδή οι αρχές της «εθνικής προκατάληψης και έχθρας» είναι πιο παράλογες από τις αρχές του «ιδιωτικού συμφέροντος και του μονοπωλιακού πνεύματος» είναι ανορθολογικές ακόμη και αποτιμώμενες στη βάση των αρχών του εμπορικού συστήματος: «Οι αρχές που εξέτασα στο προηγούμενο κεφάλαιο αντλούν την προέλευσή τους από το ιδιωτικό συμφέρον και το μονοπωλιακό πνεύμα, αυτές που θα εξετάσω σε αυτό το κεφάλαιο, από την εθνική προκατάληψη και έχθρα. Είναι, συνεπώς, όπως είναι ίσως αναμενόμενο, ακόμη πιο ανορθολογικές. Είναι ανορθολογικές κρινόμενες ακόμη και βάσει των αρχών του εμπορικού συστήματος» (WN IV.iii.i, σ. 51).

η ατομική εργαλειακή ορθολογικότητα δεν προάγει αυτομάτως –δηλαδή: αδιαμεσολάβητη από τα προαναφερθέντα πλαίσια–ορθολογική συγκρότηση της πολιτικής μορφής.

Οι περιορισμοί στην εισαγωγή αγαθών από τη Γαλλία θεωρούνται από τη σμιθιανή ανάλυση ως «παράλογοι» ακόμη και κρίνοντάς τους με βάση τα κριτήρια του δόγματος του εμπορικού συστήματος, στο βαθμό που δεν τηρούνται, στην προκειμένη περίπτωση, ούτε αυτές οι αρχές της θεωρίας του εμπορικού ισοζυγίου (*WN IV.iii.i*, σ. 51-56). Αλλά και το ίδιο το δόγμα του εμπορικού ισοζυγίου είναι ανορθολογικό. Σε αυτό θα επικεντρώσει εδώ ο Σμιθ την κριτική του επιχειρώντας να δείξει ότι: «Τίποτα, ωστόσο, δεν μπορεί να είναι περισσότερο παράλογο από όλη αυτή τη θεωρία του εμπορικού ισοζυγίου, πάνω στην οποία θεμελιώνονται όχι μόνο αυτοί οι περιορισμοί αλλά σχεδόν όλες οι άλλες ρυθμίσεις του εμπορίου. Όταν δύο μέρη εμπορεύονται το ένα με το άλλο, η θεωρία αυτή υποθέτει ότι, αν το ισοζύγιο είναι ισοϋψές (*even*), κανένα από τα δύο ούτε χάνει ούτε κερδίζει' αλλά αν [το ισοζύγιο] κλίνει σε οποιονδήποτε βαθμό προς τη μία πλευρά, το ένα χάνει και το άλλο κερδίζει αναλόγως της απόκλισής του από την ακριβή ισορροπία. Και οι δύο υποθέσεις είναι ψευδείς. Ένα εμπόριο το οποίο διεξάγεται εξαναγκαστικά (*is forced*) μέσω επιδοτήσεων και μονοπωλίων μπορεί να είναι και συνήθως είναι επιζήμιο για τη χώρα προς όφελος της οποίας υποτίθεται ότι εγκαθιδρύεται (*is meant to be established*), όπως θα επιχειρήσω να δείξω στη συνέχεια. Αλλά εκείνο το εμπόριο που, χωρίς βία ή περιορισμό, διεξάγεται φυσικά και κανονικά μεταξύ δύο μερών είναι πάντα επωφελές, αν και όχι πάντα εξίσου, και για τα δύο» (*WN IV.iii.ii*, σ. 67). Η σμιθιανή αντίληψη περί του 'ορθού' εξαγωγικού εμπορίου διασαφηνίζει, προκαταρκτικά, ότι ως «πλεονέκτημα ή κέρδος» θα πρέπει να κατανοηθεί «όχι η αύξηση της ποσότητας χρυσού και ασημιού, αλλά η ποσότητα της ανταλλακτικής αξίας του ετήσιου προϊόντος της γης και της εργασίας της χώρας, ή η αύξηση του ετήσιου εισοδήματος των κατοίκων της» (*WN IV.iii.ii*, σ. 67). Πίσω από τη συγκεκριμένη κατανόηση του εξωτερικού εμπορίου προϋποτίθεται το σύνολο της σμιθιανής πολιτικής οικονομίας σύμφωνα με την οποία το *χρήμα* δεν συνιστά ενεργό υποκείμενο της κυκλοφορίας των αξιών αλλά απλώς εργαλείο του εμπορίου, ενώ τα *εμπορεύματα* αποτελούν, αντιθέτως, το ενεργό υποκείμενο της οικονομίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο Σμιθ θα εξετάσει το εξαγωγικό εμπόριο με βάση αυτόν τον ορισμό του «πλεονεκτήματος», κατ' αντιδιαστολή προς τη

μερκαντιλιστική αντίληψη στην οποία το εξωτερικό εμπόριο αποτελεί ανταλλαγή μη ισοδυνάμων.

Στο βαθμό που τίθεται ως σκοπός του εξωτερικού εμπορίου η «αύξηση της ποσότητας χρυσού και ασημιού», από τη σκοπιά της μερκαντιλιστικής αντιληπτικής δομής εισέρχεται στο φόντο η στιγμή της κυκλοφορίας των οικονομικών αξιών. Και ενώ μέσα από το πρίσμα της κυκλοφορίας φωτίζονται διαθλαστικά τα πεδία της παραγωγής και της κατανάλωσης, άλλο τόσο, μέσα από τη διάθλασή τους αυτή, τα πεδία της παραγωγής και της κατανάλωσης εξίσου αποσιωπούνται και μένουν στο σκοτάδι. Η σμιθιανή ανάλυση προσπαθεί να κρατήσει στο φως αυτά τα πεδία αντιτείνοντας ότι «όπως ένας έμπορος που έχει κρασί αξίας εκατό δέκα χιλιάδων λιρών στο κελάρι του είναι πιο πλούσιος από εκείνον που έχει καπνό αξίας μόνο εκατό χιλιάδων λιρών στην αποθήκη του, έτσι είναι και πιο πλούσιος από εκείνον που έχει χρυσό αξίας μόνο εκατό χιλιάδων λιρών στα ταμεία του» (WN IV.iii.i, σ. 69). Από τη σκοπιά της παραγωγής και της κατανάλωσης, ή, με άλλα λόγια, με βάση το κριτήριο «της ανταλλακτικής αξίας του ετήσιου προϊόντος της γης και της εργασίας, ή του ετήσιου εισοδήματος των κατοίκων» μίας κοινωνίας (όλες τους εναλλακτικές διατυπώσεις της έννοιας του «πραγματικού πλούτου» έτσι όπως αυτός κατανοείται από τον Σμιθ) το εξωτερικό εμπόριο αποτελεί πεδίο ανταλλαγής ισοδυνάμων στο οποίο «ανταλλάσσονται εμπορεύματα έναντι εμπορευμάτων» (WN IV.iii.ii, σ. 67-68). Η αύξηση της αξίας, του πλούτου όλων των εμπλεκόμενων μερών σε ένα τέτοιο «ανοικτό και ελεύθερο εμπόριο» (WN IV.iii.ii, σ. 75) συνίσταται στο ότι διαμέσου αυτού μπορούν «να τεθούν σε κίνηση μεγαλύτερες ποσότητες φιλοπονίας (industry) και να δοθεί εισόδημα, συντήρηση και απασχόληση σε ένα μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων». Ο Σμιθ ονομάζει τη συγκεκριμένη αντίληψη και ως «ισοζύγιο της ετήσιας παραγωγής και κατανάλωσης (balance of the annual produce and consumption)» (WN IV.iii.i, σ. 76)²⁴⁰. Στο βαθμό που το συγκεκριμένο «φυσικό ισοζύγιο» αφορά τον «πραγματικό πλούτο» μίας κοινωνίας, δηλαδή την «ανταλλακτική αξία της ετήσιας παραγωγής των γαιών και της εργασίας» της, το σμιθιανό κριτήριο αποτίμησης του εξωτερικού εμπορίου διαμορφώνεται ως εξής: «Αν η ανταλλακτική αξία του ετήσιου προϊόντος...

---

²⁴⁰ «Υπάρχει και ένα άλλο ισοζύγιο, πράγματι, το οποίο έχει ήδη εξηγηθεί, πολύ διαφορετικό από το εμπορικό ισοζύγιο, και το οποίο, ανάλογα με το αν συμβαίνει να είναι ευνοϊκό ή δυσμενές, κατ' ανάγκη προκαλεί την ευημερία ή την παρακμή κάθε έθνους» (WN IV.iii.ii, σ. 76).

υπερβαίνει εκείνο της ετήσιας κατανάλωσης, το κεφάλαιο της κοινωνίας πρέπει κατ' ανάγκην να αυξάνεται σε αναλογία προς αυτή την υπέρβαση. Η κοινωνία σε αυτή την περίπτωση ζει στα μέτρα του εισοδήματός της, και ό, τι αποταμιεύεται ετησίως από το εισόδημά της προστίθεται φυσιολογικά στο κεφάλαιό της, και απασχολείται έτσι ώστε να αυξάνει ακόμη περαιτέρω το ετήσιο προϊόν. Αν η ανταλλακτική αξία της ετήσιας παραγωγής, αντιθέτως, υπολείπεται της ετήσιας κατανάλωσης, το κεφάλαιο της κοινωνίας πρέπει ετησίως να φθίνει ανάλογα με αυτή την ανεπάρκεια. Η δαπάνη της κοινωνίας σε αυτή την περίπτωση υπερβαίνει τα έσοδά της και αναγκαστικά καταπατά το κεφάλαιο αυτό (*encroaches upon its capital*). Το κεφάλαιό της, συνεπώς, πρέπει αναγκαστικά να φθίνει, και μαζί με αυτό η ανταλλακτική αξία της ετήσιας παραγωγής της οικονομικής δραστηριότητάς (*industry* της)» (*WN IV.iii.ii*, σ. 76).

Πώς εγκαθιδρύθηκε τότε το 'ημαρτημένο' εμποροκρατικό είδος εξωτερικού εμπορίου; Σύμφωνα με τις σμιθιανές αναλύσεις τούτο διαμορφώθηκε υπό τον συνδυασμό του «πνεύματος εθνικής μισαλλοδοξίας» με το «μονοπωλιακό πνεύμα». Την πρωτοκαθεδρία στο συγκεκριμένο συνδυασμό κατέχει η «ωμή αρπακτικότητα, το μονοπωλιακό πνεύμα των εμπόρων και των βιοτεχνών, οι οποίοι ούτε είναι, ούτε πρέπει να είναι, οι κυβερνώντες (*rulers*) της ανθρωπότητας» (*WN IV.iii.ii.*, σ. 72). Η λογική δε δια της οποίας στο εμποροκρατικό σύστημα οι εμποροβιοτέχνες καθίστανται «κυβερνώντες» συνίσταται στο ότι η ορθολογικότητα των οικονομικών πρακτικών τους αναγορεύεται άμεσα και αυτομάτως σε κρατική πολιτική: «οι ύπουλες στρατηγικές μικρεμπόρων (*sneaking arts of underling tradesmen*) αναγορεύονται έτσι σε πολιτικά αξιώματα (*political maxims*)...» (*WN IV.iii.ii.*, σ. 72).

Γ) Σχετικά με τις πολιτικές ενθάρρυνσης των εξαγωγών (δασμολογικές επιστροφές, επιδοτήσεις, εμπορικές συνθήκες)

Από τις σμιθιανές αναλύσεις των πολιτικών ενθάρρυνσης των εξαγωγών μας ενδιαφέρει εδώ το κριτήριο βάσει του οποίου αποτιμάται η ορθολογικότητα των συγκεκριμένων κρατικών πολιτικών. Από τη σκοπιά του εμποροκρατικού συστήματος οι συγκεκριμένες πολιτικές νομιμοποιούνται ως μέσα προσέλκυσης χρυσού και ασημιού. Η συνολική λογική τους θεμελιώνεται, όπως και το πλέγμα πολιτικών περιορισμού των εισαγωγών, στο «μονοπωλιακό πνεύμα»: «Οι έμποροι και οι βιοτέχνες δεν ικανοποιούνται με το μονοπώλιο στην εγχώρια αγορά, αλλά επιθυμούν

παρομοίως και την πιο εκτεταμένη ξένη πώληση για τα αγαθά τους» (WN IV.iv.i, σ. 77). Η σμιθιανή ανάλυση αποτιμώντας τις βάσει του κριτηρίου του «φυσικού ισοζυγίου παραγωγής», αποτιμώντας δηλαδή την επίδρασή τους στο «φυσικό καταμερισμό και διανομή της εργασίας», δύναται να προσδιορίσει διαβαθμίσεις ορθολογικότητας της κάθε επιμέρους πολιτικής. Έτσι, βάσει του συγκεκριμένου κριτηρίου οι δασμολογικές επιστροφές είναι οι πιο εύλογες από όλες τις πολιτικές ενθάρρυνσης των εξαγωγών (WN IV.iv.i, σ. 77-78)²⁴¹.

Βάσει του ίδιου κριτηρίου η σμιθιανή ανάλυση δύναται να προβεί σε αποτίμηση και του *βαθμού* ορθολογικότητας της εκάστοτε μερκαντιλιστικής πολιτικής ρύθμισης. Έτσι, ορθολογικές θεωρούνται εκείνες μόνο οι δασμολογικές επιστροφές οι οποίες δεν μπορούν να εξωθήσουν σε κάποιο παραγωγικό κλάδο μεγαλύτερες κεφαλαιακές ροές απ' ό,τι θα εισέρρεαν σε αυτόν αν δεν υπήρχαν δασμοί εισαγωγής (WN IV.iv.i, σ. 81). Υπό το αυτό κριτήριο η σμιθιανή ανάλυση αποτιμά και την ορθολογικότητα των «επιδοτήσεων» και των «εμπορικών συνθηκών», καταλήγοντας στην κατάδειξή τους ως ενός είδους έμμεσης «φορολογίας πάνω στο μεγάλο σώμα του λαού» με σκοπό να υποστηριχθούν κάποιες συγκεκριμένες επιμέρους τάξεις εμπόρων και βιοτεχνών.

Ιδιαίτερα στο πλαίσιο της ανάλυσης των «εμπορικών συνθηκών» ο Σμιθ συγκρίνει το «άμεσο εμπόριο κατανάλωσης» (direct trade of consumption) με το «διαμετακομιστικό (round about) εμπόριο» (WN IV.vi., σ. 127) και επαναφέρει το επιχείρημα ότι «η ενεργός ζήτηση για χρυσό, όπως και για κάθε άλλο εμπόρευμα, περιορίζεται σε κάθε χώρα σε μία συγκεκριμένη ποσότητα» (WN IV.vi., σ. 127-128). Αν το χρήμα είναι απλώς μέσο κυκλοφορίας («plate and coin») και όχι καθαυτό

---

²⁴¹ «To allow the merchant to draw back upon exportation, either the whole or a part of whatever excise or inland duty is imposed upon domestic industry, can never occasion the exportation of a greater quantity of goods than what would have been exported had no duty been imposed. Such encouragements do not tend to turn towards any particular employment a greater share of the capital of the country than what would go to that employment of its own accord, but only to hinder the duty from driving away any part of that share to other employments. They tend not to overturn that balance which naturally establishes itself among all the various employments of the society; but to hinder it from being overturned by the duty. They tend not to destroy, but to preserve what it is in most cases advantageous to preserve, the natural division and distribution of labour in the society».

πλούτος, τούτο συνεπάγεται ότι αν εισαχθεί μία ποσότητα που υπερβαίνει την ενεργό ζήτησή του χρήματος για τις ανάγκες της κυκλοφορίας, η πλεονασματική ποσότητα κατ' ανάγκην θα εξαχθεί: «όσο περισσότερο αυτό το πλεόν ασήμαντο αντικείμενο της μοντέρνας πολιτικής, το εμπορικό ισοζύγιο, εμφανίζεται να είναι υπέρ μας με κάποιες συγκεκριμένες χώρες, τόσο περισσότερο πρέπει να εμφανίζεται να είναι εναντίον μας με πολλές άλλες χώρες». Αν η εν λόγω σύγκριση διεξαχθεί βάσει των αρχών του φυσικού συστήματος πολιτικής οικονομίας, λοιπόν, το «άμεσο εμπόριο κατανάλωσης» αξιολογείται ως πλεονεκτικότερο από το «διαμετακομιστικό». Πώς καθιερώθηκε τότε το συγκεκριμένο πλέγμα κρατικών πολιτικών οι οποίες επικεντρώνονται στη συσσώρευση πολύτιμων μετάλλων και θέτουν ως προτεραιότητα την ανάπτυξη του διαμετακομιστικού εμπορίου; Μία ενδεικτική αλλά χαρακτηριστική απάντηση, η οποία αναπτύσσεται στο πλαίσιο της εξέτασης του εμπορίου της Αγγλίας με την Ισπανία και την Πορτογαλία, συνίσταται στο ότι οι έμποροι που δραστηριοποιούνταν σε αυτό το είδος εμπορίου «δεν θα έβρισκαν, ενδεχομένως, για ένα ή δύο χρόνια κάποια εξίσου επωφελή (equally advantageous) μέθοδο απασχόλησης των κεφαλαίων τους (WN IV.vi., σ. 128).

3.2.4. Η διάκριση μεταξύ «νομοθέτη» και «πολιτικού» και το ζήτημα του μεταρρυθμιστικού ιδεώδους

Βάσει των προαναφερθεισών διαστάσεων της σμιθιανής κριτικής στο μερκαντιλισμό μπορεί να ανασυγκροτηθεί το ζήτημα της σμιθιανής αντίληψης σχετικά με την πραγματοποίηση του μεταρρυθμιστικού ιδεώδους. Κεντρικό πλαίσιο του εν λόγω ζητήματος αποτελεί η διάκριση μεταξύ «νομοθέτη» και «πολιτικού». Ο ουσιώδης προσδιορισμός του νομοθέτη συνίσταται στο ότι «οι αξιολογήσεις (deliberations) του οφείλουν να καθοδηγούνται από γενικές αρχές που είναι πάντα οι ίδιες». Κατ' αντίστιξη προς το νομοθέτη ο ουσιώδης προσδιορισμός του «πολιτικού» συνίσταται στην «επιδεξιότητα εκείνου του ύπουλου και πανούργου πλάσματος... του οποίου οι αξιολογήσεις καθοδηγούνται από τις στιγμιαίες διακυμάνσεις των πραγμάτων» (WN

IV.ii, σ. 45)²⁴². Το ερώτημα που ενδιαφέρει την παρούσα εργασία είναι από που αντλούνται, ή, πώς διαμορφώνονται σε επίπεδο κοινωνικής ορθολογικότητας οι όροι της σκοπιάς μακροπρόθεσμου μεταρρυθμιστικού ορίζοντα του «νομοθέτη» σε αντιδιαστολή με τον στενό ορίζοντα του «πολιτικού»; Ο μακρο-οικονομικός ορίζοντας του τελευταίου στενεύει ρητά, σύμφωνα με τα προαναφερθέντα, από το γεγονός ότι αναγορεύει αυτομάτως οικονομικούς σχεδιασμούς και εργαλειακές πρακτικές επιμέρους κοινωνικών συμφερόντων σε πολιτικούς γνώμονες. Από αυτή την κριτική στον τρόπο συγκρότησης της σχέσης μεταξύ οικονομίας και πολιτικής στο εμποροκρατικό σύστημα η σμιθιανή θεωρία συνάγει την ορθή σχέση εντός «συστήματος φυσικής ελευθερίας».

Η ανάπτυξη της εμπορικής κοινωνίας, οι ανεπτυγμένες στιγμές του κυκλώματος παραγωγής-κυκλοφορίας-κατανάλωσης, όπως αυτές αποτυπώνονται στις μερκαντιλιστικές έννοιες και στις αντίστοιχες στιγμές του χρήματος (μέτρο αξιών, μέσο κυκλοφορίας, θησαυρισμός, μέσο πληρωμών) έχει ιστορικά διαμορφώσει οικονομικές εξαντικειμενικεύσεις στη βάση των οποίων εκτυλίχθηκαν διαδικασίες γένεσης και παγίωσης του κράτους ως μακρο-κοινωνικού υποκειμένου. Είναι αλήθεια ότι στον ιστορικό ορίζοντα του εμποροκρατικού συστήματος υπήρχαν αναγκαιότητες που γέννησαν και παγίωσαν μεν το κράτος ως μακρο-κοινωνικό υποκείμενο αλλά, εξαιτίας της μη ανεπτυγμένης (από τη σκοπιά του σήμερα) μορφής αυτών των εξαντικειμενικεύσεων, διαμόρφωσαν στρεβλά την κρατική μορφή. Ενώ στην αντιληπτική δομή του μερκαντιλισμού το κράτος είναι εξωτερικό της οικονομίας και εισέρχεται μόνο στην κυκλοφορία των αξιών, οι εμποροβιοτεχνικές τάξεις εργαλειοποιούν το κράτος αναγορεύοντας τα επιμέρους συμφέροντά τους αυτομάτως σε κρατικές πολιτικές και ωθώντας το να προβεί σε παρεμβάσεις οι οποίες εισχωρούν στην παραγωγική δομή, με αποτέλεσμα είτε να στρέφονται κεφάλαια σε κλάδους στους οποίους δεν θα κατευθύνονταν ‘φυσιολογικά’ διαταράσσοντας τον ‘φυσικό’ καταμερισμό και την ‘φυσική’ κατανομή της κοινωνικής εργασίας, είτε θέτοντας με έμμεσο τρόπο φόρους σε άλλες παραγωγικές κοινωνικές κατηγορίες²⁴³.

---

²⁴² «...the skill of that insidious and crafty animal... whose councils are directed by the momentary fluctuations of affairs».

²⁴³ Βλ. ως προς το τελευταίο ζήτημα WN IV.ii., σ. 41-43 και WN V.ii.ii, ιδιαίτερα σ. 477 όπου ως συμπέρασμα της ανάλυσης της φορολογικής πολιτικής του εμποροκρατικού

Από τον τύπο εξαντικειμενικεύσεων που διαμορφώνει η οικονομία εξαρτώνται, λοιπόν, οι εξαντικειμενικεύσεις οι οποίες συγκροτούνται στο πολιτικό πεδίο. Τούτο επιτρέπει στη σμιθιανή θεωρία να σκεφτεί ότι ένα «σύστημα φυσικής ελευθερίας» δύναται να θέσει τους όρους διαμόρφωσης μίας ορθής πολιτικής ορθολογικότητας. Εντούτοις, όσον αφορά την *πραγματοποίηση* του μεταρρυθμιστικού ιδεώδους το οποίο συλλαμβάνει η θεωρία εννοιακά ως ορθή σχέση μεταξύ οικονομικού και πολιτικού, η σμιθιανή θεωρία αναπτύσσει αναλύσεις σχετικά με την αναγκαιότητα ήπιας και μακροπρόθεσμης εφαρμογής του. Η σμιθιανή αντίληψη σχετικά με τον τρόπο πραγματοποίησης του μεταρρυθμιστικού ιδεώδους αναδεικνύεται χαρακτηριστικά στο σημείο όπου εξετάζεται η περίπτωση της επιχείρησης αποκατάστασης του ελεύθερου εμπορίου αφότου αυτό «έχει για ορισμένο χρονικό διάστημα διακοπεί», με αποτέλεσμα οι υψηλοί δασμοί ή η απαγορεύσεις σε όλα τα ξένα αγαθά που μπορούν να έρθουν σε ανταγωνισμό με τα εμπορεύματα κάποιων συγκεκριμένων επιμέρους βιοτεχνιών να «έχουν επεκταθεί τόσο πολύ ώστε να απασχολούν ένα μεγάλο πλήθος χεριών». Με συνέπεια ως προς τις αρχές του αναλογισμού και της στάθμισης μεταξύ αξιολογικών κριτηρίων και κριτηρίων αποδοτικότητας που έχει θέσει η σμιθιανή θεωρία υποστηρίζεται και σε αυτή την περίπτωση ότι: «Η ανθρωπιά ίσως να απαιτεί... να αποκατασταθεί η ελευθερία του εμπορίου μόνο με αργές διαβαθμίσεις, και με μεγάλη επιφύλαξη και περίσκεψη» (WN IV.ii, σ. 45-46)²⁴⁴. Επίσης, αναδεικνύονται πεδία, όπως εν προκειμένω της άμυνας (WN IV.ii., σ. 39-41) και της φορολογίας (WN IV.ii., σ. 41-43), τα οποία αποτελούν περιπτώσεις στις οποίες, εξεταζόμενες από τη σκοπιά της «επιστήμης του νομοθέτη», μπορούν και οφείλουν να γίνουν κάποιες εξαιρέσεις, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, με περισσότερο ή λιγότερο απόλυτο τρόπο, κατά την πραγματοποίηση του μεταρρυθμιστικού ιδεώδους του ελεύθερου εμπορίου. Οι πολιτικές αξιολογήσεις που αφορούν αυτά τα ζητήματα και οι συγκεκριμένες εξαιρέσεις που ενδέχεται να πρέπει να γίνουν αποδεκτές προκύπτουν από «γενικές αρχές» με τις οποίες συλλογίζεται η σκοπιά του νομοθέτη και όχι από τις «στιγμαϊές διακυμάνσεις των πραγμάτων» από τις οποίες έλκεται ο «πολιτικός», μολονότι, όπως

συστήματος υποστηρίζεται ότι «το εμποροκρατικό σύστημα μας έχει διδάξει, σε πολλές περιπτώσεις, να χρησιμοποιούμε τη φορολογία ως ένα εργαλείο, όχι εσόδων, αλλά μονοπωλίου».

²⁴⁴ «Humanity may in this case require that the freedom of trade should be restored only by slow gradations, and with a good deal of reserve and circumspection».

στην περίπτωση του «Νόμου περί Ναυσιπλοΐας» η θεωρία μπορεί εκ των υστέρων να δικαιολογήσει μία ρύθμιση η οποία προέκυψε ιστορικά ακόμη και από «εθνική μισαλλοδοξία» μάλλον παρά από γενικές αρχές, κρίνοντας τα αποτελέσματα της. Συνολικά η σμιθιανή αντίληψη συνοψίζεται στο εξής χωρίο:

«Το να αναμένει κανείς, πράγματι, ότι η ελευθερία του εμπορίου θα αποκατασταθεί ποτέ πλήρως στη Μεγάλη Βρετανία είναι τόσο παράλογο όσο το να αναμένει ότι θα εγκαθιδρυθεί σε αυτή κάποτε μία Ωκεανία ή μια Ουτοπία. Όχι μόνο οι προκαταλήψεις της κοινής γνώμης, αλλά κάτι που είναι πολύ περισσότερο ακατάκτητο, τα ιδιωτικά συμφέροντα πολλών ατόμων, εναντιώνονται ακαταμάχητα σε αυτή. Εάν επρόκειτο οι αξιωματούχοι του στρατού να εναντιώνονταν με τον ίδιο ζήλο και ομοφωνία σε οποιαδήποτε μείωση του αριθμού των δυνάμεών τους όπως τα αφεντικά βιοτεχνίας θέτουν τους εαυτούς του εναντίον κάθε νόμου που είναι πιθανό να αυξήσει τον αριθμό των ανταγωνιστών τους στην εγχώρια αγορά· εάν επρόκειτο οι πρώτοι να εμπνυχώνουν τους στρατιώτες τους με τον ίδιο τρόπο που οι δεύτεροι υποδαυλίζουν τους εργαζόμενούς τους να επιτεθούν με βία και οργή σε αυτούς που προτείνουν κάποια τέτοια ρύθμιση, η προσπάθεια περιορισμού του στρατού θα ήταν τόσο επικίνδυνη όσο έχει γίνει τώρα η προσπάθεια να περιοριστεί από οποιαδήποτε άποψη το μονοπώλιο που οι βιοτέχνες μας έχουν αποκτήσει εναντίον μας. Το μονοπώλιο αυτό έχει αυξήσει τόσο πολύ τον αριθμό κάποιων επιμέρους φυλών εξ αυτών ώστε, όπως ένας παραμεγαλωμένος μόνιμος στρατός, έχουν καταστεί ανυπέρβλητοι για την κυβέρνηση, και σε ορισμένες περιπτώσεις εκφοβίζουν τη νομοθεσία. Το Μέλος του Κοινοβουλίου που υποστηρίζει κάθε πρόταση ενδυνάμωσης αυτού του μονοπωλίου είναι βέβαιο ότι θα αποκτήσει όχι μόνο την καλή φήμη ότι καταλαβαίνει το εμπόριο, αλλά μεγάλη δημοφιλία και επιρροή σε μία τάξη ανθρώπων της οποίας οι αριθμοί και ο πλούτος την καθιστούν εξαιρετικής σημασίας. Αν τους εναντιωθεί, αντιθέτως, και πολύ περισσότερο αν έχει επαρκή αυθεντία να τους αντικρούσει, ούτε η πλέον αναγνωρισμένη ακεραιότητα, ούτε η υψηλότερη κοινωνική σειρά, ούτε οι μεγαλύτερες δημόσιες υπηρεσίες δεν μπορούν να τον προστατέψουν από την πλέον διαβόητη κακομεταχείριση και προσβολή, από προσωπικές ύβρεις, ούτε από ενίοτε πραγματικό κίνδυνο, που εγείρονται από την αποθρασυσμένη οργή μαινόμενων και απογοητευμένων κατόχων μονοπωλίων» (WN IV.ii, σ. 48).

Προβληματικές που έχουμε ήδη δει στα προηγούμενα μέρη της εργασίας έρχονται εδώ να συσχετιστούν (ή, ίσως, να αναδείξουν την προέλευσή τους) με την ανάλυση του μερκαντισμού και την κριτική αντιπαράθεση σε αυτόν εκ μέρους του Σμιθ ενός διαφορετικού μεταρρυθμιστικού ιδεώδους. Από τη μία πλευρά, το ζήτημα της ουτοπικής εκδοχής του «πνεύματος συστήματος», το ζήτημα του φανατισμού και της αισθητικοποίησης της πολιτικής και το ζήτημα της ιδεολογικής νομιμοποίησης των

οικονομικά ισχυρών οι οποίοι «σε πολλές περιπτώσεις παριστάνουν τη νομοθετική αρχή». Από την άλλη πλευρά, το ζήτημα της μελετημένης και στοχευμένης πραγματοποίησης της μεταρρύθμισης που λαμβάνει υπόψη τα συμφέροντα που θίγονται και το βαθμό «αλλοίωσης» του υφιστάμενου «συντάγματος» που αυτή επιφέρει, της όχι απότομης και ξαφνικής πραγματοποίησης του μεταρρυθμιστικού ιδεώδους –όπως χαρακτηριστικά λέγεται εδώ, ο νομοθέτης να μην δημιουργεί μία αταξία (disorder) στην προσπάθειά του να άρει μία ήδη υφιστάμενη (WN IV.ii., σ. 49). Της πρόκρισης, εν τέλει, εκείνης της νομοθεσίας η οποία καθοδηγείται από «μία ευρεία σκοπιά γενικού συμφέροντος» κατ' αντίστιξη προς μία πολιτική που υποκινείται από τη «θορυβώδη φορτικότητα (clamorous importunity) επιμέρους συμφερόντων» (WN IV.ii., σ. 49). Όσον αφορά δε την επιστημολογική διάσταση των εν λόγω προβληματικών, ως κατ' εξοχήν παγιωμένη προκατάληψη από τη σκοπιά της θεωρίας του ελεύθερου εμπορίου τίθεται η αντίληψη ότι το χρήμα είναι ο πλούτος. Άρα και για τη θέση του μεταρρυθμιστικού ιδεώδους του ελεύθερου εμπορίου αυτό που πρέπει να αποκρουστεί σε επίπεδο συνειδησιακών περιεχομένων είναι αυτή ακριβώς η αντίληψη. Για το λόγο αυτό ο Σμιθ τη θέτει στο πρώτο πλάνο της κριτικής του αντιπαράθεσης προς το μερκαντισμό.

Στο κεφάλαιο το οποίο ο Σμιθ επιφυλάσσει ως συμπέρασμα σχετικά με το εμποροκρατικό σύστημα η ανάλυση επικεντρώνεται στην κατάδειξη των ασυνεπειών του τελευταίου διερευνώντας τους λόγους για τους οποίους αυτές οι ασυνέπειες αναδύονται: «Αν και η ενθάρρυνση των εξαγωγών και η αποθάρρυνση των εισαγωγών είναι οι δύο μεγάλες μηχανές με τις οποίες το εμπορικό σύστημα προτείνει να πλουτίσει κάθε χώρα, εντούτοις όσον αφορά ορισμένα συγκεκριμένα εμπορεύματα φαίνεται να ακολουθεί ένα αντίθετο σχέδιο: να αποθαρρύνει τις εξαγωγές και να ενθαρρύνει τις εισαγωγές. Ο απώτερος σκοπός του, ωστόσο, προσποιείται ότι είναι πάντα ο ίδιος, να πλουτίσει τη χώρα διαμέσου ενός ευνοϊκού εμπορικού ισοζυγίου» (WN IV.viii., σ. 226). Περιέχεται εδώ μία μομφή ότι οι πολιτικές εξαγωγών και εισαγωγών δεν καθοδηγούνται από «γενικές αρχές υπό τις οποίες πρέπει να δρα η επιστήμη του νομοθέτη». Τούτο δε όχι διότι η πολιτική ορθολογικότητα δεν πρέπει να προσαρμόζει τις γενικές αρχές της στις διαφορετικές και μεταβαλλόμενες αναγκαιότητες του αντικειμένου, αλλά διότι η μερκαντιστική πολιτική υπαγορεύεται, άγεται και φέρεται από επιμέρους συμφέροντα στενά ιδιοτελούς ορίζοντα. Οι συγκεκριμένοι όροι

αποτελούν τους προσδιορισμούς της διάκρισης μεταξύ «μονοπωλιακού ή εμπορικού πνεύματος» αφ' ενός και «δημόσιου πνεύματος» αφ' ετέρου.

Η συγκεκριμένη ανάλυση του τι ενθαρρύνεται και τι απαγορεύεται από τις μερκαντιλιστικές πολιτικές επιχειρεί να δείξει ότι αυτό που εμφανίζεται ως ασυνέπεια προς τις θεωρητικές αρχές παράγεται αναγκαία από τα επιμέρους κοινωνικά συμφέροντα των εμπόρων και βιοτεχνών. Το «ιδιωτικό συμφέρον των εμπόρων και βιοτεχνών» αποκαλύπτεται κάτω από την υποκρισία ότι ο τελικός στόχος είναι να πλουτίσει η χώρα μέσω ενός πλεονεκτικού εμπορικού ισοζυγίου (*WN IV.viii.*, σ. 227). Στο τέλος της ανάλυσης αυτής προκύπτει ότι «είναι η παραγωγική δραστηριότητα (*industry*) που διεξάγεται προς όφελος των πλούσιων και των ισχυρών εκείνη η οποία ενθαρρύνεται από το εμποροκρατικό μας σύστημα. Εκείνη που διεξάγεται προς όφελος των φτωχών και των απόρων πάρα πολύ συχνά είτε παραμελείται είτε καταπιέζεται» (*WN IV.viii.*, 229). Η αναφορά στους «πλούσιους και ισχυρούς» υπενθυμίζει το στοιχείο της ιδεολογικής νομιμοποίησης που αντλούν σε επίπεδο ηθικής θεωρίας «πρόσωπα εξαιρετικής κατάστασης», όπως είχαμε δει στο υποκεφάλαιο 3.1.2. της παρούσας εργασίας και, σε επίπεδο πολιτικής-οικονομίας, την πιο ανεπτυγμένη κοινωνική ομάδωση του 'συντάγματος', όπως είχαμε δει στο συμπέρασμα του πρώτου Βιβλίου του *Πλούτου* (υποκεφάλαιο 2.9). Η ιδεολογική νομιμοποίηση οικονομικά ισχυρών συνεπικουρείται τόσο από τον τύπο συγκρότησης της οικονομικής ορθολογικότητας εκείνο στον οποίο το χρήμα «αναδύεται φυσιολογικά» ως η κατ' εξοχήν μορφή εμφάνισης του πλούτου, όσο και από τον τύπο της κοινωνικής ορθολογικότητας (του κοινωνικού συσχετισμού δυνάμεων) εντός της οποίας οι άλλες κοινωνικές ομαδώσεις έχουν χαμηλό βαθμό συνειδητότητας επί του συμφέροντός τους και της συσχέτισης του συμφέροντός τους με τις δημόσιες ρυθμίσεις. Καθώς τα μέλη των άλλων κοινωνικών τάξεων διαμορφώνουν ταυτότητα μιμούμενοι την πιο ανεπτυγμένη τάξη ή στο βαθμό που η διαδικασία συγκρότησης της ταυτότητάς τους παρεμποδίζεται από τα αποτελέσματα της πολιτικής της εμπορικής αστικής τάξης, το αίτημα του Σμιθ για την ελεύθερη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας στοχεύει συγχρόνως και σε ένα αίτημα «ελευθερίας του υποκειμένου», αποτελεί δηλαδή και ένα αίτημα ελεύθερης ανάπτυξης όλων των δρώντων και των φορέων των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας της κοινωνίας. Κατά την ανάλυση των εμποροκρατικών ρυθμίσεων, στο εσωτερικό της οποίας εμπεριέχεται και μία ανάλυση

των διαφορετικών ταξικών και επαγγελματικών κατηγοριών που επωφελούνται ή καταστρέφονται από αυτές, εκτίθεται το συμπέρασμα ότι:

«Είναι περιττό, φαντάζομαι, να παρατηρήσω πόσο αντίθετες είναι αυτές οι ρυθμίσεις προς την καυχαζόμενη ελευθερία (boasted liberty) του υποκειμένου, την οποία παριστάνουμε ότι τόσο πολύ ζηλεύουμε, αλλά η οποία, στην προκειμένη περίπτωση, θυσιάζεται τόσο ολοφάνερα στα μάταια συμφέροντα των εμπόρων και των βιοτεχνών μας. Το αξιέπαινο κίνητρο (laudable motive) όλων αυτών των ρυθμίσεων συνίσταται στο να επεκτείνουμε τις δικές μας βιοτεχνίες (manufactures), όχι μέσω της δικής τους βελτίωσης, παρά μέσω της καταπίεσης όλων των βιοτεχνιών των γειτόνων μας, και δια του τερματισμού, όσο το δυνατόν περισσότερο, του ενοχλητικού ανταγωνισμού τέτοιων απεχθών και δυσάρεστων αντιπάλων» (WN IV.viii., σ. 245)

Η εμποροκρατική θεωρητική αντίληψη εκκινεί από τις στιγμές οικονομικής ορθολογικότητας και κατασκευάζει το κράτος ως χωριστό από την αστική κοινωνία. Η πολιτική ορθολογικότητα έρχεται επιγενόμενα να επισυναφτεί με την οικονομική ορθολογικότητα μέσω αφ' ενός του δημοσιονομικού κύκλου και της φορολογικής πολιτικής και, αφ' ετέρου, μέσω των πολιτικών συσσώρευσης πολύτιμων μετάλλων διαμέσου του εξαγωγικού εμπορίου²⁴⁵. Κατά την επιγενόμενη αυτή κίνηση απωθούνται από την αντιληπτική δομή του μερκαντισμού οι στιγμές της παραγωγής και της κατανάλωσης και στη θέση τους προβάλλει η σφαίρα της κυκλοφορίας του χρήματος²⁴⁶.

---

²⁴⁵ Βλ. την ανάλυση αυτού του ζητήματος εις Γράβαρης, Δ., Ν., «Κράτος και μερκαντισμός. Η γένεση της νεότερης πολιτικής οικονομίας», *ό.π.*, ιδιαίτερα σ. 125.

²⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 127-128: «Η μετάβαση... από το χρήμα ως παθητικό μέτρο των αξιών στο χρήμα ως ενεργό μέσο κυκλοφορίας είναι αδιαμφισβήτητο σημάδι για [...] τις δύο 'στιγμές' του μορφικού αναδιπλασιασμού της αστικής κοινωνίας αλλά και αφετηρία για την κατανόηση της σχέσης μεταξύ πολιτικής και οικονομίας στο εσωτερικό της αντιληπτικής δομής του μερκαντισμού. Η σχέση αυτή, η οποία στη μερκαντιστική γραμματεία αποτυπώνεται κατ' αναλογία προς τη φυσιολογία του ανθρώπινου οργανισμού, είναι ως προς τη μορφή εμφάνισής της σχέση ανάμεσα σε δύο εξαντικειμενικευμένα υποκείμενα: στο κράτος από τη μία πλευρά και στο χρήμα από την άλλη. Η σχέση και η αλληλόδραση αυτών των δύο υποκειμένων, μολονότι υπερβαίνει τα εξατομικευμένα υποκείμενα της επιφάνειας της αστικής κοινωνίας, δεν καταργεί την εξατομίκευση, αφού τόσο το χρήμα όσο και το κράτος –η πολιτική μορφή– παρουσιάζονται ως αυτό που είναι, δηλαδή ως υποκείμενα, μόνο στον βαθμό που έχουν συνοψίσει, περιέχοντάς τες, τις ενέργειες των ατόμων. Το καινούριο περιεχόμενο που προσδίδει στη σχέση μεταξύ πολιτικής και οικονομίας αυτή η νέα αλληλόδραση μεταξύ

Κατά την πραγματοποίηση των αποτελεσμάτων της η κίνηση αυτή αίρει το χωρισμό μεταξύ οικονομίας και πολιτικής. Αντιθέτως, στη σμιθιανή πολιτική οικονομία τίθεται ρητά ως αφετηρία συγκρότησης του αντικειμένου η «ετήσια κοινωνική εργασία» –η οποία ταυτίζεται στην αντιληπτική δομή της σμιθιανής πολιτικής οικονομίας με το «κεφάλαιο» της κοινωνίας. Τα στάδια της παραγωγής και της κατανάλωσης που συγκροτούν, στη σμιθιανή πολιτική οικονομία, αυτή την εξαντικειμενίκευση *par excellence* της οικονομικής μορφής, τον «πραγματικό πλούτο» της κοινωνίας, δεν εμφανίζονται όπως στην αντιληπτική δομή του μερκαντιλισμού απωθημένα από το στάδιο της κυκλοφορίας, παρά διατηρούνται ως υπόσταση η οποία υποβαστάζει τη συνολική συγκρότηση της μορφικά αναδιπλασιασμένης σε οικονομία αφ' ενός και πολιτική αφ' ετέρου αστικής κοινωνίας πολιτών. Τούτο επιτρέπει στο Σμιθ να θέσει το χωρισμό οικονομίας και πολιτικής ως «φυσικό» και να τον διατηρήσει και κατά την ανάλυση της επιγενόμενης σύναψής τους. Η πολιτικο-οικονομική αυτή κατασκευή εμφανίζεται στο αναφερθέν συμπέρασμα και σε όρους ηθικο-πολιτικών αξιών. Στη συστατική για την νεωτερική αστική κοινωνία αξία της «ελευθερίας του υποκειμένου» αποτυπώνεται η οικονομική μορφή ως χώρος γένεσης και πραγμάτωσης της ελευθερίας –με απόκρυψη ταυτόχρονα της 'ελευθερίας' των φορέων εργασιακής δύναμης από το χρήμα και τα μέσα παραγωγής. Και συνδυάζεται με ένα αίτημα ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας όπου ο ανταγωνισμός προκρίνεται ως όρος της «δικής τους βελτίωσης» έναντι του εμποροκρατικού και αποικιοκρατικού τύπου εξωτερικού εμπορίου.

χρήματος ως μέσου κυκλοφορίας αφενός και κράτους αφετέρου είναι η μακροκοινωνική εκδοχή αυτού του μορφικού αναδιπλασιασμού. Συγκεκριμένα, και από την άποψη της νέας μακροοικονομικής τώρα μορφής, οι πράξεις των εξατομικευμένων υποκειμένων παρουσιάζονται ως κυκλική κίνηση που έχει ως αφετηρία την παραγωγή, ενδιάμεσο στάδιο την κυκλοφορία και τη διανομή και ως κατάληξη την κατανάλωση. Σε αυτή τη νέα μορφή, ωστόσο, και η αφετηρία –η παραγωγή– αλλά και το καταληκτικό σημείο –η κατανάλωση– δεν κάνουν αισθητή την παρουσία τους ούτε αποκτούν υπόσταση παρά μόνο ως προς τη σημασία που έχουν για τα ενδιάμεσα στάδια και κυρίως αυτό της κυκλοφορίας».

3.2.5. Συμπερασματικές παρατηρήσεις σχετικά με τη σμιθιανή κριτική στο «εμποροκρατικό σύστημα»

Σε διάφορα σημεία του ως άνω κειμένου αναφερθήκαμε σε μία ένσταση που θέτει ο Ρούμπιν στη σμιθιανή πρόσληψη και ερμηνεία του μερκαντιστικού φαινομένου. Η εν λόγω ένσταση μπορεί να συνοψιστεί στο εξής χωρίο:

«Εκφράζεται συχνά η άποψη ότι η μερκαντιστική θεωρία ανάγεται στη διακήρυξη ότι τα πολύτιμα μέταλλα αποτελούν τη μοναδική μορφή πλούτου. Ο Adam Smith ασκεί έντονη κριτική στην ‘παράλογη αντίληψη των μερκαντιστών ότι ο πλούτος συνίσταται σε χρήμα’. Ωστόσο, ένας τέτοιος χαρακτηρισμός είναι τελείως άδικος. Την αύξηση της ποσότητας των πολύτιμων μετάλλων τη θεώρησαν όχι ως πηγή του πλούτου ενός έθνους, αλλά ως ένδειξη ότι ο πλούτος μεγεθυνόταν. Μόνον οι πρόωμοι μερκαντιστές, οι διανοητικοί ορίζοντες των οποίων παρέμειναν αφελείς, περιορίστηκαν στη σφαίρα της νομισματικής κυκλοφορίας. Οι ύστεροι μερκαντιστές, προβάλλοντας τη θεωρία του ‘εμπορικού ισοζυγίου’, αποκάλυψαν τη συσχέτιση μεταξύ της κίνησης των πολύτιμων μετάλλων και της συνολικής ανάπτυξης του εμπορίου και της βιομηχανίας»²⁴⁷.

Συνεπώς, αυτό που υποστηρίζει ο Ρούμπιν ως κριτική στην ανάγνωση του όψιμου μερκαντισμού από τον Σμιθ διαιρείται σε δύο σκέλη, εκ των οποίων το πρώτο αφορά την αδυναμία κατανόησης, εκ μέρους της σμιθιανής κριτικής στο εμποροκρατικό σύστημα, ότι «η υπερβολική σημασία και σπουδαιότητα που προσέδωσαν οι μερκαντιστές στο *χρήμα* έχει τις ρίζες της στις συνθήκες *μετάβασης από μια φυσική σε μια εμπορευματική-εκχρηματισμένη οικονομία*». Ενώ, το δεύτερο σκέλος, αφορά την αντίστοιχη αδυναμία κατανόησης ότι «η υπέρ του δέοντος εστίασή τους στο *εξωτερικό εμπόριο* ήταν η λογική συνέπεια του ρόλου που διαδραμάτισε το εξωτερικό εμπόριο ως πηγή *τεράστιων κερδών* και ως ένα πεδίο δράσης που έδινε τις δυνατότητες για τη *ραγδαία συσσώρευση κεφαλαίου*». Η συγκεκριμένη δέσμη συνθηκών καθόρισε και την αντιληπτική δομή μέσα από την οποία συνέλαβαν οι μερκαντιστικές εννοιολογικές παραστάσεις τις οικονομικές κινήσεις πίσω από το χρήμα και το κεφάλαιο. Όπως επισημαίνει ο Γράβαρης, ακολουθώντας την προσέγγιση του Ρούμπιν για τον μερκαντισμό: «Με τη μετάβαση στον όψιμο μερκαντισμό η αντιληπτική δομή αυτής της έννοιας όχι μόνο διευρύνεται, αλλά και εμπλουτίζεται, αφού τώρα γίνεται ορατό ότι πίσω από τις κινήσεις του χρήματος στις διεθνείς

---

²⁴⁷ Rubin, I. I. (1993), *Ιστορία οικονομικών θεωριών, ό.π.*, σ. 56-57. Και αναλύεται συστηματικότερα στο κεφάλαιο το οποίο αφιερώνει ο Ρούμπιν στον Mun, *στο ίδιο*, σ. 73-75.

συναλλαγές υπάρχουν κινήσεις εμπορευμάτων και μάλιστα προϊόντων της βιοτεχνίας. Έρχεται στο φως, με τον τρόπο αυτό, μια παράσταση, μια εικόνα της παραγωγικής δομής».

Η ένσταση του Ρούμπιν στη σμιθιανή ερμηνεία του μερκαντισμού συνίσταται, λοιπόν, στο ότι είναι άδικη η κριτική που αποδίδει στο μερκαντισμό απλώς την αντίληψη ότι ο πλούτος συνίσταται σε χρήμα. Πολλώ δε μάλλον, μέσα από την αντιληπτική δομή του όψιμου μερκαντισμού συλλαμβάνεται, και μάλιστα ιστορικά για πρώτη φορά, μία εικόνα της παραγωγικής δομής, μια παράσταση κινήσεων εμπορευμάτων πίσω από τις κινήσεις των συναλλαγών στη σφαίρα της κυκλοφορίας. Ο Σμιθ, εντούτοις, θεωρώ ότι έχει επίγνωση τούτου. Τούτο φαίνεται κατά την αναφορά του «σε κάποιους από τους καλύτερους Άγγλους συγγραφείς πάνω στο εμπόριο», οι οποίοι «ξεκινούν την επιχειρηματολογία τους παρατηρώντας ότι ο πλούτος μίας χώρας συνίσταται, όχι στο χρυσό και το ασήμι της μόνο, αλλά στις γαίες της, τα σπίτια και τα καταναλωτικά αγαθά κάθε είδους». Μολονότι, ωστόσο, αυτοί οι συγγραφείς (πιθανότατα ο Mun) αντιλαμβάνονται ότι πλούτος είναι τα εμπορεύματα, «κατά την πορεία των συλλογισμών τους» η παράσταση αυτή της παραγωγικής δομής «ξεγλιστράει από τη μνήμη τους» και τους εμφανίζεται ο πλούτος/αξία μόνο υπό τη μορφή των πολύτιμων μετάλλων (του χρήματος) ή, μάλλον, σύμφωνα με τη σμιθιανή διατύπωση που έχει εδώ ιδιαίτερη σημασία «η πορεία του επιχειρηματός τους συχνά υποθέτει ότι όλος ο πλούτος συνίσταται σε χρυσό και ασήμι, και ότι το να πολλαπλασιαστούν αυτά τα μέταλλα αποτελεί το μεγάλο στόχο της εθνικής οικονομικής δραστηριότητας και του εμπορίου» (*WN IV.i.*, σ. 27). Αλλά αυτή η τελευταία είναι όμως και η κατανόηση του Ρούμπιν και του Γράβαρη σχετικά με τον τρόπο που εμφανίζεται η εικόνα της παραγωγικής δομής στην αντιληπτική δομή του μερκαντισμού: «Η παράσταση αυτή, ωστόσο», της παραγωγικής δομής όπως αυτή συλλαμβάνεται στο εσωτερικό της μερκαντιστικής αντιληπτικής δομής, συνεχίζει το επίχειρημα του Γράβαρη, «παραμένει μονομερής στο βαθμό που είναι ορατή μόνο εφόσον μείνει στη σκιά των κινήσεων του εμπορικού κεφαλαίου. Τα προϊόντα και τα εμπορεύματα αναδεικνύουν την αλήθεια των κινήσεων του χρήματος και αποκτούν πραγματική υπόσταση εντός αυτής της αντιληπτικής δομής, μόνο στο βαθμό που

προβάλλουν ως στοιχεία του εμπορικού ισοζυγίου»²⁴⁸. Στο περίγραμμα της εννοιακής παράστασης του μερκαντισμού αντικατοπτρίζεται, με άλλα λόγια, η ιστορική ανάπτυξη των κοινωνικοοικονομικών εξαντικειμενικεύσεων, έτσι όπως αυτές αποτυπώνονται στις στιγμές του χρήματος, τόσο κατά την αλήθεια όσο και κατά το ψεύδος τους.

Επομένως είτε ο Ρούμπιν έχει δίκιο ότι από, την κατά τα άλλα ορθή, κριτική του Σμιθ στο μερκαντισμό, διαφεύγει το ζήτημα της ιστορικότητας η οποία αντανάκλαται στις θεωρητικές διατυπώσεις τους και των διαφορετικών προβλημάτων ενώπιον των οποίων εγείρονται οι εμποροκρατικές οικονομικές προτάσεις. Είτε, ενδεχομένως, η σμιθιανή κριτική θέτει στο στόχαστρό της το παρωχημένο πλέγμα εμποροκρατικών πολιτικών και ρυθμίσεων στο βαθμό που αυτό συνεχίζει να ασκείται στην εποχή του παρόλο που έχει μεταβληθεί ή μάλλον τείνει να μεταβληθεί η κοινωνικοοικονομική ορθολογικότητα η οποία το υποβάσταζε και το έκανε να μοιάζει εύλογο. Είναι σαφές ότι η σμιθιανή κριτική θέτει προπάντων στο στόχαστρό της την πολιτική εφαρμογή του εμπορικού συστήματος. Τούτο φαίνεται ιδιαίτερα στο συμπέρασμα του πρώτου κεφαλαίου όπου ο Σμιθ υποστηρίζει ότι ανεξάρτητα από το αν στη μερκαντιστική βιβλιογραφία υπάρχει μία αντίληψη της παραγωγικής δομής ως βάσης του πολιτικο-οικονομικού συστήματος, εκείνο που τελικά τίθεται στη βάση του εμπορικού συστήματος είναι εκείνες «οι δύο αρχές» σύμφωνα με τις οποίες υποστηρίζεται αφ' ενός ότι «όλος ο πλούτος συνίσταται σε χρυσό και ασήμι» και αφ' ετέρου ότι «ο πολλαπλασιασμός αυτών των μετάλλων αποτελεί το μεγάλο στόχο της εθνικής οικονομικής δραστηριότητας και του εμπορίου» (*WN IV.i.*, σ. 27)²⁴⁹. Με άλλα

---

²⁴⁸ Γράβαρης, Δ., Ν., «Κράτος και μερκαντισμός. Η γένεση της νεότερης πολιτικής οικονομίας», *ό.π.*, σ. 117.

²⁴⁹ Το επιχείρημα αυτό συνεχίζεται ως εξής: Έχοντας παγιωθεί οι δύο αρχές... ότι ο πλούτος συνίσταται σε χρυσό και ασήμι, και ότι αυτά τα μέταλλα θα μπορούσαν να προσελκυστούν σε μία χώρα η οποία δεν έχει καθόλου ορυχεία μόνο μέσω του εμπορικού ισοζυγίου, ή με το να εξάγονται σε μία μεγαλύτερη αξία απ' ότι εισάγονταν, κατέστη κατ' ανάγκην ο μεγάλος στόχος της πολιτικής οικονομίας το να μειωθεί όσο το δυνατόν περισσότερο η εισαγωγή ξένων αγαθών εγχώριας κατανάλωσης, και να αυξηθεί όσο το δυνατόν περισσότερο η εξαγωγή της παραγωγής της εγχώριας οικονομικής δραστηριότητας. Οι δύο μεγάλες μηχανές για να πλουτίσει η χώρα, επομένως, ήταν περιορισμοί στην εισαγωγή, και ενθαρρύνσεις στην εξαγωγή» (*WNI V.i.*, σ. 27).

λόγια, ο Σμιθ έχει επίγνωση ότι ήδη οι όψιμοι μερκαντιστές είχαν κατανοήσει, συλλαμβάνοντας τη 'στιγμή' της έννοιας του χρήματος ως μέσου των ανταλλαγών, ότι οι ανταλλαγές έχουν αποκτήσει τη μορφή κανονικότητας, ότι έχουν αποκτήσει τη μορφή του μηχανισμού της αγοράς²⁵⁰. Η μομφή του Σμιθ έγκειται στο ότι οι μερκαντιστές δεν μένουν συνεπείς σε αυτή τη σύλληψή τους αναφορικά προς το ζήτημα του εξωτερικού εμπορίου: να το αφήσουν στους αυτοματισμούς του, όπως άφησαν στους δικούς τους αυτοματισμούς τις ανταλλαγές στην εσωτερική αγορά. Τούτο φαίνεται από το επιχείρημα του Σμιθ ότι αν θέλουμε κρασί το αγοράζουμε με χρήμα, γιατί δεν κάνουμε το ίδιο και με τα πολύτιμα μέταλλα; Και προβαίνει ο ίδιος στην απάντηση ότι η εν λόγω ασυνέπεια του μερκαντισμού συμβαίνει διότι πρώτον, έχει θαμπωθεί από τη χρηματική μορφή του πλούτου και, δεύτερον, αποτελεί ιδεολογικό εκπρόσωπο των συμφερόντων του εμπορικού κεφαλαίου που δραστηριοποιείται στο εξαγωγικό εμπόριο.

Η ένσταση του Ρούμπιν στην ερμηνεία του μερκαντισμού εκ μέρους του Σμιθ είναι, λοιπόν, ότι ο μερκαντισμός ήταν που συνειδητοποίησε, και μάλιστα για πρώτη φορά στην ιστορία, ότι είναι οι οικονομικές δυνάμεις που αποτελούν τον κινητήριο μοχλό της συσσώρευσης πλούτου. Αυτή είναι η ουσία της θεωρίας του «εμπορικού ισοζυγίου». Εντούτοις, η συνειδητοποίηση αυτή, καθώς διαθλάτο μέσα από την αντιληπτική δομή του μερκαντισμού, προέβαινε στο συμπέρασμα ότι πρέπει το κράτος να κάνει τέτοιες πολιτικές οι οποίες να προωθούν τις εξαγωγές (πολιτικές περιορισμού των εισαγωγών και ενθάρρυνσης των εξαγωγών). Αυτή είναι όμως, εν

---

²⁵⁰ Γράβαρης, Δ., Ν., «Κράτος και μερκαντισμός. Η γένεση της νεότερης πολιτικής οικονομίας», *ό.π.*, σ. 122: «Η 'στιγμή' της έννοιας του χρήματος ως μέσου των ανταλλαγών αναπτύσσεται περαιτέρω κατά την περίοδο του όψιμου μερκαντισμού. Αυτό οφείλεται στο απλό γεγονός ότι τώρα οι ανταλλαγές προσεγγίζονται ανεξάρτητα από τις εξατομικευμένες στάσεις, προτιμήσεις και επιθυμίες των υποκειμένων -ανεξάρτητα δηλαδή από τις υποκειμενικές αξίες- που ανταλλάσσουν εμπορεύματα έναντι χρήματος ή χρήμα έναντι εμπορευμάτων. Με άλλα λόγια, οι ανταλλαγές τώρα τίθενται ως κυκλοφορία των οικονομικών αξιών. Οπότε και το χρήμα τίθεται και αναπτύσσεται ως προς τη 'στιγμή' του χρήματος ως μέσου κυκλοφορίας. Έτσι: 'Με τη νέα σχολή [του Mun] σκέψης, οι ανταλλαγές αφέθηκαν στους δικούς τους αυτοματισμούς, ενώ η προσοχή στράφηκε στο εμπορικό ισοζύγιο και στην ωφέλεια που ένα θετικό εμπορικό ισοζύγιο μπορεί να αποφέρει στην προσφορά άφθονου ρευστού κεφαλαίου'».

πολλούς, και η κατανόηση του Σμιθ. Θα μπορούσαμε να σκεφτούμε αναλυτικότερα αυτό το ζήτημα θέτοντας το εξής ερώτημα: Στη σμιθιανή κατανόηση του μερκαντιλισμού, είναι το κράτος που αποτελεί το μακρο-κοινωνικό υποκείμενο και τον βασικό μοχλό για τη γένεση και την παγίωση του μερκαντιλισμού; Ή οι κοινωνικοοικονομικές δυνάμεις; Ή ένας 'ημαρτημένος' συνδυασμός αυτών των δύο ο οποίος είχε ως αποτέλεσμα τη γένεση και παγίωση μίας 'ημαρτημένης' σχέσης μεταξύ οικονομίας και πολιτικής η οποία καθιστά 'ημαρτημένους' αμφοτέρους τους δύο όρους αυτής της σχέσης; Είτε πάρουμε την προσέγγιση του Heckscher²⁵¹, είτε την «περισσότερο ισορροπημένη», κατά την άποψη του Γράβαρη, προσέγγιση του Ρούμπιν, το βέβαιο είναι ότι το κράτος αναδείχτηκε ως το κατεξοχήν μακρο-κοινωνικό υποκείμενο για τη γένεση και την παγίωση του μερκαντιλισμού, και ως ο κινητήριος μοχλός των μεταβολών στην οικονομία και τις οικονομικές σχέσεις. Και για το λόγο αυτό ο Σμιθ το θεωρεί «αφύσικο», «τεχνητό» και αντιπαραβάλλει το δικό του αίτημα διαμόρφωσης της σχέσης μεταξύ οικονομίας και πολιτικής. Διότι σύμφωνα με τη θεωρία του οι κοινωνικοοικονομικές δυνάμεις είναι 'φυσικό' να είναι οι κινητήριες δυνάμεις, οι παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας αποτελούν το πρωτογενές μακρο-κοινωνικό υποκείμενο. Το κράτος θα πρέπει να έρχεται δευτερογενώς και να κάνει κινήσεις οι οποίες θέτουν τις εξωτερικές συνθήκες αναπαραγωγής του φυσικού

---

²⁵¹ Ο Γράβαρης ανασυγκροτώντας διάφορες σύγχρονες ερμηνείες του μερκαντιλισμού, και ιδιαίτερα με αναφορά σε εκείνη του Heckscher που θεωρείται «ο πιο ενδελεχής και ο πιο συστηματικός ίσως μελετητής του μερκαντιλισμού», προβαίνει στο εξής σημαντικότατο επιχείρημα: «Για την προσέγγιση του Heckscher... ο βασικός μηχανισμός μετάβασης αλλά και παγίωσης του μερκαντιλισμού ήταν η κρατική δράση. Για την προσέγγιση αυτή οι μεταβολές στην οικονομία και στις οικονομικές σχέσεις ήταν κατά βάση συνέπειες μεταβολών στην ίδια την οικονομική πολιτική που άσκησε την περίοδο αυτή το κράτος. Εάν, ωστόσο, το κράτος αναδείχτηκε, όπως υποστηρίζει αυτή η προσέγγιση, στο κατεξοχήν μακρο-κοινωνικό υποκείμενο και εάν η περίοδος γένεσης και παγίωσης του μερκαντιλισμού κατανοηθεί ως διαδικασία γένεσης και παγίωσης του κράτους και των βασικών του μηχανισμών, τότε εγείρεται το εξής ερώτημα: Εάν το κράτος υπήρξε το κατεξοχήν μακρο-κοινωνικό υποκείμενο και ο βασικός μοχλός για τη γένεση και την παγίωση του μερκαντιλισμού, αυτό σημαίνει ταυτόχρονα ότι ήταν και το αποκλειστικό υποκείμενο αυτής της διαδικασίας; Δεν υπήρξαν, με άλλα λόγια, άλλες κοινωνικές δυνάμεις που έδρασαν προς την ίδια κατεύθυνση;», στο ίδιο, σ. 99.

συστήματος. Αυτό που συνέβη, εντούτοις, κατά την περίοδο ιστορικής μετάβασης που αποτυπώνεται στο εμποροκρατικό σύστημα πολιτικής οικονομίας είναι ότι αντιστράφηκε η ορθή «φυσική σχέση» μεταξύ οικονομίας και πολιτικής. Για τον Σμιθ οι μεταβολές στην οικονομία και τις οικονομικές σχέσεις εξαρτώνται, πρωτίστως και κατά βάση, από τις πρωτογενείς οικονομικές δυνάμεις και κοινωνικά συμφέροντα. Αυτά διαμόρφωσαν μία κρατική μορφή η οποία επέβαλε 'τεχνητές' κατευθύνσεις της οικονομίας. Η δράση και των δύο επιπέδων ορθολογικότητας, συνεπώς, συντέλεσε στην τεχνητή και ημαρτημένη εμποροκρατική μορφή.

Θα μπορούσε να υπονοείται, δηλαδή, εδώ, κρίνοντας εκ των υστέρων και αντιϊστορικά η σμιθιανή θεωρία, ότι καλώς συγκροτήθηκε το κράτος σε μακροκοινωνικό υποκείμενο παρά τις ημαρτημένες συνθήκες γένεσης και παγίωσης αυτής της διαδικασίας. Εντούτοις, εφόσον 'τόρα' που έχουν αλλάξει αυτές οι συνθήκες και έχουν συγκροτηθεί «φυσικές» συνθήκες, τουτέστιν ολοκληρωμένη εμπορευματική μορφή και κεφάλαιο βιομηχανικού τύπου, οι οποίες επιτρέπουν στην πολιτική οικονομία να σκεφτεί ότι τόσο η «οικονομική ανάπτυξη» αφ' ενός μπορεί να συγκροτηθεί αλλιώς όσο και, αφ' ετέρου, το κράτος μπορεί να συγκροτηθεί ως μακροκοινωνικό υποκείμενο αλλά με διαφορετικό τρόπο απ' ό,τι στο μερκαντισμό: δηλαδή μη εργαλειοποιημένο από τα επιμέρους συμφέροντα και μη υπαγμένο στη λογική του εμπορικού κεφαλαίου διαμορφώνοντας ένα σύμπλεγμα το οποίο είχε ως συνέπεια τη θέση των σκοπών της δημοσιονομικής πολιτικής σε μέσα για την επιδίωξη των σκοπών του εμπορικού κεφαλαίου μέσω της ανάλογης πολιτικής εξωτερικού εμπορίου. Μέσω της κριτικής αυτής ήδη έρχεται στο φως, αρνητικά, η «φυσική» σχέση μεταξύ οικονομίας και πολιτικής.

Η *πολιτική ελεύθερου εμπορίου* η οποία προκρίνεται από τη σμιθιανή θεωρία θέτει στο στόχαστρό της την εμποροκρατική προτεραιότητα του εξωτερικού εμπορίου έναντι της εγχώριας παραγωγής. Ο Σμιθ αιτείται την αντιστροφή αυτής της σχέσης. Αυτό που ουσιαστικά αιτείται με αυτό είναι η γενίκευση της σφαίρας των ανταλλαγών (κυκλοφορίας) σε επίπεδο συνολικής κοινωνίας (παγκόσμιας οικονομίας), θεωρώντας ότι κατ' αυτόν τον τρόπο η λογική των μη αναμενόμενων συνεπειών με την οποία λειτουργεί η εγχώρια καπιταλιστική οικονομία θα επεκταθεί και στη σφαίρα του εξαγωγικού εμπορίου με τα θετικά για τη γενική κοινωνική ευημερία αποτελέσματα που αυτή προκαλεί: ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας, αύξηση της ετήσιας παραγωγής, αύξηση του πραγματικού εισοδήματος και πλούτου της κοινωνίας.

Αν παρθούν κατά γράμμα οι συγκεκριμένοι στόχοι, μια ερμηνεία την οποία υποβοηθά και η προβληματική της παραγωγής-κατανάλωσης με την οποία κλείνει το ζήτημα του μερκαντισμού ο Σμιθ, θα μπορούσαν να σηματοδοτούν ένα αίτημα ο κεφαλαιοκράτης να θέτει ως σκοπό του τη χρηστική αξία. Θα μπορούσαν να σηματοδοτούν, με άλλα λόγια, μία σύγκυση μεταξύ, από τη μία πλευρά, ενός αιτήματος για απλή εμπορευματική κυκλοφορία (E-X-E) και, από την άλλη, ενός αιτήματος για κυκλοφορία του χρήματος ως κεφαλαίου (X-E-X'). Στην περίπτωση αυτή, θα μπορούσε να ειπωθεί ως κριτική ότι «η χρηστική αξία δεν πρέπει ποτέ να αντιμετωπίζεται ως άμεσος σκοπός του κεφαλαιοκράτη. [...] Αυτή η απόλυτη ορμή πλουτισμού, αυτό το παθιασμένο κυνήγι της αξίας είναι το κοινό στοιχείο που έχει ο κεφαλαιοκράτης με το θησαυριστή, αλλά, ενώ ο θησαυριστής είναι απλώς ο σαλεμένος κεφαλαιοκράτης, ο κεφαλαιοκράτης είναι ο ορθολογικός θησαυριστής (K,1: 128-129). Με άλλα λόγια, ενώ ο Σμιθ μέμφεται και απορρίπτει την πηγή προέλευσης του εμπορικού κέρδους το οποίο προέρχεται ακριβώς από την ανταλλαγή μη ισοδυνάμων, φωτίζοντας κατά την ανόρθωση αυτής της κριτικής την παραγωγική δομή της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, συγχρόνως στη σμιθιανή θεωρία επικαλύπτεται η στιγμή της ανταλλαγής μη ισοδυνάμων στο εσωτερικό ακριβώς αυτής της παραγωγικής δομής. Το ζήτημα αυτό θα μπορούσε να αναπτυχθεί αναλυτικότερα αν επιχειρήσουμε να απαντήσουμε στο ερώτημα πόθεν η επιπρόσθετη αξία που θα αυξήσει το αρχικό χρηματικό ποσό; Αν γενικευθεί πλήρως σε επίπεδο παγκόσμιας οικονομίας η κυκλοφορία, η σφαίρα των ανταλλαγών, και υποτεθεί ότι λειτουργεί με όρους ελεύθερου ανταγωνισμού, πώς προκαλείται αύξηση της αξίας; Η έννοια του *κεφαλαίου* είναι βέβαια αδιανόητη χωρίς τη συστηματική και διαρκή εμπλοκή του χρήματος στις ανταλλαγές: «Το κεφάλαιο δεν μπορεί λοιπόν να πηγάζει από την κυκλοφορία και εξίσου λίγο μπορεί να μην πηγάζει από την κυκλοφορία. Πρέπει ταυτόχρονα να πηγάζει και να μην πηγάζει από αυτή» (K,1: 141). Η σμιθιανή αντιληπτική δομή περιστρέφεται γύρω από αυτή την αντίφαση χωρίς να καταφέρνει να διεισδύσει μέσα της και να την αναδείξει. Στο βαθμό που μας εξήγησε, στο πρώτο βιβλίο, τον τρόπο με τον οποίο παράγεται νέα αξία μέσα από την απλήρωτη εργασία εντός της παραγωγικής/εργασιακής διαδικασίας αλλά, αντί να συνεχίσει ακολουθώντας το χρηματοκάτοχο και τον κάτοχο εργασιακής δύναμης στο χώρο της παραγωγής όπου συντελείται η ανταλλαγή μη ισοδυνάμων, μας ξανανέβασε στη σφαίρα της εμπορευματικής ανταλλαγής ισοδυνάμων (βλ. K,1: 142). Ο Σμιθ, με το να αντιλέγει στο μερκαντισμό ότι «αλλά το χρήμα είναι ένα εμπόρευμα... κανείς δεν το αγοράζει

παρά για να το πουλήσει ξανά» (WN IV.vi., σ. 133) αντικρούει τη λογική του «θησαυριστή» ως «ανορθολογικού κεφαλαιοκράτη» επιχειρεί να θέσει, εντούτοις, τους όρους του «ορθολογικού θησαυριστή» στο επίπεδο της κυκλοφορίας, σε τελική ανάλυση, αφήνοντας επικαλυπτόμενη στη σκιά της φωτισμένης και πολύβουης διαδικασίας της τη διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου στο επίπεδο της παραγωγής.

Μέσα από τη σμιθιανή κριτική στο μερκαντιλισμό και μέσα από την κλασική πολιτική οικονομία εμβαθύνεται η εννοιολογική σύλληψη της κίνησης των εμπορευμάτων στην παραγωγή πίσω από τις κινήσεις του χρήματος στην κυκλοφορία. Εντούτοις, η εικόνα αυτή της παραγωγικής δομής παραμένει και στον Σμιθ μονομερής: τα εμπορεύματα και τα προϊόντα αναδεικνύουν την αλήθεια των κινήσεων του χρήματος και αποκτούν πραγματική υπόσταση εντός της σμιθιανής αντιληπτικής δομής μόνο στο βαθμό που προβάλλουν ως στοιχεία του «φυσικού ισοζυγίου»: «Αν η ανταλλακτική αξία του ετήσιου προϊόντος... υπερβαίνει εκείνο της ετήσιας κατανάλωσης, το κεφάλαιο της κοινωνίας πρέπει κατ' ανάγκη να αυξάνεται σε αναλογία προς αυτή την υπέρβαση». Ξανά το «κεφάλαιο της κοινωνίας» εξισώνεται με την «ανταλλακτική αξία της ετήσιας παραγωγής των γαιών [sic] και της εργασίας της». Σε αυτή την έννοια αποτυπώνεται ο «πραγματικός πλούτος» σύγχρονων κεφαλαιοκρατικών κοινωνιών. Η έννοια της «κοινωνικής εργασίας» της εναρκτήριας πρότασης του *Πλούτου* («η ετήσια εργασία ενός έθνους...») συγγέεται/ταυτίζεται με το κεφάλαιο, αντανakλώντας με αυτό το ψεύδος το ίδιο το πραγματικό, αντικειμενικό, ιστορικό ψεύδος της ταύτισης της εργασίας με το κεφάλαιο.

Στο ερώτημα, λοιπόν, αν το αίτημα της σμιθιανής πολιτικής οικονομίας συντάσσεται υπέρ της αξίας χρήσης ή υπέρ της ανταλλακτικής αξίας, ο Σμιθ φαίνεται να απαντά: ανταλλακτική αξία επειδή προάγει τη χρηστική αξία και στο βαθμό που την προάγει. Γι' αυτό και κάνει αυτές τις αντιφατικές κινήσεις ο Σμιθ να θέλει το χρήμα μόνο ως E-X-E από τη μία και, από την άλλη, να θέτει ως κινητήριο δύναμη αύξησης του πλούτου μιας κοινωνίας το κεφάλαιο, δηλαδή, κατ' ανάγκη τη X-E-X'. Να ασκεί κριτική στη X-E-X' του εμποροκρατικού συστήματος, του κέρδους από εκποίηση, αλλά να 'σαστίζει' θεωρητικά μπροστά στην αναγνώριση ότι η X-E-X' ταυτόχρονα συμβαίνει και δεν συμβαίνει εντός της κυκλοφορίας, ότι είναι ανταλλαγή ισοδυνάμων και ταυτόχρονα δεν είναι. Υπό αυτή την έννοια, η σμιθιανή πολιτική οικονομία θέτοντας ως βασικό όρο της γενικής ευημερίας την ανάπτυξη των παραγωγικών

δυνάμεων «ήταν έτοιμη να αποδεχτεί, παρά τις όποιες επιφυλάξεις για τις αρνητικές επιπτώσεις της, την κεφαλαιοκρατική ανάπτυξη»²⁵².

Βεβαίως το ζήτημα αυτό προϋποθέτει την ανάπτυξη ιστορικών διαδικασιών οι οποίες δεν έχουν λάβει χώρα ή δεν έχουν ολοκληρωθεί στο σμιθιανό ιστορικό ορίζοντα. Εκείνο που μπορεί να δει ο Σμιθ και αυτό στο οποίο εστιάζεται η προσοχή του είναι το ζήτημα της *διαφορετικής σχέσης μεταξύ οικονομίας και πολιτικής* που θέτει το «φυσικό ισοζύγιο» αναπτύσσοντας την ευρύτερη δυνατή, σε αυτόν τον ιστορικό ορίζοντα, σκοπιά πολιτικής ορθολογικότητας, την οποία το εμποροκρατικό σύστημα καθιστούσε εξαρτημένη από τις συνθήκες γένεσης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Όπως επισημαίνει ο Ρούμπιν «η υπερβολική σημασία που απέδιδαν οι μερκαντιλιστές στο χρήμα, έχει τις ρίζες της στις συνθήκες μετάβασης από τη φυσική στην εμπορευματική-χρηματική οικονομία. Αντίστοιχα, η υπερεκτίμηση που έτρεφαν για το εξωτερικό εμπόριο, ήταν το λογικό αποτέλεσμα του ρόλου του τελευταίου ως πηγής τεράστιων κερδών και ως σφαίρας δραστηριότητας που οδηγούσε στη γρήγορη συσσώρευση κεφαλαίου. [...] Καθώς άλλαζαν οι συνθήκες του εμπορίου και αναπτυσσόταν ο βιομηχανικός καπιταλισμός, ο απατηλός χαρακτήρας της θεωρίας του εξωτερικού εμπορίου ως μοναδικής πηγής κέρδους, έγινε προφανής»²⁵³. Στην εποχή, όμως, που αυτή η μετάβαση βρίσκεται ακόμη εν εξελίξει –και την οποία αντικατοπτρίζει ο μερκαντιλισμός– το εξωτερικό εμπόριο ήταν πράγματι «το μοναδικό μέσο με το οποίο οι χώρες που στερούνταν δικών τους ορυχείων χρυσού και αργύρου μπορούσαν να προσελκύσουν πολύτιμα μέταλλα» και επομένως «προέκυπτε το συμπέρασμα ότι η έντονη δραστηριότητα για την απόκτηση αυτών των μετάλλων θα συνδυαζόταν (όπως υποστήριζε η θεωρία του εμπορικού ισοζυγίου) με μια πολιτική προώθησης του εξωτερικού εμπορίου και ισχυρής ανάπτυξης των εξαγωγών»²⁵⁴. Γι' αυτό και η κριτική του Ρούμπιν στην πρόσληψη του μερκαντιλισμού εκ μέρους του Σμιθ ότι, κατ' ουσίαν προϋποθέτει στην ανάλυσή και κριτική του του μερκαντιλισμού πιο ολοκληρωμένη, ιστορικά, καπιταλιστική μορφή (εμπορευματική-χρηματική

---

²⁵² Νουτσόπουλος, Θ., «Ο Ζαν-Ζακ Ρουσσώ και οι μεταμφιέσεις της κριτικής της πολιτικής οικονομίας», εις Αριζόγλου, Ρ. (επιμ.), (2012), *Η δημοκρατία στην εξορία. Ένας οδηγός για την σκέψη του Ρουσσώ 300 χρόνια μετά τη γέννησή του*, Νήσος, Αθήνα, σ. 169.

²⁵³ Rubin, I. I. (1993), *Ιστορία οικονομικών θεωριών, ό.π.*, σ. 76.

²⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 74.

κυκλοφορία, βιομηχανικό κεφάλαιο, βιομηχανικό κέρδος). Εδώ προτάθηκε ότι, ίσως, μια ερμηνεία τούτου είναι ότι το κάνει αυτό ο Σμιθ προκειμένου να υποστηρίξει το εξής: έχουν αλλάξει οι ιστορικές συνθήκες εντός των οποίων και για τα προβλήματα των οποίων ο μερκαντισμός ήταν εύλογος, και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο πρέπει, σταδιακά, να αρθούν οι μερκαντιστικές ρυθμίσεις. Στον ιστορικό ορίζοντα του Σμιθ όπου το εξωτερικό εμπόριο έχει υλοποιήσει τη λειτουργία του μηχανισμού πρωταρχικής συσσώρευσης κεφαλαίου (μέσω ανταλλαγής μη ισοδυνάμων από το εξωτερικό εμπόριο), ο Σμιθ μπορεί να αναπτύξει μία διαφορετική λογική εξωτερικού εμπορίου (ελεύθερο) και άρα και μία διαφορετική σχέση μεταξύ οικονομίας και πολιτικής.

Το προαναφερθέν ζήτημα στο οποίο καταλήξαμε ότι η σμιθιανή πολιτική οικονομία καταφάσκει την κοινωνία της ανταλλακτικής αξίας στο βαθμό που μέσω αυτής προάγεται η ανάπτυξη του πλούτου χρηστικών αξιών επανέρχεται στο τελικό συμπέρασμα του Σμιθ αναφορικά προς την εμποροκρατία (*WN IV.iii.*, σ. 245-247). Το ζήτημα τίθεται εδώ υπό τη μορφή της προβληματικής εάν η παραγωγή πρέπει να έχει ως σκοπό την κατανάλωση ή αν πρέπει η παραγωγή να αποτελεί αυτοσκοπό. Το μακρο-ιστορικό πλαίσιο αυτού του ζητήματος συνίσταται αφ' ενός στην 'οικονομική' σκέψη της αρχαιότητας και του μεσαίωνα που, αντανακλώντας τον αντίστοιχο τύπο οικονομίας, προέβαλαν ως ιδεώδες την αυτάρκη κοινωνία των καταναλωτών όπου η ανταλλαγή περιοριζόταν στα πλεονάσματα που παρήγαγαν οι ατομικές οικονομίες και διεξάγονταν σε 'είδος'. Σε αντίθεση προς αυτό το ιδεώδες, στο μερκαντισμό αντικατοπτρίζεται μία ιστορική διαδικασία κατά την οποία «καθώς αναπτυσσόταν ο καπιταλισμός, αυτές οι μεσαιωνικές στάσεις απέναντι στην οικονομική δραστηριότητα αποδεικνύονταν απαρχαιωμένες. Το αρχικό ιδεώδες ήταν η αυτάρκης φυσική οικονομία. Τώρα, η αναδυόμενη αστική τάξη και το στέμμα είχαν κυριευτεί από μια παθιασμένη δίψα για χρήμα. Προηγουμένως, το επαγγελματικό εμπόριο εθεωρείτο αμάρτημα. Τώρα, το εξαγωγικό εμπόριο αντιμετωπιζόταν ως η κύρια πηγή πλούτου ενός έθνους και λαμβανόταν κάθε μέτρο στην προσπάθεια επέκτασής του»²⁵⁵. Η *σμιθιανή αντίληψη* αναφορικά προς το συγκεκριμένο ζήτημα εμπεριέχει ακόμη μία διάσταση πέραν εκείνης της κατάφασης της εμπορευματικής παραγωγής ως του καταλληλότερου τρόπου ανάπτυξης των όρων γενικής κοινωνικής ευημερίας. Η

---

²⁵⁵ Βλ. στο *ίδιο*, σ. 49-50.

κατάφαση στην κοινωνία της εμπορευματικής παραγωγής λαμβάνει χώρα διότι –και υπό τον όρο ότι– διαμέσου αυτής αυξάνεται ο πλούτος χρηστικών αξιών της κοινωνίας και όχι απλώς για να κερδίζουν οι εμποροβιοτεχνικές τάξεις. Τούτο αναδεικνύεται κατά την κριτική του Σμιθ ότι στο εμποροκρατικό σύστημα επωφελείται πάντοτε ο παραγωγός εις βάρος του καταναλωτή. Αυτή η μομφή σημαίνει ρητά ότι επωφελείται το εμπορικό κεφάλαιο εις βάρος της εγχώριας κατανάλωσης, εφόσον το εμποροκρατικό σύστημα το έχουν σχεδιάσει οι παραγωγοί και «ανάμεσα σε αυτούς οι έμποροι και βιοτέχνες έχουν υπάρξει μακράν οι βασικότεροι αρχιτέκτονες» (WN IV.viii, σ. 247). Σε αυτό ο Σμιθ αντιπαραθέτει το αίτημα ότι «η κατανάλωση αποτελεί το μοναδικό τέλος και το μοναδικό σκοπό (end and purpose) όλης της παραγωγής και το συμφέρον του παραγωγού θα έπρεπε να ακολουθείται μόνο στο βαθμό που είναι αναγκαίο για την προώθηση του καταναλωτή» (WN IV.viii, σ. 245). Αυτή η αντίληψη ενυπάρχει τόσο στη θεωρία καθορισμού της αξίας όσο και στην θεωρία διαμόρφωσης των τιμών, και στο βαθμό που αυτή συνδέεται με την κριτική του στο μερκαντισμό, μεταφέρεται αυτή η αντίληψη αξιακών θεμελίων της θεωρίας αξίας και στην κριτική στο μερκαντισμό²⁵⁶.

Προπάντων όμως, σύμφωνα με την παρούσα ανάγνωση, ο Σμιθ επικεντρώνει την κριτική του στην εμποροκρατική αρχή ότι «ο πλούτος συνίσταται σε χρήμα» διότι τον ενδιαφέρει πρωτίστως να ασκηθεί κριτική στην *πολιτική εφαρμογή* του. Γνωρίζει, μαθαίνοντας και ο ίδιος από το φως που διαχέει η αντιληπτική δομή του μερκαντισμού στην παραγωγική δομή (ανταλλακτική αξία, χρήμα, κεφάλαιο), τη ‘στιγμή’ αλήθειας του μερκαντισμού. Ενδιαφέρεται πρωτίστως όμως για τη ‘στιγμή’ του ψεύδους του: την αποσιώπηση της παραγωγής και της κατανάλωσης οι οποίες καθίστανται σκοτεινά σημεία κατά την εφαρμογή της αντιληπτικής δομής του μερκαντισμού νομιμοποιώντας, κατ’ αυτόν τον τρόπο, το πλέγμα των εμποροκρατικών κρατικών πολιτικών. Γι’ αυτό επιλέγει ο ίδιος να εμμείνει στο να ρίξει φως στην παραγωγική δομή που έχει δει, ενδεχομένως, και με τη βοήθεια του μερκαντισμού. Αλλά και για ένα δεύτερο, εξίσου πολιτικό, λόγο, ο οποίος αφορά το ζήτημα της δημοσιότητας. Όταν στην αρχή της πραγμάτευσής του ο Σμιθ κάνει λόγο σχετικά με μία «διαδεδομένη αντίληψη» η οποία «προκύπτει φυσιολογικά» από τη

---

²⁵⁶ Έτσι και όταν εδώ (WN IV.I, σ. 570) ο Σμιθ αντιλέγει στο μερκαντισμό ότι «ο πλούτος δεν συνίσταται σε χρήμα, ή σε χρυσό και ασήμι παρά σε ό, τι αγοράζει το χρήμα».

λειτουργία του χρήματος ως μέσου κυκλοφορίας και ως μέτρου των αξιών: τούτο δείχνει ότι η δική του θεωρία επιδιώκει να διαφωτίσει την κοινή γνώμη. Είναι μία ψευδής ιδεολογική παράσταση που εν μέρει προκύπτει φυσιολογικά (αναγκαία ψευδής συνείδηση) αλλά επίσης δημιουργείται συνειδητά από την εμπορική αστική τάξη που δραστηριοποιείται στο εξωτερικό εμπόριο και είναι η ισχυρότερη τάξη του «συντάγματος».

3.2.6. Για το «φυσιοκρατικό σύστημα» πολιτικής οικονομίας

Ότι η βασική διάσταση που ενδιαφέρει τη σμιθιανή θεωρία κατά την κριτική της προς το μερκαντιλισμό είναι η πολιτική, η *εφαρμογή* δηλαδή ή, ορθότερα, η *πραγματοποίηση* των θεωρητικών αρχών του εκάστοτε συστήματος πολιτικής οικονομίας φαίνεται και από το ότι ο λόγος για τον οποίο ο Σμιθ δηλώνει κατά την εισαγωγή του στην εξέταση της φυσιοκρατίας ότι δεν θεώρησε αναγκαίο να αφιερώσει «μία τόσο εκτεταμένη εξήγηση» των «φυσιοκρατικών συστημάτων πολιτικής οικονομίας» όσο εκείνη του «εμποροκρατικού συστήματος», έγκειται στο ότι «το σύστημα αυτό... δεν έχει ποτέ υιοθετηθεί από κάποιο έθνος και προς το παρόν υπάρχει μόνο στους θεωρησιακούς συλλογισμούς (speculations) κάποιων ανθρώπων» (WN IV.ix., σ. 247).

Ο ουσιώδης ορισμός του φυσιοκρατικού συστήματος συνίσταται στο ότι «παρουσιάζει το προϊόν της γης ως τη μοναδική πηγή του εισοδήματος και του πλούτου μιας κοινωνίας» (WN IV.ix., σ. 247, υπογράμμιση δική μου). Από την άποψη αυτή βρίσκεται, σε επίπεδο θεωρητικών αρχών, πλησιέστερα στην αλήθεια απ' ό, τι το εμποροκρατικό σύστημα το οποίο πρεσβεύει την αρχή ότι μοναδική πηγή του πλούτου αποτελεί το χρήμα. Στο επίπεδο των πολιτικών προτάσεων του, εντούτοις, η σμιθιανή αξιολόγηση του φυσιοκρατικού συστήματος είναι διαφορετική. Αυτό που ο Σμιθ θεωρεί ως το «κύριο λάθος» (capital error) αυτού του συστήματος εντοπίζεται στη φυσιοκρατική *θεωρία διανομής*, στην οποία παρουσιάζεται η «τάξη των τεχνιτών, των βιοτεχνών και των εμπόρων ως εξολοκλήρου στείρα και μη παραγωγική» (WN IV.ix., σ. 260). Τρία είναι τα βασικά σημεία της φυσιοκρατικής θεωρίας διανομής τα οποία, συντείνοντας κατά την διαπλοκή τους σε αυτό το «κύριο λάθος», καθίστανται ιδιαζόντως προβληματικά.

Το πρώτο σημείο συνίσταται σε αυτή καθαυτή την προβληματική *εννοιακή παράσταση της συνολικής ταξικής διάρθρωσης*. Το δεύτερο σημείο συνίσταται στο ότι στο φυσιοκρατικό σύστημα εμφανίζεται ως *παραγωγική* μόνο η εργασία η οποία απασχολείται στη γεωργία, και όχι η «ετήσια εργασία της κοινωνίας» γενικά, ή, έστω, και η εργασία που απασχολείται στη βιοτεχνία. Τρίτον, η σμιθιανή κριτική επιρρίπτει μία μομφή για ασυνέπεια στη φυσιοκρατική πολιτική οικονομία η οποία συνίσταται στο ότι ενώ οι φυσιοκράτες δέχονται ως «παραγωγικές δαπάνες» τις δαπάνες των γαιοκτημόνων οι οποίες βελτιώνουν τη γη (έγγειες δαπάνες) απορρίπτουν, εντούτοις, τις αντίστοιχου είδους δαπάνες των τεχνιτών και των βιοτεχνών. Η εσφαλμένη αντίληψη, το προαναφερθέν κύριο λάθος των φυσιοκρατών φαίνεται να είναι, λοιπόν, αποτέλεσμα του συνδυασμού αυτών των τριών εσφαλμένων προκειμένων. Πιο συγκεκριμένα, στο φυσιοκρατικό σύστημα, σύμφωνα πάντα με την σμιθιανή ανασυγκρότησή του, υποστηρίζεται ότι «το κεφάλαιο του αγρότη του αποφέρει ένα κέρδος όπως και το κεφάλαιο του αφεντικού βιοτεχνίας (master manufacturer)». Εντούτοις, το κεφάλαιο του αγρότη «αποφέρει επίσης μία πρόσοδο και σε ένα άλλο πρόσωπο, πράγμα που το κεφάλαιο του αφεντικού βιοτεχνίας δεν κάνει» (WN IV.ix., σ. 252). Συνεπώς, συμπεραίνει το φυσιοκρατικό επιχείρημα αποτυπώνοντας χαρακτηριστικά τον αναφερθέντα ‘ημαρτημένο’ συνδυασμό στρεβλών προκειμένων: «Η δαπάνη επομένως, που γίνεται στην απασχόληση και διατήρηση τεχνιτών και βιοτεχνών δεν κάνει περισσότερα από το να συνεχίζει, αν μπορούμε να το πούμε έτσι, την ύπαρξη της δικής του αξίας, και δεν παράγει καμία νέα αξία. Είναι συνεπώς μία στείρα και μη παραγωγική δαπάνη. Η δαπάνη, αντιθέτως, που γίνεται στην απασχόληση αγροτών και εργατών γης, πάνω και πέρα από το να συνεχίζει την ύπαρξη της δικής της αξίας, παράγει μια νέα αξία, την πρόσοδο του γαιοκτήμονα. Είναι συνεπώς μια παραγωγική δαπάνη» (WN IV.ix., σ. 252). Παρακάτω θα προσπαθήσω εν συντομία να διασαφηνίσω τη σμιθιανή κριτική στη φυσιοκρατία με σκοπό την ανάδειξη του τι συνεπάγεται από αυτή για ίδιο το σμιθιανό επιχείρημα εστιάζοντας στις προβληματικές που ενδιαφέρουν την παρούσα εργασία.

Πρώτον, στο φυσιοκρατικό σύστημα (Κενέ) η ταξική διάρθρωση αποτελείται από τις εξής τρεις τάξεις: α) την τάξη των ιδιοκτητών, β) την τάξη των καλλιεργητών ή αγροτών και γ) την τάξη των τεχνιτών και των βιοτεχνών. Οι φυσιοκράτες κατανοούν τη δημιουργία αξίας ως δημιουργία υπεραξίας, ως απλήρωτη εργασία την οποία καρπώνεται ο ιδιοκτήτης των εργασιακών όρων. Εντούτοις, ως καθαυτό ιδιοκτήτες

εμφανίζονται στον ιστορικό και γεωγραφικό ορίζοντα των φυσιοκρατών μόνο οι γαιοκτήμονες, ενώ στη φυσιοκρατική αντίληψη αναφορικά με τους τεχνίτες και τους βιοτέχνες αποτυπώνεται η ιστορική πρόσμιξη του φορέα της ιδιοκτησίας με το φορέα της εργασίας. Με τον τρόπο αυτό εμφανίζεται, δεύτερον, ως αξιοπαραγωγός εργασία μόνο η εργασία που απασχολείται στην αγροτική καλλιέργεια: «Η πρόσοδος η οποία δεόντως (properly) ανήκει στον γαιοκτήμονα δεν είναι τίποτε άλλο παρά το καθαρό προϊόν (net produce) που απομένει αφότου πληρωθούν με τον πληρέστερο τρόπο όλες οι αναγκαίες δαπάνες που πρέπει να έχουν γίνει προηγουμένως προκειμένου να αυξήσει το ακαθάριστο ή συνολικό προϊόν. Είναι επειδή η εργασία των αγροκαλλιεργητών, πάνω και πέρα από το να αποπληρώνει πλήρως όλες εκείνες τις αναγκαίες δαπάνες, παρέχει ένα καθαρό προϊόν αυτού του είδους που αυτή η τάξη ανθρώπων διακρίνονται ιδιαίτερα σε αυτό το σύστημα με την τιμητική ονομασία της παραγωγικής τάξης». Η ιδέα αυτή, η ανακάλυψη δηλαδή της πηγής της υπεραξίας στην επιμέρους μορφή της ως αγροκαλλιεργητικής εργασίας, έλκει, τρίτον, την ιδέα ότι οι δαπάνες που γίνονται στη γη είναι επίσης παραγωγικές δαπάνες: «Η τάξη των ιδιοκτητών συμβάλλει στο ετήσιο προϊόν μέσω της δαπάνης που κάνει περιστασιακά πάνω στην ανάπτυξη της γης, στα κτίρια, τις αποχετεύσεις, τις περιφράξεις και τις άλλες βελτιώσεις οι οποίες μπορούν να γίνουν στη γη, ή να τη διατηρήσουν, και μέσω των οποίων οι καλλιεργητές αποκτούν τη δυνατότητα, με το ίδιο κεφάλαιο, να παράγουν ένα μεγαλύτερο προϊόν, και συνεπώς να πληρώσουν μία μεγαλύτερη πρόσοδο. Αυτή η επαυξημένη πρόσοδος μπορεί να θεωρηθεί ως ο τόκος ή το κέρδος που πάει στον ιδιοκτήτη για την δαπάνη ή το κεφάλαιο που επενδύθηκε κατ' αυτόν τον τρόπο στην βελτίωση της γης του. Αυτού του είδους οι δαπάνες ονομάζονται σε αυτό το σύστημα *έγγειες δαπάνες*» (WN IV.ix.,σ.249).

Στο σημείο αυτό ο Σμιθ αντιπαραθέτει το επιχείρημα ότι με φυσιοκρατικά κριτήρια και η «μη παραγωγική» τάξη είναι «χρήσιμη» από αυτή την άποψη: «Η παραγωγική δραστηριότητα (industry) των εμπόρων, των τεχνιτών και των βιοτεχνών, αν και είναι από τη φύση της μη παραγωγική, παρ' όλ' αυτά συμβάλλει με αυτόν τον τρόπο *έμμεσα* στην αύξηση του προϊόντος της γης» και έτσι «αυξάνει τις παραγωγικές δυνάμεις της παραγωγικής εργασίας...» (WN IV.ix., σ. 254-255, υπογράμμιση δική μου). Αυτό το είδος έμμεσης χρησιμότητας/παραγωγικότητας αποδίδει στη δική του θεωρία ο Σμιθ και στο «βιοτεχνικό κεφάλαιο». Από αυτή την υλική χρησιμότητα της μίας τάξης για την άλλη που εντοπίζει το φυσιοκρατικό σύστημα προέρχεται προσέτι

η θεωρία της αρμονικής αμοιβαιότητας μεταξύ των διαφορετικών ταξικών συμφερόντων: «Η εγκαθίδρυση της τέλει δικαιοσύνης, της τέλει ελευθερίας και της τέλει ισότητας αποτελεί το πολύ απλό μυστικό που εξασφαλίζει με τον πλέον αποτελεσματικό τρόπο τον υψηλότερο βαθμό ευημερίας και στις τρεις τάξεις» (*WN IV.ix.*, σ.255). Αυτό είναι και ένα από τα βασικά σημεία εξαιτίας των οποίων ο Σμιθ βρίσκει τη φυσιοκρατική θεωρία «γενναιόδωρη και φιλελεύθερη» (*WN IV.ix.*, σ. 264). Την *laissez-faire* αυτή ιδέα της έμμεσης υλικής αλληλεξάρτησης και συνεργασίας μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών τάξεων θα την υιοθετήσει, αν και με κριτικό τρόπο, στη δική του θεωρία. Για τον Σμιθ η ιδέα αυτή δεν αποτελεί δογματική κοσμοθεωρητική αφετηρία αλλά, πολύ περισσότερο, το ζητούμενο και το επίδικο, τα όρια του οποίου θα πρέπει να εκτεθούν μέσα από κριτική ανάλυση του επιστημονικού αντικειμένου. Η σμιθιανή αντίληψη του θεωρητικού εργαλείου του μηχανισμού παραγωγής μη αναμενόμενων αποτελεσμάτων δεν έθεσε ως ιδεολογικό θέσφατο αυτή την ιδέα αλλά ακριβώς ως εργαλείο κριτικής ανάλυσης. Σε έναν ιστορικό ορίζοντα που δεν έπρεπε να τεθεί δογματικά η συμφωνία επιμέρους και γενικού ως ιδεολόγημα, και που αυτή η αρμονία ήταν διακύβευμα από την κατάληξη του οποίου εξαρτιόταν το μέλλον της νεαρής αστικής κοινωνίας.

Τι γίνεται όμως όσον αφορά την άμεση, ας το πούμε έτσι, συμβολή των τάξεων; Το «βιοτεχνικό κεφάλαιο», σύμφωνα με τη σμιθιανή ανασυγκρότηση της φυσιοκρατικής θεωρίας, θεωρείται ως μη παραγωγικό διότι «τα κέρδη του... δεν αποτελούν, όπως η πρόσοδος της γης, ένα καθαρό προϊόν το οποίο παραμένει αφότου αποπληρωθούν πλήρως οι δαπάνες». Αντίθετα δηλαδή από το κεφάλαιο του αγρότη το οποίο «αποφέρει επίσης μία πρόσοδο και σε ένα άλλο πρόσωπο» πράγμα που «το κεφάλαιο του αφεντικού βιοτεχνίας δεν κάνει» (*WN IV.ix.*, σ. 252). Το σημείο λοιπόν στο οποίο ο Σμιθ εντοπίζει το «κύριο λάθος» της φυσιοκρατικής θεωρίας συνίσταται στο ότι παρουσιάζεται ως αξιοπαραγωγός μόνο η αγροκαλλιεργητική εργασία. Στο φυσιοκρατικό ορίζοντα η θεωρία ανακαλύπτει το κέρδος υπό τη μορφή της υπεραξίας αλλά, εξαιτίας του ίδιου αυτού ορίζοντα, το συγχέει με την πρόσοδο: η υπεραξία εντοπίζεται αποκλειστικά στην επιμέρους μορφή της καπιταλιστικά μορφοποιούμενης γεωργικής εργασίας. Η κριτική του Σμιθ σε αυτό το σημείο σηματοδοτεί τη δική του αντίληψη ότι και η «βιοτεχνική εργασία» (*manufacturing labour*) αποτελεί αξιοπαραγωγό εργασία, με την έννοια ότι και αυτής επίσης «παράγει μία νέα αξία» εφόσον συντελείται υπό κεφαλαιακή σχέση και «αναλύεται» αφ' ενός σε μισθούς της

εργασίας και, αφ' ετέρου, σε κέρδος υπό τη μορφή της αφαίρεσης από το προϊόν της εργασίας» (WN I.viii.7, σ. 97, ελλ. σ. 96).

Εντούτοις, ο Σμιθ στην κριτική του στο σημείο αυτό δεν είναι σαφής. Το βέβαιο είναι ότι ο Σμιθ έχει μία μέριμνα να διασώσει την τάξη των τεχνιτών, των βιοτεχνών και των εμπόρων από την κατηγορία της «μη παραγωγικής» τάξης. Ο λόγος που το κάνει αυτό, θεωρούμε ότι σχετίζεται με τις πολιτικές συνέπειες μίας θεωρίας στην οποία κάποια από τις τρεις βασικές τάξεις θα εντοπιζόταν και θα χαρακτηριζόταν ως μη παραγωγική, σημείο που θα σχολιάσουμε παρακάτω. Στην επιχειρηματολογία που αναπτύσσει επιχειρώντας να διασώσει την τάξη των ιδιοκτητών κεφαλαίου ως παραγωγική τάξη ο Σμιθ υιοθετεί σε μεγάλο βαθμό τη σκοπιά του ίδιου του φυσιοκράτη αντιπάλου προκειμένου να ασκήσει εμμενή κριτική στο επιχείρημά τους (WN IV.ix., σ. 260-263). Κάνοντας το αυτό, ωστόσο, προβαίνει ο ίδιος σε μία φυσιοκρατικού τύπου αντίληψη και νομιμοποίηση του κεφαλαίου:

«Το ετήσιο προϊόν της γης και της εργασίας οποιασδήποτε κοινωνίας μπορεί να αυξηθεί μόνο με δύο τρόπους: είτε, πρώτον, μέσω κάποιας βελτίωσης στις παραγωγικές δυνάμεις της χρήσιμης εργασίας που απασχολείται ετησίως πραγματικά (actually) μέσω αυτής, ή, δεύτερον, μέσω κάποιας αύξησης στην ποσότητα αυτής της εργασίας» (WN IV.xi., σ. 262).

Όσον αφορά το πρώτο σημείο, δηλαδή τον *υλικό-τεχνικό καταμερισμό «χρήσιμης εργασίας»*, η σμιθιανή κριτική της φυσιοκρατίας επισημαίνει την ανωτερότητα του εργασιακού καταμερισμού που εφαρμόζεται στη βιοτεχνική παραγωγική δραστηριότητα εν συγκρίσει προς τον αντίστοιχο εργασιακό καταμερισμό στη γεωργική παραγωγική δραστηριότητα. Όσον αφορά το δεύτερο σημείο, δηλαδή την *ποσότητα* της απασχολούμενης χρήσιμης εργασίας, ο Σμιθ κατανοεί εδώ το κεφάλαιο φυσιοκρατικά, ως προϊόν «αποταμιεύσεων» και «φειδωλίας», και αντιλαμβάνεται την «εργασία» ως παραγωγική όχι επειδή τελείται υπό κεφαλαιακή σχέση αλλά επειδή παράγει «κατάλληλα προς πώληση» (vendible) και «καταναλώσιμα αγαθά (consumable goods)» (WN IV.xi., σ. 262-263). Η σμιθιανή θεωρία βρίσκει εδώ, ίσως, τα όριά της, ή μάλλον τα όρια του ιστορικού ορίζοντά της ο οποίος την κάνει να μην μπορεί να σκεφτεί άλλον τρόπο αύξησης της ποσότητας της απασχολούμενης ετησίως κοινωνικής εργασίας από την κεφαλαιοκρατική απασχόλησή της –που είναι και το βασικό κοινωνικό-πολιτικό διακύβευμα και ζητούμενο στην εποχή του προανακρούσματος της Βιομηχανικής επανάστασης. Αυτή η ερμηνεία εξηγεί, ίσως, και το γιατί ο Σμιθ στο πρώτο Βιβλίο κάνει την παράδοξη εκείνη μετάβαση από τη θεωρία

αξίας στη θεωρία διανομής. Στο βαθμό που η θεωρία ανακαλύπτει ότι αναγκαία προϋπόθεση του να μην συγκροτείται το αντικείμενο ως κοινωνία η οποία αναπαράγεται με στάσιμους ή/και φθίνοντες όρους²⁵⁷, καθώς επίσης και του να μην συγκροτείται ως «εμποροκρατία», στο βαθμό με άλλα λόγια που ανακαλύπτει ότι αναγκαία προϋπόθεση ανοίγματος ιστορικού ορίζοντα δυνατοτήτων προόδου είναι η αύξηση του βιομηχανικού κεφαλαίου, τότε πρέπει το τελευταίο να νομιμοποιηθεί με κάθε τρόπο. Η «διπλή οπτική» που διαπερνά τις αναλύσεις του Σμιθ, όπως κατ' εξοχήν το ζήτημα της παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας, μεταξύ μίας εστίασης στην ανταλλακτική αξία και μίας εστίασης στην αξία χρήσης, παραδίδεται εδώ σχεδόν ολοκληρωτικά στην οπτική της τελευταίας. Δεν υπάρχει, ίσως, στο σμιθιανό κείμενο πιο χαρακτηριστικό σημείο της προσπάθειας να πραγματοποιηθεί η θεωρητική μετάβαση από τη «συγκεκριμένη εργασία» στην «αφηρημένη εργασία» αλλά και της δυσκολίας στο να κάνει κανείς αυτή τη μετάβαση, σε αυτόν τον ιστορικό ορίζοντα, από το συγκεκριμένο χωρίο κριτικής του Σμιθ στη φυσιοκρατία δια του οποίου επιχειρείται η ανάδειξη και της «βιοτεχνικής εργασίας» ως παραγωγικής: «Αν και παρουσιάζοντας την εργασία που απασχολείται στη γη ως τη μοναδική παραγωγική εργασία», καταλήγει ο Σμιθ την ερμηνεία του για τη φυσιοκρατία, «οι έννοιες που εντυπώνει είναι ίσως υπερβολικά στενές και περιορισμένες: παρουσιάζοντας παρ' όλα αυτά τον πλούτο των εθνών ως αποτελούμενο, όχι από τα μη καταναλώσιμα (unconsumable) πλούτη του χρήματος, αλλά από τα καταναλώσιμα αγαθά που ετησίως αναπαράγονται από την εργασία της κοινωνίας...» η φυσιοκρατική αντιληπτική δομή αποτελεί εφελτήριο μίας ορθής κατανόησης του πλούτου των εθνών. Από τη σημερινή σκοπιά, βεβαίως,

---

²⁵⁷ Τούτο το έχει δηλώσει η σμιθιανή πολιτική οικονομία ήδη κατά την «Εισαγωγή» στον *Πλούτο* όπου καθορίζει το αντικείμενό της –δηλαδή: μία κοινωνία η οποία παράγει πλεόνασμα– κατ' αντίστιξη προς προαστικές κοινωνίες στις οποίες «κάθε άτομο που είναι σε θέση να εργαστεί, λίγο ως πολύ απασχολείται σε μια χρήσιμη εργασία και πασχίζει να προσφέρει τα αναγκαία μέσα διαβίωσης και τις ανέσεις της ζωής για τον εαυτό του και εκείνα τα μέλη της οικογένειάς του ή της φυλής του τα οποία, λόγω είτε της μικρής ηλικίας τους είτε της μεγάλης ηλικίας τους είτε της εξασθενημένης υγείας τους αδυνατούν να ασχοληθούν με το κυνήγι ή το ψάρεμα». Και, παρά ταύτα, «αυτά τα έθνη ζουν σε τέτοια φτώχεια και εξαθλίωση, ώστε συχνά να αναγκάζονται ή, τουλάχιστον, να νομίζουν ότι βρίσκονται στην ανάγκη να εξολοθρευτούν και, μερικές φορές, να εγκαταλείπουν τα παιδιά τους, τους γέρους και όσους αρρώστους υποφέρουν από χρόνιες ασθένειες, έρμαια της πείνας ή των άγριων ζώων» (*WN* Εισαγωγή.4, σ. 12-13, ελλ. σ. 25-26).

φαίνεται και αυτή η διατύπωση «υπερβολικά στενή και περιορισμένη», δεσμευμένη ακόμη στη σκοπιά της αξίας χρήσης, των «καταναλώσιμων αγαθών» και της χρήσιμης, συγκεκριμένης «αγροκαλλιεργητικής» είτε «βιοτεχνικής» εργασίας. Εντούτοις, είναι ήδη εδώ παρούσα συγχρόνως και η έννοια του πλούτου ως της αξίας που παράγεται «ετησίως από την εργασία της κοινωνίας».

Από τα παραπάνω ανοίγονται δύο ζητήματα που άπτονται της ερωτηματοθεσίας που ενδιαφέρει την παρούσα εργασία. Το πρώτο ζήτημα αφορά την προβληματική της πραγματοποίησης του ιδεώδους και, εντός αυτού του ζητήματος, μία προβληματική αναφορικά με την κριτική της εργαλειακής ορθολογικότητας. Το δεύτερο ζήτημα αφορά τη συγκρότηση κρατικής μορφής.

A. Προτού εκθέσει την ανασυγκρότησή του φυσιοκρατικού συστήματος, έτσι όπως προσπαθήσαμε να την παρουσιάσουμε στις στοιχειώδεις γραμμές της παραπάνω, ο Σμιθ έχει προοικομομήσει ότι η φυσιοκρατική θεωρία έχει διαμορφωθεί εντός ενός συγκεκριμένου ιστορικού ορίζοντα και ενός συγκεκριμένου πολιτικο-οικονομικού και θεσμικού πλαισίου το οποίο είχε τεθεί επί υπουργίας Ζαν Μπατίστ Κολμπέρ (Jean-Baptiste Colbert). Η ανακατασκευή εκ μέρους του Σμιθ του εν λόγω θεσμικού πλαισίου είναι χαρακτηριστική της γενικής αντίληψής του αναφορικά προς την πολιτική ορθολογικότητα. Η σμιθιανή ανάλυση εστιάζει εδώ στη φιγούρα του Γενικού Ελεγκτή Οικονομικών κατανοώντας τον ως ένα «φιλόπονο και σχολαστικό άνθρωπο της δουλειάς (a laborious and plodding man of business) ο οποίος είχε εξοικειωθεί με το να ρυθμίζει τα διάφορα τμήματα των δημόσιων γραφείων και να εγκαθιδρύει τους απαραίτητους ελέγχους και εξισορροπήσεις για την οριοθέτηση καθενός στην ορθή του σφαίρα». Ο Κολμπέρ παρουσιάζεται, δηλαδή, ως ιδεοτυπική ενσάρκωση του φορέα «πνεύματος συστήματος» και, ως τέτοιος, δεν θα μπορούσε συνεπώς παρά να «ενστερνιστεί όλες τις προκαταλήψεις του εμποροκρατικού συστήματος, ενός συστήματος περιορισμού και ρύθμισης στον πυρήνα και στην ουσία του». Αυτό που τίθεται δηλαδή στο στόχαστρο της σμιθιανής κριτικής εν προκειμένω είναι μία συγκεκριμένη συγκρότηση της εργαλειακής ορθολογικότητας η οποία, υπό την εκδοχή της ημαρτημένης εκείνης μορφής της 'ταύτισης με τα μέσα', επιχειρεί να υπαγάγει την πραγματική δραστηριότητα των ανθρώπων στο ιδεώδες μοντέλο της. Έτσι λέγεται για τον Κολμπέρ ότι: «αποπειράθηκε να ρυθμίσει την οικονομική δραστηριότητα μίας μεγάλης χώρας πάνω στο ίδιο μοντέλο όπως τα τμήματα ενός δημόσιου γραφείου' και αντί να αφήσει κάθε άνθρωπο να επιδιώξει το δικό του συμφέρον με το δικό του τρόπο,

όπως προτάσσει το γενναιόδωρο σχέδιο (liberal plan) της ισότητας, της ελευθερίας και της δικαιοσύνης, απένειμε σε συγκεκριμένους κλάδους παραγωγικής δραστηριότητας εξαιρετικά προνόμια ενώ έθεσε άλλους υπό εξαιρετικούς περιορισμούς». Αυτή η αυτόματη μεταγραφή της εργαλειακής ορθολογικότητας από ένα επιμέρους πεδίο σε γνώμονα κρατικής διακυβέρνησης προκάλεσε, σύμφωνα με τον Σμιθ, τα αντίθετα από τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα. Η μονόπλευρη, υπαγωγική χρήση της εργαλειακής ορθολογικότητας είχε ως αποτέλεσμα την εξάλειψη αυτού καθαυτού του στοιχείου ορθολογικού υπολογισμού και σχεδιασμού. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τη σμιθιανή πολιτικο-οικονομική ανάλυση ο Κολμπέρ: «Για να καταστήσει τις προμήθειες φθηνές στους κατοίκους των πόλεων και έτσι να ενθαρρύνει τη βιοτεχνία και το εξωτερικό εμπόριο, απαγόρευσε εντελώς την εξαγωγή σιταριού και, κατ' αυτόν τον τρόπο, απέκλεισε τους κατοίκους της χώρας από κάθε ξένη αγορά για το μακράν σημαντικότερο μέρος του προϊόντος της οικονομικής δραστηριότητάς τους. Αυτή η απαγόρευση, σε συνδυασμό με τους περιορισμούς που επέβαλλαν οι αρχαίοι επαρχιακοί νόμοι της Γαλλίας στη μεταφορά σιταριού από τη μια επαρχία στην άλλη, και με τους αυθαίρετους και εξευτελιστικούς φόρους που επιβάλλονταν στους καλλιεργητές σε όλες σχεδόν τις επαρχίες, αποθάρρυνε και κράτησε χαμηλά τη γεωργία αυτής της χώρας, πολύ κάτω από την κατάσταση στην οποία φυσιολογικά θα είχε ανέλθει σε ένα τόσο πολύ γόνιμο έδαφος και ένα τόσο πολύ εύφορο κλίμα» (WN IV.ix.3, σ. 248-249).

Εντός αυτής της οικονομικής κατάστασης που διαμορφώθηκε στη Γαλλία ως αποτέλεσμα της επικράτησης ενός ακραιφνούς εμποροκρατικού πνεύματος, το φυσιοκρατικό σύστημα συγκροτήθηκε από τους «Γάλλους φιλοσόφους» κατ' αντίστιξη προς το υφιστάμενο θεσμικό πλαίσιο εν είδει του παροιμιακού ρητού σύμφωνα με το οποίο «αν το ραβδί είναι πολύ λυγισμένο από τη μια μεριά... για να το κάνεις ίσιο πρέπει να το λυγίσεις άλλο τόσο από την άλλη». Ο επιφανέστερος εκφραστής αυτού του συστήματος, το οποίο «αντιπροσωπεύει τη γεωργία ως τη μοναδική πηγή των εσόδων και του πλούτου κάθε χώρας», είναι ο Φρανσουά Κενέ (Francois Quesnay)²⁵⁸. Παρότι το σύστημα του Κενέ θεωρείται από τον Σμιθ

---

²⁵⁸ «In what manner, according to this system, the sum total of the annual produce of the land is distributed among the three classes above mentioned, and in what manner the labour of the unproductive class does no more than replace the value of its own consumption, without increasing in any respect the value of that sum total, is represented by Mr. Quesnai, the very

θεωρητικά αρτιότερο από το σύστημα του Κολμπέρ, εντάσσεται και αυτό εξίσου στην κριτική του «πνεύματος συστήματος», στο βαθμό που η λογική της εφαρμογής του συνίσταται επίσης σε μία υπαγωγική λογική «αριθμητικών φορμών» πάνω στο «πολιτικό σώμα». Η σμιθιανή ανάλυση παρομοιάζει εν προκειμένω τη φυσιοκρατική λογική με «κάποιους θεωρησιακούς ιατρούς (speculative physicians)» οι οποίοι «φαίνεται να φαντάστηκαν ότι η υγεία του ανθρώπινου σώματος θα μπορούσε να διατηρηθεί μόνο με μία συγκεκριμένη επακριβή θεραπευτική αγωγή διατροφής και άσκησης, εκ της οποίας κάθε παρέκκλιση, ακόμη και η μικρότερη, θα προκαλούσε αναγκαστικά κάποιο βαθμό ασθένειας ή διαταραχής ανάλογο με τον βαθμό της παρέκκλισης»²⁵⁹. Σε αυτή την υπαγωγική λογική η οποία επιχειρεί να εφαρμόσει με ακρίβεια πάνω στο πραγματικό τη φυσικοεπιστημονική αιτιότητα μέσω και σκοπών που έχει συλλάβει στη θεωρία είναι, λοιπόν, που ο Σμιθ αντιπαραθέτει εκείνη την «αρχή διατήρησης» (principle of preservation) η οποία ερείδεται στη «φυσική προσπάθεια που καταβάλλει συνεχώς κάθε άνθρωπος να βελτιώσει την κατάστασή του». Πρωτίστως πρόκειται δηλαδή για ένα επιχείρημα κόντρα στις υπαγωγικές και αξιωματικές λογικές θέσης του ιδεώδους. Μάλιστα, η αρχή της μετριοπάθειας και του μετριασμού της βίας που ο Σμιθ αντιπαραθέτει στις λογικές του «πνεύματος συστήματος» οι οποίες αποτελούν την πεμπτουσία των μερκαντιλιστικών «περιορισμών και ρυθμίσεων»²⁶⁰, πρέπει να τηρούνται και από εκείνο το σύστημα που πρεσβεύει την «τέλεια ελευθερία και την τέλεια δικαιοσύνη». Διαφορετικά «εάν ένα

---

ingenious and profound author of this system, in some arithmetical formularies» (WN IV.xi., σ. 258-259).

²⁵⁹ Το χωρίο συνεχίζει ως εξής: «Αλλά η υγιής κατάσταση του ανθρώπινου σώματος, καθώς φαίνεται, περιέχει από μόνη της κάποια άγνωστη αρχή διατήρησης, ικανής είτε να αποτρέψει είτε να διορθώσει, από πολλές πλευρές, τις κακές συνέπειες ακόμη και μίας πολύ ελαττωματικής δίαιτας (regimen). Ο κ. Κενέ, ο οποίος ήταν ο ίδιος ιατρός, και μάλιστα ένας πολύ θεωρησιακός ιατρός, φαίνεται να είχε μια αντίληψη του ίδιου είδους σχετικά με το πολιτικό σώμα και να φανταζόταν ότι αυτό θα ευδοκίμοι και θα ευημερούσε μόνο κάτω από ένα συγκεκριμένο επακριβές σχήμα (regimen), το ακριβές καθεστώς (regimen) της τέλει ελευθερίας και της τέλει δικαιοσύνης». Ο Σμιθ χρησιμοποιεί κατά μήκος όλου του χωρίου την αμφισημία της λέξης *regimen* που φέρει τις σημασίες τόσο του *καθεστώτος* όσο και της *θεραπευτικής αγωγής* αλλά και του *σχήματος*.

²⁶⁰ Ο Σμιθ κάνει λόγο για «βιαιότητα» των μερκαντιλιστικών ρυθμίσεων εις WN IV.viii, σ. 238.

έθνος δεν μπορούσε να ευημερήσει δίχως την απόλαυση της τέλειας ελευθερίας και της τέλειας δικαιοσύνης, δεν υπάρχει ούτε ένα έθνος στον κόσμο το οποίο θα μπορούσε να έχει ποτέ ευημερήσει» (*WN IV.xi.*, σ. 260). Το επιχείρημα αυτό είναι συνεπές με ολόκληρη την αντίληψη του Σμιθ στη *ΘΗΣ* σχετικά με το ζήτημα της τελειότητας και του πολιτικού δρώντος ο οποίος αν δεν μπορεί να πραγματοποιήσει το τέλειο δεν θα αψηφήσει να κάνει το ελάχιστο. Και, επίσης, εξηγεί τον πολιτικό λόγο για τον οποίο ο Σμιθ υποθέτει στο δικό του σύστημα την τελεολογική σκοπιά της «σοφίας της φύσης» ως ύστατο όριο δέσμευσης και συγκράτησης του «πνεύματος συστήματος»: «Αναφορικά προς το πολιτικό σώμα, ωστόσο, η σοφία της φύσης έχει, ευτυχώς, κάνει γενναιόδωρες παροχές για τη θεραπεία πολλών από τις κακές συνέπειες της ανοησίας και της αδικίας του ανθρώπου, με τον ίδιο τρόπο που έχει πράξει αναφορικά και προς το φυσικό σώμα για τη θεραπεία των κακών συνεπειών της νωθρότητάς του και της έλλειψης μέτρου» (*WN IV.xi.*, σ. 259-260).

Β. Σύμφωνα με την παρούσα ανάγνωση, το επιχείρημα του Σμιθ οδηγείται στην προαναφερθείσα φυσιοκρατικού τύπου νομιμοποίηση της κεφαλαιοκρατικής μορφοποίησης των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας διότι η πρωταρχική του μέριμνα είναι η πολιτική. Η φυσιοκρατική θεωρία διανομής, έτσι όπως αυτή αναπτύσσεται ως συνεπής ‘στιγμή’ ανάπτυξης της φυσιοκρατικής θεωρίας καθορισμού της αξίας θα συνεπαγόταν τη θέση δεσμευτικών περιορισμών στη φορολόγηση της τάξης των γαιοκτημόνων (*WN IV.xi.*, σ. 250-251), ενώ, συγχρόνως, θα σηματοδοτούσε την αναγκαία διαμόρφωση μίας μορφής κρατικής κυριαρχίας η οποία, ούσα δεσμευμένη σε πολιτικές προώθησης της ανάπτυξης της αγροκαλλιέργειας θα λάμβανε αυταρχικό αφ’ ενός και μη συστηματικό χαρακτήρα αφ’ ετέρου. Τούτο καταδεικνύεται από τη σμιθιανή ανάλυση διαμέσου της αναδρομής στα παραδείγματα της σύγχρονης Κίνας και της αρχαίας Αιγύπτου, στο τέλος της οποίας υποστηρίζεται ότι:

«Οι κυρίαρχοι της Κίνας [και] της αρχαίας Αιγύπτου... έχουν πάντοτε αντλήσει το σύνολο, ή μακράν το μεγαλύτερο μέρος, των εσόδων τους από κάποιο είδος έγγειου φόρου ή έγγειας προσόδου. Αυτός ο έγγειος φόρος ή η έγγεια πρόσοδος, όπως η δεκάτη στην Ευρώπη, αποτελούνταν από μία συγκεκριμένη αναλογία, το ένα πέμπτο λέγεται, της παραγωγής της γης, το οποίο είτε μεταφερόταν σε είδος ή πληρωνόταν σε χρήμα σύμφωνα με μία συγκεκριμένη εκτίμηση, και τα οποία συνεπώς κυμαίνονταν από έτος σε έτος σύμφωνα με όλες τις διακυμάνσεις της παραγωγής. Ήταν φυσικό συνεπώς ότι οι κυρίαρχοι αυτών των χωρών θα έπρεπε να είναι ιδιαιτέρως συγκεντρωμένοι/εξυπηρετικοί (*attentive*) προς τα συμφέροντα της

αγροκαλλιέργειας, από την ευημερία ή την παρακμή της οποίας εξαρτιόταν άμεσα η ετήσια αύξηση ή μείωση των δικών τους εσόδων» (*WN IV.xi.*, σ. 260-270).

Από τη συγκεκριμένη κριτική προς τα «φυσιοκρατικά συστήματα» αναδεικνύεται η σμιθιανή κατανόηση των λογικών συγκρότησης κρατικής κυριαρχίας βάσει της δεδομένης, στην εκάστοτε περίπτωση, οικονομικής μορφής. Ιδιαίτερα, αν η ως άνω φυσιοκρατική λογική συγκρότησης πολιτικής μορφής συγκριθεί με τις προσημειώσεις που θέτει η «εμπορική κοινωνία», θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ο μερκαντισμός ενώ δεν θα έπρεπε να συγκροτεί με τον ανορθολογικό τρόπο με τον οποίο συγκροτεί το κράτος, τούτο συνέβη ιστορικά διότι ένας ‘ημαρτημένος’ συνδυασμός εμπορική αστικής τάξης και στέμματος διαστρέβλωσαν τη ‘φυσική’ συγκρότηση του αντικειμένου. Σε αυτή τη σύγκριση διαφαίνεται, επίσης, η πολύ σημαντική διαφορά για το σμιθιανό επιχείρημα συγκρότησης κυριαρχίας ότι η πρώτη δέσμη περιστάσεων δεν αποδίδει δυνατότητες μακρο-οικονομικής πολιτικής στον κυρίαρχο ενώ η δεύτερη στην πραγματικότητα αποδίδει. Είναι δε αυτές οι δυνατότητες ορθής συγκρότησης της σχέσης μεταξύ οικονομίας και πολιτικής εκείνες τις οποίες προπάντων επιχειρεί να διατηρήσει η σμιθιανή θεωρία από την ιστορική γένεση και παγίωση της κρατικής μορφής.

Το θέμα αυτό οδηγεί με φυσική ροή στο συμπέρασμα του τέταρτου Βιβλίου και στη θέση των περιεχομένων του πέμπτου βιβλίου. Το εμποροκρατικό και τα φυσιοκρατικά συστήματα πολιτικής οικονομίας κρίνονται ως «μονόπλευρα» και «ασυνεπή» (*inconsistent*), στο βαθμό που εξυπηρετούν επιμέρους οικονομικά συμφέροντα, είτε των πόλεων είτε της υπαίθρου, διασαλεύοντας την ορθή ‘φυσική’ σχέση ανάμεσά τους (*WN IV.xi.*, σ. 272). Κάνοντας τούτο καταλήγουν να παράγουν το αντίθετο αποτέλεσμα από εκείνο στο οποίο αρχικά προσέβλεπαν και, στο βαθμό αυτό, παραβιάζουν αμφότερα το «σύστημα φυσικής ελευθερίας» που έχει ανακαλύψει η σμιθιανή πολιτική οικονομία: «Συνεπώς κάθε σύστημα που προσπαθεί, είτε με εξαιρετικές παροτρύνσεις να αντλήσει προς ένα συγκεκριμένο είδος παραγωγικής δραστηριότητας μεγαλύτερο μερίδιο του κεφαλαίου της κοινωνίας από αυτό που θα πήγαινε φυσικά σε αυτό, είτε με εξαιρετικούς περιορισμούς να απωθήσει από ένα συγκεκριμένο είδος παραγωγικής δραστηριότητας κάποιο μερίδιο του κεφαλαίου που διαφορετικά θα απασχολούνταν σε αυτό, είναι στην πραγματικότητα υπονομευτικό του μεγάλου σκοπού που επιδιώκει να προαγάγει. Επιβραδύνει, αντί να επιταχύνει, την πρόοδο της κοινωνίας προς τον πραγματικό πλούτο και το μεγαλείο και μειώνει, αντί

να αυξάνει, την πραγματική αξία της ετήσιας παραγωγής της γης και της εργασίας της (WN IV.xi., σ. 273).

Στο «σύστημα φυσικής ελευθερίας» αντιθέτως, είναι προσημειωμένη η κατεύθυνση και η μορφή που θα λάβει α) το ατομικό οικονομικό πράττειν και β) οι κοινωνικοοικονομικές εξαντικειμενικεύσεις του αγοραίου κοινωνικού πράττειν, έτσι όπως αυτά έχουν αναπτυχθεί κατά την πορεία έκθεσης του συνολικού εννοιακού πλαισίου της σμιθιανής θεωρίας και συνοψίζονται εδώ ως συστατικές στιγμές της νεωτερικής αστικής κοινωνίας: «Κάθε άνθρωπος, στο βαθμό που δεν παραβιάζει τους νόμους της δικαιοσύνης, αφήνεται πλήρως ελεύθερος να κυνηγήσει το δικό του συμφέρον, και να φέρει τόσο τη φιλοπονία του όσο και το κεφάλαιό του σε ανταγωνισμό με εκείνα κάθε άλλου ανθρώπου ή τάξης ανθρώπων». Η ατομική ορθολογικότητα και η οικονομική ορθολογικότητα αυτού του τύπου θέτουν, σύμφωνα με τη σμιθιανή αντίληψη, μία έντονη κοινωνική ροπή προς την κατεύθυνση του αποχωρισμού της πολιτικής από την οικονομία: «Ο κυρίαρχος απαλλάσσεται πλήρως από ένα καθήκον, κατά την προσπάθεια εκτέλεσης του οποίου πρέπει πάντα να εκτίθεται σε αναρίθμητες αυταπάτες, και για την ορθή εκτέλεση του οποίου καμία ανθρώπινη σοφία ή γνώση δεν θα μπορούσε ποτέ να είναι επαρκής· το καθήκον της επόπτευσης του κεφαλαίου των ιδιωτών, και της καθοδήγησής του προς τις πιο κατάλληλες για το συμφέρον της κοινωνίας απασχολήσεις» (WN IV.xi., σ. 274). Τούτων δοθέντων, είναι προσημειωμένες από τα επίπεδα των ουσιωδών 'στιγμών' της αστικής κοινωνικής ορθολογικότητας και οι βασικές κατευθύνσεις της συγκρότησης της κρατικής κυριαρχίας, οι οποίες θα αναπτυχθούν στο πέμπτο βιβλίο. Ενώ τα δύο συστήματα πολιτικής οικονομίας που εξετάστηκαν στο τέταρτο βιβλίο διαμορφώνουν, κατ' ανάγκην, τη συγκρότηση της κρατικής κυριαρχίας ως «πνεύμα συστήματος», τα καθήκοντα που τίθενται στον κυρίαρχο στο σύστημα φυσικής ελευθερίας δύναται να διαμορφωθούν υπό τη μορφή «δημόσιου πνεύματος». Τα περιεχόμενα αυτής της μορφής πολιτικής ορθολογικότητας αποτελούν το θέμα του πέμπτου βιβλίου.

3.3. Μοτίβα πολιτικής ορθολογικότητας στο πέμπτο Βιβλίο του Πλούτου των Εθνών

3.3.1. Εισαγωγή

Στη διάκριση μεταξύ «νομοθέτη» και «πολιτικού», έτσι όπως αυτή προσδιορίζεται από τον Σμιθ (βλ. 3.2.4. της παρούσας εργασίας), θα μπορούσε κανείς να πει ότι εμπεριέχεται ολόκληρο το σχήμα της συνολικής σμιθιανής θεωρίας. Το εν λόγω σχήμα αναπτύσσεται κατά την πορεία έκθεσης και διερεύνησης του χωρισμού της νεωτερικής κοινωνίας ως μίας ολότητας εργασιακού καταμερισμού μεταξύ οικονομίας και πολιτικής. Μία αμιγής διάκριση θα αποτύπωνε αυτό τον ιστορικά συντελεσμένο χωρισμό ως αυστηρό διαχωρισμό μεταξύ δύο καθαρών σφαιρών, κατατάσσοντας αφ' ενός τις εργαλειακές λογικές στην οικονομία και, αφ' ετέρου, τις αξιακές λογικές στην πολιτική. Η σμιθιανή θεωρία αναγνωρίζει, βεβαίως, τον εν λόγω χωρισμό, το μορφικό αναδιπλασιασμό της νεωτερικής κοινωνίας σε οικονομία και πολιτική, ως συστατικό ορισμό του αντικειμένου²⁶¹. Εντούτοις, δεν πρόκειται εδώ για μία καθαρή διάκριση, αλλά για μεικτές, διαλεκτικές κατασκευές τις οποίες διαμορφώνει η σμιθιανή θεωρία σε διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης.

Ήδη σε επίπεδο ηθικής θεωρίας και μικρο-κοινωνικής ανάλυσης το σμιθιανό επιχείρημα έχει δείξει ότι το νεωτερικό ιδιοτελές ατομικό πράττειν εμπεριέχει συνυφασμένα στο εσωτερικό του αξιακά στοιχεία τα οποία το διαμορφώνουν σε επίπεδο κοινωνικής πράξης ως «μετριασμένο εγωισμό». Η ατομική εργαλειακή ορθολογικότητα κατασκευάζεται στη *ΘΗΣ* με τέτοιο τρόπο ώστε να μορφοποιείται ως «σύνεση» και το νεωτερικό εγωιστικό άτομο ως «συνετός χαρακτήρας». Οι κινήσεις αυτές της σμιθιανής επιχειρηματολογίας παρακολουθούν τις διαδικασίες συμπάθειας μέσω των οποίων ο αστός αίρεται ολοένα σε υψηλότερες αναστοχαστικές σκοπιές έως την ανώτερη σκοπιά του πολίτη (βλ. κεφ. 1 και κεφ. 3.1. της παρούσας εργασίας).

---

²⁶¹ Και, αντιστρόφως, νεωτερική κοινωνία σημαίνει χωρισμός οικονομίας και πολιτικής, κατ' αντίστιξη προς όλες τις προνεωτερικές κοινωνίες οι οποίες καθορίζονται από τη μία ή την άλλη μορφή ανάμειξής τους.

Η συγκεκριμένη ανάλυση διεξάγεται στον *Πλούτο* σε μακρο-κοινωνικό επίπεδο αφαίρεσης, πλαισιώνοντας πολιτικο-οικονομικά και τις μικρο-αναλύσεις της *ΘΗΣ*. Έτσι, ο μηχανισμός των μη αναμενόμενων αποτελεσμάτων σε επίπεδο καταμερισμού της εργασίας και αγοράς δημιουργεί μεταβάσεις των εργαλειακών λογικών, οι οποίες κατ' εξοχήν γεννιούνται και αναπτύσσονται εδώ, σε αξιακές λογικές. Σε κοινωνία εμπορευματικής παραγωγής παράγεται ως μη αναμενόμενο αποτέλεσμα του κοινωνικού καταμερισμού και συνδυασμού της εργασίας ένα «κοινό απόθεμα» ή «κεφάλαιο» χρηστικών αξιών. Η ανταλλακτική μορφή της κοινωνίας εμπεριέχει, ταυτόχρονα, τόσο εξατομικευτικά στοιχεία όσο και στοιχεία αλληλεγγύης και συνεργασίας, μετριασμένου εγωισμού και συμπάθειας μεταξύ των δρώντων. Ο μηχανισμός του ελεύθερου ανταγωνισμού και οι αυτοματισμοί των διαδικασιών προσφοράς και ζήτησης καθιστούν μακροπρόθεσμα να τείνει προς τη «φυσική στάθμη» (αξία) τους η διαμόρφωση των τιμών των εμπορευμάτων. Οι εργαλειακές λογικές που αναπτύσσονται στο εσωτερικό της σφαίρας οικονομικής ορθολογικότητας τείνουν εν τέλει να προάγουν συνθήκες και όρους «γενικής ευημερίας», έννοια η οποία συνοψίζει την ανάμειξη εργαλειακών και αξιακών στοιχείων σε σύγχρονες κεφαλαιοκρατικές κοινωνίες. Η νομιμοποίηση των αναφερθέντων μηχανισμών εκ μέρους της σμιθιανής θεωρίας λαμβάνει χώρα υπό τη σκοπιά αλλά και υπό τον όρο ότι προάγουν την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας. Μία τέτοια νομιμοποίηση αντλεί και η κεφαλαιοκρατική μορφοποίηση των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας, στο βαθμό που αποτελεί το βασικό μακρο-κοινωνικό υποκείμενο της κίνησης του αντικειμένου της πολιτικής οικονομίας. Οι αντικειμενικές μορφές που διαμορφώνονται στη σφαίρα της οικονομικής ορθολογικότητας ως αναβαθμοί ανάπτυξης του βασικού μακρο-κοινωνικού υποκειμένου που έχει ανακαλύψει η κλασική πολιτική οικονομία δεν συντονίζονται, εντούτοις, αυτόματα.

Μία τέτοια αυτόματη μετάβαση από τις εργαλειακές λογικές της οικονομίας στις αξιακές λογικές της πολιτικής φαίνεται να υποθέτει και να προωθεί, αντιθέτως, το «εμποροκρατικό σύστημα». Το μερκαντιστικό κράτος υιοθετεί άκριτα και αναβαθμίζει αυτόματα σε πλέγμα κρατικών πολιτικών τις εργαλειακές λογικές των εμποροβιοτεχνικών κοινωνικών συμφερόντων. Τούτο αποτελεί και τη βασική σμιθιανή μορφή προς τη φυσιοκρατία, η οποία αναβιβάζει αυτόματα το σύστημα αυτορρυθμιζόμενων αντικειμενικών οικονομικών μορφών σε φόρμουλα κρατικής πολιτικής, μετατρέποντας με τον τρόπο αυτόν το πολιτικό πράττειν σε «πνεύμα

συστήματος». Η σμιθιανή θεωρία αποδέχεται, με άλλα λόγια, τις εργαλειακές λογικές της οικονομίας αλλά όχι και το ότι αυτές γίνονται άμεσα αξιακές άμα τη αναγόρευσή τους σε αξιώματα κρατικής πολιτικής. Πολύ περισσότερο, η διαμεσολάβηση ακριβώς μεταξύ εργαλειακού και αξιακού αποτελεί το πολιτικό ζήτημα.

Συνεπώς, ο ιστορικά συντελεσμένος χωρισμός μεταξύ οικονομίας και πολιτικής, στη σμιθιανή σύλληψή του, δεν προσδιορίζεται από την κατάταξη των εργαλειακών λογικών στην οικονομία και των αξιακών λογικών στην πολιτική. Στην πραγματικότητα μία τέτοιου τύπου θεωρία διαχωρισμού καθαρών σφαιρών θα παρέπεμπε είτε, από τη μία πλευρά, σε προνεωτερική αντίληψη του εγωιστικού οικονομικού πράττειν ως μόνο και φύσει ‘κακού’, το οποίο δεν παράγει κανένα αξιακό περιεχόμενο και καμία αξιακή λογική και, επομένως, πρέπει να του επιβληθούν άνωθεν εξωτερικοί κανόνες. Είτε, από την άλλη, σε νεωτερικές (εμποροκρατικές και φυσιοκρατικές) εκδοχές «πνεύματος συστήματος», οι οποίες αναβιβάζουν άκριτα τις εργαλειακές λογικές του οικονομικού πράττειν σε πολιτικούς θεσμούς και πλέγμα κρατικών πολιτικών. Το σμιθιανό επιχείρημα συνίσταται εν προκειμένω στο ότι ο χωρισμός δεν είναι καθαρός, διότι η κάθε μία σφαίρα εμπεριέχει στοιχεία της άλλης. Τόσο το πεδίο της οικονομίας όσο και το πεδίο της πολιτικής αποτελούν μορφές διαμεσολάβησης αξιακής ορθολογικότητας και εργαλειακής ορθολογικότητας. Τούτο είναι που επιτρέπει στο Σμιθ να κατασκευάσει «σύστημα φυσικής ελευθερίας». Στη συνολική ‘αρχιτεκτονική’ της εννοιακής κατασκευής του φυσικού συστήματος πολιτικής οικονομίας το οικονομικό πεδίο έχει αξιακές υποδοχές και το πολιτικό δεν είναι αφελές να νομίζει ότι το οικονομικό καθίσταται αυτομάτως αξιακό κατά τη μετατροπή του σε κρατική πολιτική. Το πεδίο της οικονομίας δεν είναι αμιγώς, καθαρά αξιακό, παρά πάντα εμπεριέχει τον κίνδυνο να καταφύγει σε εργαλειακή ορθολογικότητα στενού ορίζοντα όπως αυτή παγιώθηκε κατά τη μερκαντιλιστική διαπλοκή κράτους και επιμέρους κοινωνικών συμφερόντων.

Ότι και το πολιτικό πεδίο εμπεριέχει διαλεκτικές μεταβάσεις από εργαλειακές λογικές σε αξιακές λογικές έχει ήδη αναπτυχθεί στο έκτο μέρος της *ΘΗΣ* και ιδιαίτερα στο επιχείρημα εκείνο σύμφωνα με το οποίο η λογική του «νομοθέτη» συγκροτείται ως ανάπτυγμα της λογικής του «κομματικού ηγέτη» (βλ. 3.1.3 της παρούσας εργασίας). Πρόκειται για έναν τύπο (πρωτο)διαλεκτικής κατασκευής η οποία διατρέχει και την εσωτερική λογική του πέμπτου βιβλίου του *Πλούτου* και η οποία αντιλαμβάνεται τη σχέση μεταξύ εργαλειακού και αξιακού ως δυνάμενη διαμεσολάβησης. Υπό το πρίσμα

αυτό και το πεδίο της πολιτικής ορθολογικότητας ανορθώνεται ως αξία από τη σμιθιανή θεωρία, με δεδομένη πάντοτε βέβαια την προϋπόθεση ότι αυτή η θεωρία συγκροτείται ως θεωρία ‘μεικτού αγαθού’.

Ένα τελευταίο ζήτημα το οποίο προκύπτει από τα παραπάνω αφορά το ζήτημα της ιδεολογίας. Δεδομένου του ιστορικά συντελεσμένου χωρισμού μεταξύ οικονομικού και πολιτικού, ‘ημαρτημένα’ ιδεολογικές από τη σκοπιά της σμιθιανής θεωρίας θα ήταν:

α) η αντίληψη ότι η μία εκ των δύο σφαιρών αποτελεί το αμιγώς ‘καλό’ και η άλλη το αμιγώς ‘κακόν’, αντίληψη η οποία είναι θεολογικού τύπου και εκτίθεται στη σμιθιανή κριτική σε ένα προνεωτερικό, τρόπον τινά, «πνεύμα συστήματος».

β) η αντίληψη ότι η σφαίρα της οικονομίας, των ταξικών συμφερόντων και των εργαλειακών λογικών αποτελεί το αμιγώς ‘αγαθόν’. Ως ένα τέτοιο καθαρό αγαθό εμφανίζονται στο μερκαντιλισμό διαμορφώνοντας μία αντίληψη η οποία μπορεί να υποβληθεί στην κριτική του Σμιθ στο νεωτερικό «πνεύμα συστήματος».

Η συγκρότηση της σμιθιανής θεωρίας ως θεωρίας μη καθαρών, μεικτών σφαιρών της επιτρέπει να εντάξει στις εννοιακές κατασκευές της τα ιδεολογικά στοιχεία με τέτοιο τρόπο ώστε η εργαλειακή ορθολογικότητα να προαγάγει την αξιακή ορθολογικότητα. Χαρακτηριστικές είναι εν προκειμένω οι κατασκευές της «αοράτου χειρός» και της συνετής εργαλειακής ορθολογικότητας της ΘΗΣ. Όσον αφορά το πέμπτο Βιβλίο του *Πλούτου*, και πάλι οι σμιθιανές κατασκευές βαίνουν δεδομένης της μορφής αυτής διαμεσολαβούμενης αστικής κοινωνικότητας. Δεδομένου δηλαδή ότι ο κοινωνικός δεσμός σύγχρονων αστικών κοινωνιών είναι ένας ‘χωριστικός δεσμός’ προκρίνεται το κράτος, κατά την επιγενόμενη σύναψή του με την αστική κοινωνία, να παρέμβει και να σχετικοποιήσει τους χωρισμούς εκεί όπου είναι απαραίτητο και στο βαθμό που αυτό είναι απαραίτητο. Σε αυτό το πλαίσιο αναπτύσσονται και τα ζητήματα των δημόσιων θεσμών, της εκπαιδευτικής λειτουργίας και της εκπαιδευτικής πολιτικής²⁶².

---

²⁶² Βλ. αναφορικά με την προβληματική της εκπαίδευσης στη σμιθιανή θεωρία Γράβαρης, Δ. (1994), *Εκπαίδευση και Πολιτική Οικονομία, Αρχές εκπαιδευτικής πολιτικής στους Α. Smith, J. St. Mill και A. Marshall*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα.

Γενικά για να καταδειχτεί ότι το σμιθιανό ‘σύστημα πολιτικής οικονομίας’ είναι ακριβώς *σύστημα* θα έπρεπε να ανασυγκροτηθούν αναλυτικά οι σχέσεις μεταξύ των πεδίων της άμυνας, της δικαιοσύνης, της φορολογίας και του δημόσιου χρέους. Έτσι, για να αναφέρουμε μόνο μία προβληματική η οποία αφορά το γενικό νόημα της διάκρισης των κρατικών *δαπανών* έναντι των *εσόδων* όπως αυτή εκτίθεται στο πέμπτο βιβλίο «η διάκριση μεταξύ κρατικών δαπανών και εσόδων» σύμφωνα με τον Νουτσόπουλο «συνιστά μορφή έκφρασης του... χωρισμού [μεταξύ οικονομίας και πολιτικής], η οποία στην περίπτωση της κυρίαρχης εξουσίας λαμβάνει τη μορφή του χωρισμού του κράτους από τους υλικούς όρους αναπαραγωγής του»²⁶³. Και μόνη η διάκριση δηλαδή μεταξύ κρατικών δαπανών και εσόδων προϋποθέτει και αποτυπώνει το περιεχόμενο και τη μορφή του χωρισμού μεταξύ οικονομίας και πολιτικής καθώς και της επιγενόμενης σύναψής τους. Στο παρόν κεφάλαιο δεν θα λάβει χώρα μία τέτοια ανασυγκρότηση, η οποία θα ήταν αναγκαία για την κατάδειξη του *συστηματικού* χαρακτήρα της κυριαρχίας στο πέμπτο βιβλίο του *Πλούτου των Εθνών*²⁶⁴. Η παρούσα εργασία θα αρκεστεί στην ανασυγκρότηση ορισμένων πεδίων κρατικών λειτουργιών προκειμένου να δείξουμε κάποια μοτίβα θεμελίωσης του χωρισμού μεταξύ οικονομίας και πολιτικής, αυτή τη φορά στο εσωτερικό του πεδίου της κρατικής κυριαρχίας, καθώς και το πώς μέσα από τον τρόπο θεμελίωσης κάποιων επιμέρους πεδίων κρατικής πολιτικής τίθενται από τις σμιθιανές αναλύσεις οι όροι οι οποίοι εγγυώνται τη *γενικότητα* της νεωτερικής πολιτικής μορφής. Θα προσπαθήσουμε με άλλα λόγια να δείξουμε, ανασυγκροτώντας τις σμιθιανές αναλύσεις αναφορικά προς τις κρατικές δαπάνες, πώς αποτυπώνεται ο χωρισμός μεταξύ οικονομικής και πολιτικής δραστηριότητας σε επίπεδο κρατικής κυριαρχίας, και υπό ποιους όρους γίνονται

---

²⁶³ Νουτσόπουλος, Θ., «Ο συστηματικός χαρακτήρας της κυριαρχίας στο βιβλίο V του Πλούτου των Εθνών του Adam Smith», *ό.π.*, σ. 147, εις Δαφέρμος, Μ., Σαματάς, Μ., Κουκουριτάκης, Μ., Χιωτάκης, Σ. (επιμ.), (2011), *Οι κοινωνικές επιστήμες στον 21^ο αιώνα. Επίμαχα θέματα και προκλήσεις*, Πεδίο, Αθήνα.

²⁶⁴ Σε αυτό το πλαίσιο κινείται η ανάλυση του Νουτσόπουλου στο άρθρο «Ο συστηματικός χαρακτήρας της κυριαρχίας στο βιβλίο V του Πλούτου των Εθνών του Adam Smith» προδιαγράφοντας ένα πλαίσιο ερμηνείας των σμιθιανών αναλύσεων το οποίο εντοπίζει το συστηματικό χαρακτήρα που διέπει τόσο τις σχέσεις μεταξύ των επιμέρους πεδίων κρατικής παρέμβασης μεταξύ τους όσο και τη σχέση της οικονομίας με την πολιτική στο σύνολο του έργου του Σμιθ.

αποδεκτοί από τη θεωρία οι χωρισμοί που αποτυπώνονται στις λειτουργίες της άμυνας και της δικαστικής εξουσίας.

Στα προηγούμενα βιβλία η πορεία της σμιθιανής κατασκευής έθεσε τους όρους υπό τους οποίους οι στιγμές της κοινωνικοοικονομικής ορθολογικότητας διαμορφώνουν συνθήκες γενικότητας: τις ουσιώδεις διαστάσεις της κοινωνίας γενικής ευημερίας. Κατά την πορεία ανάπτυξης αυτών των 'στιγμών' τέθηκε και ο διαχωρισμός της οικονομίας από την πολιτική κατά την ορθή σχέση τους σε πλαίσιο «συστήματος φυσικής ελευθερίας» ως αίτημα και ως προϋπόθεση της κριτικής αντιπαράθεσης προς το εμποροκρατικό και το φυσιοκρατικό σύστημα²⁶⁵. Από τη σκοπιά του πέμπτου βιβλίου κατασκευάζεται το επίπεδο της πολιτικής ορθολογικότητας ως η ανώτερη δυνατή μορφή ορθολογικότητας η οποία, στο σμιθιανό ιστορικό ορίζοντα, διασφαλίζει τους όρους γενικότητας της σφαίρας του κοινωνικοοικονομικού πράττειν. Τούτο σημαίνει ότι η γενική κρατική εξουσία αναλαμβάνει, σε τελική ανάλυση, το συντονισμό των επιμέρους συμφερόντων με όλα τα άλλα. Ουσιώδη λόγο θεμελίωσης και νομιμοποίησης της κυριαρχίας αποτελεί συνεπώς το ότι αυτή αναλαμβάνει τη μέριμνα οι δρώντες να αναγνωρίζουν τον εαυτό τους στο όλο. Το ζήτημα αυτό διέπεται στο εσωτερικό του από το ερώτημα του πόσο έντονη είναι η εμπράγματη κοινωνική ροπή να συντονιστούν τα επιμέρους πεδία της αστικής κοινωνίας και πόση πρέπει να είναι η ένταση του «νομοθέτη» να τα συντονίσει. Τέλος, αναφορικά προς το ζήτημα του κοινωνικού συντονισμού υφίσταται στις σμιθιανές αναλύσεις μία ακόμη διάσταση η οποία αφορά τον εντοπισμό ιδεολογικών μηχανισμών οι οποίοι, πέραν των μηχανισμών συμφερόντων, δρουν συναρθρωτικά ή αποδιρθρωτικά για την κοινωνική συνοχή. Το ζήτημα αυτό αναπτύσσεται ιδιαίτερα στις αναλύσεις σχετικά με την εκπαιδευτική λειτουργία και τη διαμόρφωση ηθικών συστημάτων.

Στο πρώτο κεφάλαιο του πέμπτου βιβλίου «Για τις δαπάνες του κυρίαρχου ή της κοινοπολιτείας» εκτίθενται πολιτικο-οικονομικές θεμελιώσεις των κρατικών

---

²⁶⁵ Νουτσόπουλος, Θ., στο *ίδιο* σ. 146: «Σε αντιδιαστολή με το εμποροκρατικό σύστημα, στο σμιθιανό σύστημα της φυσικής ελευθερίας ο θεμελιώδης διαχωρισμός οικονομικού και πολιτικού εγγυάται τη γενικότητα της σκοπιάς του νομοθέτη έναντι του πολιτικού, ο οποίος αποτυγχάνει να ακολουθήσει αυτό το διαχωρισμό με συνέπεια. Η κυριαρχία ως διαχωρισμός πολιτικού και οικονομικού δεν αποκλείει την κρατική παρέμβαση στην οικονομία, αλλά καθορίζει τους όρους της, οι οποίοι οφείλουν να είναι διαμεσολαβημένοι και νοηματοδοτημένοι από τη γενικότητα».

δαπανών, λόγοι δηλαδή για τους οποίους οι δαπάνες σε κάποια πεδία πρέπει να αναλαμβάνονται από το κράτος, να γίνονται με συνειδητή πολιτική ρύθμιση και όχι να αφήνονται στην ελευθερία και στη λογική των μη αναμενόμενων αποτελεσμάτων βάσει των οποίων δρα η οικονομία. Η πολιτική μορφή διατηρείται στην εξωτερικότητα της προς την οικονομική μορφή, αναλαμβάνοντας δηλαδή το καθήκον της θέσης των απαραίτητων εξωτερικών συνθηκών (ασφάλεια, ειρήνευση, δημόσιοι θεσμοί, εκπαίδευση) της ελευθερίας και της γενικής κοινωνικής ευημερίας (WN IV.xi., σ. 274-275)

3.3.2. Για τη δαπάνη της άμυνας

Αρχικά εκτίθεται ο ορισμός της άμυνας ως «το πρώτο καθήκον του κυρίαρχου, αυτό της προστασίας της κοινωνίας από τη βία και την εισβολή άλλων ανεξάρτητων κοινωνικών ομάδσεων». Περιεχόμενο αυτού του κεφαλαίου αποτελεί η εξήγηση των λόγων για τους οποίους η εν λόγω κρατική λειτουργία «μπορεί να εκπληρωθεί μόνο διαμέσου μιας στρατιωτικής δύναμης». Ο Σμιθ θα επιχειρήσει στο κεφάλαιο αυτό να θεμελιώσει πολιτικο-οικονομικά, επίσης, τις δαπάνες συντήρησης και προετοιμασίας στρατιωτικής δύναμης. Αναγκαία για τη θεμελίωση αυτή είναι και η ιστορική αναδρομή στις συνθήκες γένεσης και παγίωσης του φαινομένου εφόσον «η δαπάνη τόσο της προετοιμασίας της στρατιωτικής δύναμης σε καιρό ειρήνης, όσο και της απασχόλησής της σε καιρό πολέμου, είναι πολύ διαφορετική στα διαφορετικά στάδια της κοινωνίας, στις διαφορετικές περιόδους ανάπτυξης». Εντούτοις, αυτή η ιστορική αναδρομή δεν σηματοδοτεί απλώς κάποια στρατιωτική ή πολεμική ιστορία, παρά διεξάγεται προκειμένου να απαντηθεί το κοινωνικοθεωρητικό ερώτημα: σε τι συνίσταται η διαφορά ανάμεσα στην «εμπορική κοινωνία» και τις προαστικές κοινωνίες αναφορικά προς τη λογική συγκρότησης της αμυντικής κρατικής δαπάνης;

Η σμιθιανή ανάλυση προβαίνει σε μια περιοδολόγηση των ιστορικών σταδίων (κοινωνίες κυνηγών, ποιμένων, αγροτών (husbandmen), και σύγχρονες κοινωνίες τεχνιτών και βιοτεχνών) προκειμένου να δείξει ότι η εμπορική κοινωνία, σε αντιδιαστολή προς τις προνεωτερικές, πρέπει κατ' ανάγκην να συντηρεί ένα επιμέρους κομμάτι ανθρώπων της πληρώνοντας τους να είναι στρατιώτες. Οι συνθήκες της κοινωνικής αναπαραγωγής και ο τρόπος ζωής εντός προνεωτερικών κοινωνιών διαμορφώνουν με τέτοιο τρόπο τα μέλη τους ώστε, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό,

«κάθε άνθρωπος [να] είναι συγχρόνως πολεμιστής» (WN V.i.i, σ. 279, 281). Αυτό είναι το κοινό στοιχείο όλων των προνεωτερικών τύπων κοινωνιών αναφορικά με τη λειτουργία της άμυνας. Συγχρόνως, το στοιχείο αυτό καθιστά κοινή σε όλες τους μία συνθήκη στη βάση της οποίας «δεν κοστίζει κάποια δαπάνη στον κυρίαρχο ή την κοινοπολιτεία» η προετοιμασία των μελών της κοινωνίας για το πολεμικό πεδίο (WN V.i.i, σ. 281). Σε αυτό το πλαίσιο ο Σμιθ εντοπίζει δύο λόγους, οι οποίοι σχετίζονται αφ' ενός με την «πρόοδο των βιοτεχνιών (manufactures)» και αφ' ετέρου με τη «βελτίωση της τέχνης του πολέμου», και οι οποίοι συντελούν στο να καταστεί «σε ένα πιο ανεπτυγμένο στάδιο κοινωνίας... εξ ολοκλήρου αδύνατο αυτοί που πάνε στο στρατιωτικό πεδίο να συντηρηθούν ίδια δαπάνη» (WN V.i.i, σ. 282).

Πρώτον, λοιπόν, σε κοινωνία ανεπτυγμένου κοινωνικού καταμερισμού εργασίας η στρατιωτική ιδιότητα καθίσταται ένα «επιμέρους, ιδιαίτερο επάγγελμα, το οποίο αποτελεί την μοναδική ή την πρωταρχική απασχόληση μίας επιμέρους τάξης πολιτών» (WN V.i.i, σ. 285). Τούτο συνεπάγεται ότι «σε μία χώρα της οποίας το μεγαλύτερο μέρος των κατοίκων είναι τεχνίτες και βιοτέχνες, ένα μεγάλο μέρος των ανθρώπων που πηγαίνουν στον πόλεμο πρέπει να αντληθεί από αυτές τις τάξεις, και πρέπει επομένως να συντηρηθεί από το δημόσιο για όσο διάστημα απασχολείται στην υπηρεσία του» (WN V.i.i, σ. 283). Η μοντέρνα μορφή κοινωνικοοικονομικής ορθολογικότητας μεταφέρει επίσης τις πολιτικο-οικονομικές κανονικότητες και κανονιστικότητές της στην κρατική κυριαρχία: «Σε μία πολιτισμένη κοινωνία, καθώς οι στρατιώτες συντηρούνται εξ ολοκλήρου από την εργασία αυτών που δεν είναι στρατιώτες, ο αριθμός των πρώτων δεν μπορεί ποτέ να υπερβαίνει ό, τι μπορεί ο τελευταίος να συντηρεί, πάνω και πέρα από τη συντήρηση... τόσο των ίδιων όσο και των άλλων υπαλλήλων της κυβέρνησης και του νόμου τους οποίους είναι υποχρεωμένοι να συντηρούν» (WN V.i.i, σ. 284).

Σε αυτό το αποτέλεσμα συμβάλλει, δεύτερον, και η προϊούσα βελτίωση της τέχνης του πολέμου η οποία «έχει σταδιακά αναπτυχθεί σε μία πολύπλοκη και περίπλοκη επιστήμη» σε σύγκριση με «τους πρώτους αιώνες της κοινωνίας» όταν «το γεγονός του πολέμου καθοριζόταν «από μία μοναδική και ακανόνιστη αψιμαχία ή μάχη» (a single irregular skirmish or battle). Από την ίδια οπτική, της ανάπτυξης δηλαδή του *τεχνικού* καταμερισμού της εργασίας, τίθεται και η αναγκαιότητα της προϊούσας ανάληψης ολοένα και μεγαλύτερων μεριδίων αμυντικής δαπάνης από την κρατική εξουσία: «όταν ο αγώνας γενικά διεξάγεται μέσω πολλών διαφορετικών

εκστρατειών, καθεμία απ' τις οποίες κρατάει για το μεγαλύτερο μέρος του έτους, καθίσταται καθολικά αναγκαίο το δημόσιο να συντηρεί εκείνους που υπηρετούν το δημόσιο στον πόλεμο» (it becomes universally necessary that the public should maintain those who serve the public in war) (*WN V.i.i*, σ. 283). Έτσι, η ύπαρξη μισθοφορικών στρατευμάτων εντοπίζεται ήδη από τον δεύτερο Περσικό πόλεμο, ενώ ακόμα πιο συστηματικά στην αρχαία Ρώμη. Ακόμα κι εδώ όμως το επίπεδο της κρατικής δαπάνης για την προετοιμασία στρατού, παρόλο που δείχνει να εμφανίζει ένα σημείο καμπής υπό την έννοια ότι εδώ ήδη η συντήρηση στρατού αποτελεί κρατική λειτουργία, είναι εντούτοις ακόμη πολύ υποανάπτυκτο σε σύγκριση με νεωτερικές κοινωνίες.

Ένας συνδυασμός τεχνικού και κοινωνικού καταμερισμού εργασίας έχει, λοιπόν, διαμορφώσει το βαθμό υψηλής πολυπλοκότητας που διαθέτει σε σύγχρονες κοινωνίες ο θεσμός της κρατικής άμυνας. Αφ' ενός, από τη σκοπιά του τεχνικού καταμερισμού εργασίας, σε αντίθεση με τον «πολύ απλό θεσμό» στον οποίο «συνίστατο όλη κι όλη η δαπάνη» των ελληνικών πόλεων (ένα δημόσιο πεδίο όπου οι νέοι ελεύθεροι πολίτες διδάσκονταν πολεμικές ασκήσεις), η τέχνη του πολέμου έχει γίνει κατ' ανάγκην, προϋπόθεση της ιστορικής ανάπτυξης (in the progress of improvement), μία από τις πλέον περίπλοκες ανάμεσά τους. Προσέτι, το «επίπεδο» της προόδου όλων των τεχνών (φερ' ειπείν της «μηχανικής») με τις οποίες συνδέεται η εν λόγω τέχνη «καθορίζει το βαθμό τελειότητας στον οποίο είναι δυνατό να διεξάγεται κάθε συγκεκριμένη στιγμή». Από την άποψη του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας «για να έρθει σε αυτό το βαθμό τελειότητας» είναι όμως «αναγκαίο να γίνει η μοναδική ή πρωταρχική απασχόληση μίας επιμέρους τάξης πολιτών» (*WN V.i.i*, σ. 285).

Η πλήρης ανάληψη από τον κυρίαρχο ή την κοινοπολιτεία της δαπάνης για τη συντήρηση στρατού και τη διεξαγωγή πολέμου σηματοδοτεί ότι το συγκεκριμένο πεδίο του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας δεν αναπτύσσεται όπως τα «άλλα είδη του καταμερισμού εργασίας» τα οποία «εισάγονται φυσικά από την σύνεση των ατόμων, τα οποία βρίσκουν ότι προάγουν το ιδιωτικό συμφέρον τους καλύτερα με το να περιορίζουν τον εαυτό τους σε ένα ιδιαίτερο επάγγελμα παρά με το ασκούν ένα μεγάλο αριθμό». Το στρατιωτικό επάγγελμα αποτελεί ένα κοινωνικό πεδίο το οποίο δεν έχει τεθεί, από αυτή την άποψη, ως φυσικό αποτέλεσμα της κινούμενης με τη λογική των μη αναμενόμενων αποτελεσμάτων ανάπτυξης του εργασιακού καταμερισμού, παρά αντιθέτως «μόνο η σοφία του κράτους μπορεί να καταστήσει το επάγγελμα του

στρατιώτη ένα ιδιαίτερο επάγγελμα, χωριστό και διακρινόμενο από όλα τα άλλα» (*WN V.i.i*, σ. 285). Στο κράτος επαφίεται να παρέμβει και να κατασκευάσει τον καταμερισμό εργασίας τόσο σε επίπεδο συνολικής κοινωνίας, να προσδιορίσει δηλαδή πόσο μέρος της κοινωνίας από το συνολικό πληθυσμό θα απασχοληθεί στο στρατιωτικό επάγγελμα καθώς επίσης και το ύψος της στρατιωτικής δαπάνης η οποία θα αντληθεί από τον «εθνικό πλούτο», όσο και σε επίπεδο τεχνικού καταμερισμού της εργασίας στο εσωτερικό του στρατιωτικού επαγγέλματος (*trade of soldier*). Σε αυτό το πλαίσιο η σμιθιανή ανάλυση προβαίνει στο επιχείρημα ότι σε νεωτερικές κοινωνίες οι δρώντες («οι τεχνίτες και οι βιοτέχνες») δεν έχουν καθόλου «ελεύθερο χρόνο» να απασχοληθούν σε πολεμικές ασκήσεις εν συγκρίσει προς τον «ποιμένα» ή τον «αγρότη», με αποτέλεσμα «το μεγάλο σώμα του λαού να γίνεται εξ ολοκλήρου *unwarlike*» (*WN V.i.i*, σ. 286). Εντούτοις -και εδώ έγκειται το κομβικό σμιθιανό επιχείρημα- η αμυντική δαπάνη αντλείται από τη συνεισφορά της κοινωνίας. Τούτο σημαίνει ότι η έλλειψη ελεύθερου χρόνου των ιδιωτών οι οποίοι αφιερώνονται εξ ολοκλήρου στις επιμέρους παραγωγικές απασχολήσεις τους λαμβάνει ταυτόχρονα τη μορφή του «εθνικού πλούτου» (πλούτος της εργαζόμενης αστικής κοινωνίας πολιτών) και ένα μέρος αυτού του εργάσιμου χρόνου (το ορθό ύψος του οποίου προσημειώνεται από τις αναγκαιότητες της εμπορικής κοινωνίας) κατευθύνεται ως κοινωνική συνεισφορά για την κρατική δαπάνη της άμυνας. Η αξία της ελευθερίας τίθεται και αναπτύσσεται από τους μηχανισμούς του καταμερισμού της εργασίας και της αγοράς στο πεδίο της οικονομίας έτσι όπως έχει δείχτει στο πρώτο βιβλίο. Η ίδια αυτή αξία της ελευθερίας (του ελεύθερου χρόνου), φαίνεται να υπονοεί εδώ η σμιθιανή ανάλυση, σε κοινωνία ανεπτυγμένων παραγωγικών δυνάμεων, διαμορφώνεται ως «πλούτος» της κοινωνίας ο οποίος προσδιορίζεται, σε πλαίσιο ορθού χωρισμού μεταξύ οικονομίας και πολιτικής, ως ορθή αναλογία της αμυντικής κρατικής δαπάνης προς το συνολικό «εθνικό πλούτο». Προσέτι, σε ιστορικό ορίζοντα ανεπτυγμένων εμπορικών κοινωνιών την ίδια στιγμή «ο πλούτος... ο οποίος πάντοτε ακολουθεί τις βελτιώσεις και τις βιοτεχνίες... προκαλεί (*provokes*) την εισβολή άλλων γειτονικών εθνών»²⁶⁶ (*WN V.i.i*, σ. 286).

---

²⁶⁶ «An industrious, and upon that account wealthy nation, is of all nations the most likely to be attacked; and unless the state takes some new measures for the public defence, the natural habits of the people render them altogether incapable of defending themselves» (*WN V.i.i*, σ. 286).

Έχοντας εκθέσει το νεωτερικό πλαίσιο «συνθηκών» που πλαισιώνουν το υπό σύσταση φαινόμενο ο Σμιθ προβαίνει στην ανάλυση (*WN V.i.i*, σ. 286-294), μέσω διαφόρων ιστορικών παραδειγμάτων, των δύο εναλλακτικών μεθόδων διαμέσου των οποίων «το κράτος μπορεί να κάνει οποιαδήποτε ανεκτή (tolerable) παροχή για τη δημόσια άμυνα», δηλαδή α) των πολιτοφυλακών (militias) και β) του μόνιμου στρατού (standing army). Στο τέλος της ανάλυσης αυτής αναδεικνύεται η ανωτερότητα του μόνιμου στρατού: «Μόνο μέσω ενός μόνιμου στρατού, συνεπώς, ο πολιτισμός οποιασδήποτε χώρας μπορεί να διαγωνιστεί ή έστω να διατηρηθεί για μεγάλο χρονικό διάστημα (for any considerable time)» (*WN V.i.i*, σ. 294). Το συμπέρασμα αυτό διεξάγεται εν είδει ιστορικού μαθήματος, μαθήματος δηλαδή που έχει παραδώσει η ιστορία στη νεωτερική κοινωνία ότι χρειάζεται κατ' ανάγκην μόνιμο επαγγελματικό στρατό ως ουσιώδη όρο ύπαρξής της.

Αμέσως μετά η ανάλυση στρέφεται στη λειτουργία την οποία επιτελεί ο μόνιμος επαγγελματικός στρατός προς το εσωτερικό της κοινωνίας: «Ένας μόνιμος στρατός εγκαθιδρύει, με μία ακαταμάχητη δύναμη, το νόμο του κυρίαρχου στις πλέον απομακρυσμένες επαρχίες της αυτοκρατορίας και διατηρεί κάποιο βαθμό ομαλής διακυβέρνησης (regular government) σε χώρες που διαφορετικά αυτό δεν θα μπορούσε να επιτραπεί καθόλου». Ιστορικό παράδειγμα αποτελεί εδώ η Ρωσική αυτοκρατορία του Μεγάλου Πέτρου υπό τον οποίο ένας καλά ρυθμισμένος (well regulated) μόνιμος στρατός αποτελούσε «το εργαλείο που εκτελεί και συντηρεί όλες τις άλλες ρυθμίσεις του». Στο πλαίσιο αυτό εισάγονται, προκειμένου να διασκεδαστούν, οι εύλογες αμφιβολίες «ανθρώπων ρεπουμπλικανικών αρχών» σχετικά με την επικινδυνότητα για την ελευθερία ενός μόνιμου στρατού. Εδώ ο Σμιθ επανέρχεται στο αρχικό επιχείρημα με το οποίο εισήχθη στη συνολική σμιθιανή κατασκευή του 'φυσικού συστήματος' ο θεσμός της στρατιωτικής άμυνας ως «καθήκον του κυρίαρχου ή της κοινοπολιτείας». Υποστηρίζεται, έτσι, εν προκειμένω ότι η στρατιωτική λειτουργία οφείλει να αποτελεί μέριμνα της κρατικής κυριαρχίας και όχι της αστικής κοινωνίας και για έναν ακόμη λόγο. Η λειτουργία της άμυνας πρέπει να συγκροτείται ως μέριμνα της «σοφίας του κράτους» και όχι της «σύνεσης των ιδιωτών», της πολιτικής και όχι της οικονομικής δράσης, διότι οι άνθρωποι που σχηματίζουν την κοινωνική ομάδα του αυτού του «επιμέρους επαγγέλματος» διαφέρουν από τις άλλες ομάδες ταξικών και επαγγελματικών συμφερόντων κατά το ότι οφείλουν να μη λαμβάνουν μέρος στο παίγνιο του κοινωνικού ανταγωνισμού. Αντιθέτως, οφείλουν να «συνδέονται κατ'

ανάγκη με την υποστήριξη του συντάγματος του κράτους». Διαφορετικά, ο μόνιμος στρατός θα ήταν πράγματι «επικίνδυνος για την ελευθερία», όπως υποστηρίζουν κάποιοι «άνθρωποι ρεπουμπλικανικών αρχών». Η ιστορία μαζί με το μάθημα ότι χρειάζεται μόνιμος στρατός έχει παραδώσει συγχρόνως στη νεωτερική κοινωνία και το μάθημα ότι πρέπει «ο κυρίαρχος να είναι ο ίδιος ο γενικός αρχηγός» και οι άνθρωποι που τον στελεχώνουν και που ελέγχουν τη στρατιωτική δύναμη να είναι «εκείνοι που έχουν το μεγαλύτερο συμφέρον για τη στήριξη της πολιτικής εξουσίας (civil authority), επειδή είναι οι ίδιοι το μεγαλύτερο μέρος αυτής της εξουσίας αυτής»²⁶⁷. Αν είναι έτσι συγκροτημένος ο μόνιμος στρατός υποστηρίζεται ότι «μπορεί, αντιθέτως, να είναι... επωφελής για την ελευθερία»²⁶⁸. Η περίπτωση μίας ισχυρής και διασφαλισμένης, διαμέσου ενός μόνιμου στρατού, κυριαρχίας δύναται να αφήσει μεγαλύτερα περιθώρια ελευθερίας, ακόμη και «έκλυτης ελευθερίας», και είναι για το λόγο αυτόν προτιμότερη από την περίπτωση ενός ανασφαλούς κυρίαρχου: «Η ασφάλεια που δίνει στον κυρίαρχο [ο μόνιμος στρατός Μ.Γ.] καθιστά άχρηστη εκείνη την ενοχλητική ζήλια (troublesome jealousy), η οποία, σε κάποιες μοντέρνες πολιτείες, φαίνεται να παρακολουθεί ακόμη και τις πλέον ασήμαντες πράξεις, και να είναι πάντοτε ανά πάσα στιγμή έτοιμη να διαταράξει την ειρήνη κάθε πολίτη». Και μάλιστα «είναι σε τέτοιες χώρες μόνο», στις οποίες «ο κυρίαρχος είναι διασφαλισμένος μέσω ενός καλά ρυθμισμένου μόνιμου στρατού», που «δεν απαιτείται, εν ονόματι της δημόσιας ασφάλειας, ο κυρίαρχος να διαθέτει οποιαδήποτε διακριτική εξουσία (discretionary power) να καταστέλλει ακόμη και τις απρεπείς ακολασίες αυτής της έκλυτης ελευθερίας» (WN V.i.i, σ. 295-296).

---

²⁶⁷ Ο Σμιθ αναφέρει εν προκειμένω τις ομαδώσεις της βασιλικής αριστοκρατίας (principal nobility) και των ευγενών της υπαίθρου (gentry of the country).

²⁶⁸ Βλ. επίσης Νουτσόπουλος, Θ. «Ο συστηματικός χαρακτήρας της κυριαρχίας στο βιβλίο V του Πλούτου των Εθνών του Adam Smith», ό.π, σ. 157: «η ανάγκη για έναν μόνιμο στρατό ως μέθοδος υπεράσπισης του έθνους καθίσταται πάγια και γενικεύεται μόνο στην εμπορική κοινωνία. Μόνο η τελευταία διασφαλίζει τους όρους αναπαραγωγής και αποκλείει τους όρους εκφυλισμού μόνιμων στρατών».

3.3.3. Για τη δαπάνη της δικαιοσύνης

Ο θεσμός της δικαστικής εξουσίας ορίζεται ως «το δεύτερο καθήκον του κυρίαρχου, αυτό της προστασίας, όσο είναι δυνατόν, κάθε μέλους της κοινωνίας από την αδικία ή την καταπίεση από κάθε άλλο μέλος της, ή το καθήκον της εγκαθίδρυσης μίας επακριβούς απονομής της δικαιοσύνης» (*WN V.i.ii.*, σ. 297). Και σε αυτή την περίπτωση η θεμελίωση του θεσμού της δικαιοσύνης ανατρέχει στο ιστορικό πλαίσιο συνθηκών σύστασής του, όχι για να εμβαπτιστεί στις ιερές και αρχέγονες συνθήκες γένεσης και παγίωσής του αλλά, αντιθέτως, για να καταδειχτεί προπάντων η διαφορετική λογική που θεμελιώνει τη δικαστική εξουσία σε σύγχρονες αστικές κοινωνίες σε σύγκριση με τον προαστικό ορίζοντα συγκρότησής του. Αυτή η διαφορετική πολιτικο-οικονομική θεμελίωση σηματοδοτεί, προσέτι, διαφορετικούς βαθμούς δαπανών που απαιτούνται στις διαφορετικές περιόδους της κοινωνίας. Κατά μήκος του εν λόγω επιχειρήματος ο Σμιθ θα επιχειρήσει, σε ένα δεύτερο στάδιο, να θεμελιώσει τη διάκριση της εκτελεστικής από την δικαστική εξουσία.

Η θεμελίωση της δικαιοσύνης ως λειτουργίας η οποία έχει αυτονομηθεί από την κοινωνία και έχει παγιωθεί στο κράτος προϋποθέτει, σύμφωνα με τον Σμιθ, έναν ορισμένο βαθμό γενίκευσης της ιδιοκτησίας. Από την άποψη αυτή κατά το πρώτο ιστορικό στάδιο της εποχής των κυνηγών «καθώς δεν υπάρχει σχεδόν περιουσία, ή τουλάχιστον κάποια περιουσία που να υπερβαίνει την αξία δύο ή τριών ημερών εργασίας... σπανίως υπάρχει κάποιος εγκατεστημένος δικαστής ή οποιαδήποτε συστηματική απονομή δικαιοσύνης»²⁶⁹. Στο βαθμό που σε αυτό το ιστορικό στάδιο η ιδιοκτησία συνίσταται στην απλή κατοχή, οι αντιδικίες περιορίζονται σε «προσβολές των προσώπων ή της υπόληψής τους» (*injuries in their persons or reputations*):

«Αλλά όταν ένας άνθρωπος σκοτώνει, πληγώνει, χτυπά ή δυσφημεί κάποιον, παρόλο που αυτός που υφίσταται την προβολή υποφέρει, αυτός που την κάνει δεν αποκομίζει κάποιο όφελος. Είναι διαφορετικά όμως με τις προσβολές της ιδιοκτησίας. Το όφελος του προσώπου που κάνει την προσβολή είναι συχνά ίσο με την απώλεια εκείνου που την υφίσταται» (*WN V.i.ii.*, σ. 297).

---

²⁶⁹ «...as there is scarce any property, or at least none that exceeds the value of two or three days' labour, so there is seldom any established magistrate or any regular administration of justice».

Άνευ της παγίωσης συνθηκών γενικευμένης ιδιοκτησίας τα αντικοινωνικά πάθη του «φθόνου», της «κακεντρέχειας» ή της «μνησικακίας» δεν απειλούν με διάλυση την κοινωνική συνοχή και, ως εκ τούτου, «οι άνθρωποι μπορούν να ζουν μαζί σε κοινωνία με κάποιο ανεκτό βαθμό ασφάλειας, παρόλο που δεν υπάρχει καμία δικαστική αρχή (civil magistrate) η οποία να τους προστατεύει από την αδικία αυτών των παθών». Το συγκεκριμένο επιχείρημα παραπέμπει στη θεμελίωση της δικαιοσύνης στη ΘΗΣ και έχει το νόημα ότι ένα στοιχειώδες επίπεδο δικαιοσύνης και πολιτικής υφίσταται και δίχως τη γενίκευση της ιδιοκτησιακής μορφής. Με την εισαγωγή της ιδιοκτησίας, εντούτοις, τα αντικοινωνικά πάθη συνοδεύονται από κίνητρα «κάποιου εμπράγματος ή μόνιμου πλεονεκτήματος» (WN V.i.ii., σ. 297). Έτσι, τα αντικοινωνικά πάθη διαμορφώνονται αφ' ενός ως «απληστία και φιλοδοξία στους πλούσιους» και, αφ' ετέρου, ως «εχθρότητα προς την εργασία και αγάπη για την παρούσα άνεση και απόλαυση στους φτωχούς». Τούτα «είναι τα πάθη που παρακινούν σε εισβολή στην ιδιοκτησία, πάθη πολύ πιο σταθερά στην εφαρμογή τους, και πολύ πιο καθολικά στην επιρροή τους. Όπου υπάρχει μεγάλη ιδιοκτησία υπάρχει μεγάλη ανισότητα. Για έναν πολύ πλούσιο άνθρωπο πρέπει να υπάρχουν τουλάχιστον πεντακόσιοι φτωχοί, και η ευμάρεια των λίγων προϋποθέτει την ανέχεια των πολλών. Η αφθονία των πλούσιων διεγείρει την αγανάκτηση των φτωχών, οι οποίοι οδηγούνται συχνά από τη χρεία, και παρακινούμενοι από το φθόνο, να εισβάλουν στις περιουσίες του» (WN V.i.iii., σ. 298). Το πολιτικο-οικονομικό αυτό πλαίσιο ανισότητας, ο χωρισμός δηλαδή μεταξύ πλούσιων και φτωχών καθώς, επίσης, και οι συνέπειές που προκαλεί αυτός στη διαμόρφωση των παθών των δρώντων είναι οι λόγοι εκείνοι οι οποίοι έλκουν την αναγκαιότητα σύστασης κρατικής εξουσίας:

«Είναι μόνο κάτω από το καταφύγιο της δημόσιας αρχής που ο ιδιοκτήτης αυτής της μεγάλης αξίας περιουσίας, η οποία αποκτιέται από την εργασία πολλών χρόνων, ή, ενδεχομένως πολλών διαδοχικών γενεών, μπορεί να κοιμηθεί μία νύχτα με ασφάλεια. Βρίσκεται ανά πάσα στιγμή περικυκλωμένος από άγνωστους εχθρούς, τους οποίους, παρόλο που ποτέ δεν τους προκάλεσε, μπορεί να τους κατευνάσει και να προστατευτεί από την αδικία τους μόνο με το πανίσχυρο χέρι της δημόσιας αρχής (powerful arm of the civil magistrate) διαρκώς υψωμένο να την τιμωρήσει. Η απόκτηση εκτεταμένης και μεγάλης αξίας περιουσίας, συνεπώς, κατ' ανάγκην απαιτεί την εγκαθίδρυση πολιτικής κυβέρνησης. Όπου δεν υπάρχει καθόλου περιουσία, ή τουλάχιστον καμία που να υπερβαίνει την αξία δυο-τριών ημερών εργασίας, η πολιτική κυβέρνηση δεν είναι τόσο αναγκαία» (WN V.i.ii., σ. 298).

Συνεπώς οι όροι υπό τους οποίους εισάγονται και παγιώνονται αρχικά η «πολιτική κυβέρνηση» και η «δικαστική εξουσία», ο λόγος της συγκρότησής τους, ερείδονται στη διασφάλιση της ιδιοκτησίας των πλούσιων από τις επιδρομές των φτωχών. Η ιστορική στιγμή της γένεσης και της παγίωσης αυτής της «ορισμένης υποταγής» –την οποία προϋποθέτει εξ ορισμού η «πολιτική κυβέρνηση»– εντοπίζεται κατά την εποχή των ποιμένων. Είναι σε αυτή «τη δεύτερη περίοδο της κοινωνίας που αρχίζει να λαμβάνει χώρα η ανισότητα της περιουσίας, και εισάγει μεταξύ των ανθρώπων ένα βαθμό εξουσίας και υποταγής (authority and subordination) ο οποίος δεν θα μπορούσε να έχει υπάρξει πρωτύτερα. Τούτο επομένως εισάγει κάποιο βαθμό εκείνης της πολιτικής κυβέρνησης η οποία είναι απολύτως αναγκαία για την ίδια τη διατήρησή της [της ιδιοκτησιακής ανισότητας, Μ.Γ.]». Γεννιέται και παγιώνεται έτσι, υπό την εκδοχή των μη αναμενόμενων αποτελεσμάτων, «φυσικά» όπως υποστηρίζει ο Σμιθ «και ακόμη και ανεξάρτητα από οποιαδήποτε εξέταση αυτής της αναγκαιότητας» σχετικά με τη διατήρηση της ιδιοκτησιακής ανισότητας, η πολιτική κυβέρνηση. Με το επιχείρημα αυτό φαίνεται ο Σμιθ να αρνείται να προσυπογράψει συμβολιακού τύπου θεωρήσεις που υποδηλώνουν την ύπαρξη μίας συνειδητά τεθειμένης συγκρότησης της κρατικής κυριαρχίας, η οποία βασίζεται σε συνειδητό αναστοχασμό επί της αναγκαιότητάς της. Το ουσιώδες πάντως στο σμιθιανό επιχείρημα είναι εν προκειμένω ότι άπαξ και η κρατική κυριαρχία έχει παγιωθεί, οι πλούσιοι, υποβοηθούμενοι από κάποιους ανθρώπους κατώτερης βαθμίδας («ένα είδος μικρής αριστοκρατίας») οι οποίοι προσδοκούν στη βοήθεια και προστασία των ανωτέρων τους, αποτελούν αυτούς οι οποίοι «είναι κατ' ανάγκην ενδιαφερόμενοι (interested) να υποστηρίξουν αυτή την τάξη πραγμάτων που είναι η μόνη που μπορεί να τους διασφαλίσει την κατοχή των πλεονεκτημάτων τους». Κομβικό συμπέρασμα της σμιθιανής ανάλυσης σχετικά με την ιστορική συγκρότηση της δικαστικής εξουσίας αποτελεί συνεπώς ότι: «η πολιτική κυβέρνηση, στο βαθμό που θεσμοποιείται για τη διασφάλιση της ιδιοκτησίας, θεσμοποιείται για την άμυνα των πλούσιων εναντίον των φτωχών, ή εκείνων που έχουν κάποια ιδιοκτησία εναντίον εκείνων που δεν έχουν καθόλου» (WN V.i.ii., σ. 302).

Η δικαστική εξουσία ενός τέτοιου –προαστικού– κυρίαρχου, ωστόσο, «μακράν του να είναι αιτία δαπάνης, ήταν για πολύ καιρό πηγή εισοδήματος για αυτόν». Από τη λογική της συγκρότησής της και του σκοπού τον οποίο εξυπηρετεί –τη διασφάλιση της ιδιοκτησίας των πλούσιων απέναντι στις εισβολές των φτωχών– η ιστορική μορφή συγκρότησης του κράτους διαμορφώνεται και όσον αφορά την πολιτική οικονομία της

στη λογική του «δώρου» με το οποίο «δεν παραλείπουν ποτέ να συνοδεύσουν την αίτησή τους τα πρόσωπα που απευθύνονται για δικαιοσύνη στον κυρίαρχο ή τον αρχηγό» (WN V.i.ii., σ. 303-304). Στο προαστικό αυτό σχήμα η απονομή δικαιοσύνης (administration of justice) είναι υπαγμένη στους σκοπούς των εσόδων του κυρίαρχου, με αποτέλεσμα «σπανίως να αποτυγχάνει να παραγάγει πολλές υπερβολικά κατάφωρες καταχρήσεις»²⁷⁰. Ιστορικά το σχήμα αυτό διέπει, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, κοινωνίες από την εποχή των ποιμένων (Ταταρικές κυβερνήσεις της Ασίας), αγροτικούς λαούς που μόλις έχουν βγει από την ποιμενική κατάσταση (ελληνικές φυλές κατά την περίοδο του Τρωϊκού πολέμου, Γερμανοί και Σκύθες όταν πρωτοεγκαταστάθηκαν στα ερείπια της δυτικής αυτοκρατορίας), και αφήνει το αποτύπωμά του στη μορφή διακυβέρνησης της φεουδαλικής και της υστεροφεουδαλικής Ευρώπης. Η εν λόγω τάξη πραγμάτων συνοψίζεται συνοπτικά από τον Σμιθ ως εξής: «Ο κυρίαρχος ή ο αρχηγός είναι... απλώς ο μεγαλύτερος γαιοκτήμονας της χώρας, και συντηρείται, με τον ίδιο τρόπο όπως κάθε γαιοκτήμονας, μέσω ενός εισοδήματος που προέρχεται από τη δική του ιδιωτική περιουσία (estate), ή από αυτό που, στη σύγχρονη Ευρώπη, αποκαλούνταν κυριότητα του στέμματος (the demesne of the crown). Οι υπήκοοί του, υπό κανονικές συνθήκες, δεν συνεισφέρουν τίποτα προς υποστήριξή του, εκτός απ' όταν, προκειμένου να τους προστατεύσει από την καταπίεση κάποιων από τους συνηγοκούς τους, βρίσκονται υπό την ανάγκη της εξουσίας του. Τα δώρα τα οποία του κάνουν σε τέτοιες περιπτώσεις συνιστούν το συνολικό συστηματικό έσοδο (the whole ordinary revenue)» (WN V.i.ii., σ. 304-305).

Η συγκεκριμένη λογική θεμελίωσης του εισοδήματος του κυρίαρχου (των κρατικών εσόδων) μέσω της είσπραξης «δικαστικών εξόδων» (fees of court) καθιστά ανορθολογική τόσο τη δικαστική εξουσία όσο και την κυριαρχία εν συνόλω. Διότι, ακόμα και αν αυτού του τύπου οι αμοιβές της δικαστικής εξουσίας –οι οποίες «συγκροτούσαν με αυτό τον τρόπο το συνολικό συστηματικό έσοδο που αποκόμιζε ο κυρίαρχος από την κυριαρχία του»– ήταν «καλά ρυθμισμένες και διασφαλισμένες», ακόμα δηλαδή και αν η πρακτική είσπραξής τους αποκτούσε, όπως απέκτησε ιστορικά,

---

²⁷⁰ «In those days the administration of justice not only afforded a certain revenue to the sovereign, but to procure this revenue seems to have been one of the principal advantages which he proposed to obtain by the administration of justice» (WN V.i.ii., σ. 303).

μία ορθολογικότητα, η τεχνική αυτή ορθολογικότητα²⁷¹ δεν έλυνε και δεν μπορούσε να λύσει το πρόβλημα: πώς να εμποδιστεί ένα πρόσωπο, το οποίο ήταν παντοδύναμο, από το να επεκτείνει διαρκώς τα κρατικά έσοδα υπό την ανωτέρω αναφερθείσα μορφή των δικαστικών αμοιβών του ίδιου του κυρίαρχου και των υπαλλήλων του. Κατά τη διάρκεια της συνέχισης αυτής της κατάστασης πραγμάτων συνεπώς «η διαφθορά της δικαιοσύνης, απορρέοντας φυσιολογικά από την αυθαίρετη και επισφαλής φύση αυτών των δώρων, ήταν ελάχιστα δεκτική κάποιας αποτελεσματικής θεραπείας» (WN V.i.ii., σ. 305).

Η λογική του πράγματος αντιστρέφεται πλήρως στη νεωτερικότητα, σύμφωνα με τη σμιθιανή ανάλυση, όταν η προαναφερθείσα λογική προσπορισμού κρατικών εσόδων αντικαθίσταται από τη συστηματική και γενικευμένη λογική προσπορισμού τους μέσω φόρων: «Αλλά όταν, εξαιτίας διαφόρων αιτιών, κατά κύριο λόγο εξαιτίας της διαρκώς αυξανόμενης δαπάνης της άμυνας του έθνους έναντι της εισβολής άλλων εθνών, η ιδιωτική περιουσία του κυρίαρχου είχε καταστεί εντελώς ανεπαρκής για την κάλυψη της δαπάνης της κυριαρχίας, και όταν είχε καταστεί αναγκαίο ότι οι άνθρωποι θα έπρεπε, για τη δική τους ασφάλεια, να συνεισφέρουν σε αυτή τη δαπάνη μέσω φόρων διαφόρων ειδών...», τόσο ο ίδιος ο κυρίαρχος όσο και οι αντικαταστάτες του (bailiffs), συνειδητοποίησαν, σε αυτή τη νέα κατάσταση, ότι η λογική προσπορισμού του εισοδήματος τους μέσω ιδιωτικών δώρων είναι προτιμότερο να καταργηθεί και να αντικατασταθεί από «σταθερούς μισθούς» (fixed salaries) (WN V.i.ii., σ. 305). Η φορολογική είσπραξη των κρατικών εσόδων αποτελεί, λοιπόν, την ουσιαστική προϋπόθεση της σταδιακής απομάκρυνσης του κυρίαρχου από την δικαστική του λειτουργία.

Μέσω της πληρωμής ενός μέρους του εισοδήματος των δικαστών μέσω σταθερών μισθών αποτράπηκε η «διαφθορά της δικαιοσύνης» στο βαθμό που αυτή εκθρεφόταν από τη λογική της πληρωμής των υπαλλήλων της εξολοκλήρου μέσω «δώρου ή δικαστικών εξόδων» εκ μέρους των εμπλεκόμενων στην εκάστοτε δικαστική διαμάχη πλευρών. Στο σημείο αυτό ο Σμιθ αναπτύσσει μία ανάλυση σχετικά με τη λογική με την οποία αντλείται η δαπάνη του δικαστικού συστήματος. Για την

---

²⁷¹ Στην εξακρίβωση της οποίας θα μπορούσε ενδεχομένως να παραμείνει μία θεωρία που θα αρκούσαν αποκλειστικά σε τεχνικο-οικονομικά κριτήρια τυφλωμένη από την 'αποδοτικότητα κόστους' της εκάστοτε κρατικής πολιτικής.

προβληματική που ενδιαφέρει την παρούσα εργασία το σημαντικό είναι εν προκειμένω ότι ο Σμιθ διερευνά εδώ υπό ποιους όρους θα μπορούσε η δαπάνη του δικαστικού συστήματος να μην χρεώνεται στα δημόσια έσοδα –συνθήκη η οποία θα τοποθετούσε de facto το χέρι του κυρίαρχου στην απονομή της δικαιοσύνης. Σημασία έχει ότι και εδώ η σμιθιανή ανάλυση δεν κινείται από κάποια αποκλειστικά τεχνικο-οικονομικά κριτήρια της δικαστικής εξουσίας ως επένδυσης ή της διακρίβωσης της αποδοτικότητας είτε της κρατικά οργανωμένης δικαστικής παρέμβασης είτε των επιμέρους δικαστικών θεσμών, δεν αναζητά με άλλα λόγια τις πιο αποδοτικές από πλευράς κόστους μεθόδους χρηματοδότησης της δικαστικής λειτουργίας. Αυτός είναι ο λόγος που ο Σμιθ αναφέρει ότι «οι μισθοί όλων των διαφορετικών δικαστών... μαζί με τη συνολική δαπάνη της διοίκησης και απόδοσης δικαιοσύνης, ακόμη και εκεί όπου δεν διευθύνεται με πολύ καλή οικονομία, δεν αποτελεί, σε οποιαδήποτε πολιτισμένη χώρα, παρά ένα πολύ αμελητέο μέρος της συνολικής δαπάνης της κυβέρνησης» (WN V.i.ii., σ. 306, υπογράμμιση δική μου). Αυτό που πρωτίστως τον ενδιαφέρει –και γι’ αυτό διερευνά τους όρους υπό τους οποίους η διοίκηση και η απονομή δικαιοσύνης θα μπορούσαν με δίκαιο και αποτελεσματικό τρόπο να επιτελούνται με όρους αγοραίου πεδίου, μειώνοντας ή εξαλείφοντας όμως τις λογικές διαφθοράς που πηγάζουν και από εδώ– είναι το γεγονός ότι: «Είναι δύσκολο να ρυθμιστούν αποτελεσματικά τα δικαστικά έξοδα (fees of court) εκεί όπου ένα πρόσωπο τόσο ισχυρό όσο ο κυρίαρχος πρόκειται να βρίσκεται μεταξύ εκείνων που τα διαμοιράζονται (is to share in them), και να προσκομίζει οποιοδήποτε αξιόλογο μέρος του εισοδήματός του από αυτά». Αντιθέτως τούτο «είναι πολύ εύκολο όταν ο δικαστής είναι το πρωταρχικό πρόσωπο που μπορεί να αντλήσει οποιοδήποτε όφελος από αυτά», εφόσον «ο νόμος μπορεί πολύ εύκολα να υποχρεώσει το δικαστή να σεβαστεί τη ρύθμιση, μολονότι μπορεί να μην είναι πάντοτε ικανός να κάνει τον κυρίαρχο να τον σεβαστεί» (WN V.i.ii., σ. 306). Το ότι εδώ ο Σμιθ θέτει σε προτεραιότητα το ζήτημα των ορίων της εξουσίας του κυρίαρχου και όχι την οικονομική αποδοτικότητα της δαπάνης της δικαστικής εξουσίας, για την οποία πράγματι υπάρχει (και ορθώς) μέριμνα υπό ποιους όρους να είναι (και) τεχνικά ορθολογική, φαίνεται από το ότι στο τέλος της ανάλυσης αυτής ο Σμιθ υποστηρίζει ότι:

«Αλλά είτε η απονομή της δικαιοσύνης είναι έτσι κατασκευασμένη ώστε να καλύπτει τα δικά της έξοδα, είτε οι δικαστές συντηρούνται διαμέσου σταθερών μισθών οι οποίοι πληρώνονται από κάποιο άλλο ταμείο, δεν φαίνεται εντούτοις αναγκαίο ότι το πρόσωπο ή τα

πρόσωπα στα οποία έχει ανατεθεί η εκτελεστική εξουσία θα πρέπει να χρεωθούν με την διεύθυνση αυτού του ταμείου, ή με την πληρωμή αυτών των μισθών» (WN V.i.ii., σ. 309).

Το ουσιώδες στη σμιθιανή επιχειρηματολογία είναι δηλαδή το αίτημα της διάκρισης της δικαστικής από την εκτελεστική εξουσία. Το αίτημα αυτό υποβαστάζεται από τη συνολική ‘αρχιτεκτονική’ της σμιθιανής θεωρίας, από το εννοιολογικό πλαίσιο δηλαδή του κοινωνικού και τεχνικού καταμερισμού εργασίας σύγχρονων αστικών κοινωνιών: «Η διάκριση της δικαστικής από την εκτελεστική εξουσία φαίνεται πρωταρχικά να έχει αναδυθεί από την αυξανόμενη επαγγελματική δραστηριότητα (business) της κοινωνίας, συνεπεία της αυξανόμενης βελτίωσής της». Η ιστορία ήδη, κινούμενη βάσει της λογικής των μη αναμενόμενων αποτελεσμάτων του καταμερισμού της εργασίας, έχει καταστήσει «την απονομή της δικαιοσύνης ένα τόσο επίπονο (laborious) και τόσο περίπλοκο καθήκον ώστε να απαιτεί την αμέριστη προσοχή των προσώπων στα οποία έχει ανατεθεί» (WN V.i.ii., σ. 309). Έτσι ήδη από την εποχή της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ο κοινωνικός χαρακτήρας του «υπάτου» έχει αυτονομηθεί από τα δικαστικά του καθήκοντα εξειδικεύοντας την απασχόλησή του αποκλειστικά στις πολιτικές υποθέσεις του κράτους, ενώ στη θέση του έχει προσληφθεί ο κοινωνικός χαρακτήρας του «πραίτορα». Έτσι και κατά την ιστορική πορεία των ευρωπαϊκών μοναρχιών «οι κυρίαρχοι ή μεγάλοι λόρδοι... παραιτήθηκαν καθολικά» από τη διαχείριση της δικαστικής εξουσίας «προσλαμβάνοντας κάποιον αναπληρωτή, δικαστικό επιμελητή ή δικαστή (bailiff or judge)»²⁷².

3.3.4. Παρέκβαση: Δικαιοσύνη και πολιτική κυβέρνηση στο *Lectures on Jurisprudence*

Η ιστορική περιοδολόγηση των τεσσάρων ιστορικών «σταδίων» ή τύπων κοινωνίας που χρησιμοποιεί ο Σμιθ, ιδιαίτερα στο πέμπτο Βιβλίο, προκειμένου να θεμελιώσει σύγχρονους κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς αντλεί υλικό από τις διαλέξεις που παραδόθηκαν κατά τα ακαδημαϊκά έτη 1762/3 και 1763/4 στο

---

²⁷² Βλ. επίσης Smith, A., *Lectures on Jurisprudence*, ό.π., όπου αναπτύσσει πιο διεξοδικά τη συγκεκριμένη ιστορική ‘πανουργία του Λόγου’ αναφορικά προς την ανάπτυξη του βρετανικού δικαστικού συστήματος.

πανεπιστήμιο της Γλασκόβης, προσαρμόζοντάς το ανάλογα με τους σκοπούς της κάθε συγκεκριμένης προβληματικής που αναπτύσσεται στον *Πλούτο*. Στις *Διαλέξεις*, στο πλαίσιο της προσέγγισης τους προβλήματος των *ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων*, ο Σμιθ ανατρέχει στους λόγους από τους οποίους έχει προκύψει ιδιοκτησία ιστορικά. Οι ιστορικές μορφές ιδιοκτησίας που εντοπίζει και αναλύει είναι η νομή (occupation), η accession (κάτι που συναρτάται άμεσα με το αντικείμενο ιδιοκτησίας μου είναι και αυτό ιδιοκτησία μου: το γάλα ή το μοσχαράκι της αγελάδας μου), η χρησικτισία (prescription), η διαδοχή (succesion, βασικά η διαθήκη) και η εθελούσια μεταβίβαση (voluntary transference). Παίρνει δηλαδή αφηρημένες κατηγορίες δικαίου και τις εξηγεί ιστορικοθεωρητικά, συζητώντας αναλυτικά την προέλευση και το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο γεννήθηκαν και παγιώθηκαν αυτές οι ιδιοκτησιακές μορφές.

Θα ανασυγκροτήσω εδώ τη λογική της σμιθιανής ανάλυσης αναφορικά με τη «νομή» που είναι χαρακτηριστική για τον τρόπο προσέγγισής του. Πρόκειται για την πρώτη ιστορικά μέθοδο απόκτησης ιδιοκτησίας, με την οποία «παίρνουμε υπό την εξουσία μας κάτι το οποίο δεν ήταν προηγουμένως ιδιοκτησία κανενός»²⁷³. Αρχικά ο Σμιθ θέτει το ερώτημα «πώς η γυμνή κατοχή ενός αντικειμένου μας δίνει αποκλειστικό δικαίωμα στο αντικείμενο που αποκτήθηκε με αυτό τον τρόπο»; Με άλλα λόγια «πώς γίνεται ένας άνθρωπος με το να τραβάει ένα μήλο να φαντάζεται ότι έχει ένα δικαίωμα σε αυτό το μήλο και μία δύναμη να αποκλείει όλους τους άλλους από αυτό, και ότι θα έπρεπε να θεωρείται ότι συντελείται ζημία (injury) όταν το αντικείμενο αυτό αποσπάται από τον κάτοχο;»²⁷⁴. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό συνίσταται σε μία θεμελίωση του ιδιοκτησιακού δικαιώματος η οποία συνδυάζει την αναγνώριση του αμερόληπτου παρατηρητή με την εργασία που έχει καταβληθεί για την απόκτηση του αντικειμένου (ένα είδος «combined spectator and labour» εξήγησης του ιδιοκτησιακού δικαιώματος σύμφωνα με την ερμηνεία του Knud Haakonssen)²⁷⁵. Η δικαιολόγηση του ιδιοκτησιακού δικαιώματος θεμελιώνεται αφ' ενός «στον χρόνο και τους κόπους» που έχουν ξοδευτεί για την απόκτηση του αντικειμένου και, αφ' ετέρου, στην επιδοκιμασία του παρατηρητή ή των ηθικών συναισθημάτων της κοινότητας: «Από το σύστημα που

---

²⁷³ Στο ίδιο, σ. 56.

²⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 58.

²⁷⁵ Haakonssen K, *The Science of a Legislator, The natural jurisprudence of David Hume and Adam Smith*, Cambridge university press, 1981, σ. 110.

σας έχω ήδη εξηγήσει θα θυμάστε ότι σας είπα ότι μπορούμε να θεωρήσουμε ότι συντελέστηκε ζημία σε κάποιον όταν ένας αμερόληπτος παρατηρητής θα ήταν της άποψης ότι αυτός ζημιώθηκε, θα ενωνόταν μαζί του στην ανησυχία του και θα τασσόταν υπέρ του όταν αμυνόταν του αντικειμένου που έχει στην κατοχή του ενάντια σε κάθε βίαιη επίθεση, ή χρησιμοποιούσε βία προκειμένου να επανακτήσει ό,τι λανθασμένα αποσπάστηκε από τα χέρια του». Αυτό είναι το πρώτο σκέλος της εξήγησης, ενώ η απάντηση στο αναφερθέν ερώτημα συμπληρώνεται ως εξής: «Μπορείτε πράγματι να ρωτήσετε, καθώς αυτό το μήλο είναι τόσο κατάλληλο για τη χρήση σου όσο είναι και για τη δική μου, τι τίτλο έχω να σας κρατάω μακριά από αυτό. Μπορείτε να πάτε στο δάσος και να τραβήξετε άλλο, μου λέτε. Μπορείς να πας κι εσύ όπως πήγα κι εγώ, σου απαντώ. Άλλωστε, είναι πιο λογικό ότι εσύ πρέπει να πας, καθώς εγώ έχω πάει ήδη και έχω εναποθέσει τον χρόνο και τους κόπους μου (time and pains) στην προμήθευση του φρούτου». Το ιδιοκτησιακό δικαίωμα αφ' ενός θεμελιώνεται πολιτικο-οικονομικά, στην εργασία που έχει δαπανηθεί για την ιδιοποίηση του αντικειμένου, και αφ' ετέρου νομιμοποιείται ηθικο-πολιτικά μέσω διαδικασιών συμπάθειας οι οποίες συνίστανται εν προκειμένω σε διάλογο και επιχειρηματολογία που λαμβάνει χώρα μεταξύ τυπικά ίσων και ελεύθερων²⁷⁶. Αυτή είναι η βασική εξήγηση του ιδιοκτησιακού δικαιώματος την οποία χρησιμοποιεί και για τις άλλες μεθόδους απόκτησης ιδιοκτησίας, ότι για παράδειγμα είναι λογικό (reasonable), όσον αφορά την accession, κάποιος που έχει ως ιδιοκτησία του μία αγελάδα να έχει προσδοκίες και για το γάλα της, για την χρησιμότητα ότι ο κάτοχος επί μακρών ενός αντικειμένου έχει δίκαιη προσδοκία ιδιοκτησίας του αντικειμένου κ.ο.κ. Αυτός ο τρόπος εξήγησης χρησιμοποιείται από τον Σμιθ εν είδει ενός γενικού δικαϊκού μέτρου υπό τη βάση του οποίου ελέγχεται η εγκυρότητα ιστορικά συγκροτημένων φαινομένων και θεσμών.

Κατά την εφαρμογή αυτού του μέτρου είναι που εισάγεται η διάκριση των τεσσάρων ιστορικών σταδίων. Συνοπτικά σε εποχή κυνηγών (πρώτο ιστορικό στάδιο) η ιδιοκτησία αρχίζει και τελειώνει στην κατοχή (10-12 άτομα κυνηγάνε το ζώο και στη συνέχεια το καταναλώνουν). Σε εποχή ποιμένων (δεύτερο ιστορικό στάδιο) οι οποίοι ανατρέφουν κάποια από τα άγρια ζώα, η ιδιοκτησία επεκτείνεται κάπως πέραν της απλής κατοχής. Η έννοια της ιδιοκτησίας πραγματικά επεκτείνεται όμως την εποχή της

---

²⁷⁶ Smith, A., *Lectures on Jurisprudence*, ό.π., σ. 58.

αγροκαλλιέργειας, όταν δηλαδή γίνεται ιδιοκτησία η γη²⁷⁷. Έτσι, σταδιακά η ιδιοκτησία επεκτείνεται σχεδόν σε οποιοδήποτε αντικείμενο, μολονότι κάποια αντικείμενα παραμένουν «κοινά σε όλους» (common to all)²⁷⁸. Ως τέτοια θεωρείται «η ιδιοκτησία επί άγριων ζώων και ψαριών τα οποία είναι φυσικά (naturally), σύμφωνα με τον αμερόληπτο λόγο (reason in equity), «κοινά σε όλους» και «θα έπρεπε συνεπώς να είναι κοινά σε όλους». Δεν μπορούν να είναι αντικείμενο ιδιοκτησίας διότι «δεν βρίσκονται υπό την εξουσία μας ούτε μπορούν να θεωρηθούν ότι ανήκουν σε μία περιουσία καθώς αυτά συχνά αλλάζουν μέρος». Από την άποψη αυτή, οι νόμοι αρχαίων κοινωνιών στις οποίες το κυνήγι θεωρούνταν ελεύθερο για όλους είναι πιο έλλογοι από τις φεουδαρχικές ρυθμίσεις που έδιναν ιδιοκτησιακό δικαίωμα στους βασιλιάδες επί του συνόλου των άγριων ζώων²⁷⁹. Άλλα πράγματα που θεωρούνται ως «κοινά σε όλους» είναι ο αέρας, το τρεχούμενο νερό, η θάλασσα, η πλοήγηση σε ποτάμια κ.α., εφόσον «κανείς δεν ζημιώνεται από τέτοια χρήση... ενώ αν το ρυάκι είναι στη μέση της ιδιοκτησίας κάποιου, μπορεί να εμποδιστεί από τον ιδιοκτήτη, καθώς δεν θα μπορούσε να φτάσει στο ρυάκι χωρίς να κάνει ζημιά σε αυτόν».

Με βάση αυτή τη λογική ο Σμιθ μπορεί επίσης να ασκήσει κριτική σε ιστορικά έθιμα και θεσμούς, πράγμα που κάνει σε διάσπαρτα μέρη του κειμένου, ιδιαίτερα αναφορικά προς τα πρωτοτόκια, τα αποκλειστικά προνόμια και άλλα φεουδαλικά έθιμα ως «αφύσικα», μη σύμφωνα με το «λόγο» και την «δικαιοσύνη» ή, που δεν έχουν προκύψει μέσω ελεύθερων διαδικασιών συμπάθειας μεταξύ των δρώντων. Στο πλαίσιο αυτό αναπτύσσονται οι ακόλουθοι τύποι κριτικής σε ‘ημαρτημένους’ θεσμούς:

α) ότι νομιμοποιούνται από τη στενή σκοπιά της φιλοδοξίας κάποιων οικογενειών αλλά δεν δικαιολογούνται από τη γενικότερη σκοπιά του «αφηρημένου ατόμου»²⁸⁰.

β) αναφορικά με τα μονοπώλια, που θεωρούνται ως μία ιδιαίτερη μορφή αποκλειστικού προνομίου, το επιχείρημα είναι ότι συνεπάγονται αφύσικες τιμές ενώ

---

²⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 56-62.

²⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 62.

²⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 62.

²⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 95.

το ελεύθερο εμπόριο καθιστά την τιμή κάθε πράγματος στο προσήκον (proper) και φυσικό του μέτρο (standard)²⁸¹.

Από αυτούς τους δύο τύπους κριτικής εμφανίζεται η σμιθιανή αντίληψη σχετικά με την έννοια της κριτικής εν γένει. Σύμφωνα με αυτή, ακριβώς επειδή η «εμπορική κοινωνία» είναι μία κοινωνία όπου έχει γενικευτεί ο εγωισμός του «αφηρημένου ατόμου» η θεωρία μπορεί να κατασκευάσει, πρώτον, μία σκοπιά αμερόληπτου παρατηρητή σε επίπεδο κοινωνικής ηθικότητας και, δεύτερον, μία σκοπιά πολίτη σε επίπεδο πολιτικής. Η γενικότητα του εγωισμού αξιολογείται θετικά από τη θεωρία ως βάση δυνατότητας ανάπτυξης της κριτικής και προκρίνεται σαφώς έναντι είτε της στενής προνεωτερικής σκοπιάς της φιλοδοξίας κάποιων οικογενειών, είτε της σύγχρονης στενής σκοπιάς του μονοπωλιακού πνεύματος και του εμποροβιοτεχνικού ιδιωτικού συμφέροντος τα οποία δεν λαμβάνουν υπόψη τους τη γενική σκοπιά η οποία θέτει τις προϋποθέσεις κοινωνικής συνοχής μέσω διαδικασιών συμπάθειας. Αναφορικά προς τον δεύτερο τύπο κριτικής, η θεμελίωση της δικαιοσύνης στο επίπεδο της κυκλοφορίας των οικονομικών αξιών, που θα σχολιάσουμε περαιτέρω στο συμπέρασμα αυτού του υποκεφαλαίου, φαίνεται να αποτελεί μία προσπάθεια εκ μέρους σμιθιανής θεωρίας να αντιστοιχηθεί ο ελεύθερος ανταγωνισμός της αγοράς ως οικονομική βάση του νεωτερικού δικαίου με το επίπεδο ελεύθερων διαδικασιών συμπάθειας ως ηθικοπολιτική βάση του.

Ολοκληρώνοντας τη θεματική των «φυσικών δικαιωμάτων», των δικαιωμάτων δηλαδή που αφορούν «κάποιον άνθρωπο ως άνθρωπο», ο Σμιθ συζητάει τα δικαιώματα των προσώπων ως μελών οικογένειας (σχέσεις συζύγων, σχέσεις γονέων-παιδιών, σχέσεις κυρίου και δούλου) και ως μελών κράτους, και στη συνέχεια προχωράει στη θεματοποίηση «της προέλευσης και της προόδου της κυβέρνησης». Ακολουθώντας την αναφερθείσα περιοδολόγηση των ιστορικών σταδίων αναφορικά προς τον τύπο ιδιοκτησίας, στην εποχή των κυνηγών δεν υπάρχει κυβέρνηση, διότι «δεν υπήρχε σε αυτή την περίπτωση ανάγκη (occasion) για οποιουσδήποτε νόμους ή ρυθμίσεις, εφόσον η ιδιοκτησία δεν εκτεινόταν πέρα από τη νομή». Η ύπαρξη κυβέρνησης δηλαδή προϋποθέτει ανεπτυγμένη πέρα από τη νομή ιδιοκτησία. Η πρώτη στιγμή της διαδικασίας ανάδυσσης κυβέρνησης εντοπίζεται επομένως στην εποχή των ποιμένων, στο βαθμό που «η ιδιοκτησία την κάνει απολύτως αναγκαία». Επειδή σε αυτή την

---

²⁸¹ Στο ίδιο, σ. 104.

εποχή, δεδομένης της ιδιοκτησίας, «κάποια άτομα γίνονται πολύ πλούσια σε κοπάδια ενώ άλλοι δεν έχουν ούτε ένα ζώο» και όπου «κάποιοι έχουν μεγάλο πλούτο και άλλοι τίποτα, είναι αναγκαίο ότι το χέρι της εξουσίας θα πρέπει συνεχώς να εκτείνεται, και να φτιαχτούν μόνιμοι νόμοι που να διασφαλίζουν την ιδιοκτησία των πλούσιων από τις επιδρομές των φτωχών, οι οποίοι διαφορετικά θα έκαναν διαρκώς καταπατήσεις σε αυτή»²⁸².

Η ιστορική ανάλυση συνεχίζεται μέσα από την παρουσίαση των φεουδαλικών κοινωνικών σχέσεων έως όπου φτάσει στο κομβικό συμπέρασμα ότι «αυτή η ανισότητα στην ιδιοκτησία θα εισήγαγε ακόμη μεγαλύτερη εξάρτηση από ότι ανάμεσα σε ποιμένες, παρόλο που και εκεί ήταν επίσης πολύ μεγάλη η εξάρτηση, σε μία χώρα όπου η αγροκαλλιέργεια και ο καταμερισμός της γης είχαν εισαχθεί αλλά δεν εξασκούσαν οι τέχνες». Οι προσωπικές σχέσεις εξάρτησης σε αυτόν τον τύπο κοινωνίας θεμελιώνονται βασικά στο ότι οι γαιοκτήμονες δεν διέθεταν άλλον τρόπο να καταναλώσουν το προϊόν των κτημάτων τους παρεκτός από το να το δώσουν σε πρόσωπα οι οποίοι, για το λόγο αυτό, έγιναν οι εξαρτημένοι τους. Για το λόγο αυτό, επίσης, οι λόρδοι είχαν μεγάλη δικαστική εξουσία η οποία ενισχυόταν περαιτέρω επειδή ο βασιλιάς δεν μπορούσε να παρεμβαίνει σε όλες αυτές τις περιπτώσεις. Το κομβικό επιχείρημα του Σμιθ είναι δηλαδή ότι η ιδιοκτησιακή ανισότητα συνεπάγεται σχέσεις προσωπικής εξάρτησης εάν δεν συνοδεύεται από ανάπτυξη εμπορίου, βιοτεχνιών και τεχνών. Το σημείο αυτό είναι πολύ σημαντικό καθώς από το σημείο αυτό του επιχειρήματος ο Σμιθ θα προβεί στη μετάβαση στην «εμπορική κοινωνία».

Έτσι, η ανασυγκρότηση των βασικών χαρακτηριστικών των ιστορικών σταδίων φαίνεται να γίνεται με το βλέμμα στραμμένο στην ανάδυση της μοντέρνας εμπορικής κοινωνίας. Ανασυγκροτούνται ιστορικές στιγμές που φαίνονται να διέπονται από στοιχεία που προωθούν την ανάδυση του έλλογου παρόντος, δηλαδή την κοινωνική και θεσμική διάρθρωση («σύνταγμα») της Βρετανίας της εποχής του. Το ζήτημα αυτό

---

²⁸² «Laws and government may be considered in this and indeed in every case as a combination of the rich to oppress the poor, and preserve to themselves the inequality of the goods which would otherwise be soon destroyed by the attacks of the poor... The government and laws hinder the poor from ever acquiring the wealth by the violence which they would otherwise exert on the rich; they tell them must either continue poor or acquire wealth in the same manner as they have done», *στο ίδιο*, σ.208.

ανοίγει μία προβληματική η οποία αφορά το ερώτημα εάν το κριτήριο του «αμερόληπτου παρατηρητή» είναι δεσμευμένο σε συγκεκριμένες ιστορικές καταστάσεις ή εάν, αντιθέτως, πρόκειται για μία σκοπιά γενικότητας η οποία είναι πλήρως ανιστορική. Με άλλα λόγια, αν το θεμέλιο των δικαιωμάτων είναι οι συμπαθητικές κρίσεις του «αμερόληπτου παρατηρητή», θα μπορούσε κανείς να πει ότι δεν έχει ιστορικότητα το δικαϊκό μέτρο που κατασκευάζεται με βάση αυτή τη σκοπιά. Εντούτοις, εάν λάβουμε υπόψη την ιστορικότητα που έχει ως προϋπόθεσή της η ίδια η κατασκευή της θεωρίας της «συμπάθειας» και του «αμερόληπτου παρατηρητή» στη *Θεωρία ηθικών συναισθημάτων*, θα μπορούσαμε να πούμε ότι το κριτήριο έχει την ιστορικότητα της ίδιας της νεωτερικής κοινωνίας, η οποία ως κοινωνία ελευθερίας και ισότητας είναι η μοναδική στην οποία αρθρώνεται μία σκοπιά γενικότητας που μπορεί να κρίνει έγκυρα και αντικειμενικά τις προηγούμενες μορφές δικαίου και θεσμών. Ο Σμιθ στο *Lectures on Jurisprudence* χρησιμοποιεί το εργαλείο που έχει επεξεργαστεί στη *Θεωρία των ηθικών συναισθημάτων*. Η γενική/κριτική σκοπιά που έχει ανακαλύψει χρησιμοποιείται εδώ ως γενική σκοπιά που κρίνει τα ιστορικά δικαϊκά έθιμα και θεσμούς, την «παλαιά νομολογία» (old jurisprudence). Συγχρόνως, οι κρίσεις αυτής της σκοπιάς προτείνονται ως γενικές αρχές με τις οποίες οφείλει να καθοδηγείται ο σύγχρονος νομοθέτης²⁸³.

3.3.5. Συμπερασματικές παρατηρήσεις σχετικά με τη θεμελίωση της δικαστικής εξουσίας

Ο νεωτερικός χωρισμός της δικαστικής από την εκτελεστική εξουσία εκφράζει τις συστατικές για σύγχρονες αστικές κοινωνίες αξίες της «ελευθερίας» και της «ασφάλειας» του «κάθε ατόμου». Πολιτικο-οικονομικά, ο εν λόγω χωρισμός αποτελεί απότοκο των διαδικασιών διαχωρισμού της πολιτικής από την οικονομία, όπως επιχειρηματολόγησε η σμιθιανή ιστορική αναδρομή στις συνθήκες γένεσης της δικαστικής εξουσίας και στις συνθήκες *αλλαγής λειτουργίας* της εν λόγω εξουσίας σε «εμπορική κοινωνία». Το σχήμα του νεωτερικού τύπου «υποταγής» συγκροτείται από τον Σμιθ μέσα από τη σύγκριση με το αντίστοιχο σχήμα ποιμενικών κοινωνιών. Οι

---

²⁸³ Βλ. Haakonssen, K., *ό.π.*, το κεφάλαιο με τον τίτλο «Το σύστημα της φυσικής δικαιοσύνης ως πολιτική πρόκληση», σ. 187 κ.ε.

συνθήκες γένεσης και παγίωσης της δικαστικής εξουσίας εξέφραζαν έναν *τύπο υποταγής* ο οποίος συνίστατο στην «ανωτερότητα κάποιων έναντι του μεγαλύτερου μέρους των συντρόφων τους» (*WN V.i.ii.*, σ. 298). Κατά την ιστορική διαδικασία θεσμοποίησης του μορφικού αναδιπλασιασμού της αστικής κοινωνίας σε οικονομία και κράτος, ενώ η υποταγή, που κατ' ανάγκην προϋποθέτει η πολιτική κυβέρνηση, αντανακλούσε την –σε επίπεδο κοινωνίας/οικονομίας– υποταγή των πολλών φτωχών στους λίγους πλούσιους, και την –σε επίπεδο κυριαρχίας– ταύτιση των κατόχων οικονομικής εξουσίας με τους φορείς πολιτικής εξουσίας στις διάφορες ιστορικές μορφές της, στη νεωτερική αστική κοινωνία, αντιθέτως, η κοινωνικοοικονομική τάση φαίνεται να ωθεί τη διαμόρφωση της σχέσης μεταξύ δικαστικής και εκτελεστικής εξουσίας να τεθεί με τέτοιο τρόπο ώστε να τίθεται *γενικό δίκαιο* προς το συμφέρον όλων και ενός εκάστου πολίτη.

Αναλυτικότερα, η ημαρτημένη μορφή υποταγής στηρίζεται σύμφωνα με τις σμιθιανές αναλύσεις στην «ανωτερότητα της περιουσίας». Η ανωτερότητα που θεμελιώνεται στην *περιουσία* θεωρείται από τον Σμιθ ως η βασικότερη μορφή νομιμοποίησης και αναγνώρισης εκ μέρους «του μεγαλύτερου μέρους των ανθρώπων» της ανωτερότητας «κάποιων ανθρώπων». Οι «προσωπικές ιδιότητες» και η «ηλικία» αποτελούν τις πιο αδύναμες αρχές «θέσης των κανόνων της ιεραρχικής ανωτερότητας και υποταγής», ενώ η «ανωτερότητα της γέννησης» αποδεικνύεται τελικά ως «επακόλουθο της περιουσιακής ανισότητας» (*WN V.i.ii.*, σ. 298 και 301). Η «ανωτερότητα της περιουσίας» λοιπόν, ή, με άλλη διατύπωση, η «εξουσία του πλούτου», βρίσκεται στο απόγειό της κατά τη διάρκεια της «πλέον απολίτιστης εποχής της κοινωνίας στην οποία μπορεί να εντοπιστεί κάποια αξιόλογη περιουσιακή ανισότητα». Στη διαφορετική μορφή ιδιοκτησιακής ανισότητας μεταξύ ποιμενικών κοινωνιών και εμπορικών χωρών έγκειται λοιπόν το μορφικό στοιχείο στο οποίο βασίζεται η διαφορετική μορφή «υποταγής» της αστικής κοινωνίας στο κράτος. Καθώς οι ποιμενικές κοινωνίες χαρακτηρίζονται από «πολύ μεγάλες ανισότητες στην περιουσία» τούτο συνεπάγεται ότι «δεν υπάρχει περίοδος στην οποία η ανωτερότητα της περιουσίας να δίνει τόσο μεγάλη εξουσία σε αυτούς που την κατέχουν» (*WN V.i.ii.*, σ. 300)²⁸⁴. Το ιστορικό παράδειγμα εν προκειμένω είναι «ένας Τάταρος αρχηγός»,

---

²⁸⁴ Εδώ αντιστοιχεί, φαίνεται να υπονοεί ο Σμιθ, αυτό που «λέει ο κύριος Χομπς» σχετικά με την *άμεση* ταύτιση της οικονομικής με την πολιτική δύναμη: «Δεν υπάρχει περίοδος συνεπώς στην οποία η εξουσία και η υποταγή είναι πιο τέλεια εγκαθιδρυμένη».

αλλά και εν γένει ένας φεουδαλικός λόρδος γαιοκτήμονας «του οποίου τα κοπάδια επαρκούν για να συντηρήσουν χίλιους ανθρώπους» και ο οποίος, στο βαθμό που δεν έχει αναπτυχθεί ο καταμερισμός της εργασίας, το εμπόριο και η αγορά, δεν διαθέτει άλλον τρόπο να απασχολήσει το πλεόνασμά του παρά μόνο συντηρώντας χίλιους ανθρώπους. «Η απολίτιστη κατάσταση αυτής της κοινωνίας δεν του παρέχει κάποια βιοτεχνική παραγωγή, οποιαδήποτε μπιχλιμπίδια ή στολίδια οποιουδήποτε είδους, για τα οποία να μπορεί να ανταλλάξει εκείνο το μέρος της ακατέργαστης παραγωγής του η οποία είναι πάνω και πέρα από τη δική του κατανάλωση. Οι χίλιοι άνθρωποι που απασχολεί έτσι, όντας εντελώς εξαρτημένοι σε αυτόν για τη συντήρησή τους, πρέπει τόσο να υπακούν τις διαταγές του σε καιρό πολέμου, όσο και να υποτάσσονται στη δικαιοδοσία του (jurisdiction) σε καιρό ειρήνης. Είναι κατ' ανάγκην τόσο ο στρατηγός τους όσο και ο δικαστής τους, και η αρχηγία (chieftainship) του συνιστά το αναγκαίο αποτέλεσμα της ανωτερότητας της περιουσίας του» (WN V.i.ii., σ. 299).

Το ανωτέρω σχήμα αποτελεί το πολιτικοοικονομικό πλαίσιο στο οποίο θεμελιώνονται οι σχέσεις προσωπικής εξάρτησης και εντός του οποίου αναπαράγονται οι λόγοι για τους οποίους η οικονομική δύναμη αποτελεί συγχρόνως πολιτική δύναμη για το φορέα της και, συνεπώς, και οι σχέσεις εξάρτησης είναι κατά προσμεμειγμένο τρόπο τόσο οικονομικής όσο και πολιτικής φύσης. Η κρίσιμη διαφορά, τώρα, της «εμπορικής κοινωνίας» είναι ότι οικονομική και πολιτική εξουσία σε αυτή είναι χωρισμένες. Οι σχέσεις ελεύθερης συμπάθειας και διαμόρφωσης σκοπιάς αμερόληπτου παρατηρητή της ΘΗΣ προϋποθέτουν από την άποψη αυτή το διαχωρισμό μεταξύ οικονομίας και πολιτικής. Αντιθέτως, η σχέση μεταξύ ανώτερου και κατώτερου, εντολέα και εντολοδόχου, αδυνατεί να κατασκευάσει σκοπιά γενικότητας, διότι εδώ ως γενικότητα τίθεται η ιδιαιτερότητα του ανώτερου/πλούσιου. Η τελευταία είναι συνεπώς, από τη σκοπιά της νεωτερικής κοινωνίας, σκοπιά ψευδούς γενικότητας. Κατ' αντίστιξη προς την προνεωτερική κοινωνία η εμπορική κοινωνία είναι «φυσική»/ορθή διότι περιέχει δυνατότητες ανόρθωσης σκοπιάς αληθούς γενικότητας σε επίπεδο ηθικών συναισθημάτων (γενικευμένος μετριασμένος εγωισμός), σε επίπεδο δικαιοσύνης (δικαϊκό πρόσωπο) και σε επίπεδο οικονομίας (εμπορευματοϊδιοκτήτες). Αυτές τις διαδικασίες ανόρθωσης γενικότητας σε επίπεδο κοινωνίας οφείλει να διασφαλίζει η πολιτική μορφή, ούσα διαχωρισμένη ως γενική κρατική εξουσία απέναντι στα ιδιαίτερα συμφέροντα της αστικής κοινωνίας και, όταν τα τελευταία τείνουν να προάγουν, αντί της γενικότητας του μετριασμένου εγωισμού (του

«αφηρημένου ατόμου»), την επιμεριστικότητα του ακραίου εγωισμού. Πώς θεμελιώνεται, όμως, *πολιτικοοικονομικά* το συγκεκριμένο αίτημα;:

«Σε μια ευημερούσα και πολιτισμένη κοινωνία, ένας άνθρωπος μπορεί να κατέχει μία πολύ μεγαλύτερη περιουσία και παρ' όλα αυτά να μην είναι ικανός να εξουσιάζει (command) μία ντουζίνα ανθρώπων. Αν και το προϊόν της περιουσίας του μπορεί να είναι αρκετό να συντηρήσει, και ίσως μάλιστα πράγματι να συντηρεί, πάνω από χίλιους ανθρώπους, παρ' όλα αυτά καθώς αυτοί οι άνθρωποι πληρώνουν καθετί που παίρνουν από αυτόν, καθώς αυτός δεν δίνει σχεδόν τίποτα σε οποιονδήποτε παρά ως αντάλλαγμα για ένα ισοδύναμο (in exchange for an equivalent), σπάνια υπάρχει κάποιος που να θεωρεί τον εαυτό του ως εξολοκλήρου εξαρτημένο από αυτόν, και η εξουσία εκείνου εκτείνεται μόνο πάνω σε λίγους οικιακούς υπηρέτες» (WN V.i.ii., σ. 299-300).

Ούτως ώστε η μορφική διαφορά των εξουσιαστικών σχέσεων από προαστικές σε αστικές κοινωνίες έγκειται στο ότι ενώ στις πρώτες η εξουσιαστική σχέση θεμελιώνεται σε σχέσεις κυρίου-δούλου, η σχέση αυτή τείνει να αρθεί με την πρόοδο του καταμερισμού της εργασίας και της αγοράς, έτσι ώστε η τυπική για αστική κοινωνία εξουσιαστική σχέση να είναι *αμιγώς οικονομική*, και να διέπεται από τους *κανόνες της εμπορευματικής ανταλλαγής*. Το επιχείρημα αυτό θα μπορούσαμε να πούμε ότι έχει δύο πλευρές. Από τη μία πλευρά συλλαμβάνει τον τυπικό για σύγχρονες αστικές κοινωνίες χωρισμό της οικονομικής από την πολιτική εξουσία. Στο βαθμό που οι δρώντες μορφοποιούνται ως εμπορευματοκάτοχοι οι οποίοι ανταλλάσσουν το προϊόν τους, με τη διαμεσολάβηση του χρήματος, έναντι ενός ισοδυνάμου, αναπαράγουν κατά το κοινωνικό πράττειν τους νόμους της εμπορευματικής ανταλλαγής (ελευθερία, ισότητα). Ο Σμιθ θέτει δηλαδή την εν λόγω διαφορά εστιάζοντας στη μορφή κοινωνικής εξαντικειμενίκευσης ονόματι κυκλοφορία ή εμπορευματική ανταλλαγή²⁸⁵. Από την άλλη, η κατασκευή αυτή προσιδιάζει σε εκείνο

---

²⁸⁵ Νουτσόπουλος, Θ., *ό.π.*, σ. 153: «...όσον αφορά το πεδίο συγκρότησής τους, τόσο η δικαιοσύνη όσο και η φορολογία, με δεδομένο το διαχωρισμό οικονομικού και πολιτικού, εδράζεται στο επίπεδο της κυκλοφορίας και όχι της παραγωγής αξιών. Η μεν δικαιοσύνη συλλαμβάνεται από τον Smith πρωτίστως στην ανταλλακτική της διάσταση, με υποβαθμισμένη την αναδιανεμητική της λειτουργία, η οποία εναποτίθεται στην αρετή της αγαθοεργίας, γεγονός που φαίνεται και από το ότι ο Smith καταφάσκει τη μορφή του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας της σύγχρονης εμπορικής κοινωνίας με τους αντίστοιχους χωρισμούς της (παραγωγική και μη παραγωγική εργασία).

που είχαμε σχολιάσει στο δεύτερο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας ως μοντέλο ανεξάρτητων εμπορευματοπαραγωγών στο οποίο οι έννοιες της «δαπανώμενης εργασίας» και της «εξουσιαζόμενης εργασίας» ταυτίζονται. Όσον αφορά το δεύτερο μοντέλο, που συνυπάρχει με το πρώτο στη θεωρία του Σμιθ, εκείνο μίας καπιταλιστικής οικονομίας που καθορίζεται από την κεφαλαιακή σχέση στην οποία δεν επιτελείται ανταλλαγή ισοδυνάμων, το μοντέλο αυτό αποκρύπτεται εδώ, διότι θα υπονόμει το επιχείρημα ότι η νεωτερική κοινωνία, σε αντίθεση με προαστικές κοινωνίες, είναι κοινωνία ελευθερίας και ισότητας²⁸⁶. Ο λόγος που αποκρύπτεται (και εδώ) ο συστατικός για σύγχρονες κεφαλαιοκρατικές κοινωνίες διαχωρισμός μεταξύ της εργασίας και των όρων ενεργοποίησής της ενδεχομένως να έγκειται στο ότι θα υπονόμει το χειραφετικό αίτημα στο βαθμό που σε αυτόν τον ιστορικό ορίζοντα είναι συνυφασμένο άρρηκτα με ένα επιχείρημα νομιμοποίησης της κεφαλαιοκρατικής μορφοποίησης των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας.

«Η εξουσία της περιουσίας, ωστόσο, είναι πολύ μεγάλη ακόμη και σε μία ευημερούσα και πολιτισμένη κοινωνία» υποστηρίζει στη συνέχεια ο Σμιθ εμμένοντας στο ζήτημα. Η προσοχή του όμως δεν εστιάζει στον εντοπισμό της ανισότητας στη θεμελιακή σχέση εντός των παραγωγικών σχέσεων αλλά στο ότι, επειδή η νεωτερική κοινωνία αναδιπλασιάζεται σε οικονομία αφ' ενός και πολιτική αφ' ετέρου, οι φορείς οικονομικής δύναμης δεν είναι κατ' ανάγκην φορείς πολιτικής δύναμης. Τούτο συμβαίνει εξαιτίας της διαμεσολάβησης της σφαίρας της εμπορευματικής ανταλλαγής η οποία υπονόμει ιστορικά τις σχέσεις της άμεσης προσωπικής εξάρτησης, αντικαθιστώντας τις με σχέσεις εξάρτησης από τους απρόσωπους μηχανισμούς του καταμερισμού της εργασίας και της αγοράς. Σε αυτό έγκειται ο προοδευτικός,

---

²⁸⁶ Ο Σμιθ θα δείξει την εξάρτηση του κράτους από τους ιδιοκτήτες κεφαλαίου στο τελευταίο κεφάλαιο του πέμπτου Βιβλίου του *Πλούτου*. Όπως σχολιάζει το συγκεκριμένο ζήτημα ο Νουτσόπουλος, *ό.π.*, σ. 159: «Ο δανειστής του κράτους είναι ιδιοκτήτης κεφαλαίου, είτε έμπορος είτε βιομήχανος είτε χρηματοδανειστής. Καθένας από αυτούς «βγάζει χρήμα δανείζοντας χρήμα στην κυβέρνηση, και αντί να μειώνει, αυξάνει το εμπορεύσιμο κεφάλαιό του». Η πολιτική ανεξαρτησία του κράτους είναι εξαρτημένη με έναν πολύ συγκεκριμένο τρόπο από τους ιδιοκτήτες κεφαλαίου». Εκεί είναι που το κράτος προβάλλει την ίδια στιγμή «ως πολιτικά ανεξάρτητη οντότητα [και] προβάλλει ταυτόχρονα ως οικονομικά εξαρτημένο (Smith 1976, v.2, 446)».

χειραφετικός ρόλος της αγοραίας/αστικής κοινωνικής ορθολογικότητας, και γι' αυτό απορροφά την προσοχή του Σμιθ στον ιστορικό του ορίζοντα.

Το «σύστημα φυσικής ελευθερίας» έτσι όπως αυτό έχει συλληφθεί στο σύνολο της εννοιολογικής 'αρχιτεκτονικής' της σμιθιανής θεωρίας τείνει να θέτει το διαχωρισμό, την έλλογη σχέση μεταξύ της δικαστικής από την εκτελεστική εξουσία. Τούτο συνεπάγεται, αντιστρόφως, ότι η πρόσμειξη δικαστικής και εκτελεστικής εξουσίας αποτελεί την 'ημαρτημένη' μορφή συγκρότησης της σχέσης μεταξύ των δύο εξουσιών «θυσιάζοντας τη δικαιοσύνη στην πολιτική». Εντούτοις, ο Σμιθ στο συμπέρασμα του κεφαλαίου αυτού εντοπίζει μία νέα στρεβλή μορφή, η οποία αναπτύσσεται άπαξ και έχει τεθεί ως δεδομένη η διάκριση μεταξύ δικαστικής και εκτελεστικής εξουσίας. Εφόσον είναι, κατ' αρχήν, διαχωρισμένες η οικονομική και η πολιτική εξουσία, εφόσον κάποια άτομα έχουν πλούτο δίχως τούτο να συνεπάγεται άμεσα και αναγκαία ότι διαθέτουν και πολιτική εξουσία, οι φορείς οικονομικής δύναμης πρέπει να κάνουν «πολιτική» (politics) προκειμένου να αποσπάσουν μερίδια πολιτικής δύναμης. Είχαμε δει ότι οι εμποροβιοτέχνες είναι αυτοί που έχουν την τάση και τη δυνατότητα να κάνουν πολιτική. Εδώ έρχεται να προστεθεί σε αυτό η επισήμανση ότι, δεδομένου του χωρισμού της δικαστικής από την εκτελεστική εξουσία σε σύγχρονες αστικές κοινωνίες, αναπτύσσεται μία κοινωνική ροπή άρσης της ανεξαρτησίας της δικαιοσύνης *κατά την επιγενόμενη σύναψη οικονομίας και πολιτικής*. Στο σημείο αυτό είναι που η αναφερθείσα αντίληψη της εμπορικής κοινωνίας ως κοινωνίας ελευθερίας και ισότητας τίθεται από τη θεωρία ως βάση ανάπτυξης κριτικής και ως αίτημα. Η συγκεκριμένη κοινωνική ροπή θα πρέπει να αντισταθμιστεί μέσω της «ανεξαρτησίας» της δικαστικής από την εκτελεστική εξουσία προς το συμφέρον όλων και την ελευθερία του κάθε πολίτη: «Προκειμένου να κάνει το κάθε άτομο να νιώθει πλήρως ασφαλές στην κατοχή του κάθε δικαιώματος που του ανήκει, δεν είναι απλώς αναγκαίο ότι η δικαστική πρέπει να είναι χωρισμένη από την εκτελεστική εξουσία, αλλά πρέπει αυτή να καθίσταται όσο το δυνατόν περισσότερο ανεξάρτητη από αυτή την εξουσία» (WN V.i.ii., σ.310). Η συστατική για την αστική κοινωνία αξία της ελευθερίας προκειμένου να είναι γενική χρειάζεται για την εξωτερική εξασφάλισή της αναγκαία τη σκοπιά γενικότητας του νομοθέτη σε αντιδιαστολή με την ψευδογενική

σκοπία του πολιτικού²⁸⁷: «Όταν η δικαστική ενώνεται με την εκτελεστική εξουσία, είναι μάλλον αδύνατο η δικαιοσύνη να μη θυσιάζεται τακτικά σε εκείνο που κοινώς αποκαλείται πολιτική (politics)» (WN V.i.ii., σ. 310).

Η θεμελίωση του δικαίου στον «φόβο της φυσικής ανταπόδοσης των ίσων» που αναπτύσσεται στη ΘΗΣ δεν αποτελεί ούτε μία αμιγή περιγραφή, ούτε μία αμιγή κανονιστικότητα την οποία θέτει η θεωρία. Αποτελεί μάλλον μία περιγραφή της ίδιας της εμπράγματης κανονιστικότητας του νεωτερικού δικαίου. Αυτός ο τύπος περιγραφής συνίσταται κατ' αυτόν τον τρόπο, συγχρόνως, σε θετική αξιολόγηση των αξιώσεων του νεωτερικού δικαίου. Μία βασική συνιστώσα ενός τέτοιου είδους επιχειρήματος είναι ότι ο καταλογισμός ποινών και η επιβολή του δικαϊκού κανόνα αποτελεί ανάπτυγμα της ελευθερίας των δρώντων και περιέχει τη συναίνεσή τους. Ακόμα περισσότερο η σμιθιανή θεωρία επιχειρεί να θεμελιώσει τους κανόνες δικαιοσύνης ως μία 'στιγμή' η οποία διατηρεί, ανορθώνοντας ταυτόχρονα σε ανώτερη σφαίρα, τους κανόνες της ηθικότητας όπως αυτοί σχηματίζονται κατά τις διαδικασίες διαμόρφωσης «προσήκοντος μέτρου» από τις ελεύθερες διαδικασίες συμπάθειας (αυστηροί κανόνες γραμματικής – ήπιοι κανόνες λογοτεχνικής κριτικής). Μία δεύτερη αξίωση του νεωτερικού δικαίου, η κανονιστικότητα της οποίας περιγράφεται από τον Σμιθ και αξιολογείται θετικά από τη θεωρία, είναι ότι οι κανόνες δικαίου δεν κατασκευάζονται με αφετηρία κάποια άμεση σκοπία γενικού κοινωνικού συμφέροντος και αγάπης για το γενικό καλό, από κάποια απόλυτη αναστοχαστική κρίση, παρά από την αναστοχαστική ικανότητα που διαθέτει κάθε άνθρωπος να μπει στη θέση του συνανθρώπου του. Με τις κινήσεις αυτές η σμιθιανή θεωρία όχι απλώς περιγράφει και αξιολογεί θετικά τις

---

²⁸⁷ Όλα τα επιμέρους ταξικά συμφέροντα στο κοινοβούλιο (House of Commons) του 17^{ου} αιώνα επικαλούνταν επιμεριστικά την ελευθερία-τους εισερχόμενα στην πολιτική. Επ' αυτού του ζητήματος είναι διαφωτιστική η ιστορία της Αγγλίας του 17^{ου} αιώνα, βλ. Hill, C. (2002), *The century of revolution 1603-1714*, Taylor & Francis, London and New York για την ιστορική διαδικασία μέσα από την οποία «μόνο πολύ βραδέως και καθυστερημένα οι άνθρωποι κατάλαβαν ότι αν η ελευθερία δεν είναι καθολική, τότε δεν είναι παρά διευρυμένο προνόμιο», σ. 309.

ουσιώδεις διαστάσεις του νεωτερικού δικαίου αλλά συγχρόνως θέτει προσημειώσεις αναφορικά με το τι *δεν πρέπει* να είναι το νεωτερικό δίκαιο²⁸⁸.

Με την αναφορά αυτή στη *ΘΗΣ* μπορούμε να θέσουμε τώρα το ερώτημα: Ποια είναι η σχέση μεταξύ των δύο τύπων ή μάλλον των δύο ‘στιγμών’ θεμελίωσης της δικαιοσύνης που εντοπίζει κανείς στο συνολικό σμιθιανό έργο; Η θεμελίωση του *Πλούτου* θέτει τις πολιτικοοικονομικές θεμελιώσεις της δικαστικής εξουσίας σε σύγχρονες αστικές κοινωνίες ενώ η *ΘΗΣ* θέτει τις ηθικοπολιτικές αξίες που αναπτύσσονται δεδομένου του εν λόγω πλαισίου. Άπαξ και έχει τεθεί, ωστόσο, το εν λόγω πλαίσιο, η δέσμη ηθικοπολιτικών αξιών θέτει με τη σειρά της κανονιστικές απαιτήσεις στους όρους πραγματοποίησής της. Κατ’ αυτόν τον τρόπο μπορεί να συγκροτηθεί ‘τόρα’ το αίτημα η δικαστική εξουσία να είναι ανεξάρτητη από την εκτελεστική εξουσία προκειμένου να προάγεται η ελευθερία του ατόμου. Σε αυτή τη σχετική ανεξαρτησία των ηθικοπολιτικών αξιώσεων από το πλαίσιο των όρων γένεσης και αναπαραγωγής τους βασίζεται η μεθοδολογική απόφαση ότι το πλαίσιο ηθικοπολιτικών αξιών μπορεί να αναπτυχθεί και ανεξάρτητο, χωρίς να πρέπει να αποτελεί άμεσο ανάπτυγμα του πολιτικοοικονομικού πλαισίου. Πολιτικοθεωρητικά αυτή η μεθοδολογική κίνηση ισοδυναμεί με μία μέριμνα να κρατηθεί το πλαίσιο ηθικοπολιτικών αξιών ως βάση δυνατότητας ανέγερσης *κριτικής* στο εμπράγματο ιστορικό πλαίσιο πολιτικοοικονομικών όρων²⁸⁹.

---

²⁸⁸ Η συγκεκριμένη προβληματική συζητείται και στο Lieberman, D., «Adam Smith on Justice, Rights, and Law», εις Haakonsen, K. (επιμ.) (2006), *The Cambridge Companion to Adam Smith*, Καίμπριτζ: Cambridge University Press, σσ. 214-245, ιδιαίτερα σσ. 224-228.

²⁸⁹ Το συγκεκριμένο ζήτημα επισημαίνεται από τον Winch ο οποίος μάλλον θεωρεί παράδοξο το γεγονός ότι ο Σμιθ αιτούμενος το χωρισμό της δικαστικής από την εκτελεστική εξουσία «εμπλέκεται σαφώς σε άμεση συνηγορία (is clearly engaging in direct advocacy), αν και αποδίδει την απαρχή της διάκρισης των εξουσιών στις απρόσωπες δυνάμεις της προόδου και την ιστορική τυχαιότητα», βλ. Winch, D., *Adam Smith's Politics*, ό.π., σ. 96.

3.3.6. Για το ζήτημα του αποκλεισμού του κυρίαρχου από την ενάσκηση ίδιας παραγωγικής δραστηριότητας

Στο συμπέρασμα του κεφαλαίου σχετικά με τις *δαπάνες* της κυριαρχίας και ως συσχέτιση των τελευταίων και μετάβασης της ανάλυσης στο πεδίο των «πηγών των εσόδων» (sources of revenue) της, ο Σμιθ συνοψίζει τη θεμελιακή λογική που προκρίνει το «σύστημα φυσικής ελευθερίας» ως αρχή η οποία οφείλει να διέπει τον τρόπο προσπορισμού των κρατικών δαπανών. Έτσι, υποστηρίζεται ότι εφόσον «η δαπάνη για την αμύνα της κοινωνίας... επενδύεται (is laid out) προς όφελος όλης της κοινωνίας» τούτο συνεπάγεται ότι «είναι εύλογο... ότι θα έπρεπε να πληρώνεται από τη γενική συνεισφορά της συνολικής κοινωνίας, με όλα τα διαφορετικά μέλη να συνεισφέρουν, κατά το δυνατόν, κατ' αναλογία προς τις αντίστοιχες ικανότητές τους». Το κριτήριο που αναβιβάζει, λοιπόν, η σμιθιανή ανάλυση σε κριτήριο καθορισμού του τρόπου προσπορισμού των κρατικών δαπανών συνίσταται στο ποιος επωφελείται και σε τι βαθμό από την εκάστοτε κρατική δαπάνη. Η ίδια θεωρητική αρχή θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη για κάθε επιμέρους πεδίο κρατικής δαπάνης, ούτως ώστε η τελευταία να αποδίδεται αναλογικά σε όποια μέρη της κοινωνίας έχουν όφελος από αυτή καθώς επίσης και στο βαθμό στον οποίο επωφελούνται. Έτσι, εφόσον κάποια δημόσια έργα, φερ' ειπείν, παρέχουν κάποιο «τοπικό ή επαρχιακό όφελος», θα ήταν επίσης εύλογο να «αποπληρώνονται μέσω ενός τοπικού ή επαρχιακού εισοδήματος, και θα όφειλαν να μην επιβαρύνουν το γενικό εισόδημα της κοινωνίας» (WN V.i.iv., σ. 405).

Το κριτήριο αξιολόγησης της απόσπασης κοινωνικών πόρων εκ μέρους του κυρίαρχου εισάγεται από τον Σμιθ ως ένα κριτήριο δίκαιης συνεισφοράς των επιμέρους μελών της κοινωνίας στον κρατικό προϋπολογισμό. Έτσι υποστηρίζεται αναφορικά με τις τοπικές δαπάνες ότι «είναι άδικο το να συνεισφέρει ολόκληρη η κοινωνία σε μία δαπάνη το όφελος της οποίας περιορίζεται σε ένα μέρος της κοινωνίας». Τούτο αφορά τη συνολική λογική του κριτηρίου και δικαιολογείται με όρους «ευπρέπειας/απρέπειας». Η συγκεκριμένη προβληματική των ηθικοπολιτικών αναλύσεων της ΘΗΣ προσδέεται εν προκειμένω με την πολιτική ανάλυση, κατασκευάζοντας ένα *κριτήριο δίκαιης απόσπασης πόρων* εκ μέρους της κρατικής κυριαρχίας. Η «ευπρέπεια/απρέπεια» αναφέρεται στα κίνητρα των δρώντων οι οποίοι, στο βαθμό και την αναλογία που επωφελούνται από την εκάστοτε κρατική δαπάνη, συναινούν και αποδέχονται να συνεισφέρουν σε αυτή.

Στο επίπεδο ανάλυσης που αναπτύσσεται εδώ επεξηγείται πολιτικο-οικονομικά η κομβική εκείνη διάκριση, η οποία είχε εισαχθεί στο έκτο μέρος της *ΘΗΣ*, μεταξύ συντάγματος και πολιτείας (βλ. 3.1.3). Το «σύνταγμα του κράτους» (*WN V.ii.i.*, σ. 407) αντιστοιχεί εν προκειμένω στη συνεισφορά από τα άμεσα επωφελούμενα μέρη της κοινωνίας από την οποία προέρχεται το «επιμέρους εισόδημα», ενώ η πολιτεία αντιστοιχεί στη «γενική συνεισφορά της συνολικής κοινωνίας» από την οποία προέρχεται το «γενικό εισόδημα της κοινωνίας» (*WN V.ii.i.*, σ. 406). Η τελευταία αυτή μορφή πηγής κρατικού εισοδήματος «μπορεί να αντληθεί είτε, πρώτον, από κάποιο κονδύλι το οποίο ανήκει ιδιαίτερα στον κυρίαρχο ή την κοινοπολιτεία, και το οποίο είναι ανεξάρτητο από το εισόδημα του λαού ή, δεύτερον, από το εισόδημα του λαού» (*WN V.ii.i.*, σ. 406). Η σμιθιανή ανάλυση θα προβεί στην εξήγηση αυτών των δύο διαφορετικών πηγών εσόδων, θεμελιώνοντας, πρώτον, την ιστορικά συντελεσμένη αποκοπή του κυρίαρχου από την ενάσκηση ίδιας παραγωγικής δραστηριότητας και, δεύτερον, αφιερώνοντας το μεγαλύτερο μέρος της ανάλυσης στη θεμελίωση της κατ' εξοχήν νεωτερικής μορφής πηγής κρατικών εσόδων, δηλαδή της φορολογίας.

Όσον αφορά το πρώτο ζήτημα η σμιθιανή ανάλυση εξετάζει ιστορικά παραδείγματα στα οποία ο κυρίαρχος εμπλέκεται άμεσα ο ίδιος στο πεδίο της παραγωγής και κυκλοφορίας οικονομικών αξιών, ασκώντας επιχειρηματική δραστηριότητα ως «κάτοχος κεφαλαίου», ο οποίος είτε «απασχολώντας το ο ίδιος» αντλεί εισόδημα υπό τη μορφή του «κέρδους», είτε «δανείζοντάς το» αντλεί εισόδημα υπό τη μορφή «τόκου». Μέσα από την αναδρομή σε τέτοιου είδους ιστορικές περιπτώσεις καταδεικνύεται το συμπέρασμα ότι «δεν υπάρχουν χαρακτήρες οι οποίοι να φαίνονται τόσο αντιφατικοί μεταξύ τους από αυτούς του εμπόρου και του κυρίαρχου»²⁹⁰. Στη συγκεκριμένη 'ημαρτημένη' διαπλοκή οικονομικών και πολιτικών «χαρακτήρων» εντάσσεται κατ' εξοχήν και η ιστορικά αποτυχημένη εμποροκρατική μορφή της σχέσης μεταξύ οικονομικού και πολιτικού πεδίου: «Αν το εμπορικό πνεύμα της Αγγλικής Εταιρείας Ανατολικών Ινδιών τους καθιστά πολύ κακούς κυρίαρχους, το πνεύμα της κυριαρχίας φαίνεται να τους έχει καταστήσει εξίσου κακούς εμπόρους» (*WN V.ii.i.*, σ. 409). Πολιτικο-οικονομικά η ιστορική απαξίωση των μορφών ανάμειξης οικονομίας και πολιτικής που εξετάζονται από τη σμιθιανή ανάλυση οφείλεται στην «ασταθή και φθαρτή φύση του κεφαλαίου και της πίστης» η οποία «τις καθιστά

---

²⁹⁰ «No two characters seem more inconsistent than those of trader and sovereign».

ακατάλληλες και αναξιόπιστες ως κύρια κονδύλια (to be trusted as the principal funds) εκείνου του σίγουρου, σταθερού και μόνιμου εσόδου το οποίο και μόνο μπορεί να παρέχει ασφάλεια και αξιοπρέπεια (dignity) στην κυβέρνηση» (WN V.ii.i., σ. 411). Ο χωρισμός μεταξύ οικονομίας και πολιτικής, υπό τη μορφή, εν προκειμένω, του χωρισμού της κυριαρχίας από τη σφαίρα της παραγωγής οικονομικών αξιών, προκρίνεται από τη θεωρία χάριν της δυνατότητας την οποία διανοίγει να συγκροτηθεί η κυριαρχία με στοιχεία σταθερότητας και μονιμότητας.

Η έτερη πηγή εσόδων η οποία έχει υπάρξει ιστορικά γενικευμένη είναι η «γη» (WN V.ii.i., σ. 411). Το συγκεκριμένο κονδύλι προσπορισμού κρατικών εσόδων, παρότι έχει υπάρξει η «κύρια πηγή των δημόσιων εσόδων» των προνεωτερικών κοινωνιών, έχει ιστορικά εκπέσει στη νεωτερικότητα διότι δεν αντιστοιχεί στον πολύ μεγαλύτερο, συγκριτικά, όγκο αναγκαίων δαπανών στον οποίο υποβάλλεται το σύγχρονο κράτος. Ένας δεύτερος λόγος απαξίωσης της πρόσμειξης οικονομικού και πολιτικού, υπό τη μορφή της ιδιοκτησίας γης από τον κυρίαρχο, αφορά την καθήλωση των παραγωγικών δυνάμεων την οποία αυτή φαίνεται να συνεπάγεται. Βασικό παράδειγμα αποτελούν εδώ οι «βασιλικές γαίες» (crown lands) (WN V.ii.i., σ. 414) οι οποίες υπό αυτή την οικονομική μορφή «είναι γενικά δάσος²⁹¹ και ενίοτε δάσος όπου, αφότου ταξιδέψει κανείς αρκετά μίλια, είναι ζήτημα αν θα βρει έστω ένα δέντρο²⁹¹ μια απλή σπατάλη και ζημία της χώρας αναφορικά τόσο προς την παραγωγή όσο και προς τον πληθυσμό (a mere waste and loss of country in respect both of produce and population)» (WN V.ii.i., σ. 414). Ο χωρισμός οικονομικού και πολιτικού, αντιθέτως, θα σηματοδοτούσε στην προκειμένη περίπτωση σύμφωνα με τον Σμιθ ότι: «Αν αυτές οι βασιλικές γαίες μετατρέπονταν σε ατομική ιδιοκτησία, θα γίνονταν, μέσα σε λίγα χρόνια, καλά βελτιωμένες και καλά καλλιεργημένες. Η αύξηση της παραγωγής τους θα αύξανε τον πληθυσμό της χώρας διαμέσου της αύξησης του εισοδήματος και της κατανάλωσης του λαού. Αλλά τα έσοδα που αποκομίζει το στέμμα από τους δασμούς και τους ειδικούς φόρους κατανάλωσης θα αυξάνονταν αναγκαία μαζί με το εισόδημα και την κατανάλωση του λαού»²⁹¹ (WN V.ii.i., σ. 414). Το συγκεκριμένο χωρίο είναι

---

²⁹¹ «When the crown lands had become private property, they would, in the course of a few years, become well improved and well cultivated. The increase of their produce would increase the population of the country by augmenting the revenue and consumption of the people. But the revenue which the crown derives from the duties of customs and excise would necessarily increase with the revenue and consumption of the people»

χαρακτηριστικό της γενικής αντίληψης του Σμιθ για την ορθή ‘φυσική’ σχέση μεταξύ οικονομίας και πολιτικής, καθώς επίσης και των λόγων για τους οποίους αυτή νομιμοποιείται από τη θεωρία.

Οι μέθοδοι προσπορισμού κρατικών εσόδων που συζητήθηκαν στο κεφάλαιο αυτό καταδείχθηκαν, λοιπόν, από τη σμιθιανή ανάλυση ως ιστορικά απαξιωμένες και πολιτικο-οικονομικά ‘ημαρτημένες’ και ανορθολογικές «ούσες τόσο απρεπή (improper) όσο και αναποτελεσματικά κονδύλια για την αποπληρωμή της αναγκαίας δαπάνης οποιουδήποτε μεγάλου και πολιτισμένου κράτους». Δεδομένου του ιστορικά συντελεσμένου χωρισμού μεταξύ οικονομίας και πολιτικής, στη νεωτερική μορφή κυριαρχίας «απομένει» μία πηγή εσόδων, ήτοι η φορολογία μέσω της οποίας ο λαός συνεισφέρει «ένα μέρος του δικού του ιδιωτικού εισοδήματος (a part of their own private revenue) στον κυρίαρχο ή την κοινοπολιτεία» (WN V.ii.i., σ. 415). Στα επόμενα κεφάλαια του *Πλούτου* οι σμιθιανές αναλύσεις θα πραγματευθούν τους όρους υπό τους οποίους η φορολογία δύναται να συγκροτεί την κρατική κυριαρχία ως ορθολογική γενικότητα (με άλλη διατύπωση: ως γενικά συμφέρουσα εξουσία) η οποία να γίνεται αποδεκτή από τη θεωρία.

3.3.7. Γενικές συμπερασματικές παρατηρήσεις

Στην παρούσα εργασία επιχειρήσαμε να παρουσιάσουμε τη συγκρότηση της κοινωνικής ορθολογικότητας στο έργο του Άνταμ Σμιθ. Πιο συγκεκριμένα, προσπαθήσαμε να δείξουμε ότι το σύνολο της κοινωνικής θεωρίας του (τόσο η *Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων* όσο και ο *Πλούτος των Εθνών*) μπορεί ενιαία να ερμηνευθεί ως ένα αίτημα συγκρότησης της νεωτερικής αστικής κοινωνίας σε υποκείμενο και να διαβαστεί σαν μια διαδικασία θέσης των αναγκαίων όρων ανόρθωσης του αντικειμένου σε μακρο-κοινωνικό υποκείμενο. Αυτή η διερεύνηση των όρων συγκρότησης κοινωνικού υποκειμένου διεξάγεται κατά την πορεία εξέτασης των διαφορετικών επιπέδων του υπό σύσταση αντικειμένου στην οποία προβαίνει η σμιθιανή θεωρία. Τα διαφορετικά αυτά επίπεδα θεωρήθηκαν ως αναβαθμοί ορθολογικότητας που αφορούν κατά σειρά:

α) το ατομικό πράττειν (ατομική ορθολογικότητα)

β) τον καταμερισμό της εργασίας, την αγορά και το χρήμα (οικονομική ορθολογικότητα)

γ) τον κοινωνικό συσχετισμό ταξικών δυνάμεων (κοινωνική ορθολογικότητα υπό τη στενή έννοια)

δ) το κράτος (πολιτική ορθολογικότητα)

Ενώ, παραπλεύρως προς τα ανωτέρω ζητήματα, επιχειρήσαμε να συζητήσουμε δύο ακόμη προβληματικές οι οποίες αφορούν αφ' ενός ε) έναν τύπο ιδεολογικο-αξιακής ορθολογικότητας των υποκειμένων και, αφ' ετέρου, ζ) έναν τύπο ορθολογικότητας της ίδιας της κοινωνικής θεωρίας που ανασυγκροτεί τα προηγούμενα πεδία ως ενιαίο αντικείμενό της. Συγκροτούμενη σε μία τέτοια σκοπιά «επιστήμης του νομοθέτη» η σμιθιανή θεωρία κατατείνει στην κατασκευή ενός τύπου *συνολικής κοινωνικής ορθολογικότητας*, επιχειρώντας συγχρόνως κατά τη διαδικασία αυτή να προσδώσει νομιμοποίηση σε σύγχρονες αστικές κοινωνίες, παρά και διαμέσου των συστατικών χωρισμών από τους οποίους αυτές χαρακτηρίζονται. Μολονότι με άλλα λόγια μέσα από τις σμιθιανές αναλύσεις καταδεικνύεται ότι οι χωρισμοί μεταξύ οικονομίας και πολιτικής, διάνοιας και ηθικής αξίας, θεωρίας και πράξης, εργαλειακής ορθολογικότητας και αξιακής ορθολογικότητας αποτελούν ουσιώδεις προσδιορισμούς σύγχρονων αστικών κοινωνιών, παρά ταύτα –βάσει της σμιθιανής αντίληψης περί της πραγματοποίησης του αγαθού (βλ. κεφ. 1.6., 3.1.4. και 3.2.4)– η θεωρία επιχειρεί να αναδείξει εγγενείς μετριάσμους και σχετικοποιήσεις αυτών των νεωτερικών χωρισμών και, κατ' αυτόν τον τρόπο, να τους καταστήσει αποδεκτούς. Τέτοιοι 'διαμεσολαβούμενοι χωρισμοί' αναδεικνύονται από τον Σμιθ τόσο σε επίπεδο ηθικής θεωρίας όσο και σε επίπεδο πολιτικής οικονομίας.

Αναλυτικότερα, η σμιθιανή *ηθικοπρακτική θεωρία* εισάγει σχετικοποιήσεις των προαναφερθέντων χωρισμών στο επίπεδο του *ατομικού πράττειν*. Για το μετριάσμό του χωρισμού μεταξύ εργαλειακής ορθολογικότητας και αξιακής ορθολογικότητας σε αυτό το επίπεδο η σμιθιανή θεωρία αποδίδει, αρχικά, στην ενδιάμεση γνωσιοπρακτική ικανότητα της «φαντασίας» τη λειτουργία της σχετικοποίησης. Όπως προσπαθήσαμε να δείξουμε στο πρώτο κεφάλαιο η «φαντασία» αποτελεί τη θεμελιώδη γνωσεακή δύναμη που επιτρέπει τη μετάβαση από το ιδιοτελές ατομικό πράττειν στη διαμόρφωση του κοινωνικού πράττειν ως «μετριάσμένου εγωισμού», και επιτρέπει τη συγκρότηση ενός ορισμένου τύπου κοινωνικής συνοχής ο οποίος εμπεριέχει και εξισορροπεί στο

εσωτερικό του τόσο εργαλειακά όσο και αξιακά στοιχεία. Πιο συγκεκριμένα, η μοντέρνα μορφή εκδήλωσης του εγωισμού συνίσταται, σύμφωνα με τον Σμιθ, στο ότι οι εγωιστές δρώντες επιθυμούν πάνω απ' όλα να αναγνωρίζονται από τους άλλους και να αποκτούν τη συμπάθεια του «αμερόληπτου παρατηρητή». Αυτή η στάθμιση της ιδιοτέλειας στο επίπεδο που δύναται να επιδοκιμάσει ο «αμερόληπτος παρατηρητής» αποτελεί την ιδιαίτερη κινητήρια τάση του *μετριασμένου* εγωισμού, σε σχέση προς τον οποίο ο *ακραίος* (αμετρίαστος) εγωισμός –δηλαδή: ο εγωισμός που δεν λαμβάνει υπόψη του ότι τον παρατηρεί και τον κρίνει η κοινωνία– υπονομεύει τις ίδιες τις προϋποθέσεις συγκρότησής του. Η συγκεκριμένη επιχειρηματολογία στοχεύει να καταδείξει ότι ο νεωτερικός τύπος εγωισμού αναπτύσσεται κατά εγγενώς διφυή τρόπο: αφ' ενός ως ροπή για προς εαυτόν προτίμηση και, αφ' ετέρου, ως ανάγκη για αναγνώριση. Σε αυτό το πλαίσιο αναδεικνύεται ως ουσιώδης αξία της νεωτερικής κοινωνίας η *ανοχή*. Η ανοχή αποτελεί μία αξία που παράγεται (αξιογενετικά) από την ενδογενή αντιφατικότητα της συγκεκριμένης μορφής εγωισμού ως ένα είδος λύσης της οποίας οι όροι εμπεριέχονται στο πρόβλημα και γεννιούνται μη αυθαίρετα μέσα από αυτό. Με τον τρόπο αυτόν η σμιθιανή ηθικοπρακτική θεωρία επιχειρεί να προσδιορίσει ένα όριο 'αρνητικής κοινωνικότητας' το οποίο, σε αντίθεση προς τη μη ανεκτή 'αρνητική κοινωνικότητα' των «αντικοινωνικών παθών», καθίσταται αποδεκτό τόσο από τη σκοπιά των νεωτερικών δρώντων και παρατηρητών όσο και από τη σκοπιά της θεωρίας. Σε επίπεδο συνολικής κοινωνίας οι αναλύσεις αυτές κατατείνουν στην ανάδειξη του μοντέρνου κοινωνικού δεσμού ως μίας διαδικασίας διυποκειμενικής παραγωγής «συμφωνιών» –αν και, όπως επισημαίνει ο Σμιθ: όχι «ταυτίσεων»–, η οποία διασφαλίζει στοιχειώδεις όρους κοινωνικής συνοχής, χωρίς εντούτοις κανένας από τους δρώντες να στόχευσε άμεσα σε αυτό το αποτέλεσμα. Πρόκειται, δηλαδή, για έναν τύπο κοινωνικής συνοχής ο οποίος παράγεται ως μη αναμενόμενο αποτέλεσμα, ως συνισταμένη ατομικών πράξεων κοινωνικά διαμεσολαβημένων ατόμων (κεφ. 1). Αυτές οι ηθικοκοινωνικές αναλύσεις διαδικασιών «συμπάθειας» μεταξύ των δρώντων μέσω των οποίων ο Σμιθ αναδεικνύει δυνατότητες εμμενούς άρσης της σκοπιάς του ιδιοτελούς ατόμου σε μία σκοπιά «υποθετικού αμερόληπτου παρατηρητή», υποστηρίχθηκε στην παρούσα εργασία ότι επιτρέπουν να διαβαστεί η *Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων* ως μία προσπάθεια διερεύνησης όρων και διαδικασιών μέσω των οποίων ο αστός, λαμβάνοντας ολοένα και ανώτερες αναστοχαστικές σκοπιές, δύναται να αρθεί σε σκοπιά πολίτη (κεφ. 3.1).

Η ανωτέρω κατασκευή εκλήφθηκε στην παρούσα εργασία ως ένας τρόπος οριοθέτησης του νεωτερικού ορίζοντα εκ μέρους της σμιθιανής ηθικοκοινωνικής θεωρίας. Η οριοθέτηση αυτή, που διεξάγεται στη *Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων*, φαίνεται να είναι αναγκαία προϋπόθεση προκειμένου να αναπτυχθούν οι αναλύσεις του *Πλούτου των Εθνών*, στο βαθμό που μέσω αυτής αναδεικνύεται η συμβατότητα και η αλληλοσυμπλήρωση ενός ηθικοκοινωνικού και δικαιοπολιτικού υποβάθρου κοινωνικής συνοχής (κουλτούρας μετριασμένου εγωισμού) με το επίπεδο του αγοραίου ανταλλακτικού πράττειν σύγχρονων αστικών κοινωνιών. Στο πλαίσιο αυτό υποστηρίξαμε ότι όπως στη *Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων* παράγεται κοινωνική συνοχή ως συνισταμένη ατομικών πράξεων κοινωνικά διαμεσολαβημένων ατόμων (μετριασμένα εγωιστών), έτσι και στον *Πλούτο των Εθνών* η «ανταλλαγή» –η οποία αποτελεί την ουσιώδη μορφή που λαμβάνει η κοινωνική πράξη σε κοινωνία αγοράς («εμπορική κοινωνία»)– δεν διενεργείται ούτε, αφ' ενός, με σύμπτωση παθών (παράδειγμα «αγριόσκυλων»), ούτε, αφ' ετέρου, ως αποτέλεσμα μίας κοινής σκοποθεσίας πλήρως συνειδητής στους εμπλεκόμενους, αλλά: μέσω μηχανισμών συμπάθειας.

Όσον αφορά, λοιπόν, την πολιτικοοικονομική πλευρά των εν λόγω χωρισμών εντοπίζονται στον *Πλούτο των Εθνών* οι εξής σχετικοποιητικές προκειμένες. Η εξατομικευτική μορφή του *κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας* περιέχει υλικά περιεχόμενα και διαστάσεις αλληλεγγύης και συνεργασίας (κεφ. 2.2). Στην αγορά και στη *χρηματική μορφή* το ατομικό, υποκειμενικό, εγωιστικό και ιδιοτελές πράττειν συντονίζεται και αναπαράγεται ως κοινωνικό πράττειν το οποίο διαμορφώνει κοινωνικό δεσμό (2.3). Τα δύο αυτά επίπεδα αποτελούν *μηχανισμούς* οι οποίοι συγκροτούνται και αναπαράγονται ασυνείδητα. Η κοινωνική ορθολογικότητα η οποία κατασκευάζεται στα συγκεκριμένα κοινωνικά πεδία τίθεται, δηλαδή, από τους δρώντες, δίχως οι τελευταίοι να έχουν συνειδητότητα τούτης. Ένας υψηλότερος βαθμός συνειδητότητας διαμορφώνεται στο πεδίο του καθαυτού *κοινωνικού συσχετισμού ταξικών συμφερόντων*, το οποίο αφ' ενός υποβαστάζεται από τους δύο πρώτους μηχανισμούς και, αφ' ετέρου, κατέχει το ρόλο της διαμεσολάβησης αυτής της ασυνείδητα κινούμενης οικονομικής ορθολογικότητας των παραγωγικών δυνάμεων με την *πολιτική* (κεφ. 2.8).

Στο εσωτερικό αυτού του διαμεσολαβητικού πεδίου η σμιθιανή ανάλυση εντοπίζει προσέτι διαφορετικές αναλογίες συνειδητότητας σε κάθε μία από τις

κοινωνικές τάξεις ή, με άλλη διατύπωση, διαφορετικούς αναβαθμούς συγκρότησής τους σε μακρο-κοινωνικά υποκείμενα. Από τον τρόπο *αυτοσυντήρησης* της «τάξης των εργατών» παράγεται μία τάση απίσχνασης ή και άρσης της αναστοχαστικής ικανότητας τους. Η ορθολογικότητα των μελών αυτής της τάξης μειώνεται, στο βαθμό που βρίσκονται σε μία θέση εκ της οποίας εξαναγκάζονται να αντιδρούν ενστικτωδώς, οιονεί σαν ζώα σε στιγμή απόλυτου κινδύνου τα οποία δεν διαθέτουν ή νομίζουν πως δεν διαθέτουν άλλη επιλογή από τον εκφοβισμό του αντιπάλου. Ο τρόπος διαμόρφωσης της ορθολογικότητας των εργατών, όσον αφορά την αυτοσυντήρησή τους, αντιδιαστέλλεται προς τον αντίστοιχο τρόπο διαμόρφωσης ορθολογικότητας τύπου «σύνεσης», ο φορέας της οποίας κατέχει όρους μακροπρόθεσμης αυτοσυντήρησης και διαθέτει, ως εκ τούτου, τη δυνατότητα να σκεφθεί ορθολογικά, να σχεδιάσει, να υπολογίσει τις δευτερογενείς συνέπειες της πράξης κ.ο.κ (βλ. κεφ. 1.6). Εντούτοις, όπως έχει δείξει ο Σμιθ (WN I.ii.2) ο βασικός μηχανισμός κοινωνίας της αγοράς, ο μηχανισμός της ανταλλαγής, εμπεριέχει ως όρους του «τον λόγο και την ομιλία». Η έλλειψη αυτών των πολιτισμικών και ορθολογικών «ιδιοτήτων», οι οποίες «είναι κοινές σε όλους τους ανθρώπους, και δεν βρίσκονται σε καμία άλλη φυλή ζώων, τα οποία δεν φαίνεται να γνωρίζουν ούτε αυτό ούτε κανένα άλλο είδος συμβολαίου», θα έτεινε να υπονομεύσει ένα από τα πλέον ουσιώδη συνεκτικά στοιχεία της «εμπορικής κοινωνίας», δηλαδή αυτό καθ' εαυτό το ανταλλακτικό πράττειν στο επίπεδο του «συμβολαίου» που διαπραγματεύονται οι δύο βασικές «παραγωγικές τάξεις» (το νόμο της εμπορευματικής ανταλλαγής). Απειλείται, ως εκ τούτου, εν δυνάμει η λειτουργία αυτού καθαυτού του συνεκτικού κοινωνικού δεσμού συμπάθειας, στο βαθμό που υπονομεύονται θεμελιώδεις προϋποθέσεις του: οι διαδικασίες αντιμετάθεσης στη σκοπιά του άλλου και η ορθολογική, αναστοχαστική κρίση που λαμβάνει υπόψη το συμφέρον της άλλης πλευράς, ο ορθολογικός σχεδιασμός της αυτοσυντήρησης των δρώντων ο οποίος αποτελεί αναγκαίο όρο προκειμένου να διαμορφώνονται αντικειμενικές μορφές από το ατομικό πράττειν, κοντολογίς όλα εκείνα τα στοιχεία τα οποία η σμιθιανή θεωρία θέτει ως αναγκαίο πλαίσιο λειτουργίας των μηχανισμών παραγωγής μη αναμενόμενων αποτελεσμάτων. Η ικανότητα μακροπρόθεσμου ορθολογικού σχεδιασμού συνδέεται, από την άλλη πλευρά, με την «τάξη των εμπόρων και των βιοτεχνών» οι οποίοι δύνανται, εκ της κοινωνικής τους θέσης και της αντίστοιχης βιοτικής κατάστασης τους, να προβαίνουν σε ορθολογικό υπολογισμό, σχέδια και εγχειρήματα. Εντούτοις, η τάξη αυτή των «ιδιοκτητών κεφαλαίου» φαίνεται, στο πλαίσιο αυτών των αναλύσεων, να παρουσιάζει τάσεις

άρσης της γενικότητας που συγκροτείται στο οικονομικό πεδίο, γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα τη μεταφορά αυτής της κοινωνικής ροπής άρσης της γενικότητας και αντικατάστασής της από την ιδιαιτερότητα των εμποροβιοτεχνικών συμφερόντων και στο πεδίο της πολιτικής (κεφ. 2.9 και 2.10). Για το λόγο αυτόν, στο σμιθιανό «σύστημα φυσικής ελευθερίας» το πεδίο της πολιτικής ορθολογικότητας αναλαμβάνει να συντονίσει τα επιμέρους τμήματα της κοινωνικοοικονομικής ορθολογικότητας σε ολόκληρα προάγοντας τα στοιχεία της τελευταίας τα οποία αναπτύσσουν τάσεις γενικότητας, δηλαδή γενικής κοινωνικής ευημερίας και κοινωνικής συνοχής (κεφ. 3). Η θετική αξιολόγηση του «ελεύθερου ανταγωνισμού» προκρίνεται από αυτή τη σκοπιά²⁹². Από την ίδια σκοπιά εγείρεται η σμιθιανή κριτική στο «εμποροκρατικό σύστημα» στο βαθμό που το κράτος αντί να προάγει τη γενικότητα εκείνη η οποία αναπτύσσει τις παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας κάνει το αντίθετο, προάγει την ιδιαιτερότητα επιμέρους συμφερόντων καθλώνοντας με τον τρόπο αυτό την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας, τον ουσιώδη δηλαδή όρο της «γενικής ευημερίας» (κεφ. 3.2).

Δεδομένου αυτού του πλαισίου τίθεται στη σμιθιανή θεωρία η πολιτική ως χωριστό πεδίο από την οικονομία. Το κράτος συγκροτείται δηλαδή με αναφορά προς την κοινωνία και πάλι με αναβαθμούς: ως όριο του οποίου έχουν επίγνωση όλες οι ταξικές μεροληψίες ότι αποτελεί αναγκαίο πλαίσιο του ταξικού ανταγωνισμού. Από τη

---

²⁹² Βλ. Ψυχοπαίδης, Κ. (1999), *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική, ό.π.*, σσ. 451-452 όπου υποστηρίζεται ότι η σμιθιανή θεωρία «αποδεικνύεται ότι είναι 'παρεμβατική' στο βαθμό που είναι πολιτική θεωρία και ως τέτοια θέτει το πρόβλημα της αξίας εργασίας όχι ως πρόβλημα μέτρησης αξιών, αλλά ως αξιολογικό πρόβλημα των ορθών και δίκαιων σχέσεων κατά την αναπαραγωγή της κοινωνίας. Από τη σκοπιά αυτή είναι ανακατασκευάσιμη και η εξήγηση της έννοιας του ανταγωνισμού, στον *Πλούτο των εθνών*, που συμπίπτει με τη δικαιολόγησή του: Με το να παρεμβαίνει η κυβέρνηση κατά των μονοπωλιακών συνεννοήσεων των επιχειρηματιών αποκαθιστά 'φυσικές σχέσεις', αφού, λόγω του ανταγωνισμού, οι τιμές των προϊόντων που καταναλώνουν οι εργαζόμενοι διαμορφώνονται κοντά στο ύψος τους κόστους τους. Αποτέλεσμα είναι τα εργαζόμενα μέλη της κοινωνίας να μπορούν να αποκτήσουν (ιδιοποιηθούν) το προϊόν «τους» (αποτέλεσμα της εργασίας τους) υπό όρους που αντιστοιχούν στην ιστορικά επιτευχθείσα από την κοινωνία δυνατότητα παραγωγής με δεδομένη την τεχνική βάση της κοινωνίας και το επίπεδο ανάπτυξης του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας».

σκοπία της κοινωνικής πράξης η επίγνωση αυτή νοηματοδοτείται αφ' ενός ως σεβασμός στη νομιμότητα και, αφ' ετέρου, ως μέριμνα για την ευημερία των συμπολιτών. Η πολιτική παραμένει, ωστόσο, συστατικά χωρισμένη από την κοινωνία, και συγκροτείται ως *διάνοια* απέναντι στην (ανταλλακτική) *πράξη* της αστικής κοινωνίας. Ο ρόλος του συντονισμού των κοινωνικών συμφερόντων αναλαμβάνεται, σε τελική ανάλυση, από την χωρισμένη από την κοινωνική πράξη συλλογική διάνοια: το νομοθέτη. Με τη διάκριση μεταξύ «νομοθέτη» και «πολιτικού» ο Σμιθ επιχειρεί, δείχνοντας ότι η συλλογική πολιτική διάνοια μπορεί να συγκροτηθεί τόσο ως αξία όσο και ως απαξία, να βρει έναν τρόπο με τον οποίο ο συγκροτησιακός χωρισμός σύγχρονων κοινωνιών μεταξύ θεωρίας και πράξης δύναται να είναι νομιμοποιημένος (κεφ. 3.1.1). Έτσι, η σμιθιανή κατανόηση του χωρισμού μεταξύ οικονομίας και πολιτικής συγκροτείται μάλλον υπό τη μορφή της ανάδειξης τρόπων διαμεσολάβησης της ολότητας/αξίας τόσο από την 'αγαθή' όσο και από τη 'μη αγαθή' πλευρά της, στο βαθμό που, στη σμιθιανή σύλληψη, καμία εκ των δύο πλευρών δεν είναι 'καθαρή', παρά η μία εμπεριέχει στοιχεία της άλλης ως συστατικά της στοιχεία. Εκκινώντας από την πλευρά των παθών, του εγωισμού και των επιμέρους συμφερόντων, η σμιθιανή ηθικοπολιτική θεωρία διερευνά δυνατότητες άρσης των εγωιστών αστών σε σκοπιές «αμερόληπτου παρατηρητή» και, στη συνέχεια, «πολίτη και καλού πολίτη» (κεφ. 3.1). Η συγκολλητική ουσία της «πολιτικής αρετής» δηλαδή διατηρείται αλλά μετριασμένη και αναμειγμένη με το «κακόν», τα εγωιστικά πάθη, τα επιμέρους συμφέροντα κ.ο.κ. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στη σμιθιανή θεωρία το ιδεώδες της ευταξίας παράγεται, πρώτον, όντας μετριασμένο το ίδιο και, δεύτερον, όχι σε ένα σύστημα αυστηρών αλλά διαμεσολαβούμενων χωρισμών. Όπως στην ηθικοπολιτική θεωρία η διερεύνηση αυτή καταλήγει σε ένα αίτημα η πολιτική αρετή να αναγνωρίσει την εγωιστική αρχή ως όρο της και, αν είναι να συγκροτηθεί κάτι σαν 'νεωτερικό αγαθό' τούτο θα πρέπει να γίνει μέσω της κατάφασης της εγωιστικής αρχής, έτσι και στην πολιτική οικονομία οι σμιθιανές αναλύσεις καταλήγουν σε ένα αίτημα να αναγνωρίσει η πολιτεία ότι όρος της είναι η σφαίρα της κοινωνικής αναπαραγωγής και να θέσει ως σκοπό της τα περιεχόμενά αυτής της σφαίρας. Στα συμφραζόμενα του πρώτου βιβλίου του *Πλούτου των Εθνών*, οι μηχανισμοί του καταμερισμού της εργασίας και της αγοράς διαμορφώνουν, από τη μία πλευρά, ένα πρώτο επίπεδο ολότητας το οποίο εμπεριέχει, παρά και διαμέσου της συστατικής εργαλειακής ορθολογικότητάς του, υποδοχές πρόσληψης αξιακών λογικών. Οι οικονομικοί μηχανισμοί και τα διαφορετικά κοινωνικά συμφέροντα διαμορφώνουν ένα πρόπλασμα κοινωνικής συνοχής. Παρ' όλα

αυτά το εν λόγω πρόπλασμα δεν συγκροτεί αυτομάτως το αντικείμενο ως αξία, παρά το τελευταίο ενδέχεται να συγκροτηθεί ως «εμποροκρατία».

Αναλυτικότερα, σύμφωνα με την παρούσα ανάγνωση το θεμελιακό ερώτημα που διερευνά ο Σμιθ με τη θεωρία διανομής που εκθέτει στο πρώτο βιβλίο του *Πλούτου των Εθνών* είναι το ερώτημα εάν διαμορφώνεται ένας στοιχειώδης βαθμός κοινωνικής συνοχής/ορθολογικότητας στο επίπεδο του κοινωνικού συσχετισμού ταξικών δυνάμεων. Μέσα από τη διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο είναι αυτή η μορφή κοινωνικής συνοχής ακριβώς συγκροτημένη, ο Σμιθ θα προβεί σε καταφατική απάντηση του προαναφερθέντος ερωτήματος. Η εν λόγω κατάφαση δεν αποτελεί, ωστόσο, δογματική θέση αλλά, αντιστρόφως, θεωρητικό αίτημα συγκρότησης κοινωνικού υποκειμένου σε επίπεδο κοινωνικών τάξεων παρά και διαμέσου των ταξικών χωρισμών. Καθώς το αίτημα αυτό και η διερεύνηση αυτή απευθύνεται ως «επιστήμη του νομοθέτη» στο πεδίο της πολιτικής ορθολογικότητας το οποίο, στη συνέχεια, θα αναλάβει να ρυθμίσει σε πιο ανεπτυγμένη ολότητα την κοινωνική ορθολογικότητα που διαμορφώνεται ήδη κάπως, αν και όχι πλήρως, στο επίπεδο των οικονομικών μηχανισμών και των ταξικών δυνάμεων, στη σμιθιανή θεωρία δεν προϋποτίθεται κάποιο είδος αυτόματης αρμονίας συμφερόντων. Αντιθέτως, όπως προσπαθήσαμε να δείξουμε, πρόκειται εδώ για ένα επιχείρημα το οποίο υποστηρίζει ότι *συγκροτείται* κοινωνική ορθολογικότητα ως μη αναμενόμενο αποτέλεσμα από το ελεύθερο παιχνίδι των ιδιαίτερων προσωπικών και ταξικών συμφερόντων, εντούτοις τούτο δεν σημαίνει κατ' ανάγκην ότι η οικονομική ζωή πρέπει γενικά και αφηρημένα να αφηθεί στο ελεύθερο παιχνίδι των συμφερόντων αυτών. Αυτό που σημαίνει είναι ότι το ελεύθερο παιχνίδι των συμφερόντων δεν μπλοκάρει κατ' ανάγκην και δεν ματαιώνει ολοσχερώς τη συγκρότηση ολότητας. Μάλιστα, την προωθεί ως ένα ορισμένο βαθμό, διαμορφώνοντας αντικειμενικές μορφές (καταμερισμός της εργασίας, αγορά, χρήμα, τάξεις) οι οποίες συντείνουν στην κατασκευή ενός ορισμένου τύπου προπλάσματος κοινωνικής συνοχής. Το συγκεκριμένο πρόπλασμα κοινωνικής συνοχής συγκροτείται στο βαθμό που είναι συμφέρον κάποιων τάξεων να προωθείται το γενικό συμφέρον και στο βαθμό που προωθείται το γενικό συμφέρον ως μη αναμενόμενο αποτέλεσμα ταξικών ή προσωπικών συμφερόντων τα οποία, μολονότι δεν ταυτίζονται με το γενικό συμφέρον άμεσα, παρ' όλα αυτά το προωθούν χωρίς να το θέλουν και χωρίς να το γνωρίζουν. Έτσι, οι καπιταλιστές-επιχειρηματίες πλειοδοτούν για να αγοράσουν εργασιακές δυνάμεις και με τον τρόπο αυτό, έμμεσα, διαμέσου του μηχανισμού του

ανταγωνισμού, αυξάνουν τους μισθούς των εργατών. Η οικονομική ζωή διαμορφώνει, μέσα από τις κανονικότητες και τις κανονιστικότητες που τίθενται από τους μηχανισμούς του καταμερισμού της εργασίας, της αγοράς και του χρήματος, έναν ορισμένο βαθμό ορθολογικότητας. Ο συγκεκριμένος τύπος κοινωνικής συνοχής αναγνωρίζεται από την θεωρία ότι εμπεριέχει αδικία και εκμετάλλευση. Οι απαξίες αυτές, ωστόσο, είναι χαρακτηριστικές όλων των «ιστορικών περιόδων», φαίνεται να υποστηρίζει η σμιθιανή θεωρία, ανακαλύπτοντας συγχρόνως μία κοινωνική μορφή η οποία, αναπτύσσοντας και βελτιώνοντας τις παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας, διανοίγει, στον ιστορικό ορίζοντα του 18ου αιώνα, δυνατότητες «προόδου». Από τη σκοπιά αυτή νομιμοποιείται η νεωτερική κεφαλαιοκρατική κοινωνία, ενώ η θεωρία επικεντρώνεται στη διερεύνηση των όρων οι οποίοι εγγυώνται την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας.

Έτσι, σύμφωνα με τα παραπάνω, η σμιθιανή θεωρία μπορεί να θεωρηθεί στο σύνολό της ως έκφραση της νεωτερικής μορφής «διαμεσολαβούμενης κοινωνικότητας» και ως διερεύνηση των όρων υπό τους οποίους αυτή καθίσταται δυνατό να νομιμοποιηθεί από τη θεωρία. Η νομιμοποίηση εκ μέρους του Σμιθ των ουσιαστών στιγμών της νεωτερικής κοινωνίας εκκινεί από την πρωταρχική κατάφασή του στον κόσμο της *κοινωνικής αναπαραγωγής*. Από αυτή την πρωταρχική κατάφαση προέρχεται η κατάφασή του στον κόσμο της κοινωνικής αναπαραγωγής και *ό, τι αυτός συνεπάγεται*. Η νομιμοποίηση, ωστόσο, του *ό, τι αυτός συνεπάγεται* δεν συντελείται κυνικά ή θετικιστικά αλλά λαμβάνει τη μορφή «θέσης των προϋποθέσεων» του κόσμου αυτού έτσι ώστε αυτός ο νεωτερικός κόσμος της ιδιοτέλειας, της εγωιστικής αρχής και του επιμερισμού να «ανρθωθεί αξιακά». Η αξιακή ανόρθωση κορυφώνεται στο επίπεδο κατασκευής του αναβαθμού της *πολιτικής ορθολογικότητας*.

Εδώ κορυφώνεται η προβληματική του *αιτήματος διαμόρφωσης υποκειμένου*, την οποία έχουμε προσπαθήσει να παρακολουθήσουμε κατά την πορεία της ανασυγκρότησης της συνολικής ‘αρχιτεκτονικής’ της σμιθιανής θεωρίας. Αναλυτικότερα, το εν λόγω αίτημα κορυφώνεται διερευνώντας τους όρους υπό τους οποίους δύναται να συγκροτηθεί το *κράτος* σε μακρο-κοινωνικό υποκείμενο με σκοπιά μακροχρόνιας και εκτεταμένης ωφελιμότητας. Εντός του συγκεκριμένου αιτήματος αναπτύσσεται και μία διάσταση η οποία αφορά τη συγκρότηση της *δημοσιότητας* σε πιο ανεπτυγμένο επίπεδο, το οποίο να υπερβαίνει την ιδιοτέλεια της σφαίρας των ιδιωτικών συμφερόντων. Το αίτημα αυτό αναδύεται μέσα από την κριτική στους

μερκαντιλιστικούς θεσμούς, στους οποίους αποτυπώνεται μία ‘ψευδής’ γενικότητα στο βαθμό που η τελευταία συγκροτείται ως μια εργαλειοποιημένη από την ακραία ιδιοτέλεια της σφαίρας των ιδιωτικών συμφερόντων γενικότητα. Στις αδρές γραμμές του το σχήμα του σμιθιανού επιχειρήματος είναι ότι στο επίπεδο της σφαίρας των ιδιωτικών συμφερόντων διαμορφώνεται μία γενικότητα (μία κοινωνικοοικονομική ορθολογικότητα), αλλά, επειδή αυτή παρουσιάζει διάφορους χωρισμούς τους οποίους εμφανίζει ψευδώς ως γενικότητα, είναι αναγκαία μία πιο ανεπτυγμένη σφαίρα δημοσιότητας η οποία θα το συγκροτήσει σε κοινωνική ολότητα. Με άλλα λόγια, η «πολιτεία» να έχει την σφαίρα της κοινωνικής αναπαραγωγής ως σκοπό της και να λαμβάνει υπόψη της το υφιστάμενο «σύνταγμα», δηλαδή τον υφιστάμενο τρόπο διάρθρωσης των επιμέρους συμφερόντων· αλλά να μην εργαλειοποιείται από αυτά, και συγκεκριμένα από την πιο ανεπτυγμένη τάξη εντός της σφαίρας των ιδιωτικών συμφερόντων, των εμπόρων και βιοτεχνών. Όταν συγκροτείται με τον τρόπο αυτό γίνεται «εμποροκρατία» (κεφ. 3.2.2).

Μέσα από την κριτική στο «εμποροκρατικό σύστημα» και το «φυσιοκρατικό σύστημα» αναπτύσσεται συγχρόνως η σμιθιανή κατανόηση της ορθής μορφής συγκρότησης της σχέσης μεταξύ οικονομίας και πολιτικής. Μία αμιγής διάκριση θα αποτύπωνε τον ιστορικά συντελεσμένο χωρισμό μεταξύ αυτών των πεδίων ως αυστηρό διαχωρισμό μεταξύ δύο καθαρών σφαιρών, κατατάσσοντας αφ’ ενός τις εργαλειακές λογικές στην οικονομία και, αφ’ ετέρου, τις αξιακές λογικές στην πολιτική. Η σμιθιανή θεωρία αναγνωρίζει, βεβαίως, τον εν λόγω χωρισμό, τον μορφικό αναδιπλασιασμό της νεωτερικής εργασιακά καταμερισμένης ολότητας σε οικονομία και πολιτική, ως συστατικό ορισμό του αντικειμένου. Εντούτοις, δεν πρόκειται εδώ για μία καθαρή διάκριση, αλλά για μεικτές, διαλεκτικές κατασκευές τις οποίες διαμορφώνει η σμιθιανή θεωρία σε διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης. Στις κατασκευές αυτές υποστηρίζεται, όπως είδαμε προηγουμένως, ότι οι εργαλειακές λογικές που αναπτύσσονται στο εσωτερικό της σφαίρας οικονομικής ορθολογικότητας τείνουν, υπό όρους, να προάγουν συνθήκες «γενικής ευημερίας». Οι αντικειμενικές μορφές που διαμορφώνονται στη σφαίρα της οικονομικής ορθολογικότητας ως αναβαθμοί ανάπτυξης του βασικού μακρο-κοινωνικού υποκειμένου που έχει ανακαλύψει η κλασική πολιτική οικονομία (δηλαδή: των κεφαλαιοκρατικά μορφοποιούμενων παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας) δεν συντονίζονται, εντούτοις, αυτόματα. Μία τέτοια αυτόματη μετάβαση από τις εργαλειακές λογικές της οικονομίας στις αξιακές

λογικές της πολιτικής φαίνεται να υποθέτει και να προωθεί, ακριβώς, το «εμποροκρατικό σύστημα». Το μερκαντιστικό κράτος υιοθετεί άκριτα και αναβαθμίζει αυτόματα σε πλέγμα κρατικών πολιτικών τις εργαλειακές λογικές των εμποροβιοτεχνικών κοινωνικών συμφερόντων. Τούτο αποτελεί και τη βασική σμιθιανή μορφή προς τη φυσιοκρατία, η οποία αναβιβάζει αυτόματα το σύστημα αυτορρυθμιζόμενων αντικειμενικών οικονομικών μορφών σε φόρμουλα κρατικής πολιτικής, μετατρέποντας με τον τρόπο αυτό το πολιτικό πράττειν σε «πνεύμα συστήματος». Η σμιθιανή θεωρία αποδέχεται, με άλλα λόγια, τις εργαλειακές λογικές της οικονομίας αλλά όχι και το ότι αυτές γίνονται άμεσα αξιακές άμα τη αναγόρευσής τους σε αξιώματα κρατικής πολιτικής. Πολύ περισσότερο, η διαμεσολάβηση, η συνύφανση ακριβώς μεταξύ εργαλειακού και αξιακού αποτελεί το πολιτικό ζήτημα²⁹³. Περαιτέρω, η συγκρότηση της σμιθιανής θεωρίας ως θεωρίας μη καθαρών, μεικτών σφαιρών της επιτρέπει να εντάξει στις εννοιακές κατασκευές της τα *ιδεολογικά* στοιχεία με τέτοιο τρόπο ώστε η εργαλειακή ορθολογικότητα να προαγάγει την αξιακή ορθολογικότητα. Χαρακτηριστικές είναι εν προκειμένω οι κατασκευές της «αοράτου χειρός» και της «συνετής» εργαλειακής ορθολογικότητας της *Θεωρίας των Ηθικών Συναισθημάτων*. Όσον αφορά το πέμπτο Βιβλίο του *Πλούτου των Εθνών*, και πάλι οι σμιθιανές κατασκευές βαίνουν δεδομένης της μορφής αυτής διαμεσολαβούμενης αστικής κοινωνικότητας. Δεδομένου δηλαδή ότι ο κοινωνικός δεσμός σύγχρονων αστικών κοινωνιών είναι ένας ‘χωριστικός δεσμός’ προκρίνεται το κράτος, κατά την επιγενόμενη σύναψή του με την αστική κοινωνία, να παρέμβει και να σχετικοποιήσει τους χωρισμούς εκεί όπου είναι απαραίτητο και στο βαθμό που αυτό είναι απαραίτητο.

Ο χωρισμός μεταξύ θεωρίας και πράξης αναγνωρίζεται από τον Σμιθ αυτός καθαυτός ως ένδειξη ανισότητας. Τούτο το δείχνει ο Σμιθ στο δεύτερο μέρος του πέμπτου βιβλίου, κατά την ανάλυση της ιστορικής γένεσης και παγίωσης της «πολιτικής κυβέρνησης». Μέσω της ανάλυσης αυτής καταδεικνύεται ότι η «πολιτική κυβέρνηση» και η «δικαστική εξουσία» χρησιμοποιούνται εργαλειακά από τους πλούσιους προκειμένου να διασφαλίσουν τις περιουσίες τους από τις επιδρομές των φτωχών. Το σμιθιανό επιχείρημα συνεχίζεται, ωστόσο, υποστηρίζοντας ότι αυτό που έχει σημασία είναι η *μορφή* της ιδιοκτησιακής ανισότητας, εφόσον η *μορφή* της

---

²⁹³ Για την πολιτική ως τέχνη της «συνύφανσης των ανομοιοτήτων» βλ. Δημητρίου, Στ. (2016), *Η πολιτική στον «Πολιτικό» του Πλάτωνα*, επιμ. Καραστάθη, Α., Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα

πολιτικής «υποταγής» συνάγεται από την πρώτη. Η κατασκευή της νεωτερικής μορφής δικαιοσύνης στη βάση της κυκλοφορίας των ανταλλακτικών αξιών καθιστά την *ιδιοκτησιακή* ανισότητα κατ' αρχήν ανενεργή ως *πολιτική* ανισότητα (εξήγηση και νομιμοποίηση της τυπικής ισότητας). Το αίτημα ανεξαρτησίας της δικαστικής από την πολιτική εξουσία θεμελιώνεται σε αυτή τη βάση (κεφ. 3.3.3). Ο νόμος της ανταλλαγής ισοδυνάμων μορφοποιεί την εμπορική κοινωνία ως κοινωνία ελευθερίας και ισότητας, κατ' αντιδιαστολή προς κοινωνίες όπου η μορφή του κοινωνικού πλούτου συνίσταται σε γαιοκτημονικά «κοπάδια». Η νεωτερική, κεφαλαιοκρατική μορφή του κοινωνικού πλούτου νομιμοποιείται από τη σμιθιανή θεωρία στο βαθμό που θέτει τόσο τις προϋποθέσεις ανάπτυξης γενικής κοινωνικής ευημερίας –αναπτύσσοντας τις παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας– όσο και τις δυνατότητες η νεωτερική πολιτική ορθολογικότητα να συγκροτηθεί ως αξία. Ως προς αυτή τη θεωρητική νομιμοποίηση η παρούσα εργασία προσπάθησε να λάβει υπόψη της τον ιστορικό ορίζοντα εντός του οποίου αυτή διεξάγεται. Η κλασική φιλελεύθερη θεωρία είναι η θεωρία της νεαρής αστικής κοινωνίας η οποία υποσχέθηκε, σε αντίθεση με το προνεωτερικό πλαίσιο οργανικών ιεραρχικών σχέσεων και με δεδομένο τον ιστορικά συντελεσμένο χωρισμό της κοινωνίας από την πολιτική, την «ατομική ελευθερία μέσα στους κόλπους ενός έλλογου όλου»²⁹⁴. Οι κλασικές φιλελεύθερες θεωρίες θέτουν στο επίκεντρο του προβληματισμού τους ακριβώς αυτή τη σχέση ανάμεσα στην «ιδιωτική αρχή» και την «κοινωνική αρχή», σε αντίθεση με τη νεοφιλελεύθερη απάλειψη αυτής της σχέσης από τον θεωρητικό προβληματισμό²⁹⁵.

---

²⁹⁴ Marcuse, H., *Λόγος και επανάσταση. Ο Χέγκελ και η γένεση της κοινωνικής θεωρίας*, μτφρ. Λυκιαρδόπουλος, Γ., Ύψιλον, Αθήνα, 1999, σ. 290.

²⁹⁵ Για την προβληματική της σχέσης μεταξύ κλασικού φιλελευθερισμού και νεοφιλελευθερισμού βλ. το έργο του Αγγελίδη, Αγγελίδης, Μ. (1993), *Φιλελευθερισμός: κλασικός και νέος, ό.π.*, Αγγελίδης, Μ. (1991), «Το πρόβλημα των ιστορικο-θεωρητικών προϋποθέσεων του Φιλελευθερισμού», *Αξιολογικά*, τ. 2, Εξάντας, Αθήνα, Αγγελίδης, Μ. (1994), *Η γένεση του φιλελευθερισμού*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, Αγγελίδης, Μ. (2000), *Κοινωνική απορρύθμιση και δημοκρατία*, Εξάντας, Αθήνα. Βλ. επίσης το κείμενο Κιντής, Ν., «Κριτική στις αντινομίες του φιλελευθερισμού (C.B. Macpherson)», *Αξιολογικά*, Νοέμβριος 1990, Εξάντας, Αθήνα, σσ. 172-182, ιδιαίτερα σ. 173, όπου ο συγγραφέας αντιπαραθέτει στην ερμηνεία του Μακφέρσον του κλασικού φιλελευθερισμού ως θεωρίας «κτητικού ατομικισμού» ότι παραγνωρίζει το γεγονός ότι η κλασική φυσικοδικαϊκή θεωρία

αναπτύσσεται όχι στη βάση ενός ανεπτυγμένου μοντέλου κοινωνίας της αγοράς αλλά στον ιστορικό ορίζοντα ανάπτυξης του καταμερισμού της εργασίας κατά τη μετάβαση από προαστική σε αστική κοινωνία.

Βιβλιογραφία

Α. Πηγές

- Smith, A. (1977), *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, The University of Chicago Press, Chicago.
- Smith, A. (1999), *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Penguin Books, London.
- Smith, A. (1982b), *Lectures on Jurisprudence*, The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith, Liberty Classics Indianapolis.
- Smith, A. (1982), *Theory of moral sentiments*, The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith, Liberty Classics Indianapolis.
- Smith, A. (2010), *Έρευνα για τη φύση και τις αιτίες του Πλούτου των Εθνών*, μτφρ. Βαλλιάνος, Χ., Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Smith, A. (2012), *Θεωρία των ηθικών συναισθημάτων*, μτφρ. – επιμ. Δρόσος, Γ., Παπαζήσης, Αθήνα.

Β. Άλλες πηγές

- Adorno, T. – Horkheimer, M. (1996), *Διαλεκτική του διαφωτισμού*, μτφρ. Αναγνώστου Λ., Νήσος, Αθήνα.
- Habermas, J. (1982), *Theorie des kommunikativen Handelns*, Suhrkamp Verlag, Bd. 1 und 2, Frankfurt am Main.
- Hegel, G.W.F. (2004), *Βασικές κατευθύνσεις της φιλοσοφίας του δικαίου ή φυσικό δίκαιο και πολιτειακή επιστήμη*, μτφρ. Γιακουμής, Σ., Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα.
- Hegel, G.W.F. (2007), *Φαινομενολογία του Νου*, μτφρ. Φαράκλας, Γ. Εστία, Αθήνα.
- Hobbes, Th. (2006), *Λεβιάθαν ή Ύλη, Μορφή και Εξουσία μιας Εκκλησιαστικής και Λαϊκής Κοινότητας*, Πασχαλίδης, Γ. – Μεταξόπουλος, Αιμ., Γνώση, Αθήνα.
- Kant, E. (1971), *Δοκίμια*, μτφρ. Παπανούτσος, Ε., Δωδώνη, Αθήνα.
- *Marx Engels Werke* (1957), том. 13, Dietz Verlag, Berlin
- *Marx Engels Werke* (1965), том. 26.1, Dietz Verlag, Berlin.

- Marx, K. (1989). *Grundrisse - Βασικές γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, τ. 1, μτφρ. Διβάρης Δ., Στοχαστής, Αθήνα.
- Marx, K. (1990), *Grundrisse - Βασικές γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, τ. 2, μτφρ. Διβάρης Δ., Στοχαστής, Αθήνα
- Marx, K. (2008), *Θεωρίες για την υπεραξία* (πρώτο μέρος), μτφρ. Μαυρομμάτης Π., Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Marx, K. (2014), *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840*, μτφρ. Γκιούρας Θ., επίμ. Γκιούρας, Θ., Νουτσόπουλος, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα.
- Marx, K. (2016), *Το Κεφάλαιο. Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, μτφρ. Γκιούρας Θ., επίμ. Γκιούρας, Θ., Νουτσόπουλος, Θ., Μπαχούρου Β., ΚΨΜ, Αθήνα.
- Marx, K. (2018), *Κείμενα από τη δεκαετία του 1850*, μτφρ. Γκιούρας Θ., επιμ. Νουτσόπουλος Θ., ΚΨΜ, Αθήνα.

B. Μονογραφίες και άρθρα

- Backhaus, H. G. (1993), «Το μαρξικό σχέδιο για μια ‘διαλεκτική μέθοδο ανάπτυξης ως θεματοποίηση του εσωτερικού στοιχείου της πολιτικής οικονομίας», *Αξιολογικά*, τ. 5, *Εξάντας*, Αθήνα.
- Berry, C. (2013), *The Idea of Commercial Society in Scottish Enlightenment*, *Edinburgh University Press*, Edinburgh.
- Blaug, M. (1962), *Economic Theory in Retrospect*, Cambridge University Press.
- Bonefeld, W., Gunn, R., Psychopedis, K. (1992), *Open Marxism. Dialectics and history*, Pluto Press, Cambridge.
- Bonefeld, W., Gunn, R., Psychopedis, K. (1992), *Open Marxism. Theory and Practice*, Pluto Press, Cambridge.
- Campbell, T.D. (2010), *Adam Smith's Science of Morals*, Routledge, London and New York.
- Clarke, S. (1991), *Marx, marginalism and modern sociology. From Adam Smith to Max Weber*, Macmillan academic and professional Ltd, London.
- Cropsey, J. (1957), *Polity and Economy. An Interpretation of the Principles of Adam Smith*, Martinus Nijhoff, The Hague, Netherlands.

- Enensky, J. (1987), «The two voices of Adam Smith: Moral philosopher and social critic», *History of Political Economy* 21: 1.
- Evensky, J. (1989), «The evolution of Adam Smith's views on political economy», *History of Political Economy*, 21: 1.
- Fleischacker, S. (2004), *On Adam Smith's 'Wealth of Nations': A Philosophical Companion*, Princeton University Press, Princeton.
- Forman-Barzilai., F. (2010), *Adam Smith and the Circles of Sympathy: Cosmopolitanism and Moral Theory*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Forbes, D., «Sceptical Whiggism, Commerce and Liberty», in Skinner. A.S. and Wilson, T. (επιμ.) (1976), *Essays on Adam Smith*, Oxford.
- Haakonsen, K. (επιμ.) (2006), *The Cambridge Companion to Adam Smith*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Haakonsen, K. (1996) *Natural Law and Moral Philosophy. From Grotius to the Scottish Enlightenment*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Haakonsen K, *The Science of a Legislator, The natural jurisprudence of David Hume and Adam Smith*, Cambridge university press, 1981.
- Heinrich, M. (1991), *Die Wissenschaft vom Wert*, Verlag Westfälisches Dampfboot, Münster.
- Heinrich, M. (2017), *Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ. Εισαγωγή στους τρεις τόμους*, μτφρ. Λαλοπούλου Σ., futura, Αθήνα.
- Herzog, L., (2016), *Inventing the market. Smith, Hegel, and Political Theory*, Oxford University Press.
- Hill, C. (2002), *The century of revolution 1603-1714*, Taylor & Francis, London and New York.
- Hirschmann, A. (2003), *Τα πάθη και τα συμφέροντα*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.
- Honneth, A. (2011), *Das Recht der Freiheit*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.
- Horkheimer, M. – Adorno, T. (1998), *Κοινωνιολογία. Εισαγωγικά δοκίμια*, μτφρ. Γράβαρης, Δ., Κριτική, Αθήνα.
- Horkheimer, M. (1991), *Zur Kritik der instrumentellen Vernunft*, Fischer Verlag, Frankfurt am Main.

- Horkheimer, M. (2015), *Το πρόβλημα της αλήθειας*, μτφρ. Ροζάνης Στ., Έρασμος, Αθήνα.
- Horkheimer, M. (1983), *Παραδοσιακή και κριτική θεωρία*, μτφρ. Μαρκίδης, Γ. – Γεωργίου, Θ., Έρασμος, Αθήνα.
- Macfie, A. L., (1967), *The Individual in Society. Papers on Adam Smith*, Routledge, London & New York.
- Marcuse, H., *Λόγος και επανάσταση. Ο Χέγκελ και η γένεση της κοινωνικής θεωρίας*, μτφρ. Λυκιαρδόπουλος, Γ., Ύψιλον, Αθήνα, 1999.
- Meek, L., R. (1967), *Economics and ideology and other essays. Studies in the development of economic thought*, Chapman and Hall, London.
- Meek, L.R. (1973), *Studies in the Labor Theory of Value*, Monthly Review Press, New York & London.
- Montes, L., Schliesser, E., Haakonssen, K. (2006), *New Voices on Adam Smith*, Routledge Studies in the History of Economics, London and New York.
- Moore, B. Jr. (1966), *Social origins of democracy and dictatorship: Lord and peasant in the making of the modern world*, Beacon Press, Boston.
- Pack, J.S. (2010), *Aristotle, Adam Smith and Karl Marx. On some fundamental issues in 21st century political economy*, Edward Elgar, Cheltenham.
- Pack, J.S. (2010), *Capitalism as a Moral System: Adam Smith's Critique of the Free Market Economy*, Edgar Elgar.
- Prasch, R. E. (1991), «The ethics of growth in Adam Smith's Wealth of Nations», *History of Political Economy* 23: 2.
- Rae, J. (1895), *Life of Adam Smith*, MacMillan, London & New York.
- Raphael, D. D. (1985), «The impartial spectator», στο Skinner A. S. & Wilson Th. (eds), *Essays on Adam Smith*, Clarendon Press, Oxford.
- Raphael, D. D. (2007), *The impartial spectator. Adam Smith's Moral Philosophy*, Oxford University Press, Oxford.
- Reichelt, H. (1996), «Η κριτική της πολιτικής οικονομίας ως θεωρία σύστασης της αξίας», *Αξιολογικά*, τ. 9, Εξάντας, Αθήνα.
- Reichelt, H. (1970), *Zur logischen Struktur des Kapitalbegriffs bei K. Marx*, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main.

- Rosenberg, N. (1960), «Some institutional aspects of the *Wealth of Nations*», *Journal of Political Economy*, Vol. 68, No. 6 (Dec., 1960), pp. 557-570.
- Rubin, I. I. (1990), *Essays on Marx's Theory of Value*, μτφρ. Samardzija M. και Perlman F., Black Rose Books, Montreal – New York.
- Rubin, I. I. (1993), *Ιστορία οικονομικών θεωριών*, μτφρ. Βαλλιάνος Χ., Κριτική, Αθήνα.
- Rubin, I. I., (2015), *Μελέτες για τη θεωρία του χρήματος στον Μαρξ*, μτφρ. Δημούλης, Δ., Κυπριανίδης, Τ., Εκτός γραμμής, Αθήνα.
- Spiegel, H. W. (1976), «Adam Smith's heavenly city», *History of Political Economy* 8: 4.
- Tribe, K. (1999), “Adam Smith: Critical Theorist?”, *Journal of Economic Literature*, vol. 37, no 2, pp. 609-632.
- Viner, J. (1972), *The role of Providence in the Social Order. An essay in intellectual history*, Princeton University Press, Princeton.
- Viner, J. (1991), *Essays in the Intellectual History of Economics*, Irwin, A.D (επιμ.), Princeton University Press, Princeton.
- Weber, M. (1997), *Βασικές Έννοιες Κοινωνιολογίας*, μτφρ. Κυπραίος, Μ., Κένταυρος, Αθήνα.
- Winch, D. (1978), *Adam Smith's Politics. An essay in historiographic revision*, Cambridge University Press, New York.
- Αγγελίδης, Μ. (1991), «Το πρόβλημα των ιστορικο-θεωρητικών προϋποθέσεων του Φιλελευθερισμού», *Αξιολογικά*, τ. 2, Εξάντας, Αθήνα.
- Αγγελίδης, Μ. (1993), *Φιλελευθερισμός: κλασικός και νέος. Ζητήματα συνέχειας και ασυνέχειας στο φιλελεύθερο επιχείρημα*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα.
- Αγγελίδης, Μ. (1994), *Η γένεση του φιλελευθερισμού*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα.
- Αγγελίδης, Μ. (2000), *Κοινωνική απορρύθμιση και δημοκρατία*, Εξάντας, Αθήνα.
- Αγγελίδης, Μ. (2008), *Δικαιώματα και κανόνες στην πολιτική*, Στοχαστής, Αθήνα.
- Αγγελίδης, Μ., Δημητρίου, Στ., Λαβράνου, Αλ. (επιμ.), (2008), *Θεωρία, αξίες και κριτική, αφιέρωμα στον Κοσμά Ψυχοπαίδη*, Πόλις με τη συνεργασία του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα.

- Βάκη, Φ. (2020) «Διονύση Δρόσου, *Το ευγενές εμπόριο της συμπάθειας: Αστικός πολιτισμός και ηθική κοινότητα στον σκωτικό Διαφωτισμό*» εις *Αξιολογικά*, τ. 32, Εξάντας, Αθήνα.
- Γκιούρας, Θ. (2022), *Το Κεφάλαιο, Κριτική της πολιτικής οικονομίας του Καρλ Μαρξ. Μια σύνοψη*, Βιβλιοπωλείον της “Εστίας”, Αθήνα.
- Γράβαρης, Δ. (1994), *Εκπαίδευση και Πολιτική Οικονομία, Αρχές εκπαιδευτικής πολιτικής στους A. Smith, J. St. Mill και A. Marshall*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα.
- Γράβαρης, Δ., Ν., «Κράτος και μερκαντιλισμός. Η γένεση της νεότερης πολιτικής οικονομίας», εις Δαφέρμος, Μ., Σαματάς, Μ., Κουκουριτάκης, Μ., Χιωτάκης, Σ. (επιμ.), (2011), *Οι κοινωνικές επιστήμες στον 21^ο αιώνα. Επίμαχα θέματα και προκλήσεις*, Πεδίο, Αθήνα.
- Δημητρίου, Στ. (2016), *Η πολιτική στον «Πολιτικό» του Πλάτωνα*, επιμ. Καραστάθη, Α., Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.
- Δρόσος, Δ. (1990), *Εργασία και κοινωνική συγκρότηση στην κριτική της πολιτικής οικονομίας*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα.
- Δρόσος, Δ. (1992), «Κοινωνία της αγοράς και συγκρότηση της κρατικής μορφής στον Άνταμ Σμιθ», εις *Αξιολογικά*, τ.χ. 4, Αθήνα.
- Δρόσος, Δ. (1994), *Αγορά και κράτος στον Adam Smith. Κριτική στην αναδρομική θεμελίωση του νεοφιλελευθερισμού*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα.
- Δρόσος, Δ. (2008), «Ο Ψυχοπαίδης αναγνώστης του Άνταμ Σμιθ», στο *Θεωρία, αξίες και κριτική. Αφιέρωμα στον Κοσμά Ψυχοπαίδη*, Αγγελίδης, Μ., Δημητρίου, Σ., Λαβράνου, Α. (επιμ.), Πόλις με τη συνεργασία του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα.
- Δρόσος, Δ. (2008), *Αρετές και συμφέροντα. Η βρετανική ηθική σκέψη στο κατώφλι της νεωτερικότητας*, Σαββάλας, Αθήνα.
- Δρόσος, Δ. (2016), *Το ευγενές εμπόριο της συμπάθειας*, Νήσος, Αθήνα.
- Ζαν Ματιό (1997), *Άνταμ Σμιθ, Φιλοσοφία και Οικονομία*, μτφρ. Στυλιανού, Α., Πατάκης, Αθήνα.
- Ιωαννίδης Σ. (1988), «Η δικαιολόγηση της κοινωνίας της Αγοράς στη “Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων” του Άνταμ Σμιθ, *Τμητικός Τόμος «Μνήμη Σάκη Καράγιωργα*», Ι.Π.Α.Π.Α.Σ.Π.Ε, Αθήνα.

- Καβουλάκος, Κ. (1996), *Τα θεμέλια του Λόγου και της κριτικής θεωρίας*, Πόλις, Αθήνα.
- Καραγιώργος, Γ. (1994), *Προβλήματα κατασκευής διαλεκτικών κατηγοριών στο ώριμο μαρξικό έργο*, Αξιολογικά, τ. 7, Εξάντας, Αθήνα.
- Κιντής, Ν., «Κριτική στις αντινομίες του φιλελευθερισμού (C.B. Macpherson)», *Αξιολογικά*, Νοέμβριος 1990, Εξάντας, Αθήνα.
- Κουζέλης, Γ. (2021), «Από τη Φρανκφούρτη στην Αθήνα: Πώς ο Ψυχοπαίδης διαβάσει την 'κριτική θεωρία', διαθέσιμο εις Online-Compendium των ελληνογερμανικών διασταυρώσεων, <https://comdeg.eu/el/compendium/essay/101719/>.
- Λαβράνου, Α. (2008), «Ηδονή, νόμος της καρδιάς, αρετή. Κριτική και νομιμοποίηση της ατομικότητας στο δεύτερο μέρος του κεφαλαίου περί Λόγου της εγγεληνής Φαινομενολογίας του Πνεύματος», *Κοινωνική Θεωρία και Πολιτική Ευθύνη. Συντροφικό αντιχάρισμα στον Νίκο Πετραλιά*, επιμ. Μ. Αγγελίδης, Δ. Γράβαρης, Δ. Σακκάς, Gutenberg, Αθήνα.
- Λαβράνου, Αλ. (2010), *Γνώση και Πράξη. Για τη σχέση θεωρητικού και πρακτικού Λόγου στον Ιμμάνουελ Καντ*, Πόλις, Αθήνα.
- Νουτσόπουλος, Θ. (2005), *Διαλεκτική και αξίες. Προβλήματα ανάλυσης διαλεκτικών εννοιών στο έργο των Hegel και Marx*, Ίδρυμα Σάκη Καραγιώργα, Αθήνα.
- Νουτσόπουλος, Θ., «Ο Ζαν-Ζακ Ρουσσώ και οι μεταμφιέσεις της κριτικής της πολιτικής οικονομίας», εις Αριζόγλου, Ρ. (επιμ.), (2012), *Η δημοκρατία στην εξορία. Ένας οδηγός για την σκέψη του Ρουσσώ 300 χρόνια μετά τη γέννησή του*, Νήσος, Αθήνα.
- Νουτσόπουλος, Θ. «Ο συστηματικός χαρακτήρας της κυριαρχίας στο βιβλίο V του Πλούτου των *Εθνών του Adam Smith*», εις Δαφέρμος, Μ., Σαματάς, Μ., Κουκουριτάκης, Μ., Χιωτάκης, Σ. (επιμ.), (2011), *Οι κοινωνικές επιστήμες στον 21^ο αιώνα. Επίμαχα θέματα και προκλήσεις*, Πεδίο, Αθήνα.
- Σταμάτης, Γ. (1997), *Εισαγωγή στην πολιτική οικονομία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Ψυχοπαίδης, Κ. (1990), «Ο Άνταμ Σμιθ και η κριτική μέθοδος της πολιτικής οικονομίας», *Αξιολογικά*, τ. 1, Αθήνα.

- Ψυχοπαίδης, Κ. (1994α), *Ιστορία και Μέθοδος*, μτφρ. Σακαλή Λ., Σμίλη, Αθήνα.
- Ψυχοπαίδης, Κ. (1997), *Πολιτική μέσα στις έννοιες*, Νήσος, Αθήνα.
- Ψυχοπαίδης, Κ. (1999), *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, Πόλις, Αθήνα.
- Ψυχοπαίδης, Κ. (1999), *Ο φιλόσοφος, ο πολιτικός και ο τύραννος. Για την πολιτική σκέψη του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη*, Πόλις, Αθήνα.
- Ψυχοπαίδης, Κ. (2001), *Κριτική Φιλοσοφία και Λογική των Θεσμών. Έρευνες για την πολιτική φιλοσοφία του Καντ*, μτφρ. Σταθάτου, Ολ., Βιβλιοπωλείον της 'Εστίας', Αθήνα.
- Ψυχοπαίδης, Κ. (2005), *Όροι, Αξίες, Πράξεις*, Πόλις, Αθήνα.